

TAHİRƏ NURƏLİYEVƏ

ƏLYAZMA KOLLEKSİYALARI KATALOQU

BAKI – 2006

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR
İNSTITUTU**

TAHİRƏ NURƏLİYEVƏ

ƏLYAZMA KOLLEKSİYALARI KATALOQU

BAKI – NURLAN – 2006

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 1-2 dekabr 2005-ci il tarixli 12 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktoru: **Cənnət Nağıyeva,**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçi: **Möhsün Nağısoylu,**
filologiya elmləri doktoru

MÜQƏDDİMƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Yaxın və Orta Şərq xalqlarının nümayəndələrinin elm və sənətin, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid külli miqdarda nadir yazılı abidələr saxlanılır. Bunların içərisində dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutan Əbülqasim Firdovsi, Nəsirəddin Tusi, İbn Sina, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və başqa bu kimi sənətkarların əsərlərinin ustad rəssamlar, xəttatlar və müzəhhiblər tərəfindən hazırlanmış, qızıl və gümüş suyu ilə işlənmiş miniatür və ornamentli nadir əlyazma nüsxələri vardır. Bu müzəyyən əlyazma nüsxələr ümumən Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi, bədii irsini, onların mədəniyyət tarixini, orta əsr rəssamlıq məktəblərini öyrənmək üçün tutarlı mənbə olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dünya mədəniyyətinə, Şərq xalqlarının ədəbiyyatına olan münasibətini, bədii və estetik zövqünün yüksəkliyini, elmə gətirdiyi zənginlikləri göstərmək üçün tutarlı qaynaqlardır. Çünki müəyyən hissəsi Yaxın və Orta Şərqin başqa ölkələrində hazırlanmış bu əlyazmaların çoxu Azərbaycan kolleksiyaçılarının şəxsi fondundan gəlmişdir.

Məlumdur ki, yazılı abidələr kolleksiyası yaratmaq XIX əsrdə daha da inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə yaşayıb-

yaratmış şəxslərin, xüsusilə şair və alimlərin fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxmış bu iş zəngin əlyazma xəzinələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yalnız Azərbaycanda deyil, İran, Türkiyə və başqa Şərqlərdə hazırlanan bu əlyazmalar müxtəlif şəxslərin şəxsi kitabxanasında, kolleksiyasında saxlanıb dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Lakin bu əsərlərin kimlər tərəfindən qorunub saxlanıldığı, kimlər tərəfindən istifadə edildi və ümumiyyətlə şəxsi kitab sahiblərindən kimlərin ixtiyarında olduğu haqda ancaq son iyirmi ildə müəyyən məlumat verilmişdir. Bu sətirlərin müəllifinin müxtəlif məqalələri və «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində XIX əsr əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti»¹ kitabı həmin mövzuya həsr edilmişsə də, bu kolleksiyaların tərkibi haqqında ətraflı məlumat verə bilən kataloq nəşr edilib xalqa çatdırılmamışdır.

Orta əsrlərdə ziyalılar arasında hədiyyə kimi nəfis əlyazması bəxş etmək bir adət idi. Şah kitabxanaları və saray adamlarının istifadəsi üçün də müzəyyən əlyazmalar hazırlanırdı. Lakin bu yazılı abidələrin çoxu yanğınlar, müharibələr və başqa təbii fəlakətlər nəticəsində məhv olunmuşdur.

Orta əsrə aid yazılı abidələrin kimin kolleksiyasından gəldiyini müəyyən etmək çətin və məsuliyyətli bir işdir. Kitab sahiblərinin bir çoxunun şəxsi möhürü, kitab nişanları

¹ Bax: T.Nurəliyeva. «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti». Bakı, «Şərqlərdə» nəşriyyatı, 1998.

olmadığından, həm də abidələr üzərində heç bir imza və qeyd edilmədiyindən onların kimə məxsusluğunu müəyyənləşdirmək çətinidir. Bununla belə, inkaredilməz həqiqətdir ki, Azərbaycanda həm orta əsrlərdən başlayaraq zəngin şəxsi kitabxanalar, kolleksiyalar olmuş və çətin olsa da bunların tədqiqi ədəbiyyat və mədəniyyət tariximiz üçün əhəmiyyətlidir.

Doğrudur, Xaqani, Nizami və başqa Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində öz dövrünün kitabları və kitabxanaları haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. Xaqani Şirvaninin, «Fəxriyyə»sindən aydınlaşır ki, şairin əmisi Kafiyəddin Ömər ibn Osmanın tarix, nücum, təbiət, din, fəlsəfə, riyaziyyat və başqa elmlərə aid kitablarla zəngin xəzinəsi olmuşdur. O, əmisi «Kafiyəddin Ömər ibn Osmanın tərifli» adlı mədhiyyəsində alimin zəngin kitabxanası və onunla tanışlığını belə ifadə edir:

Gördü ki, bələdəm hər nişanəyə,
Apardı bir böyük kitabxanəyə.
Gördükdə olmuşam doğrudan heyran,
Oxutdu əvvəlcə «Xələqəl-insan».
Bunlarla bərabər qoydu bir sabah
Qarşıma gözəl bir kitabı-islah.
Əmr etdi oxuyum mən onu təkrar,
Ta gözüm önündə açılısın əsrar.²

² Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1956, səh.36.

Buradan görünür ki, Ömər ibn Osmanın kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə aid maraqlı və zəngin əlyazmalar olmuş, həmin kitabxana Xaqanini valeh etmişdir.

Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnəmə» əsərində isə İsgəndərin Daranın qızı Rövşənəyi Ruma göndərməsi hissəsində kitablara haqqında maraqlı misralara təsadüf olunur. Həmin hissədə şair deyir:

İsgəndər ağılla tökdü bir tədbir,
Əmr etdi: tez gəlsin, atlansın vəzir!
Orda kitabxana varsa nə qədər,
İşarə elədi, tez gətirsinlər.
Hər çeşid elmdən dəyərli sözlər,
Hər incə hikmətdən açdı bir dəftər.
Yunana göndərdi tərcüman ilə,
Çevirsin bir dildən başqa bir dilə.³

Göründüyü kimi, Nizami öz əsərinin qəhrəmanının da kitablara maraqlandığını, kitaba böyük qiymət verdiyini göstərir. Doğrudur, Nizaminin əsərlərində onun kitabxanası haqqında heç bir işarəyə təsadüf edilmir. Bununla belə böyük şairin dünyagörüşünün formalaşmasında istifadə etdiyi əsərlərin toplandığı bir mərkəz olduğunu inkar etmək olmaz. M.S.Ordubadinin Nizaminin həyat və yaradıcılığına həsr

³ Nizami Gəncəvi. «İsgəndərnəmə», Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1964, səh.184.

etdiyi romanında maraqlı bir hissə vardır. Burada Nizami Gəncəvinin şəxsi kitabxanası haqqında danışılır. Bu bədii əsər, roman olsa da, M.S.Ordubadi tarixin səhifələrini varaqlamış, tarixi hadisələri dərinlən öyrənmiş və əsəri tarixi faktlar əsasında zənginləşdirmişdir. Romanın «Həmdünyan» hissəsində Sultan Toğrul Gəncəyə gəldiyinin ikinci günü öz xüsusi katibini aşağıdakı məzmununda məktubla Nizaminin evinə göndərir. Həmin məktubda deyilir:

«Böyük və möhtərəm şair!

Mən Gəncəyə gələn gün sizin ziyarətinizə gəlməli idim. Qardaşım Qızıl Arslanın getdiyi yolu davam etdirməli idim. Lakin səhhətimin pozğunluğu və güvəndiyimiz xalqlardan gördüyüm etinasızlıq mənim öz vəzifəmi vaxtında bitirə bilmədiyimə səbəb oldu. Buna görə də böyük şair kitabxanasına baxmaq üçün icazə versəydi, mən özümü tarixi bir şərəfə nail olmuş hiss edərdim. Səmimi dostunuz Toğrul!».⁴

Romanın müxtəlif yerlərində bu cür işarələrə rast gəlmək olur. «Düşüncələr» adlı hissədə isə əsərin qəhrəmanı Qətibə Nizaminin kitabları haqqında deyir: «O şair mənə nə etmişdi? Mən onun bu dünyada qiymətli olan kitabxanasını nə üçün yandırdım?»

Orta əsrlərdə nəfis əlyazmalar istehsal etmək üçün kitabxanalara, xüsusilə saray kitabxanalarına istedadlı

⁴ M.S.Ordubadi. «Qılınc və qələm» (roman), Bakı, 1957, səh.746.

xəttatlar, miniatürçü rəssamlar cəlb olunurdu. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə kitabxanaya hər cür əlyazma, şairlərin avtoqrafları toplanırdısa, kolleksiyalara ancaq nəfis və gözəl, bədii tərtibatca müzəyyən, xüsusi sifarişlə hazırlanmış əlyazmalar yığılırdı. Şəxsi kitabxanaların əksəriyyəti şah və şahzadələr üçün yarandığından əlyazmaların çoxu saf qızıl suyu ilə müzəyyənləşdirilirdi. Əlyazmalarını yüksək qiymətləndirən şair təbiətli şahlar sevdiyi və hörmət etdikləri şəxslərə nəfis və incə işlənmiş əlyazmaları bağışlayırdılar. Şah hədiyyəsi isə, şübhəsiz ki, qiymətli olmalı idi.

Azərbaycanın «Darül-hikmə» adlanan Ərdəbil kitabxanası dünyanın əlyazmaları xəzinələri içərisində ölçülməz dərəcədə zəngin olmuşdur. Oradakı əlyazmalarının əksəriyyəti kolleksiya toplamaq məqsədi ilə yarandığı üçün çox qiymətli nüsxələr idi. Həmin əlyazmaların çoxu ərəbcə, az hissəsi isə fars və türk dillərində olmuşdur. Məhəmməd Həsən xanın yazdığına görə, bu əsərlərin əksəriyyətinin cildləri qızıl və gümüşdən idi. Bakı, Tiflis, Gilan, Dərbənd, Təbriz və Tehran ticarət yolları oradan keçdiyi üçün, həm də Şeyx Səfi məqbərəsi ziyarətgaha çevrildiyi üçün Ərdəbildəki məscid və mədrəsələr Səfəvilərin diqqət mərkəzində olmuş, hətta bu məscid və mədrəsələrin qapılarını belə gümüşdən düzəldibləmiş.

Yalnız böyük Nizaminin əsərlərinin kolleksiyalarından gələn əlyazmaları nəzərdən keçirilərək aydınlaşdı ki, Səfəvilər əlyazma toplamaq və istehsal etmək işində nə

qədər səylə çalışmışlar. Doğrudur, onların kolleksiyasında Firdovsi, Ənvəri, Sədi, Hafiz, Təqiəddin Kaşi və başqalarının əsərlərinin əlyazmaları da çoxdur. Amma Nizami əsərləri həm qədimliyi, həm də bədii tərtibatına görə üstünlük təşkil edir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Nizaminin bir neçə əlyazmasını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Nizaminin «Xəmsə»sinin 45 miniatürlü əlyazma nüsxəsi⁵, 1481-ci ildə Dərviş Məhəmməd Tağı tərəfindən köçürülmüşdür. Herat istehsalıdır. Bədii tərtibatı baxımından çox zəngindir. Miniatürlərdən ikisi «Məxzənül-əsrar», on dördü «Xosrov və Şirin»də, doqquzu «Leyli və Məcnun»da, on ikisi «Həft peykər»də, yeddisi isə «İsgəndərnamə»də verilmişdir. Çox qiymətli olan bu nüsxənin iyirmi yeddi vərəqinə Şah Abbas Səfəvi kitabxanasının möhürü basılmışdır. H.908 (=1502)-ci ildə köçürülmüş «Xəmsə»nin dəyəri haqqında da eyni sözləri demək olar.

Nizaminin Ərdəbil əlyazmaları kolleksiyasından gətirilmiş əlyazmalarından biri də h.913 (=1507)-ci ildə köçürülmüş, nəfis, qovluqlu və ornamentli meşin cildə tutulmuş «Xəmsə» nüsxəsidir⁶. Bu əsər Dornün hazırladığı kataloqda yalnız «Xosrov və Şirin» əsəri kimi göstərilmişdir. Diqqətlə araşdırıldıqda məlum olur ki, əlyazmaya «Xəmsə» poemalarının beşi də daxildir. Altı ədəd bəzəkli ünvandan əlavə (hər əsərdə bir, yalnız «İsgəndərnamə»də iki, hər iki

⁵ Bax: Saltıkov-Şedrin adına Leninqrad Mərkəzi Kütəvi Kitabxanası, D-339.

⁶ Yene orada, D-340.

hissənin əvvəlində) «Xəmsə»yə iyirmi beş ədəd gözəl miniatür çəkilmişdir. Bunlardan ikisi «Məxzənül-əsrar»a, üçü «Xosrov və Şirin»ə, dördü «Leyli və Məcnun»a, on biri «Həft peykər»ə, beşi isə «İsgəndərnamə»yə (üçü birinci hissəyə, ikisi isə ikinci hissəyə) çəkilmişdir. Bu əlyazmada da o birilərdə olduğu kimi Səfəvilər kitabxanasının möhürü və kitabdarın qeydi vardır. Qeyddə «Vəqfə səfineyə Səfəviyyə, astaneye mütəbərrikə» (Səfəvilərin müqəddəs astanasının vəqfi) sözləri yazılmışdır ki, bu qeydlər Səfəvilərin kitabxanasına aid olan əlyazmalarını ayırmaq üçün əsas oldu. Həmin sözlərin yanında kitabdarın yazdığı aşağıdakı qeydləri də maraqlıdır. Qeydlərdə deyilir: «...Abbas Səfəvi ki, Şeyx Səfi astasında yüksək rütbə sahibidir, bu kitabı vəqf etmişdir, kim istəsə oxusun, bu şərtlə ki, onu kənara çıxarmasın». Səfəvilərin Ərdəbil kitabxanası, yaxud elə Təbriz kitabxanası müxtəlif kolleksiyalardan gəlmiş qiymətli əlyazmaları hesabına da zənginləşdiyini görmək olur. Bütün bunlardan əlavə, tarixi faktlar göstərir ki, Şeyx Səfi məscidinə əlyazması vəqf etmək orta əsrlərdə bir dəb, adət şəklini almışdır. Akademik H.Araslı yazırdı: «...Xüsusi ev kitabxanaları düzəltmək, tanınmış şair və alimlərin məşhur xəttatlar və rəssamlar tərəfindən ziynətləndirilmiş əsərlərini toplamaq, yaxud yazdırıb Şeyx Səfi məqbərəsinə, ayrı-ayrı məscidlərə vəqf etmək bir dəb halını almışdı»⁷.

Səfəvilər dövründə saray kitabdarlarının savadlı şəxs – şair,

⁷ Araslı H. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956, səh.83-84.

alim və həm də xəttat, rəssam olmaları kitabxananın məzmun və forma cəhətdən tərtibinə müsbət təsir etmişdir. Səfəvilər sarayının kitabdarı Sadiq bəy Sadiqi Əfşar (1533-1610) şair, təzkirə müəllifi, həm də xəttat olduğu məlumdur. Sadiqinin bir şair kimi formalaşmasında kitabdarlıq etdiyi mərkəz əhəmiyyətli rol oynadığı kimi, Sadiqinin də öz növbəsində kitabxana tərkibinin zənginləşməsində xidmətləri çox olmuşdur.

Sadiqi kitabxanada həm əsər yazır, həm əlyazması köçürür, həm də bədii boyalarla əlyazmalarını işləmək metodikasının elmi üsullarını hazırlayırdı. Onun gözəl xəttə malik olması mikrofilm Tehran Universitetindən gətirilmiş avtoqraf «Külliyyat»ından görmək olar⁸. Sadiqi gözəl xəttat olmaqla bərabər, həm də istedadlı rəssam idi, əlyazması istehsal etmək üçün bütün imkanlara malik idi. Səfəvi kitabxanasına aid əlyazmalar üzərində olan qeydlər Sadiq bəydən sonra Səfəvilər kitabxanasının kitabdarı olan Rəzinin də gözəl xətlə yazdığı göstərir.

Səfəvilərdən təzkirə müəllifi və şair Sam Mirzənin ixtiyarında da nəfis əlyazmalar kolleksiyası olduğu aydındır. Onun bir lirik şeirlər divanı olmuşdur⁹. Şair «Töhfeyi-Sami»ni yazarkən məşhur farsdilli və türkdilli əsərlərdən, o cümlədən təzkirəsini yazarkən Nəvainin «Məcalis ən-nəfais» təzkirəsindən səmərəli istifadə etmiş, şairlərdən danışarkən

⁸ Həmin mikrofilm hazırda Azərbaycan MEA Əsaslı kitabxanasında saxlanılır.

⁹ Bu divan hazırda əlimizdə yoxdur.

özündən əvvəl yazılmış təzkirələrdən yararlanmaqla bərabər onlara əlavələr etmiş, yeniliklər gətirmişdir.

Əlyazmalarının vaxtı ilə əsasən şahların və sultanların kolleksiyasında yerləşdiyini, bunların bədii cəhətdən ən qiymətliləri şah və şahzadələrin ixtiyarında olduğunu, əksəriyyəti onların sifarişi ilə hazırlandığı artıq məlumdur. Bununla belə mətn cəhətdən ən mükəmməlləri Azərbaycanın məşhur şair və alimlərinin ixtiyarında olması da inkaredilməzdir. Çox doğru olaraq H.Tağıyev yazır: «Füzulinin xüsusən Həbib, Əhməd, Həqiri, Xətai, Kişvəri kimi sənətkarların əsərlərlə və başqa bir çox Şərq alimlərinin fəlsəfə, tarix, tibb elmlərinə dair fikirlərlə maraqlandığı məlumdur. Füzuli belə bir geniş dairədə olan ədəbiyyatla da kitabxanalarda tanış olmalı, yaxud da onları özünün şəxsi kitabxanasında tapmalı idi... ictimai kitabxanalar yox idi... saray kitabxanasında toplanmış kitablardan da istifadə edə bilməzdi. Deməli, Füzulinin özünün ev kitabxanası olmalı idi».¹⁰

Göründüyü kimi, vaxtilə Azərbaycanda, onun ayrı-ayrı şəhərlərində çoxlu ev kitabxanaları, əlyazma kolleksiyaları mövcud olmuşdur. Sahibinin mədəni səviyyəsini göstərən, onun bir ədəbiyyat, mədəniyyət və elm xadimi kimi formalaşmasında əhəmiyyəti olan bu kolleksiyalar, həm də onların öz əsərini yazarkən hansı ilk mənbələrə istinad

¹⁰ H.Tağıyev. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi, Azərneşr, 1964, səh.22.

etdiyini aydınlaşdırır, əsərlərinin avtoqraflarını tanıtdırır, yazdığı əsər üzərində necə işlədiyini, bu əsərlərin variantlarını müəyyən edir.

Təsvirə cəlb edilən əlyazmaların çoxunun Azərbaycandan kənarında üzü köçürülməsinə baxmayaraq, əksəriyyəti Şimali Azərbaycan ərazisindən toplanmışdır. Bu fakt onu göstərir ki, bizim ata-babalarımız hansı sənətlə məşğul olurlarsa-olsun, onlar eyni zamanda kitab həvəskarı kimi xalqın mədəni irsinə qiymət vermiş, səfər zamanı əlyazmalar da toplamış, onları qoruyub-saxlamışlar.

XIX əsrdə Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələrinə – tarix, hüquq, dilşünaslıq, fəlsəfə, ədəbiyyat və başqalarına aid tanınmış alimlər yetişmişdir. Professor Mirzə Kazım bəyin elmi fəaliyyəti, Mirzə Şəfi Vazehin əsas yaradıcılığı o dövrdən başlayır. Mirzə Fətəli Axundov bir filosof və ədəbiyyatçı kimi formalaşır. Bu dövrdə incəsənət sahəsində də irəliləyiş nəzərə çarpır. İncəsənət realist istiqamətdə yüksəlməyə başlayır. Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918), Xurşudbanu Natəvan (1830-1897) dövrün realist rəssamlarından idilər. Nəvvabın sulu boya ilə çəkdiyi çiçəklər, quşlar, digər miniatür ornamentlər, Xurşudbanunun öz qəzəlləri süjetində çəkdiyi pərvanə, qərənfil, şam və söyüd ağacı¹¹ və başqa rəsmlər köhnə rəssamların işlərindən fərqli olaraq real aləmi – təbiəti, insanı və s. əks etdirən rəsmlərdir. Bunlar hazırda Bakıda, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

¹¹ Bax: Natəvanın albomu, Əlyazmalar İnstitutu, əlyazma, M-117.

Doğrudur, Nəvvabın rəsmləri içərisində «Şahnamə»nin əlyazmasına çəkilmiş miniatürlər də vardır. Bunlar realist sənət əsəri olmasa da XIX əsrdə Azərbaycanda miniatür sənətinin, əlyazma kitabının yeni şəraitdə yaranması və bədii tərtibi cəhətdən davamı və inkişafını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Orta əsr əlyazmalarını toplamaqla bərabər özləri tərəfindən yaradılmış abidələri qiymətləndirib, gözəl və yaxud adi xətlə yazılmış əsərləri, şəxsiyyətinə aid sənədləri, onlara gələn məktubları və s. toplamaq, şəxsi fond tərtib etmək XIX əsrin bir çox sənətkarlarının fəaliyyətində özünü göstərir. Bu üsul yeni olmaqla bərabər, həm də kolleksionerin həyat və yaradıcılığını, onun ictimai fəaliyyətini, dövrünü daha dərinədən öyrənməyə imkan verir. Doğrudur, orta əsrlərin müəllifləri göstərilən sənəd və məktubları toplayıb epistolylar nəsr şəklində – münşəat kimi verirdilər. Misal üçün, Caminin¹², Mirzə Mehdi xan Astrabadinin münşəatlarında onların müxtəlif şəxslərlə yazışmaları və bu kimi sənədlər öz əksini tapmışdır. Bu üsul XIX əsrdə Bakıxanovun yaradıcılığında da özünü göstərir. Bakıxanov da bəzi məktublarını «Münşəat» şəklinə salır. Lakin bu «Münşəat»lar heç də müəllifin şəxsiyyətinə aid bütün sənədləri özündə əks etdirmir.

Şəxsi fond tərtib etmək sahəsində Mirzə Fətəli Axundov,

¹² Bax: ƏYİ. B-516 (həmin şifrə altında Cami və Mirzə Mehdixanın inşaları bir cildə verilmişdir).

Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd Tağı Sidqi, Həsən bəy Zərdabi, Hüseyn əfəndi Qayıbovu və başqalarını göstərmək olar. Doğrudur, Mir Möhsün Nəvvabın şəxsi fondu toplu halında bizə gəlib çıxmamışdır. Onun əsərlərinin əlyazmaları, fəaliyyətinə aid bəzi sənədlər, ayrı-ayrı vaxtlarda Əlyazmalar İnstitutuna gəlib çıxmışdır. Nəvvabın avtoqrafları – «Təzkirə»si¹³, «Divan»ı¹⁴, «Bəhrül-hüzən» adlı mənzuməsinin iki nüsxəsi, «Kənzül-mihən»¹⁵ əsəri, əxlaq və tərbiyəyə dair hekayələrdən ibarət olan «Kəşfül-həqiqət» əsərinin on bir nüsxəsi, «Məzahir»i, «Müsevnamə»si, «Nurül-ənvar»ı, nəsihətamiz hekayələri – «Pəndnamə»sinin iki nüsxəsi, həmçinin Bəhaəddin Amilinin «Nanü həlva» əsərinin onun xətti ilə köçürülmüş nüsxəsi hazırda Əİ-da saxlanılır. Bu əsərlər Nəvvabın yaradıcılığını öyrənməklə bərabər XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xəttatlıq, miniatür və ornament sənətinin tarixini, onun inkişafını öyrənmək üçün ən tutarlı mənbələrdir. Nəvvabın dini məzmununda yazdığı əsərləri, babilik əleyhinə olan risaləsi müəllifin din tarixinə dərinədən bələd olduğunu göstərir. Onun «Təzkirə»si xüsusilə ədəbiyyat tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Doğrudur, təzkirə ancaq Qarabağ şairlərindən bəhs edir. Bununla belə bu əlyazması həm Nəvvabın avtoqrafı kimi, həm Qarabağda məclis şairlərinin

¹³ Nəvvab. Təzkirə, avtoqraf, tarixi 1892, ƏYİ, M-67.

¹⁴ Bax: ƏYİ, B-3037.

¹⁵ Yene orada: D-347, M-147.

yaradıcılığını, eləcə də müəyyən şairlərin avtoqraflarını, ədəbi-bədii yaradıcılığını öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Çünki Nəvvab bu təzkirəni yaradarkən, ayrı-ayrı şairlərdən avtoqraf şer nümunələrini alaraq öz təzkirəsinə daxil etmişdir. Bu da təzkirənin bir abidə kimi qiymətini bir daha artırmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda Nəvvabın şəxsiyyətinə aid bir sənəd xüsusilə qiymətlidir. Bu sənəd, görünür, onun şəxsi fondunda, sonradan o biri materiallar kimi, müxtəlif yerlərdə olmuşdur. Sənəd Azərbaycanda kitab nəşri məsələlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Hüseyn əfəndi Qayıbov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və başqalarının şəxsi fondları haqqında da eyni sözləri deyə bilərik.

Qayıbovun şəxsi fondu olmuşsa da, sonralar dağıdılmış və toplu halda bizə gəlib çıxmamışdır. Onun «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» adlı toplusu hazırda ƏYİ-də saxlanılır¹⁶. Dörd cildəndən ibarət, yüz doqquz nəfər Azərbaycan şairinin əsərlərini əhatə edən bu məcmuə də ədəbiyyat tariximizi öyrənmək üçün çox dəyərli mənbələrdən biridir. Onun şəxsi fondundan əlimizdə bu mənbələrdən başqa bir material yoxdur.

Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Tağı Sidqi şəxsi fondları nisbətən genişdir. Amma bu fondlar, əsasən, onların ictimai fəaliyyətləri ilə əlaqədar çox material

¹⁶ Bax: M-131, M-132, M-133, M-134.

verir. Bunlardan Həsən bəy Zərdabi şəxsi fondu ən çox «Əkinçi» qəzeti ilə, Məhəmməd Tağı Sidqi fondu onun pedaqoji fəaliyyəti ilə, Seyid Əzim Şirvani fondu isə az miqdarda öz əsərləri olsa da, yenə dərs dediyi mədrəsə ilə əlaqədar materialları əhatə edir.

Azərbaycanın əksər ziyalılarının – yazıçı, şair və alimlərinin şəxsi kolleksiyaları olduğunu göstərən yuxarıdakı faktlar eyni zamanda Azərbaycan xalqının dünya mədəni xalqlarından biri olduğunu sübut edir.

Tahirə NURƏLİYEVƏ,
filologiya elmləri namədi

KATALOQUN TƏRTİBİ HAQQINDA

Kataloqa M.F.Axundov, A.A.Bakıxanov, Bəhmən Mirzə Qacar, Novruz Ağayev, Talıbzadə Abdulla Şaiq, Həbibulla Səmədzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Həsən Əlqədari, Əzəl Dəmirçizadə, Hüseyn əfəndi Qayıbovun ƏYİ-da saxlanılan kolleksiyaları daxil edilmişdir. Onların kolleksiyasına daxil olan əlyazmalarının təsvirinə keçməzdən öncə, hər bir kolleksiyaçının həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Əlyazmaları təsvir edilərkən əsərin adı, müəllifi, katibi, əsərin dili, köçürüldüyü tarix və yeri, xətti, ölçüsü, cildi, həcmi, şəxsi möhürü ¹⁷, eləcə də əlyazmanın başqa paleoqrafik xüsusiyyətləri, yeri gəldikcə əsərin məzmunu haqqında məlumat verilmişdir.

Kataloq əsər adına görə əlifba sırası ilə düzülmüşdür. İş prosesində keçmiş SSRİ xalqları kitabxanalarının müxtəlif kataloqlarına müraciət edilmişdir. Kolleksiyanın təsviri verilərkən onların sahiblərinin təvəllüd tarixləri əsasında ardıcılıq gözlənilmişdir.

Kataloqun sonunda göstəricilər verilmişdir.

¹⁷ Möhürlərdən bəhs edən tədqiqatda bunlar öz əksini tapmışdır. Bax: C.Nağıyeva və T.Nurəliyeva. «Şəxsi və rəsmi möhürlər» (rus dilində), Bakı, 1991.

BAKIXANOV ABBASQULU AĞA QÜDSİ

(1794-1847)

Bakıxanov Abbasqulu ağa 1794-cü ildə Bakının Əmirhacıyan kəndində anadan olmuşdur. Atası Mirzə Məhəmmədخان xanlıqlararası çəkişmələr nəticəsində Qubaya köçür və yeddi yaşlı oğlu Abbasqulunu da özü ilə aparır. Abbasqulu ilk təhsilini Qubada alır. Az müddətdə ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənir. O, hələ çox gənc ikən Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolov tərəfindən Tiflisə çağırılır və Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə təyin olunur.

Bakıxanov rəsmi dövlət işlərində işlədiyi dövrdə öz səfərlərindən istifadə edərək əyalətlərin tarixini, coğrafiyasını, etnoqrafiyasını da öyrənir.

Tiflisdə yaşadığı müddətdə rus dilini mükəmməl öyrənmiş, rus ordusunda hərbi xidmətdə olduğu zaman qəhrəmanlıqlar göstərmiş və hərbi texnikanı dərinlən mənimsəmişdir. Bəzi hərbi tapşırıqları rəşadətlə yerinə yetirdiyi üçün dəfələrlə orden və medallarla təltif olunmuş, polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. 1826-29-cu illərdə Rusiyanın İran və Türkiyə ilə müharibələrində, Türkmənçayda Rusiya-İran sülh danışıqlarında iştirak etmişdir.

Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, M.F.Axundov, A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, T.L.Zablotski və başqa görkəmli şəxsiyyətlərlə

yaxın tanış və dost olmuşdur.

1827-ci ildə Cənubi Azərbaycanda sülh məclisində Rusiya dövlətinin nümayəndəsi kimi iştirak edən Bakıxanov Cənubi Azərbaycanda ikən Ərdəbildə rus qoşunlarının əlinə keçən zəngin kitabxananın tədqiqi ilə məşğul olur. Həmin kitabxana zəbt olunub Tiflisə gətirildikdən sonra Bakıxanov onun üzərində işini davam etdirir, Şərq müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlərin kataloqunu tərtib edir.

Bakıxanovun elmi fəaliyyəti də səmərəli olmuşdur. 1841-ci ildə «Gülüstani-İrəm» əsərini tamamlayır. Bundan başqa, o, «Riyazül-Qüds», «Təhzibül-əxlaq», «Kitabi-nəsayeh», «Mişkatül-ənvar» və b. əsərlər müəllifidir.

Bakıxanov 1845-ci ildə Şərqə səyahət fikrinə düşür. İran, Təbriz, Tehrandan Ərzurum yolu ilə İstambula gəlir. İstambulda bir ay qaldıqdan sonra o, ərəb ölkələrinə səyahət edir. Misir, Qahirə, Məkkəni və b. ərəb ölkələrini gəzir, xalqların vəziyyəti ilə yaxından tanış olur. Səyahətini davam edən Bakıxanov Mədinə ilə Məkkə arasındakı «Vadiyi-Fatimə» adlanan yerdə 1847-ci ilin əvvəllərində vəba xəstəliyindən ölür və orada dəfn edilir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

B-2482/4107 1. Bəyani-əhvali-vahhabiyan

بیان احوال وھابیان
(fars dilində)

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 19x23 sm., həcmi: 13 vərəq). Cildi sonradan müasir şagird dəftər üzü ilə sarı rəngdə cildlənmişdir. Paginasiyaları vardır.

Rus dilindən tərcümə edilmiş əsərin məzmunundan və onun əsasən başlanğıcından oxuyuruq ki, əsərin müəllifi, tərtibçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov «Lügəti-Fünun» kitabının 9-cu cildindən vəhhabilərin ingiliscə, fransız, Misir və o cümlədən, rus dini məclisləri, onların qanun-qaydaları, məclislərdə olan söhbət və məlumatları toplayıb fars dilinə tərcümə elədim ki, əhali bundan xəbərdar olsunlar.

Vəhhabilər hərəkətindən bəhs olunan əsər 1838-ci ilin mart ayının 6-da Darüsrur – Tiflisdə Abbasqulu Mirzə Məhəmməd xan Badikubi tərəfindən toplanıb yazılmışdır. Əvvəldən naqisdir. 1a və 13b vərəqlərinə Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmalar şöbəsinin üçkünc möhürü basılmışdır.¹⁸

M-199/199

2. Divan

¹⁸ Bundan sonra «Ədəbiyyat» və «Bakı» sözləri ixtisarla «Ədəb» və «B» kimi veriləcəkdir.

ديوان
(özbək dilində)

Əlişir Nəvai

علی شیر نوائی

Böyük özbək şairi, mütəfəkkir və dövlət xadimi Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai ibn Qiyasəddin 1441-ci ildə Heratda anadan olmuş, orada da 1521-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsasən iki dildə – fars və özbək dillərində yazıb-yaradan Əlişir Nəvai dahi Nizami Gəncəviyə cavab olaraq yazdığı «Xəmsə»dən əlavə beş divan, «Məcalisün-nəfais», «Məhbubül-qülub», «Lisanüt-teyr», «Hədisi-ərbəin», «Tarixi-müluki-Əcəm» və b. bir sıra əsərlərin müəllifidir.

Farsca şeirlərini «Fani», özbəkçələrini isə «Nəvai» təxəllüsü ilə yazmışdır. Təsvirini verdiyimiz əlyazması şairin divanlarının birinci redaksiyası olan «Bədaye-ül-bidayə» nüsxəsidir.

Qara mürəkkəblə rəngbərəng vərəqlərə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi, medalyonlu və ornamentlidir, meşindəndir (ölçüsü: 15x26 sm., həcmi: 184 vərəq).

Əlyazması h.1106 (=1694)-cü ildə köçürülmüşdür. Bədii tərtibatına görə şairin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan «Bədaye-ül-bidayə» divanı nüsxələrinin ən qiymətlisidir. Mükəmməl müqəddiməsi vardır. Divana daxil olan hər bir

hissənin, hər bir şe'rin növü yazılmaqla, onun sonluğ, eləcə də bir çox səhifələr qızıl suyu ilə işlənmiş ornamentlidir. Şərq üsulu ilə vərəqlənmişdir.

Əlyazmanın 1a vərəqində iki xətlə yazılmış bir sıra qeydlər vardır. Bunlardan biri divanın Hüseyn Arifi ibn Xəlili ibn Məhəmməd adlı şəxsin kitabxanasında olduğunu bildirən h.1140 (=1727)-ci il tarixli qeydidir. Şikəstə xətilə yazılmış ikinci qeyd farsca «Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Abbasqulu, 1244» sözləri yazılmış möhürü basılmışdır. Həmin bu tarix göstərir ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz şəxsdən 104 il sonra kitab Bakıxanovun kitabxanasına daxil olmuşdur. Bundan əlavə Bakıxanov ona məxsus əlyazmaların bir çoxunun üzərində yazdığı qeydlərdən bir neçəsi öz xətti ilə «İndi mənimdir, sonra isə qeyrilərinin olacaq» sözləri yazılmışdır. Eləcə də onun başqa kolleksiyalarında olduğu kimi, divanın bir neçə vərəqində «Kitab ürək açan nemətdir, Allahın köməyi ilə istənilən şəxsə verirəm» qeydi verilmişdir. Başqa əlyazmalardan fərqli olaraq divandakı şe'r şəklində qeyd nəzər diqqəti daha çox cəlb edir.

1. Kəsbi-mal etmə bərabər, eylə gəl kəsbi-kəmal,
Elmdir baqi olan vəl mali-təcəddüdə zəval.
2. Təriqət əhli buraxmaz şe'riəti əldən
Buraxsa ayrı düşər əndəlib tək güldən.

Abidənin 59b vərəqindəki qəzəlin məzmununa tam uyğun gələn gözəl bir miniatürün təsviri əlyazmanın qiymətini daha da artırır. Əlyazma Bakıxanovdan sonra Novruz Ağayevin ixtiyarına keçmişdir və divan Əlyazmalar İnstitutuna onun kolleksiyası ilə birlikdə daxil olmuşdur.

Şair təbiətli kitab həvəskarı Novruz Ağayevin yazdığı qeyddə qızı Leyla xanım Ağayevanın 1926-cı il yanvar ayında doğulduğu göstərilmişdir. Əlyazmanın 1b, 14a, 14b, 18a və b. vərəqlərində üzərində ərəb əlifbası ilə və rus dilində «Baku, Novruz Aqaev» sözləri yazılmış möhürü vurulmuşdur.

Əlyazmanın titul və sonuncu vərəqində bir sıra başqa qeydlərin olması göstərir ki, abidə çox şəxslərin istifadəsində olmuş, ondan bəhrələnmişlər.

M-37/37

3. Dərbəndnamə

دربندنامه

(Azərbaycan dilində)

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 19 vərəq). Dərbənd tarixindən bəhs edilən bu əlyazma Molla Təgi Dərbəndi tərəfindən h.1250 (=1834)-cü ildə köçürülmüşdür. Əlyazmanın 1a vərəqində əsərin Abbasqulu ağa

Bakıxanovun xahişi ilə Dərbənd komendantı mayor Şnitnikova məxsus olan nüsxədən köçürüldüyü haqda farsca qeyd vardır. Əsərin müəllifinin adı göstərilməmişdir.

A-758/1204

4. Əqaidül-islam

عقائد السلام

(ərəb dilində)

Təftazani Sədəddin Məsud ibn Ömər

تفتازانى سعد الدين معمود بن عمر

Təftazani Sədəddin Məsud ibn Ömər ibn Abdulla əl-Hərəvi Xorasani dövrünün ədib və fəqihlərindən olub h.722 (=1322)-ci ildə anadan olmuş və Səmərqənddə h.792 (=1389)-cu ildə vəfat etmişdir. Məntiq, kəlam, və nəhvə aid bir sıra əsərlərin müəllifidir. Onun ərəb dilinin qrammatikasına aid «Müxtəsəri-təsrif» əsəri məktəb-mədrəsələrdə tədris proqramına daxil olan kitablardandır. Elə ona görə də həmin əsər Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

Ağ, saya vəərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Ara-sıra bəzi söz və cümlələrin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 13,5x18 sm., həcmi: 75 vəreq). Kağızı Orta Asiya istehsalıdır. Haşiyələrdə olan

qeydlərin çoxu mətnlə əlaqədardır.

74b vərəqində Abbasqulu ağa Bakıxanovun öz xəttlə yazılmış kitab haqqında «Kitab ürəkaçan nemətdir, onu istənilən şəxsə verərəm, 1244» qeydi vardır. Elə həmin vərəqə onun «Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Abbasqulu» sözləri yazılmış möhür vurulmuşdur. Əlyazmanın katibi və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin katibin imza yerində Bakıxanovun 1244 tarixli imza və kitab haqqında məlum məzmunlu qeydi verilmişdir. Ehtimalla demək olar ki, elə bu əlyazmanın katibi Abbasqulu ağa Bakıxanovun özüdür. Araşdırmalar və başqa avtoqraf əlyazmalarla müqayisə həmin ehtimalı doğrultmuşdur.

Əlyazmada islam dininin qanun-qaydaları, onların izahı və şərhlər geniş şəkildə verilmişdir.

B-1209/2832

5. Əsrari-Qasimi

اسرار قاسمی
(fars dilində)

Kəmaləddin Hüseyn ibn Əli Vaiz Kaşifi

کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی

XV yüzilliyin görkəmli alim və filoloqlarından olan Hüseyn Vaiz Kaşifi (vəf. h.910 (=1504)) Sultan Hüseyn və Əlişir Nəvai dövründə yazıb-yaratmışdır. O, «Ənvari-Süheyli», «Rövzətüş-şühəda» kimi əsərlərin müəllifidir.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən «Əsrari-Qasimi» iki əsərin – Əbi Abdullah Məğribinin «Sehril-üyun» (Gözlərin sirri) və Əbülqasim Əhməd Səməvinin «Üyunül-həqayiq» (Həqiqətin gözləri) əsərlərinin ərəb dilində tərcümə və üzərində işlənməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Hicri 907 (=1501)-ci ildə yazılmış bu əsər beş bölmədən – kimya, limya, simya, rimya, himyadan ibarətdir.

Müəllifin oğlu Səfiəddin Əli ibn Hüseyn ibn Əli əl-Vaiz əsərin üzərində ixtisarlar aparmış və onu «Kəşfül-əsrari-Qasimi» (Qasim sirlərinin açılması) adlandırmışdır. Kimyagərlikdən bəhs edən «Əsrari-Qasimi»nin Bombay, Tehran və Berlində XIX yüzilliyin sonlarında edilmiş bir neçə nəşrləri vardır.

Əsərin Bakı əlyazma nüsxəsi iki bölməni – rimya və simya bölmələrini əhatə edir. Əlyazma əvvəldən və sondan naqisdir. Orta hissələrdən də çatışmayan yerlər vardır.

Ağ və firuzəyi filiqrarla vərəqlər daxilində şikəstə ünsürləri olan incə nəstəliq xətlə yazılmışdır. Yarımşərlövhələr və bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir.

Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVIII yüzilliyin sonunda köçürüldüyünü söyləməyə imkan verir. Cildi yoxdur (ölçüsü: 15x22 sm., həcmi: 62 vərəq).

Əlyazmanın əvvəlindən və sonundan dörd-beş vərəq buraxılmışdır. Birinci boş vərəqdə əlyazmanın iki il Abbasqulu ağanın kitabxanasında saxlanması haqqında h.1248 (=1833)-cü il tarixli qeydi vardır.

Beləliklə, Bakıxanovun yalnız ədəbiyyat və tarixə aid əsərlərin əlyazmalarını deyil, elm və sənətin bütün sahələrinə aid əsərlərlə maraqlandığı üçün kolleksiyasında bu əsərlərin əksərən ən yaxşı əlyazmalarını toplayıb saxladığı aşkarlanır.

M-308/308

6. İnşa

انشاء

(fars dilində)

Bakıxanov Abbasqulu ağa¹⁹

باکخانوف عباسقلی آقا

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır (ölçüsü: 10x18,5 sm., həcmi: 71 vərəq).

Əlyazma avtoqrafdır. Epistolyar nəsrin nümunəsi olan bu əlyazma əsasən Bakıxanovun həyat yoldaşı Səkinə xanıma

¹⁹ Müəllif haqqında bax: Bakıxanov haqqında annotasiya, səh.11.

və müxtəlif şəxslərə yazılmış məktublardan ibarətdir.

Məktublarnın bir çoxu «cani-şirinü əzizi-mehriban» sözləri ilə başlanmışdır. Əlyazmaya ərizə, məktub və yazışmaların surətləri, müxtəlif şəxslərə məktublar, şer, rübai və fərdlər daxil edilmişdir. Müxtəlif şer və fərdlərin daxil olması abidənin dəyərini daha da artırır. Məktublar «Qəribi-məhcur Abbasqulu», «Abbasqulu», «Abbasqulu Bakıxanov» və s. imzalarladır. Məktublarnın yazılma tarixləri müxtəlifdir (1236, 1252, 1253, 1278 və s.).

Əldə olan bu abidənin tədqiqi nəticəsində Bakıxanovun ikinci bir möhürü aşkar edilmişdir. 48b vərəqinə basılmış həmin möhür üzərində «Abbasqulu, 1224» sözləri yazılmışdır. Bu da miladi tarixi ilə 1809-cu ilə bərabərdir.²⁰

Abidəyə müxtəlif quş, at, insan rəsmləri çəkilmişdir. Əlyazmaya əlavə edilmiş iki parça kağız üzərində qara mürəkkəblə möhürün əvəzi basılmış barmaq şəklinin olması da maraqlıdır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, XIX əsrə qədər sənədlərin təsdiqi barmaq izləri vasitəsilə də olurdu. Hətta indi də Şərqi bir çox ölkələrində sənədlər barmaq izi möhürü ilə təsdiqlənir. Bu bir nov Azərbaycan kriminalistikasının öyrənilməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhətdən də əlyazma qiymətlidir.

42a, 48b, 56a, 62a və s. vərəqlərdə oxunması çətin olan möhürlərin və 70b vərəqində abidənin müasirimiz mərhum,

²⁰ Möhürün yaranma tarixi Bakıxanovun gənclik illərinə təsadüf edir. Bu da onun hələ erkən yaşlarından elmə, mədəniyyətə, maarifə olan marağını, şəxsi kitabxana yaratmaq həvəsini göstərir.

filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Rəhimovun kitabxanasından olması haqqında qeyd də göstərir ki, əlyazması bir çox şəxslərin ixtiyarında olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əlyazma ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur.²¹

B-2268/3893

7. Gülüstani-İrəm

گلستان ارم
(fars dilində)

Bakıxanov Abbasqulu ağa

باکخانوف عباسقلی آقا

Ağ, saya kağıza nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 18x23 sm., həcmi: 75 vərəq). Əlyazmanın 1a vərəqində Bakıxanovun şəxsi qeydləri vardır. Bu qeydlərdə onun polkovnik rütbəsinə keçirilməsi, aylıq maaşı haqqında məlumat, əlyazmanın mətninə əlavələri, düzəlişləri vardır ki, bu da nüsxənin dəyərini artırır, avtoqrafa bərabər edir.

«Gülüstani-İrəm» əsərini Bakıxanov müqəddimə ilə

²¹ Nurəliyeva Tahirə. «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində XIX əsr əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti», namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1986 və «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti», Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1998.

başlayır. Yiğcam, məzmunlu bu müqəddimədə tarix elminə qısa tərifdən sonra Azərbaycan və Dağıstanın coğrafi təsviri, mənşəyi, dili və dinləri haqqında məlumat verilir.

Əsərdə Azərbaycan və Dağıstanın ən qədim zamandan 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinədək olan tarixdən bəhs edilir. Burada Albaniya (Qafqaz), Babək hərəkatı, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri, Azərbaycan xanlıqları və onların Rusiyaya birləşdirilməsi və s. haqqında məlumat verilir. Beş fəsildən ibarət olan bu əsər Azərbaycan tarixinə aid olan qiymətli bir məxəzdir.

S-310/9263

8. Lisanüt-teyr

لسان الطير
(özbək dilində)

Əlişir Nəvai²²

عليشير نوائى

Fəridəddin Əttarın «Məntiqüt-teyr» əsərinin təsiri ilə Nəvai 1499-cu ildə həmin «Lisanüt-teyr» (Quşların dili) adlı əsərini yazır. Sultan Hüseyn Bayğaraya həsr edilmiş bu əsərdə

²² Müəllif haqqında bax: №2.

Nəvainin panteist dünyagörüşü geniş ifadə edilmişdir.

Əlyazması qalın ağ, sayə Şərq kağızına qara mürəkkəblə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Qəhvəyi rəngli qapaqlı cildi, ünvanı və titul vərəqi zərlə müzəyyənləşdirilmişdir. Mətn hər vərəqdə iki sütunda yazılmış və zərli xətlə çərçivəyə alınmışdır (ölçüsü: 18x30 sm., həcmi: 93 vərəq). Təxmini hesaba görə əlyazmaya 2608 beyt daxildir. Əlyazmanın mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda onun h.944 (=1537)-ci ildə katib Məhəmməd Əbdüllətif Hüseyn Amidi tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Əsər keçmiş Sovet İttifaqı fondlarında saxlanan nüsxələr içərisində tarixilik baxımından ikinci yeri tutur. Bu nüsxə Saltikov-Şedrin adına Leningrad Dövlət kütləvi kitabxanasının Şərq bölməsində saxlanılan əlyazma nüsxəsindən təxminən 40 il sonra köçürülmüşdür. 55 şifrəli Leningrad nüsxəsi h.904 (=1498)-ci ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmanın titul vərəqində A.A.Bakıxanova aid olması haqqında avtoqraf qeydləri vardır. Qeydlərin biri «Kitab ürək açan nemətdir, Allahın köməyilə istənilən şəxsə verirəm», digəri isə «İndi mənimdir, sonra qeyrilərinin olacaq» və h.1246 (=1830)-cı il tarixdədir. Bakıxanovdan sonra əlyazması Məhəmməd bəy Səlimxanovun kitabxanasına daxil olmuşdur. Abidənin sonunda rus dilində «Mamedj bekj Salimj-Xanovj» sözləri yazılmışdır.

مراح الارواح
(ərəb dilində)

Əhməd ibn Əli ibn Məsud

احمد بن علی بن معسود

Ağ vərəqlərə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 14x20,5 sm., həcmi: 58 vərəq). Əlyazma h.1093 (=1682)-ci ildə köçürülmüşdür. Katibi haqqında məlumat yoxdur.

Titul vərəqində Abbasqulu ağaya məxsus üzərində ərəb dilində «La ilahə illəllah, əlmalikül həqqül mübin, əbdəhü Abbasqulu» (Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Abbasqulu) sözləri yazılmış möhür basılmış, imza və qeydləri verilmişdir. Qeyd «Kitab ürək açan nemətdir. Allahın köməyilə istənilən şəxsə verərəm» məzmunundadır.

Əlyazmanın üzərində «Bismillahir-rəhmanir-rəhim, 1081» (26a, 48a, 49b vərəqlərinə) sözləri yazılmış başqa möhür də basılmışdır.

Mətnin sətiraltı şərhlərin və haşiyələrdə hikmətli sözlərin, şer nümunələrinin olması əlyazmanın dəyərini artırır. Bu qeydlər mətndən fərqli olaraq, fars və Azərbaycan dilindədir. Azərbaycan dilində olan hissələrdə aşağıdakı beytlər

maraqlıdır:

Ey muradım, əksinə dövr eyləyən kəcro-fələk,
Şimdi könlüm namurad istər yenə, getmək
gərək. (8b vərəq)

və yaxud nəsihətamiz misralardan

Vəfasız yar ilən həmdəm olunca,
Vəfalı qəm ilən şad olsa yaxşı. (8b vərəq).

Yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlər əlyazmanın qiymətini artırır, onun keçdiyi tarixi yolu öyrənməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

S-530/9483 10. Məahidüt-təzis əla şəfahidüt-təlxis

معاهد التضييغ على شواغ التلخيغ
(ərəb dilində)

Bədrəddin Əbu Fateh Əbdürrəhim ibn
Əbdürrəhman Əhməd Şərif

بدرالدين ابو الفتح عبد الرحيم ابن عبد الرحمن احمد شريف

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 18x28,5 sm., həcmi: 350 vərəq).

Katibi və tarixi haqqında məlumat yoxdur. 1a vərəqində ədviyyələrin (darçın, zəfəran, zəncəfil və s.) xeyri və əhəmiyyəti haqqında məlumat şəklində qeydlər vardır. Əlyazmada müxtəlif müəlliflərin yazılarından tərcümələr verilmişdir.

Müəllif və əsərlərin adları mündəricat şəklində əlyazmanın əvvəlində 2 vərəqdə yazılmışdır.

Əlyazmanın titul vərəqində isə Bakıxanovun «Kitab ürək açan nemətdir, Allahın köməyilə başqasına verirəm», «İndi mənimdir, sonra başqasının olacaq» qeydləri, imza və h.1245 (=1829)-cu il tarixi verilmişdir. Əlyazmasına bir neçə başqa möhür də basılmışdır.

Birinci möhür üzərində «Allahın dediklərinə qulaq asan ürək, Yəhya», ikincidə «Yəhyanın müvəffəqiyyətli işi (Allahın köməyilə)», üçüncü möhürdə «Yəhya, 1083», dördüncü möhürdə «Ya Rəbb, dünya bəhrinin fəxri, ürək bağının qönçəsi, din şəbnəmi Yəhya» sözləri yazılmışdır.

Yəhya adlı bir şəxsə məxsus dörd möhürün varlığı onun böyük və savadlı şəxsiyyət, həm də zəngin kitabxanaya malik olduğunu göstərir.

Əlyazmada onun Əhmədağa adlı şəxsin kitabxanasında olması haqqında da qeyd vardır. Paleoqrafik xüsusiyyətlərə

görə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu əlyazmanın sonluğunda müxtəlif qeydlər verilmişdir. Bunlardan birində «Bu kitab daxil oldu, mülkiyyəti Yəhya, mərhum Neman Əbdülcəlilzadə, 1237. Məhərrəm ayının əvvəlində», başqa bir qeyd isə belə qurtarır. «Şükür olsun Allaha ki, bu kitab bütünlüklə tamamlandı. Salavat olsun böyük alicənab Məhəmmədə və onun ailəsinə ki, onlar kəramətli və fəzilətlidirlər. Salamlar olsun və külli rəhmətlər olsun Allahın tərəfindən. Amin, ya Rəbbül-ələmin. Zilhiccə ayının ortasında, 1236».

Daha sonra ərəb dilində bir şer verilmişdir.

Qeydlərdən göründüyü kimi, bu abidə bir çox şəxslərin, o cümlədən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Yəhya, Əhməd və adı məlum olmayan katibin ixtiyarında olmuşdur.

B-4852/6477

11. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə «Təliq əla cəhət əl-vəhdət», «Haşiyətül-əla şərhi əl-qəvaidül-Fənariyyə», «Fəvaidül-Fənariyyə fi-şərhül-İsağoci», «Kitabi-qul-Əhməd» adlı əsərlər daxildir.

Əlyazmanın mətni ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara, başlıqlar qırmızı mürekkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 14,5x21 sm., həcmi: 105 vərəq). Əlyazmanın katibi məlum deyil,

köçürülmə tarixi h.1196 (=1781)-cı ildir.

Əlyazmanın titul vərəqində Bakıxanova məxsus möhür vurulmuş və imza qoyulmuşdur.

M-385/385

12. Məcmuə

مجموعه

(fars dilində)

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətlə yazılmışdır (ölçüsü: 9,5x19,5 sm., həcmi: 112 vərəq). Cildi qəhvəyi rəngli meşindəndir, medalyonludur. Mətn çərçivəyə alınmış, müzəyyən ünvanı vardır.

Məcmuəyə «Daireyi-əl-hinduyə» (1a-41b), Nəsirəddin Tusinin «Dər elmül-üstürlab» (43b-63a), Şeyx Bəhaəddin Amilinin «Təşrihül-əflak» (64b-76a), «Müxtəsər dər mərifəti-təqvim» (77b-97a), Qazi Mir Hüseyini əl-Meybədinin «Came», «Gitinüma» (101b-111b) adlı əsərləri daxildir. Astronomiyaya aid bu əsərlər hərəsi bir neçə fəsil, fəsillər də bablardan ibarətdir.

Əlyazma h.1055 (=1645)-ci ildə Şirazda Məhəmməd Mömin ibn İbrahim Şirazi tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın Bakıxanovun şəxsi kitabxanasını təsdiqləyən və üzərində «Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Abbasqulu, 1245» sözləri yazılmış

möhürü və kitab haqqında olan «İndi mənim üçündür, sonra isə qeyrilərinin olacaq» qeydi vardır.

Bakıxanovdan sonra əlyazması h.1327 (=1909)-ci ildə başqa bir şəxsin – kitabdarın²³ kitabxanasına daxil olmuş, onun möhürü basılmışdır ki, oxunaqlığını itirmişdir.

Əlyazmanın sonuncu vərəqində Bakıxanovun xətt ilə iki beyt fars dilində şer verilmişdir ki, bu da abidənin qiymətini artırır.

A-287/733

13. Sübhətül-əbrar

سبحهء الابرار
(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman

جامی عبد الرحمن

Fars-tacik şairi Nurəddin Əbdürrəhman ibn Əhməd Cami Tacikistanın Cam şəhəri yaxınlığında 7 noyabr 1414-cü ildə anadan olmuş, kiçik yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Herata köçmüşdür. Heratda görkəmli müdərris alimlərdən dərslər almış, nəqşibəndilik təriqətini qəbul edərək Şeyx Sədəddin

²³ İkinci kitabdarın şəxsiyyəti haqqında əlimizdə heç bir məlumat yoxdur.

Kaşqarının (vəf.1456) tələbəsi olmuşdur.

Heratda Sultan Süleyman Bayqara dövründə böyük nüfuz sahibi olan Əbdürrəhman Cami Əlişir Nəvai ilə də çox yaxın dostluq və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Fars və ərəb dilində qırıxdan artıq elmi və bədii əsərlərin müəllifi olan Cami Heratda 9 noyabr 1492-ci ildə vəfat etmişdir.

Əbdürrəhman Caminin əsərləri əlyazma şəklində, Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən də Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Şairin fars dilində yazdığı «Yusif və Züleyxa», ərəbcə «Fəvoidüz-Ziaiyyə», epistolayar xarakterli əsərlərindən isə «İnşa»sı və dörd qəsidəsi ən çox yayılan əsərlərdəndir.

Bütün bunlar şairin qüdrətini göstərməkdən əlavə, əsərlərinin kütləviliyi və məktəblərdə geniş şəkildə tədris edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Onun «Hədisi-ərbəin» əsəri Məhəmməd Füzuli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

«İnşa»ya Sultan Hüseyin Bayqara, Şeyx Rəşid, Osman Çələbi və başqaları ilə yazışmaları daxildir. Məktublar içərisində rəsmi məktublar da çoxluq təşkil edir. Məktublar daxilində də mənzum beytlərə, müəmmalara, hətta rübailərə də rast gəlmək mümkündür. Belələri ən çox dostları ilə yazışmalarında özünü göstərir.

Ağ, saya kağızlara nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmış, kiçik, zərli bir ornamentli başlığı vardır (ölçüsü: 14x20 sm., həcmi: 104 vərəq). Cildi qəhvəyi meşindəndir. İki sütunda yazılmış, qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır.

Əlyazma h.1062 (=1651)-ci ildə köçürülmüş, katibi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Kiçik məsəl, rəvayət və hekayələrdən ibarət əlyazmanın titul vərəqi üzərində Bakıxanova məxsus məlum məzmunlu möhürü (bax: №8) basılmış, kitab haqqında sözləri yazılmış və imzası qoyulmuşdur. 2a vərəqində isə oxunaqlığını itirmiş bir başqa möhür basılmışdır. Əlyazmanın maraqlı bir sonluğu vardır. Sonluq belə bitir:

«Bunu qurtardım Allahın köməyi ilə. Allah bizim sahibimizdir. Bütün xeyir işlərin böyüyüdür (Ağasıdır). Bu iki (kitabı) mən qurtardım rəcəbül mücərrəb ayının 28-də 1062-ci sənəsində peyğəmbərin hicrətindən».

B-2242/3867

14. Tarixi-Nadiri

تاریخ نادری
(fars dilində)

Mirzə Mehdi xan Astrabadi

میرزا مهدی خان استرابادی

XVIII əsrin görkəmli tarixçisi, ədəbiyyatşünası Mirzə Məhəmməd xan Astrabadi ibn Məhəmməd Nasir – ədəbi təxəllüsü «Kövkəb» olub, əsasən Mehdi xan Astrabadi adı ilə

məşhurdur. Müəllifin anadan olma və vəfat tarixləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Vəfat tarixi müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür verilir. 1161 (=1748), 1180 (=1766), 1182 (=1769) və s.

Mirzə Mehdi xan Astrabadi Nadir şahın sarayında (1148–1160) münşi (katib) vəzifəsində işləmişdir. Bəzi mənbələrə görə isə şahın şəxsi katibi olmuşdur.

Astrabadinin əlyazma şəklində əsərləri İran, Hindistan, Azərbaycan və b. ölkələrdə geniş yayılmışdır. Onun Nadir şahın tarixindən bəhs edən «Dürreyi-Nadiri», «Tarixi-Nadiri» adlı məşhur əsərləri, məktub məcmuəsindən ibarət «İnşa»sını, özbək şairi Əlişir Nəvai əsərləri əsasında yazdığı «Səngilah» adlı lüğəti və bu lüğətə əlavə olaraq «Məbaniül-lüğə» adlı qrammatikaya aid əsərini və başqalarını göstərmək olar.

Əlyazmanın mətni ağ, sayə və rəqlərə, qara, başlıqları isə qırmızı mürekkəblə gözəl nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmış, oxunaqlığı tamamilə saxlanılmışdır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 225 vərəq). Əsər h.1148 (=1735)-ci ildə tamamlanmış, köçürülmə tarixi isə h.1189 (=1775)-ci ildir. Katibi məlum deyil.

Əlyazma tək cə xəttinin gözəl, mətninin tam olması ilə deyil, eyni zamanda böyük şəxsiyyətlərin kolleksiyasında olması ilə seçilir.

Abidənin titul vərəqində Abbasqulu ağa Qüdsinin məlum məzmunlu möhür və kitab haqqında qeydi (bax: Bakıxanov

koll. №8) və imzası vardır. Əsərin 1a vərəqinə basılmış möhür onun Fətəli şah Qacarın kitabxanasına mənsub olduğunu göstərir²⁴. Bu nüsxə Fətəli şah Qacar, Abbasqulu ağa Bakıxanov, daha sonra isə Bakıxanovun şairə qızı Tuğra xanımın ixtiyarında olmuşdur. Sonuncu vərəqdə şairənin öz xətt ilə karandaşla yazılmış bir beyt bunu təsdiq edir:

Tuğra xanımam, mən cahan içrə əzizəm,
Abbasqulu ağa qızı, Zəhrayə kəvizəm.

Əlyazmanın haşiyəsində Hüseyninin «Şahənşahnamə» mənzum əsəri yazılmışdır.

1913-cü ildə naməlum bir şəxs tərəfindən əlyazmanın şair Səməd Mənsura hədiyyə olaraq verilməsi haqqında rus dilində bənövşəyi karandaşla yazı da vardır.

Abidənin nəhayət kitabşünas alim Əblüfəz Rəhimovun şəxsi kitabxanasında olması göstərir ki, abidə müxtəlif şəxslərin əlində olmuş, onlar tərəfindən tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Müqəddimədə Səfəvi dövlətinin dağılması, Sultan Hüseyn şahın (h.1105–1135) dövlət başında olması haqqında qısa məlumat verilir. Əsərin əsas hissəsi isə Nadir şahın həyat və yaradıcılığı, anadan olan tarixdən (h.1100 məhərrəm ayının 28-dən (=1688-ci il 22 noyabr) ölümünə qədər, yəni h.1160 (=1747)-ci ilə qədər olan hadisələr, nəticəsi hissəsində isə

²⁴ Вах: «Личные и казенные печати», Баку, «Элм», 1991, стр.103-104, №43.

Nadir şahın ölümü və onunla əlaqədar müxtəlif hadisələr hekayətlərlə verilir.

D-282/10259

15. Tarixi-Təbəri

تاریخ طبری
(fars dilində)

Təbəri Əbu Cəfər ibn Məhəmməd ibn Cərir ibn Yəzid

طبری ابو جعفر بن محمد بن جریر بن یزید

Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir Təbəri h.224-310 (=839-923) məşhur tarixçi və ilahiyyatçı, «Qurani-Kərim»in tanınmış şərhçi alimlərindən olmuşdur. O, öz çoxcildlik bu əsərini ərəbcə yazılmış «Peyğəmbərlərin və şahların tarixi» adlandırmışdır ki, bu da sonralar «Tarixi-Təbəri» adı ilə şöhrətlənmişdir. Əsər müəyyən dəyişikliklərə Samani hökmdarı Əbu Mənsur ibn Nuh Samaninin (h.350(=961)–369(=979)) vəziri Əbu Əli Məhəmməd ibn Abdullah Baləmi (vəf. h.363(=973)) tərəfindən hökmdarın əmri ilə h.352 (=963)-cü ildə fars dilinə tərcümə etmişdir. Mənbələr sonralar bu əsərin iki redaksiyası olduğunu göstərir. Bunlardan birincisi Baləmi, digəri isə Əbdülməlik

Həmədaninin (vəf. 521 (=1127) əlavələr edilmiş ikinci redaksiyasıdır. Əsərin ingilis, türk və yenidən ərəb dilinə tərcümə nüsxələri mövcuddur²⁵.

Təsvirini aşağıda verdiyimiz əlyazması əsərin ilk redaksiya nüsxəsidir ki, burada dünyanın yaranmasından başlayaraq abbasilərin səkkizinci xəlifəsi Mütəsimə və Müstəzxirin vəfatına qədərki İranın ümumi tarixindən bəhs edilmişdir.

Saya, göy vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Sondan naqis olduğu üçün katibi, tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yalnız kağızın keyfiyyətinə və xəttinə görə onun XVIII əsrin əvvəllərində köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Cildi bəzəkli üç medalyonlu, qəhvəyi meşindəndir.

Əlyazmanın ilk vərəqində Bakıxanovun kitab haqqında bir sıra məlum məzmunlu qeydləri və şəxsi möhürü, imzası vardır (bax: №9).

Əlyazmada bəzi şəhər və kənd adları, xüsusilə Azərbaycan və Xəzərlərə aid olan hissələr vaxtı ilə abidədən istifadə edənin diqqət mərkəzində olmuş, lazım olan hissələrin altından xətt çəkilmişdir.

²⁵ Bax: Stori, c.1, səh.285-286.

تذكرة الشعرا
(fars dilində)

Dövlətşah Səmərqəndi

دولت‌شاه سمرقندی

Fars-tacik təzkirəçisi, yazıçı Dövlətşah ibn Əlaəddövlə Bəxtişah əl-Qazi əs-Səmərqəndi h.896 (=1490)-cı ildə vəfat etmişdir²⁶.

Müəllif təzkirəni h.892 (=1486)-ci ildə yazmışdır.

Ağ, saya vərəqlərə qara və qırmızı mürekkəblə yazılmış, zərli ornamentlərlə bəzədilmişdir (ölçüsü: 13x22 sm., həcmi: 204 vərəq). Cildi qara meşindəndir. Bakıxanova məxsus möhür və kitab haqqında yazılmış qeydlər vardır (bax: №2).

Başqa bir vərəqdə isə kitabdar Həsən Əlqədarinin imzası və kitabın övladlarına vəqf etməsi haqqında ərəb dilində avtoqraf qeydidir. Qeydin tərcüməsi belədir: «Bu kitabı Həsən Əlqədari, başqa kitablar kimi, övladları və övladlarının övladı üçün vəqf edir və beləliklə, bu nəsilədən olanların

²⁶ Bəzi mənbələr onun hicri 900 (=1494)-cü ildə vəfat etdiyini göstərir.

bəzilərini əmin edir ki, müfəssəl siyahı İbn Həcərin «Şərhül-minhac» kitabının ikinci cildinin əvvəlinə əlavə edilmiş vərəqlərdə yazılmışdır. 12 rabiül-əvvəl, 1322». Əlqədarinin belə məzmunlu qeydi bir sıra əlyazmalarında da təsadüf edilir. Bu qeydlər onun kolleksiyasına daxil edilmiş kitablar haqqında məlumat verməklə bərabər, sahibin – Həsən Əlqədarinin nəslindən olan övladları haqqında da məlumat verir. Həmin nəslin siyahısı əlavə edilmiş «Şərhül-minhac» adlı əsərin həmin nüsxəsi əlimizdə olmasa da, bir mənbə kimi məlumdur və şübhəsiz ki, bir zaman axtarışlar nəticəsində əldə ediləcəkdir.

Səmərqəndinin məşhur «Təzkirətüş-şüəra» əsəri fars dilli qiymətli mənbələrdəndir. Burada üç yüz əlliə yaxın şairin tərcümeyi-halı, əsərlərindən nümunələr, həmin şairlərin yaşadığı dövr haqqında tarixi məlumat verilmişdir. Əsərə Sultan Hüseyin Bayqara, Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuş mədhiyələr də daxildir.

S-364/9317

17. Təhfətül-Möminin

تحفة المومنين
(fars dilində)

Mir Məhəmməd Mömin Hüseyin

Mir Məhəmməd Mömin Hüseyn ibn Mir Məhəmməd Zaman Tənkəbuni Deyləmi XVII yüzilliyin tanınmış tibb alimlərindən olmuş və Şah Süleyman Səfəvi (h.1077-1105 = m.1667-1694) dövründə saray həkimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əsər haqqında qaynaqlardan aydınlaşır ki, Məhəmməd Möminin atası öz sağlığında bu əsəri yazmaq üçün xeyli material toplamış və naməlum səbəbə görə onu yazıb başa çıxara bilməmişdir.

Müəllif Əttarın farmakologiyaya aid əsəri meydana çıxandan sonra atasının işini davam etdirən Məhəmməd Mömin həmin əsərin bəzi hissələrinin nöqsanlı olduğunu hiss edərək toplanmış məlumatları cəmləşdirmiş, eləcə də əsəri yazarkən İbn Kəbirin (XIII yüzillik), İbn Baytarın, İbn Sinanın, Məhəmməd Zəkəriyyənin və başqalarının əsərlərindən istifadə edərək, «Töhfətül-Möminin» əsərini yazmışdır. Əsərin yazılma tarixi onun üçüncü hissəsində verilən, daha doğrusu, işin həmin hissəsinin yazılma tarixi olaraq hicri qəməri 1080 (=1669)-ci il göstərilmişdir ki, bu da müəllifin yaradıcılıq dövrü kimi səciyyəlməlidir.

Bakıxanov kolleksiyasından gələn bu əlyazması ağ, sayə Şərq istehsalı kağızına mətni qara, başlıqlar, dərman və xəstəliklərin adı qırmızı mürəkkəblə gözəl paleoqrafik nəsx xətti ilə səliqəli və savadlı şəkildə yazılmışdır.

Əlyazmada əsərin təkrar hissələrinə rast gəlmək olur. Birinci hissənin sonunda 272b vərəqində əsərin h.1125 (=1713)-ci ildə İbadullah adlı katib tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. 282b vərəqində isə h.1090 (=1679)-cı il tarix verilmişdir ki, bu da çox ehtimal, həmin hissənin müəllif tərəfindən tamamlanması, yaxud da müəllif nüsxəsinin tarixidir. Haşiyələrdə mətnə aid yazılar, qeydlər, işarələr vardır. Oradakı bəzi seçmə sözlər də qırmızı mürekkəblədir. 395b vərəqində tibbə aid, 397b-401b vərəqlərində isə müxtəlif əski əlifbalara aid yazılar verilmişdir. Kitab bəzəkli üç medalyonlu qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur. Cildin şirazəsi qırılıb düşmüş, yerinə ağ dermantin yapışdırılmışdır (ölçüsü: 16x23,5 sm., həcmi: 395 vərəq). Bərpaya böyük ehtiyacı vardır. Titul və sonuncu vərəqlərdə Abbasqulu ağa Bakıxanovun kitab haqqında h.1244 (=1828)-cü il tarixli avtoqraf şəri, imzası və möhürü vardır. Başqa vərəqlərdə də, xüsusilə sonuncuda müəyyən qeydlər edilmişdir ki, bu da Bakıxanovun xəttini xatırladır. Bunlar, eləcə də sondakı əski xətt nümunələri, əsərin məzmunu onun bir abidə kimi dəyərini bir daha artırır.

M-431/431

18. Cüng

جنگ

(fars dilində)

48

Bakıxanov kolleksiyasından olan bu cüng xüsusilə maraqlıdır. Mətn qara, müəlliflərin adı qırmızı mürəkkəblə, iki sütunda yazılmışdır (ölçüsü: 13,5x26 sm., həcmi: 130 vərəq). Cildi qədim medalyonlu və ornamentlidir.

Cüngün sonu olmadığından katib və tarixi haqqında məlumat yoxdur. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən, cüngün əsas hissəsi XVIII əsrin axırı, haşiyədəki yazılar isə XIX əsrdə köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazma əsasən Orta Asiya, fars-tacik, Azərbaycan və hind müəlliflərinin şerlərini əhatə edir.

Azərbaycan müəlliflərindən xüsusilə Xaqaninin, hind şairlərindən isə Feyzi Hindinin şerləri çoxluq təşkil edir. Azərbaycan müəlliflərindən Füzulinin farsca yazdığı şerlər, Şah Abbasın, Əvhədinin və b. şerləri nəzəri cəlb edir. Bəzən vərəqlərdə müxtəlif maddeyi-tarixlər (xüsusilə Şah Abbasla əlaqədar) vardır.

Əlyazma Azərbaycanda istehsal olunmadığından həm ədəbi əlaqələr tariximizi öyrənmək üçün, həm də Xaqani şerinin Şərqdə kütləviliyini göstərmək baxımından tutarlı mənbədir. Cüngdə müəllifi məlum olmayan, «Laədri» sərlövhəsi ilə yazılan şerlər verilmişdir.

Titul vərəqində Bakıxanovun h.1245 (=1829)-ci il tarixli imza və qeydi, kitabın ona mənsub olması, ümumiyyətlə, kitab haqqında yazdığı misralar vardır.

Cüng, nədənsə bu vaxta kimi tədqiq edilməmiş və

«Cünglər» kataloquna daxil olunmamışdır.

**A-757/1203 19. Haşiyeyi- (Qədimiyyə əl-Cəlalıyyə) əla
şərhi-təcridil-kəlam**

حاشية القديمة الجالية على شرح تجريد القلام
(ərəb dilində)

Molla Cəlaləddin

ملا جلال الدين

Ağ və saya vərəqlərə gözəl, incə nəstəliq xəttilə səliqəli şəkildə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Heç bir ünvanı yoxdur (ölçüsü: 10x17 sm., həcmi: 149 vərəq). Bəzi vərəqləri ləkələnmiş həmin əlyazmanın əvvəldən on beş vərəqinin haşiyələrində mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar vardır. Əlyazma cildsizdir. Sondan üç vərəqi yazılmamışdır. Əlyazmanın katibi və tarixi haqqında məlumat yoxdur.

Əlyazmada Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Kitab ürək açan nemətdir. Allahın köməyilə istənilən şəxsə verirəm» qeydinin ikinci misrası ərəb dilindədir. Başqa qeyddə isə «İndi mənim üçündür, sonra isə qeyrilərinin olacaq, h.1245» tarixli qeyd və imzası qoyulmuşdur.

Əlyazmanın maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də onun başqa

bir kolleksionerin, başqa bir şəxsiyyətin kolleksiyasında olmasıdır. Bu cəhət əlyazmanın qiymətini artırır. Onun keçirdiyi tarixi yolu öyrənməyə kömək edir. Həmin şəxsi möhürün üzərində «Onun (Allahın) qulu Abdullah Məhəmməd Xacə Əhməd», möhürün kənarında isə «Allah malı, daxil oldu əmtəə kimi alış-satışa» sözləri yazılmış və təsdiqlənmişdir.

Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu abidənin sonluğu da maraqlıdır. Orada «Kitabi haşiyə qurtardı cümə günü 12 rəcəbül-mürəccəb ayı, sənə 944 hicrətdə. Namaz dua olsun peyğəmbərə və onun pak qohum-əqrəbəsinə» ifadələri qeyd olunmuşdur.

A-242/686

20. Hidayətnamə

هدایته نامه

(fars dilində)

Nasir Buxari

ناصر بخاری

XIV əsr farsdilli şair Nasir Buxari Buxara şəhərində anadan

olmuşdur. Səyahətləri zamanı Nasir Buxari Bağdadda olarkən, məşhur şair Salman Saveci ilə görüşmüşdür. H.772 (=1372)-ci ildə vəfat etmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə gözəl nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə iki sütunda yazılmış, zərli çərçivəyə alınmışdır (ölçüsü: 12x16 sm., həcmi: 32 vərəq). Qırmızı meşin cildə tutulmuş və ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Təsəvvüfə dair məsnəvi formasında yazılmış «Hidayətnamə»nin həmin əlyazma nüsxəsi Həməzə ibn Əbu Bəkr Tabai tərəfindən h.864 (=1459)-cu ildə köçürülmüşdür.

1a vərəqində Bakıxanovun h.1245 (=1829)-ci il tarixli kitab haqqında qeydi verilmiş və üzərində «Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Abbasqulu» sözləri yazılmış şəxsi möhürü basılmışdır.

Sonuncu vərəqdə üzərində «İbrahim», «Əbdül-Kərim» adları yazılmış möhürlər basılmışdır, ancaq bu şəxslərin kimliyi məlum deyildir.

Əsərin məzmunu Şərqdə dini-ictimai fəlsəfi cərəyanlardan biri – sufilik təriqətindən bəhs edir.

B-4291/5916 21. Şərhi-divani Hafiz Şirazi

شرح دیوان حافظ شیرازی
(fars və türk dillərində)

Əsərin müəllifi haqqında heç bir qeyd yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə gözəl nəstəliq xəttlə mətn qara, sərlovhə və yarımşərlövhlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlələrin altından qırmızı xətt çəkilmişdir (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 379 vərəq). Cildi yoxdur. Sondan naqis olduğundan yeri və tarixi naməlumdur. Abidənin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVII əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur.

Titul vərəqində Bakıxanovun şəxsi möhürü və avtoqraf qeydləri vardır. Qeydlərdən biri h.1245 (=1829)-ci ilə aiddir, ərəbcədir. «İndi mənimdir, sonra başqasının olacaq» məzmunundadır. İkinci isə «Kitab ürək açan nemətdir» məlum məzmunlu fərdindən ibarətdir.

Titul vərəqindəki qeydlərdən birində əlyazmanın vaxtı ilə Şakir əfəndiyə mənsub olması da göstərilir.

BƏHMƏN MİRZƏ QACAR

(1811-1884)

Bəhmən Mirzə Qacar Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin dördüncü oğlu²⁷ Fətəli şah Qacarin nəvəsi idi. O, 1811-ci ildə anadan olmuş, saraya məxsus yüksək təhsil almış, XIX əsrin görkəmli tarixçisi, şair və yazıçısı kimi tanınmış Qacar sülaləsinin şahzadələrindən biri olan Bəhmən Mirzə Rusiyada hərbi xidmətdə zabit olmuşdur.

Bəhmən Mirzənin həyatı haqqında bir sıra mənbələrdə məlumata rast gəlmək olur. Bu mənbələrdən biri «Gülşəni-Mahmud»²⁸ təzkirəsidir. Təzkirənin müəllifi Mahmud Mirzə Qacardır. Əsərin Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsi avtoqraf olaraq h.1236 (=1820)-cı ildə yazılmışdır. Təzkirəyə əsasən Bəhmən Mirzənin hələ kiçik yaşlarından ağılı və bacarığı ilə fərqləndiyini öyrənmək olur. Əsərdə müəllif Fətəli şahın övladları içərisindən çıxmış şair və rəssamlar haqqında danışarkən Bəhmən Mirzəyə aid olan bir qeyddə yazırdı: «Cəlali şövkəti dövlət və bəxt xəzinəsinin xəzinədarı Bəhmən Mirzə yekşənbə axşamı şəvval ayının 23-də h.1226 (=1811)-ci ildə anadan olub. O, elə bir şahzadədir ki, göylərə çıxıb bilər. Özünün qızıl kimi qiymətli, ağıllığın, fərasətinin yüksəkliyi ilə ağıllılara yol göstərə bilər»²⁹.

²⁷ Abbas Mirzənin 26 oğlu olmuşdur.

²⁸ Mahmud Mirzə. «Gülşəni-Mahmud», əlyazması, Əlyazmalar İnstitutu, M-262/262.

²⁹ Yene orada, ver. 57b.

Bəhmən Mirzə əsasən tarixçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əlövsət Quliyev və Əli Hüseynzadə kimi tədqiqatçıların əsərlərində kataloq və bio-bibliografik mənbələr də onu əsasən bir tarixçi kimi təqdim edirlər.

O, «Şükürnameyi-şahənşahi» və «Təzkireyi-Məhəmmədşahi» kimi qiymətli tarixi əsərlərin müəllifidir.

Tədqiqatlar Bəhmən Mirzənin «Şükürnamə»sindən danışaraq həyatına dair ən müəyyən fikir söyləmişlər. «Persidskəə literatura» kitabının müəllifi Ç.A.Stori Bəhmən Mirzə haqqında yazılmış bir çox əsərlərə və tarixi mənbələrə istinad edərək onun təvəllüd və vəfat tarixlərini, Şimali Azərbaycana gəlməsini, Rusiya təbəəliyini qəbul etməsini, qardaşı Məhəmməd Mirzənin 1834-cü ildə şah taxtına oturmasını dəqiq verir.

Onun həyatında baş verən müxtəlif versiyalara görə, o, Rusiya dövlətinin səfərxanasına pənah aparmış və çar Nikolaydan Tiflisdə yaşaması üçün icazə almışdır. Tiflisə gəldikdən sonra Rusiyanın Qafqazdakı canişini knyaz Voronsovla tanış olmuşdur. Voronsov onun nəcib, pak təbiəti haqqında «Şükürnameyi-şahənşahi» əsərində çox yazır. Dörd il Tiflisdə qaldıqdan sonra Rusiya təbəəliyini qəbul edir, çardan Şuşada daimi yaşaması üçün icazə alır və 1851-ci ildə Tiflisdən Şuşa şəhərinə köçür, Məlikbəyovların evini satın alıb ömrünün sonunadək orada yaşayır.

Bəhmən Mirzənin Şimali Azərbaycan dövrü XIX əsrin böyük şəxsləri ilə əlaqədə keçmişdir. Ümumiyyətlə, Bəhmən

Mirzə yaşayan dövrdə Azərbaycanın ədəbiyyat və mədəniyyət ocağı olan Şuşada böyük sənətkarlar yetişmişdir. Qasım bəy Zakir, Nəvvab, Natəvan, Kəminə, Həsən Yüzbaşıoğlu, Mirzə Rəhim Fəna, Abdulla bəy Asi və başqa bu kimi şairlərin ədəbi fəaliyyətləri həmin dövrə təsadüf edir. Şuşada bu dövrdə «Məclisi-üns» və «Məclisi-fəramuşan» adlı iki böyük ədəbi məclis fəaliyyət göstərmişdir. Əlbəttə, bu mühit Bəhmən Mirzə kimi şer və sənəti sevən və yüksək təhsil görmüş bir şəxsiyyətə öz müsbət təsirini göstərməmiş deyildir.

Bəhmən Mirzə Qacar XIX əsrin görkəmli və məşhur şəxsiyyəti M.F.Axundov ilə qohumluq əlaqəsində olmuşdur. M.F.Axundovun qızı Seyrə bəyim Bəhmən Mirzənin oğlu Xanbabaya ərə getmişdir.

Axundovun arxivində olan bir sıra sənədlər onların qohum, həm də dost olmasını sübut edir.

Bəhmən Mirzə Qacar öz kitabsevərliyi ilə böyük şəxsi kitabxana toplamışdır. Kitabxanasının zənginliyinə onun uzun müddət hökumət işləri ilə əlaqədar müxtəlif ölkələrə səfəri yardım etmişdir. Belə ki, bu səfərlər zamanı fürsəti əldən verməmiş, yaxın və Orta Şərqlə bağlı müxtəlif əlyazma materialları toplamışdır. Bəhmən Mirzə Tiflisdən Şuşaya gəldiyi zaman şəxsi kitabxanasında özü ilə bərabər doxsan beş dəvə yükü qiymətli əlyazmaları aparmışdır. Bu zəngin kitabxananın bir hissəsi itib-batmış, bir hissəsi isə oğlu Xanbaba tərəfindən Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir.

Tədqiqata cəlb edilmiş bu kolleksiyaların Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli böyükdür. Araşdırmalar göstərir ki, Bəhmən Mirzənin özünün doqquz müxtəlif möhürü olmuşdur. Onların yeddisi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bəhmən Mirzə Qarabağda bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsində də bilavasitə iştirak etmişdir. Bərdə rayonundakı Böyük Qacar və Bala Qacar kəndləri, göründüyü kimi, Qacarlar sülaləsinin adını daşıyır. Elə buna görə də Bəhmən Mirzə Bərdədə dəfn edilməsini vəsiyyət etmiş və məqbərəni vəfatından qabaq hazırlatmışdır. O, 1884-cü ilin fevral ayının 11-də Şuşada vəfat etmiş, Bərdədə İbrahim məscidinin yaxınlığındakı məqbərədə dəfn edilmişdir. Bu məqbərə Aran memarlıq məktəbi üslubunda tikilmiş və hal-hazırda yarıuçuq vəziyyətdədir. Məqbərə üç otaqdan ibarətdir. Hamısının tavanı gümbəzvaridir. Birinci girəcək otaq ən böyükdür. İkinci otaq nisbətən kiçikdir. Onun şimal tərəfində iki şam yeri, bir kitab taxçası, bir ədəd buxarı (ocaq yeri) vardır. Üçüncü otaqda isə Bəhmən Mirzənin qəbri yerləşir. Qəbrin ətrafında divar boyu altı kitabə düzülmüşdür. Kitabələrin estampajı çıxarılmış və oxunmuşdur. Ərəbcədən tərcümə edilmiş kitabələrin yazıları aşağıdakı məzmunadadır:

1. Allahın hökmü ən böyük hökmdür.
2. Allahımız! Göndərdiklərinin hamısına inanıb peyğəmbərin dalınca gedirik.
3. Allahın Kəbəsine yaxınlaşır, sənə 1301 hicri.

Qiyamət günü mənim var-yox qəmim budur ki, yer üzünün adamlarını ikinci dəfə görəcəyəm.

4. Ey bütün qəmli qəriblər munisi,
Ey bütün yaddan çıxan köməksizlərin yeganə köməyi.

5. Əgər ömrüm mindən artıq olsa,
İşin axırı belə olar, ölüm olar.

6. Onlar mənə axirət yaratdılar,
O axirət ki, qüvvətli evimdir.
O axirət ki, mənə yaxınlaşıb,
Yaxınlaşan günlər xoşbəxtliyimdir.

Bəhmən Mirzə Qacar haqqında daha geniş məlumat üçün bax: Nurəliyeva Tahirə «Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti» adlı monoqrafiya. Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1998, səh.74-89.

Bəhmən Mirzə Qacar kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

M-142/142

22. Qur'an

قران

(ərəb və fars dillərində sətiraltı tərcüməsi ilə)

Ağ, əhərlənmiş vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara

mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 20,5x30,5 sm., həcmi: 530 vərəq). İsfahani cildli, haşiyəli və ornamentlidir. İç tərəfində də zoğalı rəngli ornamentləri vardır. Əvvəldən iki vərəqi tamamilə qızıl suyu ilə işlənmiş zərli ornamentlidir. Bütün vərəqlərdə mətn zərli və sürməyi rəngli xətlərlə çərçivəyə alınmışdır, hər sətirlər də xətlərlə ayrılmışdır. Qur'an nüsxəsinin ən yaxşı cəhəti odur ki, mətnin farsca sətiraltı tərcüməsi verilmişdir. Bu sətiraltı tərcümələr əsas mətndən ayrılır. Belə ki, əsas mətn qara tuşla, iri hərflərlə, tərcümələr isə Qur'ana ehtiram əlaməti kimi, xırda-xırda hərflərlə və qırmızı mürəkkəblə yazılmış, o da mətnlə bərabər çərçivəyə alınmışdır. Ornamentli ünvanı vardır. Bütün başlıqlar və cüzlərin adları da ayrıca haşiyədə müzəyyən şəkildə verilmişdir.

Əvvəldən səhifələnmiş üç boş vərəqdən sonra 1a vərəqində Bəhmən Mirzənin «Şahlıq dəryasının yeganə gövhəri Bəhmən, 1241» sözləri olan möhürü və aşağıdakı məzmununda yazı verilmişdir. «Bu kitab 1233 hicri ildə, cah-cəlallı, Allah kəlamı, əzəmətli, İsgəndər kimi şöhrətli, dünyada çoxlu qulu olan Naibüs-səltənə Abbas Mirzə tərəfindən Bəhmən Mirzəyə bağışlandı və onun kitabxanasına daxil olundu. Yazıldı 1233 il rəcəbül-mürəccəb ayında. Yazdı kitabdar Rəzi».

Əlyazmanın maraqlı doğuran cəhətlərindən biri də 427a vərəqinin axırı və 427b vərəqlərində katibin Qur'anın köçürüb qurtarması haqqında yazı verməsidir. Yazıda deyilir: «Allahın,

yeni Qur'anın kəlmələri qurtardı. Onun sözləri dəyişməzdir, başqa cür yazmaq olmaz. O (Allah), bütün elmləri bilir. Biz bu şərəfli Qur'anı başa çatdırdıq. Bu böyük şəxsiyyət, qüdrətli, cah-cəlallı, şövkətli Nəvvab Abbas Mirzənin əmri ilə yazılmışdır. Katibi Şirazidir, Allah onu bağışlasın». Sonda isə üzərində Bəhmən Mirzənin «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar, 1271» sözləri olan başqa bir möhürü basılmışdır.

Qur'anın sonunda, axırncı vərəqdə Şeyx Cəmaləddin Əhməd ibn Səcavədinin «Rümüzi-məşvurə»sindən bir hissə verilmişdir.

M-15/15

23. Divan

ديوان
(fars dilində)

Məcmər

مجمر

«Müctənidüş-şüəra» ləqəbi ilə Hüseyin Təbatəban «Məcmər» təxəllüsü ilə hərarətli lirik şeirlər yazmış və öz müasirləri içərisində istedadına görə fərqlənmişdir. İran şahı Fətəli şahın sarayında fəaliyyəti göstərilmişdir. O, əsasən İsfahan seyidlərindən olmuşsa da, ömrünün çoxunu

Tehranda keçirmiş, orada da hicri qəməri 1255 (=1839)-ci ildə vəfat etmişdir.

Sədi Şirazinin bir çox qəzəllərinə cavab yazmışdır.

Məcmərin Əlyazmalar İnstitutunda bir əlyazma nüsxəsi saxlanılır ki, bu da Bəhmən Mirzənin kitabxanasından gəlmişdir.

Ağ, sayə və rəqlərə iki sütunda xırda nəstəliq xəttilə mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 12x18 sm., həcmi: 141 vərəq). Cildi açıq qəhvəyi meşindəndir. Abidənin katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Divanda həmin nüsxənin h.1247 (=1831)-ci ildə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında qeyd, onun və atası Abbas Mirzənin möhürləri vardır. Bəhmən Mirzəyə məxsus 1a vərəqində «Yeganeyi-gövhəri-dəryayi-Xosrovi Bəhmən, 1240» (Şahlıq dünyasının yeganə gövhəri Bəhmən Mirzə, 1240) möhürünün olduğu göstərilir.

Divan ədəbiyyatının və Məcmər yaradıcılığının öyrənilməsində Bəhmən Mirzə kolleksiyasından gələn yeganə bir nüsxə çox qiymətli bir abidə kimi saxlanılır.

M-36/36

24. Divan

ديوان

(fars dilində)

61

Tair Mirzə Əbülhəsən

طاير ميرزا ايدالحسن

Mirzə Əbülhəsən xan ibn Əbu ər-Rəhimxan Tair Şirazi h.1192 (=1778)-ci ildə anadan olmuş, h.1247 (=1831)-ci ildə Kirmanşahda taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. O, məşhur İran tarixçisi İbrahim xan Etimadül-Dövlənin qohumudur.

Divanın həmin nüsxəsi ağ, sayə və rəqlərə incə nəstəliq-şikəstə xətti ilə iki sütunda, qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 12x20 sm., həcmi: 218 vərəq). Qəhvəyi rəngli medalyonlu cildi vardır. Əlyazmaya qəsidə, qitə, qəzəl, rübai və fərdlər daxil edilmişdir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XIX əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur.

1a vərəqindəki qeyddən məlum olur ki, əlyazma Şuşada h.1332 (=1913)-ci ildə istehsal olunmuşdur. Abidədə Bəhmən Mirzənin qeydləri və üzərində «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar» sözləri olan möhür, Abbas ibn Hacı Məhərrəmə məxsus qeyd və möhür də vardır.

ديوان
(fars dilində)

Məsud Səd Səlman

معسود سعد سلمان

Məsud ibn Səlmanın ailəsi Həmədandan olmuşdur. Şair h.439-515 (1047-1121) məşəqqətli həyat keçirmişdir. İyirmi il həbs cəzası çəkdikdən sonra h.500 (=1106)-cü ildə azad edilərək Hindistana qayıdaraq atasının mal-dövlətinə sahib olmuşdur. Şairin müasirləri və ondan sonra yaşayan şairlər Səd Səlmanın istedadından, məharətli qəsidə ustası olduğundan xəbər verirlər. Ən çox Qəznəvi sultanlarından beş nəfərə mədhiyələr yazmışdır. Onun «Divan»ının ilk dəfə Sənayi Qəznəvi tərəfindən toplandığını və səhvən başqa şairlərin əsərlərindən də oraya daxil edildiyini, müxtəlif qaynaqlara əsaslanaraq Dehxuda öz «Lüğətnamə»sində göstərmişdir.

Aşağıda təsviri verilən «Divan»a yazılmış müqəddimədə şairin Cürğani olduğu verilmişdir ki, bu məsələ də yenə Dehxuda tərəfindən təhziib edilmişdir.

Tanınmış kolleksionerlər kitabxanasından gələn bu

əlyazmasının başlığında onun qəsidələr divanı olduğu göstərilə də, oradan şairin qəzəl, qitə, rübai, tərcibənd və başqa növ şerləri daxil edilmişdir. Buna baxmayaraq, divanda qəsidələr çoxluq təşkil edir.

Əlyazmanın ən yaxşı cəhəti orada beş vərəqdən ibarət tərtibçi tərəfindən şairin həyat və fəaliyyəti haqqında müqəddimə verilməsidir.

Məzmununda əlavə, əlyazması özü də bir abidə kimi xeyli qiymətlidir. Əvvəla, divanın xətti, onun müzəyyənliyi orta əsr xəttatlığı və rəssamlıq tarixini öyrənmək üçün yaxşı qaynaqlardandır. İkincisi, Azərbaycanda şəxsi kitabxanaçılıq tarixinin tədqiqi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Müqəddimənin iki, eləcə də divanın iki səhifəsi boyalı, ornamentli iki ünvandan əlavə, bütünlüklə, haşiyələrlə bərabər zərlə, gül-çiçəklə bəzədilmişdir. Cildi qara, ətrafı və şirazəsi qəhvəyi meşindəndir. Cildi, eləcə də bəzi vərəqləri sonradan bərpa edilmişdir (ölçüsü: 12x21 sm., həcmi 237 vərəq). Şerlər hər iki vərəqdə mavi və zərli xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Bəzi səhifələrdə mətni təshih məqsədilə sözlər verilmişdir. 8a, 50a, 64a, 113b, 115b, 142a və başqa vərəqlərdə beytlərin əvvəlində işarələr qoyulmuşdur. Bu düzəlişlər və işarələrdən əlavə bir neçə yerdə müasir xətlə, bənövşəyi mürəkkəblə ərəb əlifbası ilə «təkrar» sözü yazılmışdır ki, bunlar da məşhur əlyazmaşünas Məmmədəğa Sultanovun xəttini xatırladır. Həqiqətən, bu şerlər katibin və

yaxud tərtibçinin səhvi nəticəsində əlyazmada təkrar verilmişdir. 215-ci vərəqin haşiyəsinin müəyyən hissəsi cırılmışdır.

Əlyazmanın mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda katibin adı göstərilməsə də, onun h.1048 (=1638)-ci ildə köçürüldüyü qeyd edilmiş və imza yerinə katibin, üzərində «Həbibullah...» yazılmış, sözləri çətin oxunan yumurtavari möhürü basılmışdır.

Abidə bir çox kolleksionerlərin kitabxanasında olmuş, üzərinə onların şəxsi möhürü basılmış, imza və tarixlər göstərilmişdir. Əksəriyyəti oxunaqlığını itirsə də, bəzisinin müəyyən sözləri, misal üçün, «Mahmud», «Əhməd» oxunur. Müqəddimənin sonunda Məsud divanının h.1240 (=1824)-cı ildə Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin oğlu şahzadə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında fars dilində yazı verilmiş və Bəhmən Mirzənin, üzərində «Yeganeyi-gövhəri-dəryayi-Xosrovi Bəhmən» və «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar» sözləri yazılmış möhürlər vurulmuşdur. Əlyazma Bəhmən Mirzə kitabxanası dağıldıqdan sonra yuxarıda göstərilən və başqa bizə məlum olmayan şəxslərin, eləcə də vaxtı ilə Əlyazmalar İnstitutunun işçisi, XX yüzilliyin tanınmış kitabşünası Novruz Ağayevin kolleksiyasına, nəhayət, Əlyazmalar İnstitutuna daxil olmuşdur. Abidənin bir çox vərəqlərində Novruz Ağayevin şəxsi möhürü vardır.

ديوان
(ərəb dilində)

Əli ibn Əbu Talib

علي بن ابي طالب

Əli ibn İmran Əli ibn Əbu Talib kimi məşhurdur, künyəsi Əbu Turabdır. İlk dəfə anası ona «Şir» mənası verən Heydər adı qoymuşdur. O, Məhəmməd Peyğəmbərin əmisi oğlu (həm də qızı Fatimənin əri), ikinci imam Həsən və üçüncü imam Hüseyin atasıdır. Öz şücaəti və dərin biliyi ilə böyük şöhrət qazanmış Əli (ə) nəinki şiələr arasında, eləcə də sünnilərin məşhur şəxsiyyətləri – alim və şairləri tərəfindən mədh edilmişdir.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) Məkkədən Mədinəyə axırncı dəfə gələrkən Xumqədirde Əlini (ə) özünə canişin vəsiyyət etmişsə də, müsəlmanlar Peyğəmbərin vəfatından sonra Əbu Bəkr, Ömər və Osmandan sonra qəməri 30-cu ildə Əliyə beyət³⁰ etmişlər.

Əli (ə) dini rəhbərlikdən əlavə, ədəbiyyat sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Böyük bir şer divanı olmuşdur.

³⁰ Tabe olma, itaət etmək üçün and.

Fatimeyi-Zəhra da dövrünün şair qadınlarından idi.

Həzrət Əlinin divanının Əlyazmalar İnstitutunda bir əlyazması saxlanılır.

Ağ, saya filiqranlı vərəqlərə nəsx və nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 98 vərəq). Cildi medalyonlu qara meşindəndir. Əlyazması Axund Molla Hüseyin tərəfindən h.1244 (=1828)-cü ildə Təbrizdə köçürülmüşdür. Əlyazmada divanın fars dilində sətiraltı tərcüməsi və şərh verilmişdir.

Bəhmən Mirzə kolleksiyasından gələn bu abidə üzərində kolleksionerin şəxsi kitabdarı Rəzinin müxtəlif məzmunlu qeydləri vardır. Qeyddən sonra isə, imza yerində «Yazdı kitabdar Rəzi» sözləri verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabdar Rəzi savadlı, ustad kitabdar və xəttat kimi tanınmışdır.

Əlyazma öz paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə bir çox əlyazmalardan fərqlənir. Buraya 40-dan çox müxtəlif möhürlər vurulmuşdur. Bəhmən Mirzə, Qəhrəman Mirzə, Cahangir Mirzə və başqalarının. Yalnız Bəhmən Mirzəyə məxsus 6 möhür vurulmuşdur. Bunların üzərində «Bəhmən», «Onun (Allahın) qulu Bəhmən», «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar» və başqa məlum məzmununda verilmiş möhürlərdir. 90b vərəqindəki qeyddə bu kitabın Bəhmən Mirzənin sifarişilə yazıldığı və özü Tehranda ikən h.1265 (=1848)-ci ildə kitabxanasına daxil edildiyi göstərilir. Bu əlyazma üzərində bu qədər möhürün olması, əlbəttə,

əsərə və onun müəllifinə hörmət və ehtiramdan irəli gəlmişdir.

Göründüyü kimi, bir əlyazmaya 40-dan artıq möhürün vurulması ilə onun bir çox şəxsiyyətlərin kitabxanasında olmasını təsdiqləyir ki, bir çox şəxsiyyətlərin üzə çıxmasına və onların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsinə kömək edir və bu cəhət də abidənin qiymətini artırır.

M-218/218

27. Divan

ديوان
(fars dilində)

Ənvəri Əvhədəddin Əbivərدي

انوارى اوحدالدين ابیوردى

Ənvəri Əbivərدي Əvhədəddin (XIII əsr) İranın Əzmi şüərasından olub, Firdovsi, Nizami, Sədinin davamçılarındanıdır. O, Əbivərدي qəsəbəsində doğulmuş, Tusda Mədrəseyi-Mənsuriyyədə təhsil almış, h.656-cı ildə vəfat etmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə iki sütəndə yazılmış, zərli çərçivəyə alınmışdır (ölçüsü: 14x25 sm., həcmi: 216 vərəq). Qəhvəyi medalyonlu cildlidir.

Əlyazma h.1009 (=1600)-cu ildə katib Əbülhəsən Cərbadigani tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma bərpa olunmuş, müzəyyən ünvanlıdır. Ünvanı «Kitabi-həkim-i-Ənvəri» sözləri yazılmışdır. Əlyazmanın 54b, 55a vərəqləri – qitələrin başladığı vərəqlər zərlə lacivərdi və qırmızı rənglərlə müzəyyənləşdirilmişdir. Rübailər yazılan hissənin iki vərəqi müzəyyən və ünvanlıdır.

11a vərəqinə əlyazmanın h.1242 (=1826)-cı ildə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında qeyd və üzərində «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar» sözləri yazılmış möhür basılmışdır. Əlyazmanın 141a, 192a vərəqlərindəki möhür üzərində isə «Siratül-Məhəmməd qulu Əli Həqqi», digərində «Əbdəhu Məhəmmədqulu, 1257», bir başqasında «Məhəmmədqulu ibn Məhəmməd», 3a, 8a, 83a, 166a, 210b vərəqlərindəki möhürdə isə üzərində rus dilində və ərəb əlifbası ilə «Mirza Axmedj Kerimoviç Sadıxovj, Baku» sözləri yazılmışdır. Məhəmmədqulu adlı şəxsə mənsub bir neçə müxtəlif möhürün olması həmin şəxsin savadlı və böyük şəxsiyyət olduğundan xəbər verir. Yuxarıda görüldüyü kimi, bir çox şəxsiyyətlərin xüsusi kitabxanasında olan zəngin paleoqrafik xüsusiyyətlərə malik və sfracistika elminin öyrənilməsində bu abidə çox maraqlı və əhəmiyyətli mənbədir.

ديوان
(fars dilində)

Şeyx Fəridəddin İbrahim ibn Şəhriyar İraqi

شيخ فرید الدین ابراهیم ابن شهریار عراقی

Şeyx Fəridəddin XIII əsrin məşhur fars şairlərindəndir. O, h.610 (=1213)-cu ildə Həmədanda anadan olmuşdur. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Hindistanda səyahətdə olmuş, h.688 (=1289)-cu ildə Dəməşqdə vəfat etmişdir. Şeyx Fəridəddin iyirmi beş il Multanda öz ruhani ustadları olan Şeyx Bəhaəddin (vəf. h.666 (=1267)-cı il) və XIII əsr məşhur Azərbaycan filosofu Səhabəddin Suhraverdinin yanında yaşamışdır. Həyatının sonlarında onun ruhani müəllimi, XIII əsrin görkəmli sufi alimi Sədrəddin Məhəmməd Künyəvi (vəf. h.672 (=1273)-ci il) olmuşdur.

Noxudu rəngli Şərqi kağızına qara mürəkkəblə, incə nəstəliq xəttilə iki sütunda yazılmışdır (ölçüsü: 10x18sm., həcmi: 224 vərəq). Cildi müasir kartondandır. Divanın bu nüsxəsində nəslə yazılmış, geniş biblioqrafik xarakterdə müqəddimə vardır. Abidədə onun katibi, yazıldığı yer və köçürülmə tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, onun XVII əsrdə

yazıldığını ehtimalla demək olar.

S-150/9104

29. Əbvabül-cinan

ابواب الجينان
(fars dilində)

Məhəmməd Rəfi ibn Mahmud Şəfi əl-Vaiz əl-Qəzvini

محمد رفع محمود شعفى الواعظ القزوينى

Mirzə Məhəmməd Rəfiəddin ibn Fətullah Qəzvini Vaiz XVII əsrin görkəmli alim və şairi olub, Qəzvinin Səfiabad kəndində anadan olmuş, İsfəhanda yaşamışdır. Onun təvəllüd tarixi haqqında müxtəlif mənbələrdə müxtəlif illər verilmişdir. Münzəvi və Zəriyyədə h.1089 (=1678), Leningrad kataloqunda isə h.1105(=1693)-ci il kimi verilmişdir.

Müəllifin ən məşhur əsəri «Əbvabül-cinan»dır. O, səkkiz cildə (kitabda, babda) yazılmışdır. Birinci cild şah Abbasın dövründə (h.1052-1077 (=1642-1667)-ci illər), ikinci cild Şah Süleymanın dövründə (h.1077-1105 (=1667-1693)-ci illər) tamamlanmış, üçüncü cild isə oğlu Məhəmməd Şəfi tərəfindən yazılmışdır. Əsər h.1261 (=1845)-ci ildə Təbrizdə və Hindistanda çap olunmuşdur.

Ağ vərəqlərə mətni qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə, ünvan, eləcə də bəzək üçün sətrarası qoyulmuş işarələr və bəzi sözlərin və cümlələrin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 17x28 sm., həcmi: 273 vərəq). Abidə katib Məhəmməd Rza Xanəzad tərəfindən h.1095 (=1683)-ci ildə köçürülmüşdür. Xəttindən və yazılma üslubundan katibin savadlı bir şəxsiyyət olduğu aydınlaşır.

Çox qiymətli yazılı abidələrdən olan bu əlyazmanın titul vərəqində dördkünc şəkildə vurulmuş möhür üzərində «Şahlıq dəryasının yeganə gövhəri Bəhmən, 1241» və 69a vərəqində «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar», 201a vərəqində isə başqa bir şəxsin möhürü basılmışdır. Burada maraqlı bir qeyd də göstərilir ki, «Əbvabül-cinan» əsərinin əvvəlinci cildi h.1259-cu ildə rəhmətlik Abbas Mirzənin ən yaxşı oğlu, şahzadə, xoşbəxt Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil oldu. Şəban ayının 1259-cu ilində».

S-731/9684

30. Kimyayi-səadət

کیمیای سعادت
(fars dilində)

Əbu Hamid Qəzali

Zeynəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Təusi-Tusi «Hüccətül-islam» ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. Tusda h.450 (=1058)-ci ildə anadan olmuş, ilk təhsilini Nişapurda İmamül-Hərəmeyn Əbül Məali-Cüveyni yanında almış, sonra h.480 (=1087)-ci ildə Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsinə getmiş, 10 il orada olduqdan sonra İraqdan vətəninə qayıtmışdır. Bir qədər Nişapur Nizamiyyəsində tədris etmiş, sonra Tusa gedib orada Xanqah və mədrəsədə dərs demişdir. O, h.505 (=1111)-ci ildə vəfat etmişdir.

Zeynəddin Qəzali «Əhyayi-ülum», «Minhacül-abidin», «Kimyayi-səadət», «Kimyayi-əxlaqül-əbrar» və bir sıra başqa əsərlər müəllifidir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xəttlə qara və qırmızı mürekkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x25 sm., həcmi: 411 vərəq). Ən yaxşı mühafizə olunan bu əlyazma zərli ornamentli ünvanla müzəyyənləşdirilmiş, mətn hər səhifədə zərli xətlə çərçivəyə alınmışdır.

Əlyazmanın katibi və tarixi məlum deyil.

«Kimyayi-səadət» əsəri əlyazma şəklində geniş yayılmışdır. Əsərdə müəllif Orta əsr kimyasının sirlərindən, o dövrün metallarının saflaşdırılmasından və onun insan təbiəti ilə müqayisəsindən danışılır. Bu əsərin Bəhmən Mirzə kitabxanasında bir nüsxəsi saxlanılır. Həmin nüsxənin titul vərəqinə basılmış möhür üzərində «Bəhmən ibn Naibüs-

səltənə Abbas Mirzə Qacar» (Bəhmən Naibüs-səltənə Abbas Mirzə oğlu) sözləri yazılmışdır. Möhürün alt hissəsində isə əlyazmanın kitabxanaya daxil olması haqqında qeyddə: «Kimyayi-səadət» kitabı Qacar nəslindən olan Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin oğlu Məhəmmədşahın qardaşı Bəhmən Mirzənin kitabxanasına 1261-ci hicri ildə daxil oldu. Yazdı, Fərruxulla kitabdar, sənə 1261» sözləri yazılmışdır.

A-374/13908

31. Kuy və çovkan

کوی و چوگان
(fars dilində)

Arifi

عارفی

Mövlana Arifi Heratlı şairlərdəndir. Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvidən əvvəl yaşamışdır. «Qamusül-elam»ın verdiyi məlumata əsasən onun divanı və daha bir başqa mənzuməsi vardır. Arifi «Kuy və çovkan» əsəri ilə daha məşhurdur. Arifinin «Kuy və çovkan» əsərinin Bəhmən Mirzə kitabxanasında iki nüsxə əlyazması saxlanılır.

Mətni nəstəliq xətt ilə ağ və rəqələrə, qara mürəkkəblə

yazılmışdır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 47 vərəq). Əlyazması əvvəldən sonadək əlvan boyalarla bəzədilmişdir, ornament və miniatürlüdür. Əbdüsməd Mirzə ibn Bəhmən Mirzə tərəfindən h.1287 (=1870)-ci ildə Şuşada köçürülmüşdür.

1a, 44b vərəqlərində Bəhmən Mirzənin, 1a, 1b, 2a vərəqlərində isə başqa şəxsin möhürləri vurulmuşdur. Titul vərəqində kitabdar Rəzinin incə nəstəliq xətti və imzası ilə əlyazmanın h.1235 (=1819)-ci ildə Bəhmən Mirzə kolleksiyasına daxil olması haqqında qeydi vardır.

M-109/109

32. Yenə də

Əlyazma incə nəstəliq xəttilə ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 12x20 sm., həcmi: 44 vərəq). Cildi ornamentli meşindəndir.

Əsər katib Məhəmməd əl-Qəvam tərəfindən köçürülmüşdür. Köçürülmə tarixi məlum deyil. Abidənin paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə – kağızı, xətti və ornamentlərinə əsasən onun XVI əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur. Əvvəldən sonadək əlvan boyalarla bəzədilmiş, ornament və miniatürlüdür, ortadan bir neçə vərəq düşmüşdür.

1a, 44b vərəqlərində Bəhmən Mirzənin şəxsi möhürü, titul vərəqində isə kitabdar Rəzinin incə nəstəliq xətti və izması ilə h.1235 (=1819)-ci ildə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına

daxil olması haqqında qeydi vardır. 1a, 1b, 2a vərəqlərində müxtəlif şəxslərin möhürləri basılmışdır.

M-440/440

33. Külliyyat

کلیات

(fars dilində)

Xaqani Şirvani

خاقانی شیروانی

«Xaqani» təxəllüsü ilə yazan XII əsrin məşhur şairi və mütəfəkkiri Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Şirvani 1126-cı ildə Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində anadan olmuş, 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmişdir və orada «Məqbərətü-ş-şüəra» adlanan Surxab qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Səkkiz yaşında ikən atasını itirən Əfzələddin dövrünün məşhur alimi və həkimi olan əmisi Kafiəddin Ömər ibn Osmanın tərbiyəsi altında böyümüş, ondan elmin müxtəlif sahələrinə aid bilik almışdır. «Mədain xərəbələri», «Həbsiyyə», «Töhfətül-İraqeyn» lirik şeirlər divanı kimi əsərlərin müəllifidir. Şərq ədəbiyyatı tarixində ən çox fəlsəfi qəsidələri ilə şöhrətlənən Xaqaninin həmin əsərləri xüsusilə

Hindistanda geniş yayılmışdır. Onun qəsidələrindən Əmir Xosrov Dəhləvi, Nəsimi İmaməddin Şirvani, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai və başqa şairlər təsirlənmiş, cavablar yazmışlar.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətlə yazılmışdır (ölçüsü: 4x7 sm., həcmi: 425 vərəq). Külliyyatın bu nüsxəsi şairin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bütün əsərlərindən öz orijinallığı ilə seçilir. Belə ki, cildin kiçikliyi, üzərindəki medalyonların ornamentlə bəzədilməsi əlyazmaya xüsusi gözəllik verir. Mətni bütün vərəqlərdə zərli xətlərlə çərçivəyə alınmış, iki sütunda yazılmışdır. Şerlər biri digərindən zərli başlıqlarla ayrılır. Bütün şerlərin başlıqları zərli haşiyələrdə yazılmış, eyni növlü şerlərin başlıqlarında «vələhü eyzən» (yene ondan) sözləri yazılmışdır. «Töhfətül-İraqeyn» başlığı daha müzəyyəndir və Şərq üslubunda lacivərdi qırmızı, yaşıl rəng – zərlə işlənmişdir.

Əlyazmanın titul vərəqi orijinal şəkildə bəzədilmiş, zərlə və müxtəlif rənglərlə çiçək şəkilləri çəkilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu yazılar vardır. Cildinə, kağızına və xəttinə əsasən əlyazmanın XV əsrdə köçürüldüyünü ehtimal etmək olar. Əfsus ki, əlyazma sonndan naqisdir, 3a vərəqində h.1260 (=1844)-cı ildə Bəhmən Mirzənin oğlu Rzaqulu Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında Bəhmən

Mirzənin kitabdarı Rəzinin xəttilə qeyd vardır³¹. Həmin vərəqdə Rzaqulu xanın möhürü basılmışdır. 350b vərəqində Əbu Əli əl-Hüseyni adına vurulmuş möhür üzərində isə h.1172 (=1758)-ci ildə, həmin şəxsin 351a vərəqinə basılmış başqa bir möhürünün üzərində isə h.1175 (=1761)-ci il tarixləri vardır.

Əlyazması Orta əsrdə xəttatlıq, rəssamlıq və müzəhhiblik sənətini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

M-211/211

34. Məcmuə

مجموعه

(fars dilində)

Ağ, saya vərəqlərə üç sütunda nəstəliq-şikəstə xəttilə qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi misraların altından zərif xətlər çəkilmişdir (ölçüsü: 14x25 sm., həcmi: 360 vərəq).

Əlyazma katib Qasım Divanə tərəfindən h.1060 (=1650)-cı ildə köçürülmüşdür (59b).

Məcmuəyə Sənan və Zühurinin bir neçə əsəri daxil edilmişdir.

Birinci əsər – Hüseyn ibn Xacə Bəzzaz Sənan XVII əsrin

³¹ Rəzinin imzası verilməsi də, kitabdarın başqa yazıları ilə müqayisədə onun avtoqrafı olduğu aydınlaşdı.

az tanınmış fars şairidir. Anadan olma tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. H.999 (=1590)-cu ildə Lahurda (Hindistanda) vəfat etmişdir.

Divandan başqa, onun «Saqinamə» əsəri də vardır.

Divan əlyazmanın 1b-51b vərəqlərini əhatə edir. Divanda qəsidələr çoxluq təşkil edir. Qəzəllər və rübailəri də vardır. Qəzəllərlə rübailər arasındakı (50-51) vərəqlər düşmüşdür. Əsərin mükəmməl sonluğu vardır.

53b-54a vərəqlərində Mir Heydərin müəmmaları verilmişdir.

İkinci, Zühurinin əsərləridir. Zühuri xorasanlı olub, Hindistana səfər etmiş, İbrahim Adil Şah Saninin xidmətində olmuş və «Saqinamə»sini ona həsr etmişdir. Zühuri mükəmməl divan, üç risalə (1. Xani-Xəlil; 2. Gülzari-İbrahim; 3. Risaleyi-Növrəs) və «Münşəat» müəllifidir. Zühuri h.1026 (=1617)-ci ildə vəfat etmişdir.

Əlyazmanın 51b-52b vərəqlərində Zühurinin bir neçə şəri başqa xətlə yazılmışdır.

54b vərəqindən Zühurinin əsərləri başlanır və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz risalələr buraya daxil edilmişdir.

Xani-Xəlil (54b-63b), Gülzari-İbrahim (63b-68b), Risaleyi-Növrəs (69b-87a), «Saqinamə» (87b-158b), əlyazmanın 159b vərəqindən divan başlanır. 360b-də rübailərlə bitir.

54a vərəqində h.1245 (=1829)-ci ildə Bəhmən Mirzə ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə kitabxanasına daxil olması haqqında qeyd və üzərində «Şahlıq dünyasının yeganə gövhəri Bəhmən Mirzə, 1240» sözləri yazılmış möhür

basılmışdır.

Əlyazmanın bir neçə vərəqində Fəxrəddin Mirzənin iki müxtəlif möhürü də vurulmuşdur. Birinci möhür üzərində ərəb əlifbası ilə «Fəxrəddin», ikinci möhür üzərində isə rus əlifbası ilə «P.F.» hərfləri yazılmışdır ki, bu da çox ehtimal «Prinü Faxraddin» (Şahzadə Fəxrəddin) mənası daşıyır.

Məcmuəyə bir çox müəlliflərin əsərlərinin toplanıb bir cildə olması, xüsusilə də risalə və namələrin olması əlyazmaya marağı artırır və abidənin keçirdiyi tarixi yol dərindən öyrənilmiş olur.

B-2307/3932

35. Nəsrül-ləali

نثر اللالی

(ərəb və fars dillərində)

Adil Şirazi

عادل شیرازی

Adil ibn Əli Şirazi XV əsr fars şairidir. Hicri 903 (=1497)-cü ildə Heratda anadan olmuş və İmam Əlinin «Səd kəlmə»sini ərəbcədən şerlə fars dilinə çevirmişdir. O, eyni zamanda Əbülfəth Bustinin qəsidəsinə şərh yazmış, ərəb dilini mükəmməl bilmişdir. Onun ən çox yayılan əsəri «Nəsrül-ləali»dir ki, bu əsərdə Həzrət İmam Əlinin nəsihətamiz

fikirlərindən bəhs edilir. Əsər ərəbcədən fars dilinə tərcümə edilmişdir. Əsərin bir əlyazma nüsxəsi Bəhmən Mirzə kitabxanasında mühafizə edilərək bizə qədər gəlib çıxmışdır.

Ağ vərəqlərə nəstəliq-süls xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 30 vərəq). Cildi medalyonlu, qara meşindəndir.

Katib Yusif Şeyx Məhəmmədi tərəfindən h.910 (=1504)-cu ildə köçürülmüşdür.

2a vərəqinə Bəhmən Mirzənin kitabxanasından olduğunu təsdiq edən möhür basılmışdır.

D-245/10222

36. Rövzətüs-səfa

روضة الصفا

(fars dilində)

Mirxond Məhəmməd ibn Xavəndşah

میر خواند محمد بن خاوندشاه

«Rövzətüs-səfa» ilə məşhur olan həmin əsərin tam adı «Rövzətüs-səfa fi siraətəl vəl-mülük»dür. Adından göründüyü kimi, əsərdə Məhəmməd Peyğəmbər, xəlifələr, ümeyyidlər, Abbasilər, şahlardan, sultanlardan və başqalarından bəhs olunur.

Əsərin müəllifi Mirxond Buxarada məşhur Şeyx ailəsində h.837 (=1433)-ci ildə anadan olmuşdur. Mirxondun atası Xavəndşah öz elmi və müqəddəsliyi ilə Buxarada və Bəlxədə yaxşı tanınmış, böyük hörmət sahibi olmuşdur.

Mirxondun yaradıcılığının ən çiçəkləndiyi dövr Heratla əlaqədardır. Əmir Əlişir Nəvai Mirxond üçün lazımı şərait yaratmışdır. «Rövzətüs-səfa» da elə Heratda yazılmışdır.

Mirxond h.903 (=1498)-cü ildə Heratda vəfat etmişdir.

«Rövzətüs-səfa»nın Bəhmən Mirzə kitabxanasında saxlanılan əlyazması bir abidə kimi xeyli qiymətlidir.

Mətn ağ, saya Şərq kağızına nəsx xətt ilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 22x37 sm., həcmi: 501 vərəq). Medalyonlu, qara meşin cildə tutulmuşdur. Mətn bir çox vərəqlərdə zərli xətlə çərçivəyə alınmışdır. Birinci və ikinci hissələrinin ünvanları ornamentlidir. H.1023-1032 (=1614-1622)-ci ildə köçürülmüş, katibi məlum deyildir.

1a və 450a vərəqlərində eyni məzmunlu, əsərin h.1259 (=1843)-cu ildə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında qeyd vardır. 1a, 459a və 460a vərəqlərinə Bəhmən Mirzənin müxtəlif dövrlərdə düzəldilmiş möhürləri basılmışdır. Bunlar üzərində «Bəhmən, 1245», «Əbdəhu Bəhmən, 1244» və «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə» yazıları olan möhürlərdir.

D-359/10336

37. Tarixi-cahan-ara

تاریخ جهان آرا
(fars dilində)

Məhəmməd Sadiq Mərvəzi

محمد صادق مروزی

XIX əsrin tanınmış tarixçilərindən olan «Hüma» təxəllüslü Məhəmməd Sadıx Mərvdə, Şahcahanda anadan olmuşdur (vəf. h.1250 (=1834)-ci il). Kərbəla və Nəcəfə getmiş, oradan Kaşana qayıtmışdır. Bir müddətdən sonra isə Fətəli şahın sarayında şahın əmri ilə daruğə təyin edilmişdir. Fətəli şahın və Abbas Mirzənin müxtəlif tapşırıqlarını yerinə yetirməklə bərabər, tarixə aid əsərlərini yazmaqla da məşğul olmuşdur.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə incə nəstəliq xəttillə yazılmışdır. Əlvan zərli ornamentli başlığı vardır (ölçüsü: 25x40 sm., həcmi: 246 vərəq).

Katibi və yazılma tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Titul vərəqində Bəhmən Mirzənin h.1241 (=1825)-ci il tarixli möhürü və qeydi verilmişdir. Qeyddə «Əbədi olan Qacariyyə dövləti tarixi xoş ildə – h.1245 (=1829)-ci ildə vəliəhd Abbas Mirzənin kitabxanasına daxil olmuşdur. Ramazan ayı, 1245». Möhürlərdən birinin üzərində «Bəhmən, 1245», o birində «Əbdəhu Bəhmən, 1244» (Onun (Allahın) qulu Bəhmən, 1244), digərində isə «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas

Mirzə Qacar» sözləri yazılmışdır.

Əsər Fətəli şah Qacarin anadan olmasından başlayıb, ömrünün sonunadək İrandakı şahlıq fəaliyyəti və s. bəhs edir. Əlyazmasında Azərbaycan tarixinə dair çoxlu müxtəlif məlumat vardır.

M-24/24

38. Təzkireyi-Məhəmmədşahi

تذكرة محمد شاهي

(fars dilində)

Bəhmən Mirzə Qacar³²

بهمن ميرزا قاجار

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 10x18 sm., həcmi: 287 vərəq). Zərli ornamentlə bəzədilmiş bu əlyazmanın ərəbcə olan bütün mətnlərinin altından farsca tərcüməsi verilmişdir.

Abidə h.1248 (=1832)-ci ildə katib Məhəmməd Hüseyn Təbrizi tərəfindən Ərdəbildə köçürülmüşdür.

Əsər müəllifin yaradıcılığının Cənub dövrünə aiddir və onun yazılması Məhəmməd Mirzənin şahlıq dövrünə təsadüf edir.

³² Müəllif və əsərləri haqqında geniş məlumat üçün bax: səh.32.

Müqəddimədə əsərin yazılma səbəbi verilir.

Əsər üç rüştədən (başlıqdan) ibarətdir:

1. Mütəqəddimlər haqqında;
 2. Bəzi şahzadələr, görkəmli tacidlar, emirlərdən olan şairlər haqqında;
 3. Bəhmən Mirzənin öz müasirləri olan şairlər haqqında.
- Məşhur şair və ədiblər haqqında qısa məlumat və əsərlərindən nümunələr verilir.

Təzkirə biblioqrafik məlumatdan çox şey nümunələrinə, şer parçalarına böyük yer vermişdir. Təzkirənin əlifba quruluşu sistemində tərtibi ondan istifadəni xeyli asanlaşdırmışdır.

Əlyazmanın sonuncu vərəqində, 1250-ci ildə Məhəmməd Kərim Şirazi tərəfindən yoxlanılmışdır – qeydi vardır.

Təzkirədə şahzadələrdən olan şairlərə geniş yer verilir. (Bəhmən Mirzə Məhəmməd və b.).

Abidə yalnız məşhur Azərbaycan şair və ədiblərin yaradıcılığını, Azərbaycan tarixini deyil, milli rəssamlıq sənətini, onun tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

M-108/108

39. Təzkirətüş-şüəra

تذكرة الشعراء

(fars dilində)

85

Dövlətşah Səmərqəndi³³

دولت‌شاه سمرقندی

Ağ, saya vərəqlərə qara və qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır (ölçüsü: 16x24 sm., həcmi: 240 vərəq).

Əlyazma katib Məcidəddin ibn Əlaəddin tərəfindən h.1018 (=1609)-ci ildə Dezfol şəhərində köçürülmüşdür. Əsər müqəddimə, giriş, yeddi fəsil və nəticədən ibarətdir. XV əsr daxil olmaqla orta əsr Şərq ədəbiyyatını öyrənmək üçün qiymətli bir mənbədir. Şairlərimizdən Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Zülfıqar Şirvani, Əhvədi Marağayi, ədəbiyyat tariximiz üçün az məlum olan Səid Təbrizi (Təbrizdə anadan olub Tus şəhərində yaşamış), Məhsəti Gəncəvinin həyatını və əsərlərini, xüsusilə «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanının müəllifi hesab edilən Cövhəri haqqında ətraflı məlumat verən təzkiyədir.

2a vərəqindəki kitabdar Rəzinin qeydindən məlum olur ki, abidə h.1235 (=1819)-ci ildə Ramazan ayında Bəhmən Mirzə kitabxanasına daxil olmuşdur. Həmin vərəqdə Bəhmən Mirzənin vəfat tarixi h.1301 (=1884)-ci ilə əlaqədar Şahrux Mirzənin yazdığı aşağıdakı məzmunlu farsca yazısı verilmişdir. Burada qeyd olunur ki, «1301-ci hicri ilin rəbiüs-sani ayının 12-si pənc şənbə günü idi ki, əcəl gəlib onu

³³ Müəllif haqqında bax: №16.

Şuşada dünyadan apardı». Bu tarix Bəhmən Mirzənin ölüm tarixi ilə eynidir.

Həmin rübai əlyazmanın 238a vərəqində də yazılmışdır. Rübaini oxuyanlardan XX əsrin şairi İbrahim Tahir Musayev elə orada şerin qüsurlu cəhətlərini, bəzi sözlərin ağırlığını öz xətti ilə yazmışdır.

M-243/243

40. Təhfətül-Möminin

تحفة المومنين
(fars dilində)

Mir Məhəmməd Mömin Hüseyni

مير محمد مومن حسيني

Mir Məhəmməd Mömin Hüseyni ibn Mir Məhəmməd Zaman Tənkəbuni Deyləmi XVII yüzilliyin tanınmış tibb alimlərindən olmuş və Şah Süleyman Səfəvi dövründə (h.1077-1105 = 1667-1694) saray həkimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əsər haqqında qaynaqlardan aydınlaşır ki, Məhəmməd Möminin atası öz sağlığında bu əsəri yazmaq üçün xeyli material toplamış və naməlum səbəbə görə onu yazıb başa çıxara bilməmişdir.

Müəllif Əttarın farmakologiyaya aid əsəri meydana

çıxandan sonra atasının işini davam etdirən Məhəmməd Mömin həmin əsərin bəzi hissələrinin nöqsanlı olduğunu hiss edərək toplanmış məlumatları cəmləşdirmiş, eləcə də əsəri yazarkən İbn Kəbirin (XIII yüzillik), İbn Baytarın, İbn Sinanın, Məhəmməd Zəkəriyyənin və başqalarının əsərlərindən istifadə edərək «Töhfətül-Möminin» əsərini yazmışdır. Əsərin yazılma tarixi onun üçüncü hissəsində (vər. 23a) verilən, daha doğrusu, işin həmin hissəsinin yazılma tarixi olaraq hicri qəməri 1080 (=1669)-ci il göstərilmişdir ki, bu illər müəllifin ciddi yaradıcılıq dövrü kimi səciyyələnməlidir.

Əsər beş hissədən, hər hissə də özlüyündə bir neçə bölmədən ibarətdir. Bölmələrindən bəzisi bir neçə babda verilir.

Farmakologiyaya aid bu əsər dərmanların təsiri məsələlərində müxtəlif tibbi alimlər arasında olan ziddiyyətlərin şərhilə başlanır. Burada dərmanların təsiri, onların qəbul qaydaları, insanın çəkisinin əhəmiyyəti, mürəkkəb və sadə dərmanlar, dərmanların etimologiyası və b. cəhətlərdən bəhs edilir.

Ağ, saya Şərq istehsalı vərəqlərinə mətni qara, sərlövhə, yarımşərlövhələr, eləcə də dərman, həkim və xəstəlik adları kimi müəyyən sözlər və haşiyələrdəki sözlər də qırmızı mürəkkəblə, incə nəstəliq xəttillə yazılmışdır. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Cildi üç medalyonlu, zoğalı rəngli meşindəndir (ölçüsü: 18x29 sm., həcmi: 527 vərəq).

Əlyazmasının əvvəlində və sonunda Bəhmən Mirzənin

ayrı-ayrı illərdə düzəldilmiş, üzərində «Yeganeyi-gövhəri-dəryayi-Xosrovi Bəhmən» və «Bəhmən ibn Naibüs-səltənə Abbas Mirzə Qacar» sözləri olan iki möhürü basılmışdır. Titul vəreqində abidənin hicri qəməri 1245 (=1829)-ci ildə Bəhmən Mirzənin kitabxanasına daxil olması haqqında qeyd vardır. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVII yüzilliyin sonlarında köçürüldüyü aydınlaşır.

S-219/9172

41. Həbibüs-siyər

حبيب السير
(fars dilində)

Xandəmir Qiyasəddin Məhəmməd Hümaməddin (əl-Hüseyni)

خواندمير غياث الدين محمد همام الدين (الحسيني)

Orta əsr məşhur tarixçilərimizdən olan Qiyasəddin h.880 (=1475)-ci ildə Heratda anadan olmuşdur. Yaradıcılığının əsas hissəsi də elə Herat mühiti ilə əlaqədar idi. «Xandəmir» təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Qiyasəddin h.942 (=1535)-ci ildə Hindistanda vəfat etmişdir.

«Həbibüs-siyər» orta əsr Şərqi ölkələri, xüsusilə də Orta Asiya və Azərbaycan tarixinə aid əsaslı qaynaqlardandır. Bu

əsərdə ən çox Orta Asiyada Teymurilərdən Teymur və övladları dövründəki müharibələrdən, habelə monqollardan Çingiz xandan Hülakü xana qədər, Azərbaycanda Şahrux Mirzədən başlayaraq Şah İsmayıl Səfəvi hakimiyyətinin sonuna qədərki tarixi dövrdən bəhs edilir.

Bəhmən Mirzə kitabxanasından gələn həmin əlyazma nüsxəsi əsərin III cildinin 2, 3 və 4-cü hissələrini təşkil edir. Məzmun cəhətdən qiymətli olduğu kimi, tarixilik baxımından da əhəmiyyətlidir.

Əlyazma Əhməd Rəşti tərəfindən h.1012 (=1603)-ci ildə köçürülmüşdür (ölçüsü: 17x29 sm., həcmi: 379 vərəq).

Mətn ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır.

Əlyazmada müxtəlif tarixi qeydlər edilmiş və 1a, 1b, 3a, 112b, 212a və 384b vərəqlərinə müxtəlif möhürlər basılmışdır. Sonuncu vərəqdə Bəhmən Mirzənin kitabdarı Rəzinin h.1236 (=1820)-ci ildə, yeni əlyazmanın istehsalından 224 il sonra həmin nüsxənin Fətəli şah övladlarından olan Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin oğlu Bəhmən Mirzə kitabxanasına daxil olması haqqında qeydi vardır. Şübhəsizdir ki, həmin abidələrin qorunub saxlanılmasında kitabxana rəhbəri Rəzinin rolu az olmamışdır.

چهل حدیث
(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman³⁴

جامی عبد الرحمن

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə köçürülmüşdür (ölçüsü: 10x15 sm., həcmi: 9 vərəq). Cildi medalyonlu meşindəndir.

İki zərli ornamentli ünvanı vardır. Bunlardan biri müqəddimədə, o biri isə hədislərin başlığında verilmişdir. 3a vərəqində qara tuşla əlyazmanın Qacar nəslindən olan Naibüs-səltənə Abbas Mirzənin oğlu Bəhmən Mirzənin kitabxanasına h.1253 (=1837)-cü ildə daxil olması haqqında qeydi və iki möhürü basılmışdır. Qeyd imzasız olsa da, başqa bu cür qeydlərlə müqayisə nəticəsində kitabdar Rəzinin xətti olduğu aydınlaşır. Bəhmən Mirzənin göstərilən qeydi və möhürlərindən başqa abidədə müxtəlif tarixli qeyd və möhürlər də vardır ki, bunlardan ən qədimi h.1101 (=1689)-ci ilə aiddir. Çox nəfis işlənmiş əlyazmanın ərəbcə mətnləri zərlə yazılmışdır.

³⁴ Müəllif haqqında bax: Bakıxanov koll., №13.

Cami, Məhəmməd Peyğəmbərə istinad edilən hədislərdən qırxını seçib fars dilində nəzmə çəkmiş, hər hədisi bir rübai ilə ifadə etmişdir. Füzuli isə didaktik ruhda olan bu rübailəri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

D-214/10191

43. Şahnamə

شاهنامه

(fars dilində)

Firdovsi Əbülqasim Tusi

فردوسی ابوالقاسم طوسی

Fars-tacik şerinin ustadı Firdovsi Əbülqasim Tusi təxminən 934-cü ildə anadan olmuş, 1024-cü ildə vəfat etmişdir. Şairin Sultan Mahmud sarayında yaşayıb-yaratması və bəzi hadisələr haqqında faktlar məlum olsa da, onun tərcümeyihalı mükəmməl şəkildə dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Şərq ədəbiyyatında bir çox şahnamələr yazılmışdır. Bununla belə, «Şahnamə» dedikdə ilk növbədə Firdovsi nəzərdə canlanır. Firdovsinin «Şahnamə»si Azərbaycanda şöhrətlənmiş, azərbaycanlıların da sevimli kitablarından olmuşdur.

«Şahnamə»nin həmin əlyazması ağ vərəqlərə qara

mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə Şuşada h.1280 (=1863)-ci ildə, çox ehtimal ki, Bəhmən Mirzə tərəfindən yazılmışdır. Bu ehtimalı Bəhmən Mirzə həyatda olarkən köçürülməsi, əsərə yazılmış giriş və Bəhmən Mirzənin sonda, katib yerinə abidəyə basılmış möhürü yaratmışdır. Qara meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 21,5x34 sm., həcmi: 567 vərəq). Katib Bəhmən Mirzə «Şahnamə»yə giriş, sonra əsərə izahlı lüğət (26a-27b) yazmış, daha sonra isə «Şahnamə» əsərinin bir tədqiqatçısı kimi girişdən əlavə dibaçə yazmışdır. Girişdə göstərilir ki, on yeddi il müddətində əlli beş min yeddi yüz fərddən ibarət «Şahnamə»dən iyirmi üç min fərd miqdarında seçib bu kitaba daxil etmişdir. Əlyazmanın 12a, 12b vərəqlərində «Əcəm şahlarının adları» başlığı ilə farsca hissə verilmişdir. Beləliklə, aydınlaşır ki, əsərin əsas nüsxəsindən əlimizdə olan bu əlyazmaya onun yarısından da az hissəsi daxil edilmişdir. Şübhəsizdir ki, əgər onun yarısından az hissəsinə katib on yeddi il sərf etmişdirsə, bütün əsərin tədqiqinə daha çox illər lazım gəlməli idi. Beləliklə, «Şahnamə» üzərində tədqiqat aparan ilk Azərbaycan alimi Bəhmən Mirzə olduğu anlaşılır.

Əlyazmanın 1a vərəqinə Bəhmən Mirzənin üç möhürü vurulmuşdur. Bunlardan biri onun məşhur, üzərində «Yeganeyi-gövhəri-dəryayi-Xosrovi Bəhmən, 1241» (Şahlıq dəryasının yeganə gövhəri Bəhmən, 1241 (=1825)), ikinci möhür «Ya xeyrül-Hafizin, 1273»³⁵ (Ey qoruyanların ən

³⁵ Allahın titullarından biridir.

xeyirlisi (Allah), 1273 (=1856)), üçüncüsünün yazıları yaxşı oxunmasa da h.1275 (=1858)-ci il tarixli möhürdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci və üçüncü möhürlər kolleksionerin məlum yeddi möhüründən fərqlidir və tarixilik baxımından sonuncu möhürlər hesab edilə bilər. Beləliklə, Bəhmən Mirzənin yeddi deyil, doqquz möhürü müəyyənləşmiş olur.

Əlyazmanın sonuna katib yerinə vurulmuş möhür Bəhmən Mirzənin göstərilən birinci möhürünün təkrarıdır.

Göründüyü kimi, bu abidənin təsvir olunması ilə Bəhmən Mirzə Qacarın iki yeni möhürü aşkarlanmışdı, bu da bir növ ədəbiyyat, tarix və xüsusilə də sfaqistika elmi üçün yenilikdir.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

(1812-1878)

XIX əsrin materialist filosofu, ictimai xadim, realist Azərbaycan ədəbiyyatının banisi, dramaturq Mirzə Fətəli Axundov 1812-ci ildə Şəkiddə anadan olmuşdur. Atası Mirzə Məhəmmədağlı Hacı Əhməd oğlu Təbriz vilayətinin Xamne qəsəbəsindən idi. O, bu qəsəbənin kəndxudası olmuş, sonralar Nuxaya gəlmiş, ona himayədarlıq edən anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin qardaşı qızı Nanə xanımla evlənmişdir. M.F.Axundov iki yaşından on üç yaşınadək Cənubi Azərbaycanda qalmışdır.

Mirzə Fətəlinin təlim-tərbiyəsi ilə Axund Hacı Ələsgər məşğul olmuş, ona ərəb və fars dillərini öyrətmişdir. Fətəlinin ruhani olmasını istəyən Axund Hacı Ələsgər onu 1832-ci ildə Gəncəyə aparır. Gəncədə Mirzə Fətəli məntiq və fiqh elmləri ilə yanaşı Mirzə Şəfi Vazehdən nəstəliq xəttini öyrənir. Bir qədərdən sonra Mirzə Şəfinin təsiri nəticəsində ruhani olmaqdan əl çəkir.

Müasir elmlərə maraq bəsləyən Mirzə Fətəli Nuxada açılmış rus məktəbinin baş dəftərxanasında mülki işlər üzrə Şərq dilləri mütərcimi təyin olunmuş və ömrünün sonunadək həmin vəzifədə çalışmışdır.

M.F.Axundov ədəbi yaradıcılığa şeirlə başlamış və «Səbuhi» təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Onun ilk şeri

«Dövrəndan şikayət», ikinci əsəri A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərç poemasıdır və çoxlu mənzum məktubları vardır.

«Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil Kimyagər», «Hekayəti-Müsyö Jordan», «Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran», «Hekayəti-xırs quldurbasan», «Hacı Qara», «Mürəfiə vəkillərinin hekayəti», «Aldanmış kəvakib», «Kəmalüddövlə məktubları» adlı əsərlərin müəllifidir. Zəngin yaradıcılığa malik olan ədibin belə sanballı əsərlərinin yaradılmasında onun şəxsi ev kitabxanasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bu əsərlərdən bəhrələnmiş Mirzə Fətəli onları çox yaxşı mütaliə etmiş və sonrakı nəsillərə çatdırmışdır. Bu kolleksiyanın bir hissəsi hazırda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

70-ci illərdə çox gərgin zehni işlə məşğul olması və həmçinin uşaqlarının vəfatı Axundovun səhhətinə pis təsir edir və o, 1878-ci il martın 12-də ürək partlamasından vəfat edir. Onu, vəsiyyətinə görə, Tiflis qəbiristanlığında, müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbri yanında dəfn edirlər.

Əlyazmalar İnstitutunda M.F.Axundovun böyük bir arxivi saxlanılır. Arxiv Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan otuzdan yuxarı şəxsi fondlar içərisində öz zənginliyi, səliqəsi ilə seçilir. Bunlar öz məzmunu etibarilə bir neçə qrupa ayrılır: sənədlər, məktublar, əlyazmalar və çap kitabları kolleksiyası. M.F.Axundovun Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 1300-dən artıq materialı əhatə edən kolleksiyalarının təsviri həm

Azərbaycan, həm də rus dillərində çapdan çıxmışdır. Kolleksiyaların kolleksiyasının əsasını müəllifin öz əsərləri – şeirləri, nəsr, dram, fəlsəfə tarixi, tənqidi əsərləri təşkil edir. Bu əsərlər Mirzə Fətəlinin klassik ədəbi ənənələrə dərinlən bələd olan və qələmini şerin müxtəlif növündə sınıyan bir şair olduğunu göstərir. Onun ictimai məzmununda qəzəli, Əli Paşaya (iki nüsxə), Vandaya (üç nüsxə), Zəmanədən şikayət (bir nüsxə), qəsidələri, Yeni əlifba haqqında mənzuməsi (dörd nüsxədə), Türkiyə hökumətinin o zamankı baş vəziri Fuad Paşa haqqında mədhiyyəsi (üç nüsxə), müxəmməsi, təcisləri, Puşkinin ölümünə həsr etdiyi Şərq poeması, mənzum hekayələri – «Hekayəti-bədihəxani-Ərdəbili və Məşədi Bəttai-Səlyani» (iki nüsxə), «Hekayəti Seyid-ələm Səlyani» (üç nüsxə), müxtəlif həcvləri, şahmat oyunu haqqında mənzuməsi (iki nüsxə), müəllifin klassik ədəbi ənənələri yeni şəraitdə necə inkişaf etdirdiyini, klassik şərq şerinə necə yeni məzmun gətirdiyini göstərməklə yanaşı bu əsərlərin nüsxələrini artırmaqla öz kolleksiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

M.F.Axundovun arxivi fond 2 ilə şifrələnmişdir və M formatında bir neçə kolleksiyası saxlanılır.

Mirzə Fətəli Axundov kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

Fond 2, s.v.419

44. Balaca parijlinin hekayəsi³⁶

بالاجا پاریسینین حکایسی
(Azərbaycan dilində)

Alfred dö Brea

آلفرد دو برءا

«Balaca parislinin hekayəsi» adlı əsərin müəllifi və onun mütərcimi haqqında əlyazmada heç bir məlumat yoxdur. Roman janrında yazılmış bu əsərin fransız yazıçısı Alfredin (1823-1866) olduğunu, onun Mirzə Fətəli Axundovun oğlu Rəşid bəy tərəfindən 1874-1878-ci illərdə Brüsseldə Politexnik İnstitutunun mühəndislik fakültəsində oxuyarkən tərcümə və atası Mirzə Fətəli tərəfindən redaktə edildiyini EA Tarix İnstitutunun əməkdaşı Ə.Ələsgərzadə müəyyənləşdirmişdir.

«Balaca parislinin hekayəsi»nin əsas qəhrəmanı Jan Blən adlı yeniyetmə yetim bir oğlan uşağıdır. Əsərdə bu uşağın

³⁶ Əsərin adı əlyazmada olduğu şəkildə verilmişdir. Romanın 1987-ci ildə «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən çap nüsxəsində adı «Bir balaca parislinin həyatı» kimi verilmişdir.

həyatından, onun rəhmdilliyindən, istedadından, məharətlə kamança çalmasından, ümumiyyətlə, Paris mühitindən bəhs olunur.

Əlyazması tərcümənin ilk variantıdır. Rəşid bəy tərəfindən yazılmışdır, onun avtoqrafıdır. Üzərindəki düzəlişlər, redaktə işləri mütərcimin atası Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən aparılmışdır. Sergeyevin altı nömrəli fabrikin istehsalı olan ağ, sayə vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bir çox vərəqlərə fabrikin, üzərində «Fabrika №7 Serqeeva» sözləri yazılmış möhürü basılmışdır. Cild üzərinə göy kağız çəkilmiş kartondandır. Əsər Əlyazmalar İnstitutuna daxil olandan sonra cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 17,5x22,5 sm., həcmi: 220 vərəq). Əsər 34 hissədən ibarətdir. Sonluğu yoxdur. Hissələr rum rəqəmləri ilə göstərilmişdir.

Fond 2, s.v.420

45. Yenə də

Əlyazması yuxarıda təsviri verilən əsərin gözəl xətlə nöqsansız köçürülmüş nüsxəsidir. Eyni fabrikin istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə incə nəstəliq xəttlə köçürülmüşdür. Həmin nüsxə də Rəşid bəy Axundov tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi də birinci əlyazma olan şəkildədir, eyni vaxtın məhsuludur (ölçüsü: 17x22,5 sm., həcmi: 161 vərəq). Əlyazma sondan naqisdir. Əsərin

qaralama şəklində yazılmış nüsxəsi ilə müqayisədə məlum oldu ki, həmin təmiz nüsxədən dörd hissə, tam bir hissənin də yarısı çatmır. Beləliklə, həmin əlyazmasında iyirmi doqquz bölmə tam, otuzuncu bölmənin də yarısı vardır. Sonda yeddi ağ vərəq qalmışdır. Burada da birinci əlyazmada olduğu kimi, bölmələr rum rəqəmləri ilə verilmişdir. Səhifələrin nömrələri mötərizədə yazılmışdır.

بهجة الروح
(fars dilində)

Əbdülmömin ibn Səfiəddin Cürcani

عبد المومن بن صفى الدين جرجانى

Əbdül Mömin ibn Səfiəddin ibn İzzəddin ibn Mühiəddin ibn Nemət Cürcani, Sultan Mahmud Qəznəvi dövrünün müəlliflərindən olmuşdur və həmin əsəri Mahmud Qəznəvi üçün ərəb və yunan dillərindən «Risaleyi-dər musiqi»ni fars dilinə çevirmişdir.

Əsər müqəddimə, on fəsil və nəticədən ibarətdir. Burada musiqinin yaranması, bu elmin insanlarla, ulduzlarla əlaqəsi, nəzmdə bu elmin bəyanı, məqamət və şöbələri və s. bəhs edir.

Ağ, sayə fabrik istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır, bəzi sözlərin altından da qırmızı xətt çəkilmişdir. Əlyazması üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır. Səhifələr əski rəqəmlərlə nömrələnmişdir (ölçüsü: 16x20,5 sm., həcmi: 32 vərəq). Əlyazmanın sonunda onun h.1288 (=1872)-ci ildə köçürülüb tamamlanması göstərilmişdir. Katibin adı, köçürüldüyü yer haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin

katibin əsəri köçürmək üçün ixtiyarındakı əlyazmanın çox nöqsanlı olduğu göstərilmişdir. Şərqi musiqisi tarixini öyrənmək üçün ən yaxşı qaynaqlardan olan həmin abidənin Mirzə Fətəli Axundov kitabxanasından gəldiyinin təsdiqi üçün Əlyazmalar İnstitutunun möhürü basılmışdır.

Fond 2, s.v.462

47. Qeyd dəftəri

قيد دفترى

(Azərbaycan, rus, ərəb və fars dillərində)

Qeydlər M.F.Axundovun xəttiledir. Bütün yazılar qara karandaşla və mürəkkəblədir. Ağ, iri həcmli vərəqlərə müxtəlif xətlərlə (nəstəliq, rüqə, şikəstə) yazılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 22x36 sm., həcmi: 36 vərəq).

Araşdırmalar nəticəsində aydınlaşdı ki, M.F.Axundov bir qanunnamə yazmaq üçün müxtəlif mənbələrdən qeydlər götürülmüşdür. Bunlardan misal üçün, fars yaxud ərəb dilində olanlar, az da olsa rus, azərbaycan dillərinə çevirmişdir. Azərbaycan dilində olan hissələr daha çoxdur. Yazılar müsvəddə halındadır, üzərində çoxlu təshihlər edilmişdir.

Əlyazmada «Camaatın muradı və isteaəti³⁷ bəyanındadır», «Camaatın hüququ bəyanındadır», «Camaatın tərtibi

³⁷ Maddi vəziyyəti deməkdir.

bəyanındadır», «Camaatın idarəti³⁸ bəyanındadır» və başqa bu kimi başlıqların verilməsi Mirzə Fətəli Axundovun «Qanunnamə» yazmaq niyyəti daşdığını göstərir. Əlyazma Mirzə Fətəlinin şəxsi fondu ilə İnstituta daxil olmuşdur. Əlyazmasına onun Axundov fondundan olmasını təsdiq edən möhür basılmışdır.

Fond 2, s.v. 703

48. Qeyd dəftəri

قيد دفترى

(ərəb, fars və Azərbaycan dillərində)

Həmin qeyd dəftərinə müxtəlif əsərlərdən parçalar, qeydlər daxil edilmişdir. Çox ehtimal ki, həmin əlyazması Mirzə Fətəli Axundovun mədrəsədə olduğu dövrdə etdiyi qeydlərdir. Bu ehtimalı M.F.Axundovun xətti ilə yazılmış və mükəmməl sonluğu olan «Kitabi-Kübra» əlyazması doğruldu.

Qeyd dəftərinə «Kitabi-Kübra»dan əlavə «Təsrif», «Əmsileyi-müxtəlifə və müttəridə», «Haşiyeyi-Molla Abdulla» və b. kitablardan hissələr daxildir. Aradan bəzi vərəqlər boş buraxılmışdır.

«Kitabi-Kübra» əsərinin həmin dəftərdəki əlyazmasının sonunda (vərəq 91a) onun «Həqirül-fəqirül-əqəllət-tüllab Molla Fətəli vələdi Məhəmməd Tağı» tərəfindən h.1246

³⁸ İdarəetmə.

(=1830)-cı ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Dəftərə daxil edilmiş digər yazıları M.Fətəlinin xətti ilə müqayisə edildikdə bir çox hissələr onun xətti ilə yazıldığı aşkarlandı.

Ağ, sayə və rəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlər və cümlələr altından çəkilmiş xətlər qırmızı rənglidir. Cildi müasir, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır. Bərpa edilərkən bəzi yerlərdə və rəqlər qarışdırılmışdır (ölçüsü: 15,5x24 sm., həcmi: 136 və rəq).

Abidənin 97a və rəqinə Mirzə Fətəlinin üzərində fars dilində «Əbdəhü Fətəli» (Onun (Allahın) qulu Fətəli) sözləri yazılmış möhürü basılmışdır.

Həmin əlyazması M.F.Axundovun yaradıcılığını, onun hansı əsərləri mütaliə etməsi haqqında dəqiq məlumat verir və hətta gənclik illərindən nəstəliq xətt ilə gözəl yazı bilən bir xəttat olduğunu sübut edir.

Fond 2, s.v. 418

49. Divan

ديوان

(Azərbaycan və fars dillərində)

Qasım bəy Zakir

قاسم بك ذاكر

XIX əsrin tanınmış şairlərindən olan Qasım bəy Zakir Əlibəy oğlu Cavanşir 1784-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Ərəb və fars dillərini hələ uşaqlıq yaşından öyrənən Zakir klassik Şərqi ədəbiyyatının bu dillərdə yazıb-yaradan görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini oxumuş, təsirlənmişdir. O, şerhin bütün növlərində yazıb-yaratmışdır. Uzun müddət Xındırıştında yaşadıqdan sonra yenə Şuşaya qayıtmış və ömrünün sonuna kimi orada yaşamışdır. Zakir 1857-ci ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Mirzə Fətəli kolleksiyasından gələn həmin divan ağ, sayə fabrik istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq və şikəstə xəttlə yazılmışdır. Bəzi başlıqlar, yarımbaşlıqlar və misralar altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Divana daxil edilmiş ilk şerlər üzərində redaktə işi aparılmışdır. Cildinin iç tərəfindən və titul vərəqində müxtəlif, o cümlədən «Dər nəqli-Yusif Sərrac», «Hürufi ke dər Osmani beəvəzi mahha münəvisənd» (osmanlıca aylar əvəzinə yazılan hərflər) və başqa qeyd və yazılar vardır.

Əlyazmanın cildi hər üzündə üç medalyon olan ornamentli, qara meşindəndir (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 176 vərəq). Köçürülmə tarixi, yeri və katibi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Divana daxil olan şerlərin bir-ikisini çıxmaq şərti ilə əksəriyyəti azərbaycandır.

Zakir divanının bu əlyazmasına onun öz dövrünün şairlərinin şerlərindən bir-iki nümunə daxil edilmişdir ki, bu

da Zakirin özü ilə əlaqədardır. Bunlardan M.F.Axundovun Zakirə, Xurşidbanu Natəvan barədə olan 1871-ci il tarixli mənzum məktubu, daxil edilən digər şeirlərin xəttindən fərqlidir və o, M.F.Axundovun avtoqrafını xatırladır.

161b-173b vərəqlərində bütünlüklə Kərbəlayi Səfi Valeh təxəllüslü və az miqdarda Qəmbər adlı şairlərin şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Əlyazmaya şairin müxəmməsləri, gəraylı, müstəzad, tərkibbənd, tərcibənd, mənzum məktubları, mərsiyə və sinəzənləri və s. şeirləri daxildir ki, bunlar da systemsiz şəkildə divan tərtibi quruluş qaydasını gözləmədən verilmişdir. Sonda abidənin M.F.Axundovun fondundan olduğunu təsdiq etmək üçün Əlyazmalar İnstitutunun möhürü vurulmuşdur.

Fond 2, s.v. 640

50. Divan

ديوان

(fars dilində)

Ənvəri Əvhədəddin Əbivərdir³⁹

انوری اوحو الدين ابیوردی

³⁹ Müəllif haqqında məlumat üçün bax: M-218, №27.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi medalyonlu qara meşindəndir, bərpa edilmişdir (ölçüsü: 12x21 sm., həcmi: 172 vərəq).

Əsər əlyazmada iki sütunda, vərəqlərin ortasında həm də haşiyələrdə maili formada yazılmışdır. Katibi və köçürüldüyü yer haqqında əlyazmada heç bir məlumat yoxdur. Sonda abidənin Kəlbəli xanın sifarişi ilə h.1231 (=1815)-ci ildə yazıldığı göstərilmişdir.

Fond 2, s.v. 641

51. Yenə də

Ənvəri «Divan»ının əlyazmasının mətni ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Ara-sıra şikəstə ünsürlərinə rast gəlinir. Qəhvəyi meşin cildi sonradan bərpa edilmiş, iki sütunda yazılmış, qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır (ölçüsü: 11,5x21,5 sm., həcmi: 525 vərəq).

Əsər əvvəldən və sondan naqis olduğu üçün katibi, tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əlyazmanın ünvanı da yoxdur. Bərpa zamanı son hissələrdən vərəqlərin bəziləri tərsinə yapışdırılmışdır. Əlyazmaya qəsidələr, qəzəllər, rübai, tərkibbənd, tərcibənd daxil edilmişdir.

ديوان
(fars dilində)

Baba Fəğani Şirazi

بابا فغانى شیرازى

«Fəğani» təxəllüsü ilə bir neçə şairə olmuşdur. Bunların içərisində Səfəvilər dövrünün istedadlı şairi Baba Fəğani xüsusilə fərqlənir. Baba Fəğani əslən Şirazlı olsa da, ömrünün müəyyən hissəsini Xorasanda və İraqda yaşamış, Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqub dövründə Təbrizə gəlmiş və onların sarayında fəaliyyət göstərmişdir. Fəğani Xorasanda h.925 (=1519)-cu ildə vəfat etmişdir.

Baba Fəğani çoxlu qəsidələr və rübailər yazsa da, ən çox qəzələ meyl göstərmişdir. Bütün əsərlərini Fəğani təxəllüsü ilə yazmışdır.

Fəğani divanının həmin əlyazması Vəhşi Bafəqinin divanı ilə bir cildə tutulmuşdur. Əlyazmada hər iki divanın əvvəlindən, sonlarından, eləcə də orta hissələrindən çatmır, vərəqlərin divanda tərtibi abidənin bərpası dövründə pərakəndə hala düşmüşdür. Ona görə də Fəğaninin mənbələrdə şerlərindən verilən beytləri müqayisə edilməsi üçün çətinlik yaranmışdır. Fəğani təxəllüsü ilə bir çox şairlər

qəzəl yazdığından, həmin əlyazma divanın məhz Fəğanı Şiraziyə mənsub olduğunu müəyyən etmək üçün qəzəllərdən təzkirələrdə verilən beytləri divandakı şerhlə müqayisə edildi və «Mən» rədifli qəzəlinə olan beyt təzkirələrdə verildiyi aşkarlandı.

Əlyazma naqis olduğundan onun katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində köçürüldüyü ehtimal edilir. Əlyazması bərpa edilmişdir. Bərpa edilərkən əvvəlinə bir vərəq, zərli ornamentli başlığı olan başqa bir əlyazmasının birinci vərəqi, sonuna isə firuzəyi rəngdə bir vərəq əlavə edilmişdir. Həmin son vərəqlərə sonradan qara mürekkəblə bir neçə rübai və fərd yazılmışdır. Qəzəllər hər vərəqdə zərlə və göy rəngli xətlə çərçivəyə alınmışdır (ölçüsü: 11x20 sm., həcmi: 154 vərəq). Fəğaninin divanı əlyazmanın 1a, 89b vərəqlərini əhatə edir. Hər iki divana şairlərin ancaq qəzəlləri daxildir. Əlyazmanın son dan ikinci vərəqində M.F.Axundovun xətt ilə yazılmış «İz soçineniy Mirza Fiqani i Mirza Vexşi» sözlərindən, eyni zamanda dramaturqun şəxsi fondu ilə İnstituta daxil olduğundan abidənin M.Fətəli kolleksiyasına mənsubluğu aydınlaşdı.

ديوان
(fars dilində)

Vəhşi Bafəqi

وحشی

Vəhşi Bafəqi Şah İsmayıl dövründə Yəzdin yaxınlığında Bafəq şəhərində anadan olmuş, həyatının çoxunu isə Yəzddə keçirmişdir. Bafəq Kirmana tabe olduğundan Vəhşi Bafəq həm də Vəhşi Kirmani kimi tanınmış, məşhurlaşmışdır. Səfəvi dövrü şairlərindən olan Vəhşi Şah Təhmasib haqqında gözəl qəsidə də yazmışdır. «Fərhad və Şirin», «Nazir və mənzur», «Xudibərin» kimi məsnəvilər də yazmışdır.

Vəhşi Bafəqin divanının həmin əlyazması Baba Fəğaninin divanı ilə bir cildə tutulmuşdur. Vəhşi divanı əlyazmanın 90a-154b vərəqlərini əhatə edir. Bunun paleoqrafik xüsusiyyətləri üçün bax: Fəğani divanının təsviri⁴⁰.

⁴⁰ Şifri: fond 2, s.v. 727⁽¹⁾

دیوان
(fars dilində)

Hafiz Şəmsəddin Məhəmməd Şirazi

حافظ شمس الدین محمد شیرازی

XVI yüzilliyin məşhur fars şairi Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi h.725 (=1325)-ci ildə Şirazda yoxsul ailədə anadan olmuşdur. Dövrünə görə mükəmməl təhsil almış dərin zəka, möhkəm yaddaşa malik Məhəmməd «Qur'ani-Kərim»i əzbər bildiyindən Hafiz təxəllüsü götürmüşdür. Yoxsul həyat keçirdiyinə baxmayaraq, əsərlərində yoxsulluq, şikayət motivləri yoxdur. Müxtəlif mərasimlərdə Quran oxumaqdan aldığı vəsait, eləcə də yüksək mənşəb sahiblərinin etdiyi yardımla güzəran keçirmişdir. H.792 (=1389)-ci ildə Şirazda vəfat etmişdir.

Divanın həmin əlyazması Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan ən qiymətli abidələrdən biridir.

Ağ, saya kустar vərəqlərə qara mürəkkəblə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Müqəddiməsi və başlıqlar nəfis ornamentlə bəzədilmişdir. Müzəyyən qələmdani cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 14x22 sm., həcmi: 192 vərəq). Divan tamdır, mükəmməl sonluğu vardır.

Əlyazma h.1153 (=1740)-cü ildə istedadlı xəttat Əli

Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. İki sütunda yazılmış, müxtəlif rəngli xətlərlə çərçivəyə alınmış, ara-sıra misralar arasında incə, zərli xətlər çəkilmişdir. Paygirdlər qırmızı mürekkəblədir.

Divan müqəddimə (1b-4b vər.), qəsidə (5b-8b vər.), qəzəllər (9b-19a vər.), tərkiqbənd və tərçibənd (19b-182b vər.) və rübailər isə (185b-192a) vərəqlərini əhatə edir.

Şərqdə xəttatlıq, rəssamlıq və müzəhhiblik sənətinin tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli olan bu abidə Mirzə Fətəli Axundovun kolleksiya yaratmaq sahəsində necə zövqlə kitab topladığını aşkarlayır.

Əlyazma İnstitutun xəzinəsinə M.F.Axundovun şəxsi fondu ilə daxil olmuşdur.

Fond 2, s.v. 629 55. Dəqayiqül-həqayiq⁴¹

دقایق الحقایق

(fars, ərəb və Azərbaycan dillərində)

Əsərin müəllifi haqqında məlumat əldə edilməsə də, müqəddimədə müəllif əsərin yazılma səbəbindən, əsərin adlandırılmasından bəhs edir və yazır: «...Həzrəti-İbrahim Paşaya ki, sahibi-divani-Süleymani zəmandır, töhfə etməyə

⁴¹ Anlaşılması çətin olan həqiqətlər deməkdir.

layiq gördüm».

«Dəqayıqül-həqayıq» əsəri izahlı lüğətdən ibarətdir. Misallar farsca, izahlar Azərbaycan dilindədir. Müəllifin azərbaycanlı olması şübhəsizdir. Təmiz azərbaycanca yazılmış həmin əsərdə misallar, Əbülqasim Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi şərlə verilmişdir. Əmir Xosrov Dəhləvi, Mollayi Rumi şərlərindən gətirilən izahlar nümunələrlə verilmişdir. Bəzi vərəqlərin haşiyələrində nümunələrin hansı müəllifin şərinəndən olduğu da göstərilmişdir.

Əlyazması bir neçə əsərlə birlikdə cildə tutulmuşdur. Bu əsərlər bütünlüklə dilə aiddir. Vərəq 3a-4b-də «Föhrüsti-dəqayıqül-həqayıq», vərəq 5a-81a-da «Dəqayıqül-həqayıq», vərəq 81b-99b-də «Risaley-i-yayiyə li-ibn Kəmal», vərəq 99b-127b-də yenə fars və ərəb dilində çətin sözlərin izahı, vərəq 127b-130a «Yektəbi fi həlli fi sitatil-laun», vərəq 130b-134a Hafiz Şirazi şərlərindəki, 134b-137b vərəqlərində isə Əbdürrəhman Caminin «Cilaür-ruh» qəsidəsindəki çətin sözlərin izahı yerləşir. Birinci əsərin izahı azərbaycanca, sonuncu ərəb və farsca, qalanları isə yalnız farscadır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr, yarımşərlövhələr və şərh verilən sözlərin əksəriyyəti qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 18,5x26 sm., həcmi: 137 vərəq). Bəzi sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildin üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır.

Abidə XVIII əsr Azərbaycan şairi Molla Vəli Vidadinin oğlu

Osman əfəndinin mədrəsəsində Məhəmməd Mehdi tərəfindən h.1234 (=1818)-ci ildə Şıxlı kəndində köçürülmüşdür.

5a vərəqində Osman əfəndinin sonuncu əsərini çıxmaq şərtilə qalanlarının sonunda isə əlyazma katibi Məhəmməd Mehdinin möhürü basılmışdır. Axırda gələn əsər əlyazmada olan sonluqlarda katibinin adı, köçürüldüyü tarix, yeri verilməklə katibin Molla Pənah olduğu göstərilir.

Abidədən məlum olur ki, Molla Pənah Vaqifin oğlu Məhəmməd Mehdi dövrünün fars və ərəb dilini mükəmməl bilən dilçi alimlərindən olmuşdur.

Beləliklə, əlyazması Molla Vəli Vidadinin oğlu Osman əfəndinin, Molla Pənah Vaqifin oğlu Məhəmməd Mehdinin və Mirzə Fətəli Axundov kimi böyük şəxsiyyətlərin ixtiyarında olmuşdur.

Fond 2, s.v. 636

56. Əvamilüs-siğər

عوامل الصغر

(Əvamil fi-n-nəhv)

(ərəb dilində)

Əbdülqahir Cürcani

عبد القاهر جرجاني

115

Əbdülqahir Cürçani ibn Əbdürrəhman Şafei Əşəri ərəb dilçilərindəndir. O, mənanın və bəyanın əsasını qoymuşdur. Bir çox əsərlərin, o cümlədən məani və bəyandan bəhs edən «Əsrarül-bəlağət dər məani və bəyani», «Təlxis dər elmi-məani», «Dəlayiül-ecaz», «Şərhül-fatihə» və s. müəllifidir. O, h.471 (=1078)-ci ildə Cürçanda vəfat etmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətilə yazılmışdır (ölçüsü: 17x25 sm., həcmi: 7 vərəq). Cildsizdir. Titul vərəqində gözəl xətlə əsərin adı yazılmış və katib Allahın qulu, fəqir Molla Sədəddin olduğu göstərilmişdir. Tarixi haqqında məlumat yoxdur.

Qrammatika elmindən bəhs olunan bu əsər felin zaman formaları haqqında məlumat verir, misallarla təhlil olunur.

4a vərəqində fars, 7b vərəqində isə rus dilində M.F.Axundovun xətilə qeydlər vardır. Sondakı qeyd isə bu sözlərlə bitir: «Bu kitab qüdrətli Allahın köməyilə, mövlana, iki şərəfli, müqəddəs yerin hacısı, kəramətli Hacı Mir Həmzə əfəndi Mir Şahinin xidmətində başa çatdırıldı. Allah ona rəhmət eləsin. Amin...».

Kolleksionerin xətilə müxtəlif qeydlərin olması əlyazmanın qiymətini artırır, onun keçirdiyi tarixi yolu öyrənməyə kömək edir. Bu əlyazmada da, başqa əlyazmalarda olduğu kimi, M.F.Axundov kolleksiyasından olmasını Əlyazmalar İnstitutunun möhürü təsdiqləyir.

يونان تاريخى حقتده قيدلر

(Azərbaycan dilində)

Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 356-323) son günləri və onun vəfatından sonra ölkədə baş verən hadisələr – qoşun arasında iğtişaşlar, iğtişaşların yatırılması, hakimiyyət uğrunda mübarizələr, sərdarların fəaliyyətlərindən bəhs olunur. Burada İsgəndərə yaxın olan Perdikas adlı sərdara padşahın vəsiyyəti, İsgəndərin qadını Rövşənax və onun yeni dünyaya gələn oğlu haqqında da məlumat vardır.

Ağ, saya vərəqləri olan dəftərə qara mürəkkəblə ərəb əlifbası ilə nəstəliq xəttlə Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən yazılmışdır. Ara-sıra şikəstə ünsürlərinə də rast gəlmək olar. Mətnə işlənən şəxsi adların yanında mötərizədə onların latıncası da verilmişdir. Bəzi sözlərin üzərindən xətt çəkilərək ixtisar edilmişdir. Sondan on dörd vərəq boş buraxılmışdır. Dəftərin üst vərəqi sayadır, qəhvəyi rəngli kağızdandır. Dəftər Sergeyev fabrikinin kağızından düzəldilmişdir, bir çox vərəqlərdə fabrikin möhürü açıq oxunur (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 8 vərəq).

Əlyazmanın sonluğu olmadığından onun köçürüldüyü tarix, yeri və katibi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bununla belə xəttinə əsasən Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən

köçürüldüyü müəyyənləşdiyi üçün abidənin XIX əsrdə yazıldığı aydındır.

Fond 2, s.v. 738

58. Məcmuə

مجموعه

(fars dilində)

Məcmuəyə türk aləmində «Xalq kitabları» adlanan hekayə, qissə və namə nümunələri daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Süleyman Peyğəmbərin hekayəsi – vər. 1a-12a;
2. Seyfəlmülük⁴² – 12b-47b;
3. Hekayəti-Sultan Hüseyin Bayqara – 47b-48a;
4. Hekayəti-xacə Səid Bəsrən – 48a-51b;
5. Qisseyi-hezar gisu – 51b-66b;
6. Qəhrəmanname – 67b-155b;
7. Hekayəti-xacə Əfvvani-Bəsrəi – 159a-166a.

156, 157, 158-ci vərəqlər boş buraxılmışdır. Adları çəkilən əsərlərdən əlavə əlyazmanın 159a, 167a, 168a vərəqlərində Azərbaycan və fars dillərində Molla Pənah Vaqifin «İstərəm» və «Vəqtidir» rədifli şerləri, Şəmsi Təbrizinin bir qəzəli, müxtəlif fərqlər və s. vardır. 1a vərəqində beş bənddən

⁴² Əlyazmada əsərin sonunda «Hekayəti-Gülüstani-İrəm» kimi verilmişdir. Görünür, həmin adla da tanınır.

ibarət bir mütəmməs verilmişdir ki, onun da hər bəndinə «La fəta illa Əli, la seyfə əla Zülfüqar» misrası təzmin edilmişdir. Təzmin edilən bəndlərin sonuncu misrasında verilmişdir. 66a vərəqinin haşiyəsində verilən yazılar mətnə aiddir.

Əlyazması firuzəyi rəngli vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xəttlə yazılmış, sərlövhələr və yarımşərlövhələr, bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi üzərinə qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 20x32 sm., həcmi: 168 vərəq). Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin heç birinin sonluğu verilməmişdir. Elə ona görə də əlyazmanın katibi, köçürüldüyü tarix və yeri müəyyən deyildir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVIII əsrdə köçürüldüyünü ehtimal etmək olar. Əlyazmanın katibinə gəldikdə onun şəxsiyyəti məlum olmasa da, eyni xətlə müxtəlif vərəqlərdə verilmiş azərbaycanca şerhər əlyazmanın azərbaycanlı tərəfindən köçürüldüyü aşkarlanır. Məcmuəyə daxil edilmiş bəzi əsərlərin əvvəlində, bəzən də sonunda üzərində «Bəndə əl-Məhəmməd Bayram, 1212 (=1797)» sözləri yazılmış möhür basılmışdır. Bu da əlyazmanın sahibi olmaqla bərabər, çox ehtimal ki, həm də onun katibidir. Tədqiqat göstərmişdir ki, şəxsi möhürü olan katiblər çox hallarda adlarını abidənin sonunda vermək əvəzinə öz möhürlərini vurmuşlar.

Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının folklor nümunələrinin toplu halında Azərbaycanda yayılması, kolleksiyalara daxil olması xalqımızın ədəbi-bədii, mənəvi zənginliyini göstərir.

مصیبتہ نامہ
(fars dilində)

Süruş

سروش

Əsərin sonluğu və mükəmməl ünvanı olmadığından onun müəllifi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Fəqət əsərin sondan üçüncü beytinə əsasən müəllifi Süruş olduğu aşkar oldu.

Təzkirələrə əsasən məlumdur ki, bir çox «Müsibətnamə» müəllifləri olmuşdur. Bunların içərisində müəllifi «Süruş» təxəllüslü olan şairin «Müsibətnamə»sinə təsadüf edilmir. Tədqiqat nəticəsində həmin əsərin XIX əsr şairi Mirzə Məhəmmədəli Süruş İsfahaniyə aid olduğu böyük ehtimalla müəyyənləşdirildi. Həmin ehtimalı bir çox cəhətlər doğruldur.

Əvvəla, Məhəmmədəli «Süruş» İsfahani, Mirzə Fətəli Axundov dövrünün şairlərindəndir. İsfahan yaxınlığında h.1228 (=1813)-ci ildə anadan olmuş, kiçik yaşlarından şeir yazmağa başlamışdır. Bir neçə il İrana səyahətdən sonra Təbrizdə məskunlaşmış və şahzadə Nəsirəddin Mirzə ilə

əlaqəyə girmişdir. Nəsirəddin taxta əyləşərkən, o, Süruşu Tehrana dəvət etmiş, ona xan və «Şəmsüş-şüəra» titulları vermişdir. Süruş Tehrandə h.1285 (=1869)-ci ildə vəfat etmişdir. Beləliklə, Süruşun və Mirzə Fətəlinin (1812-1878) yaradıcılıqlarının ən zəngin dövrləri eyni vaxta təsadüf edir ki, Azərbaycan dramaturqunun, onun əsərləri və şəxsiyyəti ilə tanışlığı şübhəsizdir.

İkincisi, Süruşun Mirzə Fətəli Axundovun sevmədiyi mövzulardan yazması idi. Süruş şerlər divanından əlavə «Saqinamə», «İlahinamə», «Ordubehiştinamə» kimi əsərlərin müəllifi olmuşdur. Bunlar da dini mövzudadır, xüsusilə sonuncu tamamlanmamış əsərində Məhəmməd Peyğəmbər və imamlardan bəhs edilir.

Üçüncüsü, Mirzə Fətəli Axundovun Süruşu onun əsərlərində mütərəqqi cəhətlər olmadığı üçün tənqid atəsinə tutmasıdır. Tənqidçinin ixtiyarında Süruşun əsərləri olmadan, əlbəttə, onu tənqid etmək də qeyri-mümkün olardı. Süruşun «Müsibətnamə»sinin əlyazma nüsxəsinin Mirzə Fətəli kolleksiyasından olması əsərin Axundovun tənqid etdiyi Mirzə Məhəmmədəli Süruşa aid olduğunu bir daha təsdiqlədi. Əsər dini məzmunudur. Məhəmməd Peyğəmbərin və imamların haqqında olan əlyazma Serqeyevin altı nömrəli fabrikinin istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, daxilində ara-sıra şikəstə ünsürlərilə gözəl nəstəliq xəttilə iri hərflərlə yazılmışdır. Cildi üzərinə marməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 62 vərəq). Sondan

üç vərəq ağ buraxılmışdır. Əlyazmanın Axundov kolleksiyasından olduğunu təsdiq etmək üçün Əlyazmalar İnstitutunun möhürü vurulmuşdur. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildlənən zaman, Xacə Abdulla Ənsarinin dini mövzuda yazdığı «Risalə» və «Münacat»ından müəyyən hissə kiçik ölçüdə kağızlara yazılmış əlyazma nüsxəsi də «Müsibətnamə» ilə bir cildə tutulmuşdur. Ənsarinin əsərindən olan həmin hissə də çox incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır (ölçüsü: 10x18 sm., həcmi: 7 vərəq).

Fond 2, s.v. 704

60. Müxtəsəri-təsrif

مختصر تصريف

(ərəb dilində)

Məsud ibn Ömər əl-Qazi Təftazani

مسعود بن عمر القاضي تفتازاني

Təftazani Sədəddin Məsud ibn Ömər ibn Abdulla əl-Hərəvi Xorasani dövrünün Hənəfi ədib və fəqihlərindən olub, h.722 (=1322)-ci ildə anadan olmuş və Səmərqənddə h.792 (=1389)-ci ildə vəfat etmişdir. Məntiq, kəlam və nəhvə aid bir sıra əsərlərin müəllifidir. Onun ərəb dilinin qrammatikasına aid «Müxtəsəri-təsrif» əsəri məktəb-mədrəsələrdə tədris

proqramına daxil olan kitablardandır. Elə ona görə də həmin əsər Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

«Müxtəsəri-təsrif» əsərinin Mirzə Fətəli Axundov fondunda iki əlyazma nüsxəsi saxlanılır.

1.

Hicri 1245 (=1829)-cü ildə Şaban ibn Xəlil tərəfindən ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, yarımbaşlıqlar və haşiyələrdəki sözlərin bir hissəsi qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və ifadələrin altından qırmızı xətlər çəkilmişdir (ölçüsü: 17,5x21,5 sm., həcmi: 138 vərəq). Cildsizdir. Mətnlə əlaqədar haşiyələrdə çoxlu yazılar vardır.

Fond 2, s.v. 705

61. Yenə də

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Yarımşərlövhələr və haşiyələrdəki yazılarda olan bəzi ifadələr, eləcə də mətndə bəzi cümlələrin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir. Cildi üzərinə zoğalı dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 138 vərəq).

Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar vardır. Əsərin Mirzə Fətəli fondundan 704 şifrəli əlyazma nüsxə ilə müqayisədən məlum oldu ki, əsər tamdır. Lakin kolofonu

olmadığından katibi, tarixi və köçürüldüyü yer haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əsərin əvvəli və sonunda 1-2 vərəq müxtəlif yazılar vardır. Əlyazma M.F.Axundovun arxivindən olduğunu təsdiq etmək üçün Əlyazmalar İnstitutunun möhürü vurulmuşdur.

Fond 2, s.v. 707

62. Siyəri-Nəbəvi

سیر نبوی
(Azərbaycan dilində)

Seyid Əbdüləvvəl

سید عبد الاول

Seyid Əbdül Əvvəl ibn Əlaəddin ibn Həsən Hüseyini Zeydpuri hələ anadan olmamış, ailəsi Zeydpurdan Deqana (Qucerat ?) gəlmişdir. Seyid Əbdül Əvvəl dərin savadlı şəxslərdən olmuş və bir çox şərhlərin və başqa əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır. O, Əkbər şahın hakimiyyəti dövründə Bayram xanın dəvəti ilə Dehliyə getmiş və h.968 (=1560)-ci ildə orada vəfat etmişdir.

«Siyəri-Nəbəvi» (Peyğəmbərin həyatı) əsəri həm də «Süfərus-səadə»dən seçilmiş hədislər toplusundan ibarət olduğu üçün «Müntəxəbi-kitabi süfərus-səadə»

adlandırılmışdır. Əsər on babdan ibarətdir. Aşağıda təsviri verilən əlyazması müəllifin orijinal, yaxud «Siyəri-Nəbəvi»nin türki dilinə tərcüməsi olduğu haqqında kataloqlarda heç bir məlumat yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Xətti qarışıqdır. Hərəkələr və bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildi qəhvəyi rəngdədir, ornamentlə bəzədilmiş medalyonludur (ölçüsü: 15,5x23 sm., həcmi: 23 vərəq). Əlyazmanın müəllifi, katibi, yazıldığı yer və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Şərq üsulu ilə vərəqlər nömrələnmişdir.

1a vərəqində əsərin föhristi verilmişdir. Sonra isə nədənsə iki vərəq boş buraxılmışdır. Burada Misir və Məkkənin ən böyük lüğəti, Cənab Soltan Səlatinin yaratdığı xarüqələr, Cənab Məhəmmədin etdiyi xarüqələr, Fatimənin oğlu Həsənin anadan olması, qəhrəmanlıq və digər möcüzə və hədislər verilmişdir.

Əlyazmanın sonunda katib yerində farsca «Əbdəhü Məhəmməd Mehdi» (Onun (Allahın) qulu Məhəmməd Mehdi, 1237 (=1821)) sözləri yazılmış möhür vurulmuşdur.

Çox ehtimal ki, bu möhür əlyazmanın katibinin möhürüdür. Titul vərəqində isə abidənin M.F.Axundov kolleksiyasından olması haqqında Əlyazmalar İnstitutunun möhürü basılmışdır.

تاریخ نادری
(fars dilində)

Mirzə Mehdi xan Astrabadi⁴³

میرزا مهدی خان آسترآبادی

«Tarixi-Nadiri» əsəri həm də «Tarixi-Cahanquşai-Nadiri» adı ilə məşhurdur. Əslən Nadir şahın hakimiyyətindən bəhs edən tarixə aid bu əsərin müqəddiməsində Sultan Hüseyn dövründə Səfəvilər hakimiyyətinin süqutundan, nəticə hissəsində isə Nadir şahın vəfatından (h.1160 (=1747)-cı il) sonra ölkədə baş verən qatışıqlıqlardan bəhs edilir. Bəzi nüsxələrdə olan əlavələrdə Şahruxun şahlığından və II Süleymanın Xorasanda h.1163 (=1750)-cü ildə qısa müddətli hakimiyyətdə olmasından bəhs olunur.

Həmin əsərin Mirzə Fətəli Axundov kolleksiyasından gələn nüsxəsi daş basmasından ibarətdir. Daş basması üçün mətni h.1259 (=1843)-cu ildə Təbrizin Xoylu sakini Məhəmməd Hüseynqulu köçürmüşdür. Əlyazma narıncı cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 18x27 sm., həcmi: 203 vərəq). Titul vərəqində rus dilində «Sie kniqa prinadlecit Aleskeru Axund» (Bu kitab Ələsgər Axunda məxsusdur) sözləri

⁴³ Müəllif haqqında bax: №14.

yazılmış qeydi vardır. Buradan məlum olur ki, anasının dayısı Hacı Axund Ələsgərə məxsus olmuş, sonradan Mirzə Fətəlinin ixtiyarına keçmişdir. Haşiyələrdəki qeyd və təshihlər Mirzə Fətəli Axundovun xəttini xatırladır.

Fond 2, s.v. 714

64. Tarixi-Möcəm

تاریخ معجم
(fars dilində)

Şərəfəddin Hüseyn Qəzvini

شرف الدین حسین قزوینی

Şərəfəddin Fəzlullah ibn Abdulla Hüseyn Qəzvini XIV əsr tarixçi alimlərindən olmuşdur. O, Nüsrətəddin Əhməd ibn Yusif şah dövründə yazıb-yaratmışdır.

«Tarixi-Möcəm» əsəri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkildə verilmişdir. «Möcəm fi asari-müluki-əcəm», «Tarixi-Möcəm dər əxbari-müluki-əcəm», «Tarixi-Möcəm fi əhvali-əcəm» və b.

Əsərdə isama qədər olan dörd sülalədən Keyu marsdan başlamış Ənuşirəvana qədər olan tarixi təsvir edir. Mənbələrin məlumatına əsasən əsər təxminən h.712-728 (=1312-1328)-ci illər arasında yazılmışdır.

Hüseyn Qəzvininin bu əsəri əlyazma şəklində geniş yayılmışdır və dünya əlyazma kataloqlarında onun müxtəlif nüsxələrinin təsviri əhatə edilmişdir. Əsərin bir çox İran və Hindistan nəşrləri, həmçinin XV əsrdə türk dilində tərcüməsi mövcuddur.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Vərəqlər rütubətdən saralmış, əvvəlinə bir, sonuna isə iki firuzəyi rəngdə kağız əlavə edilmişdir (ölçüsü: 13x18 sm., həcmi: 193 vərəq). Cildi qəhvəyi meşindəndir. Əlyazması sondan naqis olduğundan onun katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Son iki vərəqdə başqa xətlə müxtəlif fərdlər, rübai və sairə qeydlər verilmişdir.

Fond 2, s.v. 721

65. Tüzukati-Teymuri⁴⁴

تذکرات تیموری

(fars dilində)

«Tüzukati-Teymuri» Teymurun yeddi yaşından vəfatına kimi həyatından bəhs edən «Vaqiati-Teymuri» (avtobioqrafik xatirə) əsərinə əlavə hesab olunur. Ehtimala görə, onun türk dilindən fars dilinə tərcüməsi Yəmən qubernatoru Cəfər

⁴⁴ Mənbələrdə müəllifi göstərilmir, həm də bəziləri bu əsəri qondarma hesab edir.

Paşanın kitabxanasından tapılmışdır. Mütərcim Xorasandan Əbu Talib Hüseyini guya öz tərcüməsini h.1047 (=1637)-ci ildə şah Cahana təqdim etmişdir. Mənbələrdə həmin əsərin başqa müəlliflər, məsələn, Məhəmməd Əfzəl Buxari tərəfindən də tərcümə edildiyini göstərirlər.

«Tüzukati-Teymuri»də, onun bərqərar olması, qanunları, plan və təsisatları öz əksini tapmışdır.

Mirzə Fətəlinin kitabxanasından olan həmin əlyazma kolleksionerin öz xəttini xatırladır. Lakin əlyazmada nə onun katibi, nə köçürüldüyü yer, nə də tarix göstərilməmişdir. Abidənin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən də onun kolleksionerin öz dövründə köçürüldüyünü xatırladır. Xəttindən əlavə, kağızı da Mirzə Fətəlinin digər avtoqraflarının kağızı ilə eynidir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə incə nəstəliq xətt ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın vərəqləri Şərq üsulu ilə nömrələnmişdir. Üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 19x29 sm., həcmi: 102 vərəq).

Fond 2, s.v. 751

66. Fəvaidüz-Ziyaiyyə

فوائد الضيافة

(ərəb dilində)

جامی عبد الرحمن

«Fəvaidüz-Ziyaiyyə» əsərini Cami vəfatından bir il əvvəl hicri 897 (=1491)-ci ildə yazmışdır. Ərəb dilinin qrammatikasına aid bu əsəri müəllif oğlu Ziyaəddinə həsr etmişdir.

«Fəvaidüz-Ziyaiyyə» İbn Hacibin «Kafiyə fi-n-nəhv» əsərinə özünün yazdığı şərhə «Fəvaidül-vafiyə fi həllimüşkilati kafiyə» haşiyədən ibarətdir. Qrammatikaya aid bu əsər Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində ərəb dilindən bir dərslük kimi uzun müddət istifadə edilmişdir.

M.F.Axundovun kitabxanasından gələn həmin abidə Caminin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan külli miqdarda nüsxələri içərisində öz qədimliyi ilə seçilir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVII əsrdə hazırlandığını ehtimalla söyləmək olar. Sonda onun köçürüldüyü yer, tarix və katibinin adı verilməmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi ornamentli qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 13x24 sm., həcmi: 273 vərəq). Əlyazmanın üzərində çoxlu qeydlər, şərhələr vardır. Bu qeydlər bəzi vərəqlərdə əsərin oxunaqlığına xələl gətirmişdir. Bu qeyd və şərhələrin bəzisi fars, əksəriyyəti əsərin öz dilində – ərəbcədir. Əlyazmanın ilk

⁴⁵ Müəllif haqqında bax: Bakıxanov koll., №13.

vərəqində bir neçə rübai verilmişdir. Bunlardan biri Mahmud Qəznəvi Cəlalinin, digəri dünya faniliyindən bəhs edilir ki, bu məzmununda yazılara bir çox əlyazmalarda təsadüf edilir.

Abidədə İnstitutun möhürlərindən əlavə iki qədim möhürü vardır. Bunlardan biri əlyazmanın 10a vərəqinə dördkünc və üzərində «Əl-Məhəmməd Həsən, 1260» (=1844) sözləri yazılmış, digəri isə 17a vərəqində oxunaqlığı çətin olan möhür basılmışdır.

Fond 2, s.v. 734

67. Xavərnamə

خاورنامه

(fars dilində)

«Xavərnamə» Məhəmməd Peyğəmbər (s) və İmam Əli haqqında xalq kitablarındandır. Əsərdə əsasən İmam Əlinin Şərq yürüşlərindən bəhs edilir.

Əsərin daş basmasından ibarət həmin nüsxəsi nəşriyyat üçün nəsx xətt ilə Hacı İbrahim tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi üzərinə ornamentli kağız çəkilmiş kartondadır (ölçüsü: 16,5x21 sm., həcmi: 121 vərəq).

M-372/372

68. Xəmsə

خمسه

(fars dilində)

Nizami Gəncəvi

نظامی گنجوی

Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. O, sənətkar ailəsində doğulmuş, Gəncə mədrəsələrində təhsil almışdır. Çox erkən yaşlarından ata və anasını itirmiş, özünün şəxsi səyi və mütaliəsi nəticəsində orta əsr elmlərini mükəmməl öyrənmişdir. Tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, poetika, astronomiya, həndəsə, coğrafiya, fiqh şairin yaxşı bildiyi elm sahələri idi. Azərbaycan dilindən başqa ərəb, fars, yunan, erməni, hind dillərini də yaxşı bilirdi. Ömrü boyu Gəncədə yaşayan şair yaradıcılığa şerlə başlamış və özünün «Xəmsə»sini yaradaraq dünya ədəbiyyatı tarixində «Xəmsə» müəllifi kimi tanınmışdır. «Xəmsə»sinə «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Həft peykər» və «İsgəndərnamə» adlı poemaları daxildir.

Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə doğma şəhəri Gəncədə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Nizami «Xəmsə»sinin M.F.Axundov kitabxanasından nadir bir əlyazma nüsxəsi İstitutda saxlanılır.

Şərq istehsalı olan ağ, saya vəərəqlərə nəstəliq xətt ilə dörd

sütunda yazılmış həmin əlyazmaya «Xəmsə»nin bütün poemaları daxildir və onların mətni aydın oxunaqlı, düzülüşü belə bir ardıcılıqladır:

«Məxzənül-əsrar» – 1b-24b, «Həft peykər» – 25a-79a, «Leyli və Məcnun» – 80a-129a, «Xosrov və Şirin» – 130a-188a, «İsgəndərnamə» – 189a-263b vərəqlərini əhatə edir. Hər bir poemanın bəzəkli ünvanı vardır. Cildi qəhvəyi rəngli meşindəndir, medalyonludur, Təbriz rəssamlıq məktəbinin gözəl nümunələri olan on səkkiz miniatür vardır.

Əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yer göstərilməmişsə də, h.1037 (=1627)-ci ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bütün əlyazmaları içərisində mətnin aydınlığı baxımından seçilən həmin nüsxə Təbriz rəssamlıq və xəttatlıq məktəbini, ədəbiyyat tarixini və şairin poemalarının mətnini öyrənmək baxımından xüsusi qiyməti vardır.

Fond 2, s.v. 665

69. Şərhi-Əlfiyyə

شرح الفيه

(ərəb dilində)

XIII əsrin məşhur dilşünas alimi və şairi Cəmaləddin Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Abdulla ibn Məhəmməd ibn Abdulla ibn Malik Tai Əndəlisinin h.600 (=1203)-cü ildə mənzum

şəkildə rəcəz bəhrində yazdığı «Əlfiyyə» əsəri Şərqdə geniş yayılmışdır və bir çox dilçi alimləri tərəfindən şərh edilmişdir. Bu alimlərdən İbn Malikin öz oğlu Bədrəddini, İbn Əqiri və Cəlaləddin Süyutini göstərmək olar. Həmin əsər fransa şərşünası Dusasi tərəfindən də fransızca şərh və çap edilmişdir.

Əsərin təsvirini verdiyimiz bu əlyazmasında əsasən şərhin müəllifi əsərini «Ən-Nəhcətül-mərziyyə» adlandırdığı aydınlaşsa da, özü haqqında heç bir məlumat verilmir. Mənbələrdə də həmin adda əsərə təsadüf edilmədi.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi meşindəndir, medalyonludur (ölçüsü: 21x29,5 sm., həcmi: 132 vərəq).

Əlyazmanın köçürülmə tarixi h.1228 (=1813)-ci ildir. Sonu katibin qeydi ilə bitir: «Bu kitabı tamamlanması fəqirül-həqirül-günahkar Əkbər ibn mərhum Mirzə Bədilə müvəffəq oldu, Allahın köməyi ilə, axşam yek şənbə günü, 1228». Sonluğun yanında iki dördkünc və yumurtavari şəkildə, üzərində «Onun (Allahın) qulu Rza» və «Ey İmam Rza, sənə pənah gətirirəm» sözləri yazılmış möhürlər vurulmuşdur. Hər iki möhür Rzaya məxsusdur. Möhür üzərində yazılmış «Rza» sözündə ağ cinas yaradılmışdır. Cinasda Rza sözü həm İmam Rzaya, həm də kitab sahibi Rzaya işarədir.

Əlyazma üzərində M.F.Axundovun arxivindən olması haqqında Əlyazmalar İnstitutunun möhürü vurulmuş və

həmin vərəqdə bir neçə rübai yazılmışdır.

M.F.Axundov kitabxanasından gələn başqa bir neçə əlyazma nüsxə üzərində eyni şəkildə imza kimi ərəb əlifbası ilə Əli sözü yazılmışdır. Bu, görünür ki, Əliəsgərin imzası imiş. Həmin əlyazmalar M.F.Axundova dayısı Əliəsgər Axunddan keçmişdir.

Fond 2, s.v. 720

70. Şərhi-Nəfisi

شرح نفیسی

(fars dilində)

Nəfis ibn Əvəz

نفیس ابن عوض

Nəfis ibn Əvəz Kirmani həkim, Bürhanəddin ləqəbi ilə IX əsr hicri ilinin məşhur təbiblərindən olmuşdur. O, Uluqbəy dövründə Səmərqəndə dəvət edilmiş və bir çox əsərlərini orada yazmışdır. Uluqbəyin vəfatından sonra (h.853 (=1449)-cü il) yenidən öz vətəninə qayıtmış və ömrünün sonunadək orada yaşamışdır.

Tibbə aid əsərlərinin şərhini olan «Şərhi-Nəfisi» adı ilə məşhur bu əsərin həmin əlyazma nüsxəsi ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə

yazılmışdır. Bəzi cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Əlyazmanın ən yaxşı xüsusiyyəti haşiyələrdə xəstəliyin başlanması (zatüs-sədrə), əsas əlaməti (zatül-ərz), əlacı (əl-ələc) kimi və başqa sözlərlə, iri hərflərlə işarə edilmişdir.

Haşiyələrdə xırda hərflərlə bəzi şərhlər də vardır (ölçüsü: 13,5x22,5 sm., həcmi: 392 vərəq). Cildi qəhvəyi meşindəndir.

Titul vərəqi üzərində «La ilahə illəllah əl-malikül-həqqül-mübin-Mühəmməd» sözləri yazılmış, 1a vərəqində isə «Hacı Ağa» adlı şəxsin möhürü, həm də abidənin Mirzə Fətəli arxivi ilə alınmasını təsdiqi üçün Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsinin möhürü vurulmuşdur.

Fond 2, s.v. 426

71. Şeyx və Vəzir

شیخ و وزیر

(fars dilində)

Mirzə Mülküm xan

میرزا ملکم خان

Mirzə Mülküm xan 1833-cü ildə Culfa şəhərində (İsfahan yaxınlığında) anadan olmuşdur. Atası Mirzə Yaqub xan kiçik yaşlarında onun təhsili ilə məşğul olmuş, Fransada təhsil

almağa göndərmişdir. Parisdə mükəmməl orta və ali təhsil aldıqdan sonra İrana qayıtmışdır. 1863-cü ildə Mirzə Mülküm öz siyasi fəaliyyətinə görə İrandan sürgün edilmişdir. Əvvəl Bağdadda, sonra isə İstanbulda yaşamışdır. Mirzə Mülküm xanın həyatının İstanbul dövrü Mirzə Fətəli Axundov ilə sıx əlaqədə olmuş və Axundovun yeni əlifba haqqında layihəsinin yayılması, həyata keçməsi üçün çalışan şəxslərdən olmuşdur. Mirzə Mülküm xan İstanbulda İran səfirliyində işə cəlb edilmişdir. Həmin il İrana çağırılan Mirzə Mülküm xan yolüstü Tiflisə gedir, Tiflisdə bir neçə dəfə Axundovla görüşür. Hazırda Mirzə Fətəli fondunda onun Mirzə Mülküm xana göndərdiyi iyirmi üç məktubun surəti və Mirzə Mülkümün Axundova yazdığı yeddi məktubu saxlanılır.

Mirzə Mülküm 1872-ci ildə İranın Londonda, sonrakı ildə isə Vena və Berlində səfiri olmuşdur. Öz siyasi görüşlərini, dövlət quruluşu haqqında fikirlərini «Kitabçeyi-qeybi və ya dəftəri-tənzimat», «Rəfiq və vəzir», «Hərifi-qərib», «Dəstgahi-divan», «Üsuli-tərəqqi», «Dəftəri-qanun» və bir çox başqa əsərlərində vermişdir. Mirzə Mülküm xan 1908-ci ildə Cenevrədə vəfat etmişdir. Mirzə Mülküm xanın «Şeyx və vəzir» əsəri Şeyx ilə vəzirin mükaliməsindən ibarətdir. Burada da müəllif öz siyasi görüşlərini verməyə çalışmışdır. Həmin əsərin Axundov kolleksiyasından gələn nüsxənin 1b vərəqinin haşiyə hissəsində aşağıdakı məzmunlu yazı verilmişdir:

«"Osmaniyyə" elmi cəmiyyətinin məclisində olan,

İstanbullu Şeyxülislam ilə Osmanlı dövlətinin vəziri-əzəminin arasında olan sual-cavabın surətidir, məclis 1286 (=1869)-cı ildə vaqə olunmuşdur».

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17,5x26,5 sm., həcmi: 46 vərəq).

Əlyazma katibi, onun köçürüldüyü yeri və tarixi göstərilməmişdir.

HÜSEYN ƏFƏNDİ QAYIBOV (1830-1917)

XIX əsr Azərbaycanın məşhur ədəbiyyatşünas alimi, pedaqoq və ictimai xadimi Hüseyn əfəndi Qayıbov 1830-cu ildə keçmiş Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyası Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olmuşdur. İbtidai təhsili mədrəsədə Məhəmməd Musazadədən alan Hüseyn dini elmləri, eləcə də ərəb, fars dillərini və bu dillər vasitəsilə Yaxın və Orta Şərqi xalqları ədəbiyyatını öyrənmişdir. Biliyi və bacarığı nəzərə alınaraq oxuduğu məktəbdə müəllimlik etmişdir.

Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl nümayəndələrindən olan Hüseyn əfəndi Molla Vəli Vidadinin qız nəvəsi idi. Elmə, mədəniyyətə, ən başlıcası doğma ədəbiyyata, ilk növbədə babası M.V.Vidadinin, eləcə də M.P.Vaqifin şerləri vasitəsilə yiyələnmişdir. O, rus dilini də dərinləndirən mənimsəmiş və Qori seminariyasında dərs demişdir. Ruhani təhsili aldığından və şəriəti yaxşı bildiyindən Tiflisdə Zaqafqaz ruhani mədrəsəsində münşai-şəriət və Azərbaycan dili müəllimi kimi çalışmış, nəhayət, Zaqafqaz müftisi vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Hüseyn əfəndi Qayıbov xidmətlərinə görə hökumət tərəfindən təltif edilmiş, ona qeyri-xristianlar üçün təsis olunmuş III dərəcəli «Müqəddəs Anis» (24 sentyabr 1871-ci

il), II dərəcəli «Müqəddəs Stanislav» (25 dekabr 1875-ci il), IV dərəcəli «Müqəddəs Vladimir» (26 yanvar 1883-cü il) kimi ordenlər verilmişdir.

Hüseyn əfəndi Qayıbovun Səadət xanım adlı həyat yoldaşı, Nadir, Bahadur, Cahangir adlı 3 oğlu, Nigar, Gövhər, Gülzar adlı 3 qızı olmuşdur. Böyük qızı Nigar Tiflis qız institutunu bitirmiş, klassik Azərbaycan şairlərindən Xaqani, Nizami, Füzuli ədəbi irsini, rus, ərəb, fars dillərini və ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığını mükəmməl öyrənmişdir. O, general Əliağa Şıxlinski ilə ailə həyatı qurmuşdur. Nigar xanım I Dünya müharibəsində iştirak edən ilk azərbaycanlı şəfqət bacısı olmuşdur. Oğlu Bahadur Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir.

Hüseyn əfəndi 1917-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

Dövrünün görkəmli maarifpərvərləri M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, İ.Çavçavadze ilə dostluq edən H.Ə.Qayıbov Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması sahəsində də diqqətəlayiq iş görmüşdür.

H.Ə.Qayıbov dörd cilddən ibarət «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» adlı toplunun müəllifidir. Buraya 109 şairin şerlərindən nümunələr toplanmışdır. 1986-cı ildə professor C.V.Qəhrəmanov tərəfindən hazırlanan bu əsər (redaktoru Ş.Cəmşidovdur) «Elm» nəşriyyatında çap edilmişdir. Əsərin əlyazması və eləcə də Qayıbov kolleksiyasından gələn başqa kitablar Əlyazmalar

İnstitutunda saxlanılır.

Bunların çoxu abidəyə vurulmuş, üzərinde «Qaibovj» sözləri olan möhürü və Əlyazmalar İnstitutuna verilərkən tərtib edilmiş AKT-lara əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Onun kolleksiyasında əlyazmalardan başqa külli miqdarda çap kitabları da vardır. Bunlar da hazırda İnstitutun çap kitabları mühafizə olunan bölməsində saxlanılır.

Hüseyn əfəndi Qayıbov kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

B-5419/7044 72. Bist bab dər mərifəti-üsturlab⁴⁶

بیست باب در معرفت اسطرلاب
(fars dilində)

Nəsirəddin Tusi

نصیر الدین طوسی

Xacə Nəsirəddin Tusi Məhəmməd Həsən Azərbaycanın ensiklopedik biliyə malik alimi, dövlət xadimidir (1201-1274). Təhsil aldığı Tus şəhərinin adı ilə Tusi ləqəbi götürmüşdür.

⁴⁶ Əsər «Şərhi-ışarat» adı ilə məşhurdur.

Lakin müəllimi atası olmuşdur. Astronomiya, riyaziyyat, tarix, poetikaya aid əsərləri Yaxın Şərqdə məşhurdur. Xüsusilə «Zic-Elxani» adlanan astronomiyaya aid əsəri Avropada geniş yayılmışdır. Bu əsər planetlərin geosentrik orbitinin əsaslarından bəhs edir. «Əxlaqi-Nasiri», «Təzkireyi-Nəsiriyyə», «Şərhül-işarat» və s. əsərlərin müəllifidir. Onun mineralogiya, tibb və başqa elmin müxtəlif sahələrinə aid əsərləri vardır. O, həm də şair olmuşdur. 1259-cu ildə tikilmiş məşhur Marağa rəsədxanasının əsasını qoymuş və ona rəhbərlik etmişdir.

Nəsirəddin Tusi monqol hücumundan sonra mühafizə edilmiş kitabları toplayaraq Marağa rəsədxanası nəzdində 400 min cild əsəri özündə cəmləşdirən bir kitabxana yaratmışdır. Xacə Nəsirəddin hətta müxtəlif şəhərlərə adamlar göndərib həmin kitabxana üçün kitablar almışdır. O, özü şəxsən Xorasana və İraqa səfəri zamanı çoxlu kitab toplayıb Marağaya göndərmişdir.

Nəsirəddin Tusi bir çox ölkələrdə səyahətdə olmuşdur. Bağdadda səfəri zamanı vəfat etmiş, Bağdadın Cəlil məscidində dəfn olunmuşdur.

«Bist bab» adı ilə məşhur olan bu əsər müqəddimə, iyirmi bab (bölmə) və xatimədən ibarətdir. Astronomiya elminə aiddir. Əsərdə müxtəlif tarixlərdən – tarix rumi, tarixi füsiquədim, tarixi-cəlali və s., bürclər, planetlərdən, onların hərəkətlərindən bəhs edilir. Orada sədə, novruz, şəqqül-

qəmərle⁴⁷, həmçinin müəyyən işlərin cədvəllə görülməsi barədə – ağac əkmək, ziraət⁴⁸, bina qoymaq, nikah, səfər etməklə əlaqədar bəzi maraqlı məlumatlar da vardır. Əsərdə müxtəlif astronomik cədvəllər verilmişdir. «Bist bab»ın həmin əlyazması fabrik istehsalı olan əla növ ağ vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr, seçilmiş sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Səhifələrdə mətnin alındığı çərçivələr, bir çox cümlələrin altından çəkilmiş xətlər və cədvəllərin əksər hissələri qırmızı mürəkkəblədir.

Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar, titullar, vərəqdə, əsərin sonunda isə müxtəlif şər nümunələri vardır. Bəzi böyük babların sonu ümumi kitab sonluğu kimi verilmişdir.

Tusinin «Bist bab dər mərifəti-üstürlab» əsərinin bu əlyazma nüsxəsi müəllifin «Si fəsl dər heyat və mərifəti-təqvim» əsərinin müxtəsər şəkli salınmış əlyazması ilə bir cildə tutulmuşdur. Birinci əsər abidənin 1b-101a vərəqlərini əhatə edir.

«Si fəsl dər heyat və mərifəti-təqvim» adlanan müxtəsər cildə olan ikinci kitab 101b-107a vərəqlərində yerləşir.

Bu müxtəsərə «Haza müxtəsər fi mərifəti-təqvim» (Bu təqvim elmində müxtəsər) şərlövhəsi verilmişdir. 107b-109a vərəqlərində yeni astronomiyaya, eləcə də astrologiyaya aid müxtəlif mənbələrdən yazılar vardır. Bunlardan «Əhkami-nəzərəst kəvakib...», «Min kitabı ləvameül-ənvar», «Hüquqi-

⁴⁷ Ayın parçalanması. İslam qaynaqlarına görə, Məhəmməd Peyğəmbərin möcüzəsi olaraq, ayın iki yere bölünüb yere enməsidir.

⁴⁸ Əkinçilik.

şəriət və töhmət» haqqında yazıları göstərmək olar.

«Müxtəsər fi mərifəti-təqvim» sərlovhəli əsərin müqəddiməsində deyilir ki, bunu ixtisar etdim və yazdım ki, əzizim bunu oxusun, bələd olsun. Əsərin tam mətnində olduğu kimi, burada da müqəddimə, otuz fəsil və xatimə hissələri vardır. Lakin bunlar müəyyən ixtisarla verilmişdir. Bu əsər də astronomiyaya aiddir. Eyni xətlə, eyni üslubda köçürülmüşdür. Əlyazması tünd qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 109 vərəq).

Birinci əsərin sonunda – 101a vərəqində katib yerində, üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri olan yumurtavari möhür basılmış və yanında isə Məhəmmədqulu Qarabaği imzası ilə qeyd vardır. Beləliklə, əlyazmanı köçürən katibin azərbaycanlı, eləcə də qarabağlı olduğu aydınlaşır. Əlyazması h.1248 (=1832)-ci ildə köçürülmüşdür. Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan B-1795, B-2328 və s. şifrəli əlyazmalar da bu katib tərəfindən köçürülmüşdür.

M-425/425

73. Bustan

بستان

(fars dilində)

Sədi Şirazi

144

Fars şairi Şeyx Müşərifəddin Müsləhəddin Sədi Şirazi h.589 (=1193)-cu ildə Şirazda anadan olmuş, elə orada da h.690 (=1291)-cı ildə vəfat etmişdir. O, rübai şerlər divanından əlavə «Gülüstan» və «Bustan» adlı didaktik əsərlərin müəllifidir. Həmin bu əsərlər Caminin «Yusif və Züleyxa», «Fəvoidüz-Ziyaiyyə» adlı əsərləri ilə birlikdə uzun müddət Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində bir dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Bu əsərlərin məzmununa görə ki, həm tərcümə, həm ədəbiyyat, həm də xəttatlıq dərsləri üçün istifadəsi əlverişli hesab edilmişdir.

«Bustan»ın Qayıbov kolleksiyasından gələn əlyazması gələn əlyazması ağ vərəqlərə mətni qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Zərli çərçivəyə alınmış, cildi müasirdir, meşindəndir (ölçüsü: 11x18,5 sm., həcmi: 142 vərəq).

Katibi və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Əlyazmanın 1b, 141b vərəqlərində Hüseyn əfəndi Qayıbovun, 29b vərəqində şəxsiyyəti məlum olmayan Məhəmməd adlı bir nəfərin, üzərində ərəb dilində «Onun (Allahın) qulu Məhəmməd», 30a vərəqində isə oxunması çətin olan başqa bir möhür vurulmuşdur.

القانون الطب

(ərəb dilində)

Əbu Əli ibn Sina

ابو علي ابن سينا

X əsrin böyük alimi, filosofu, həkimi, Şərq aristotelizminin nümayəndəsi, Orta Asiya ensiklopedisti Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdullah ibn əl-Həsən ibn Əli ibn Sina təxminən 980-ci ildə Buxara yaxınlığında Əfşan kəndində (indiki Özbəkistanın Buxara vilayətində) anadan olmuşdur. Avropada onun adı dəyişdirilib «Avisenna» olmuşdur. İbn Sinanın atası Abdullah ibn Həsən varlı və alicənab insan idi. O, Əfşana öz işi ilə əlaqədar tez-tez gedib-gəlir və orada da Sitarə adlı bir qızla evlənir. İlk təhsilini Buxarada almışdır. Quranı öyrənmiş, fizika, riyaziyyat, hüquq, məntiq, astronomiya, fəlsəfə, coğrafiya və b. elmləri dərinlən mənimsəmişdir. İbn Sina tibb elminə xüsusi maraq göstərmiş, onun «Tibb elminin qanunları» adlı əsəri böyük mədəniyyət abidəsi kimi, öz məzmununa görə çox böyük dəyəri vardır. Əsər 1012-1024-cü illərdə yazılmışdır. 150 il sonra əsər Gerard Kremonski tərəfindən latın dilinə tərcümə edilmişdir. «Qanun» adı ilə şöhrətlənən bu əsərdən hissələr XIX əsrin axırı, XX əsrin

əvvəllərində müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir və ali tibb məktəblərində tədris olunmuşdur.

1961-ci ildə isə Özbəkistan Şərqsünaslıq İnstitutu əməkdaşları tərəfindən rus və özbək dilinə 5 cildə – 6 kitab həcmində tərcümə edilmişdir.

İbn Sina səyahətlərdə çox olmuşdur. Ömrünün axırncı on üç ili İsfahanda yaşamış, sonra Həmədana gəlmiş, səyahətdə ikən 1037-ci ildə mədə xəstəliyindən vəfat etmişdir.

«Qanun» kitabının Qayıbov kolleksiyasından üç nüsxəsi saxlandığı məlumdur.

1.

«Qanun» əsərinin ikinci cildini əhatə edən bu əlyazmasının mətni qara, başlıqların bəzisi qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi medalyonlu meşindəndir. Onun bir üzü bərpa edilmişdir (ölçüsü: 23x30 sm., 271 vərəq). Əlyazma tamdır. Cildi kimi əlyazmanın özü də sonradan bərpa edilmişdir. Katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Titul vərəqində bir neçə qeyd vardır ki, bunlar da Təbib Nəsrullahın təbabətə aid qeydləridir. Əsər müqəddimə və altı paraqraftan ibarətdir. Bəzi paraqrafların özləri də bir neçə hissələrə bölünür. Burada təbii, sadə dərmanlar, onların istifadəsi, başqa dərmanlarla müqayisəsi, təsiri və əks-təsiri, dərmanların saxlanması üsullarından bəhs olunur. Eləcə də xərçəng, başqa şiş, yara,

göz, oynaqlar və s. xəstəliklərdən də bəhs olunur.

Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XII əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur.

M-136/136

75. Yenə də

Əlyazma ağ, saya vərəqlərə qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, nəsx xəttlə yazılmışdır (ölçüsü: 15x23,5 sm., həcmi: 194 vərəq). Cildi müasirdir. Qəhvəyi rəngdə meşindən, qovluqlu, zərli medalyonludur. Cildçi Zaur Orucov tərəfindən Bakıda 2001-ci ildə cildlənməsi haqqında qeydi, imza və tarixi yazılmışdır. Titul vərəqində müxtəlif qeydlər vardır. Əlyazma h.835 (=1431)-ci ildə köçürülmüşdür. Titul vərəqində «Əbdəhü Əhməd» (Onun (Allahın) qulu Əhməd), 2a vərəqində isə «La ilahə illəllah əl-malikül əl-həqqül-mübin, əbdəhü Əhməd» (Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Əhməd), bir möhür üzərində «Əbdəhü Əhməd ibn Əbül-Qasim» (Onun (Allahın) qulu Əhməd Əbül Qasim oğlu), nəhayət, sondakı möhür üzərində isə yalnız «...Məhəmməd Şeyx Mahmud...» sözləri oxundu.

Müxtəlif xəstəliklər və onların müalicə üsullarından bəhs edilən bu abidə tibb elminin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mətni ağ vərəqlərə nəsx xətt ilə qara, bəzi sözlər isə qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildi medalyonlu, qəhvəyi rəngli meşin kartondandır (ölçüsü: 18x30 sm., həcmi: 160 vərəq). Əlyazma Məhəmməd Qulu ibn Həsən Qarabaği tərəfindən h.1268 (=1852)-ci ildə İsfahanda köçürülmüşdür. Əlyazma əsərin birinci hissəsini əhatə edir. O, dörd hissədən ibarətdir. Hər hissə bir neçə bölmə, bölmələr isə paraqraflardan ibarətdir. Buraya tibb elminin təyin edilməsi, onların qarşıya qoyduqları vəzifələr, insan orqanizminin anatomiyası, baş, kəllə sümüyünün anatomiyası, dişin, sinənin, onurğa sütununun, barmağın, dırnağın, dodaq, burun, çənə, qarın nahiyəsi, bel sümüyü və başqa üzvlərin anatomiyasından, eləcə də hər bir üzvün vəziyyəti, hərəkəti, formasından bəhs olunur.

İnsan orqanizmi üçün massajın, xüsusi idman hərəkətlərinin, oyunlarının əhəmiyyəti, yemək qaydaları və s. haqqında məlumat da verilir.

Əlyazmanın haşiyələrində mətnlə əlaqədar yazılar, qeyd və şərhlər, izahlar verilmişdir.

B-1793/3418

77. Kitabüş-şəfa

كتاب الشفا

(ərəb dilində)

«Kitabüş-şəfa» adından göründüyü kimi, tibb elminə aiddir. Burada müxtəlif xəstəliklərdən, onların bitki dərmanları ilə müalicəsi, müalicə üsulları, təsiri və əks-təsirindən danışılır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx xəttlə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 12x19 sm., həcmi: 203 vərəq). Katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi göstərilməmişdir. 1a vərəqində üzərində «İbn Əli Əsgər Məhəmmədəli... 1183»⁴⁹ sözləri olan dördkünc möhür vurulmuş, möhürün yanında da eyni sözlər yazılmışdır.

Abidənin Qayıbov kolleksiyasından olduğunu Əlyazmalar İnstitutuna verilən kitabların alınması akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

A-1245/11616

78. Qanunçə

قانونچه

(ərəb dilində)

⁴⁹ Möhürün bezi sözləri oxunmur.

Əsərin müqəddimə hissəsindən aydınlaşdı ki, müəllif Hüseyn ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd Çiğmaninin «Qanunçə» adlı tibbə aid əsərinin mükəmməl nüsxəsinə rast gəlmiş və onu şərh etmişdir. Bununla bərabər, mötəbər tibb kitablarından da buraya əlavələr etmişdir. Lakin bu əsərə şərh demək olmaz, bu həmin əsərin və başqa mənbələrdən alınan məlumatın müxtəsər şəklidir.

«Qanunçə»də insan bədəninin üzvləri və bir sıra xəstəliklərdən söhbət gedir. Doqquz bölmədən ibarətdir: 1. Təbii amillər; 2. İnsan bədən üzvlərinin funksiyaları; 3. İnsan bədənində baş verə biləcək dəyişikliklər və onların səbəb və əlamətləri; 4. İnsan bədəninin sağlamlığı və xəstəliklərin ümumi əlamətləri; 5. Ürək və damar sistemi; 6. Sağlamlığın qorunması və xəstələrin müalicəsi; 7. Başda olan xəstəliklər; 8. Qalan bədən üzvlərində baş verən xəstəliklər; 9. Yemək, içmək növləri.

Qayıbov kitabxanasından gələn bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və sətirlərin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar qeydlər vardır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 12x17,5 sm., həcmi: 109 vərəq). Abidə

⁵⁰ Müəllif haqqında məlumata mənbələrdə rast gəlmədik.

h.1096 (=1684)-cı ildə Heratda Mövlana Şəhabəddin Əhməd üçün köçürülmüşdür. Əlyazması bir çox şəxslərin, o cümlədən Məhəmməd əş-Şərif ət-Təbib, əl-Hüseyn Nəsrollah, deyildiyi kimi, Qayıbovun və başqalarının kitabxanasında olmuşdur.

B-5413/7038

79. Qarabadi-Şəfai

قارا بادینی شفائی

(fars dilində)

XVI əsrin məşhur həkimi, formakoloqu Müzəffər ibn Məhəmməd əl-Hüseyn əş-Şəfai h.963 (=1556)-cü ildə anadan olmuşdur.

Şəfainin Qarabadin əsəri 1302-ci ildə Dehlidə çap olunmuşdur. Əsərdə mürəkkəb (mürəkkəbat), dərman maddələri, bitki, mineral suların tərkibi, onlardan dərman hazırlanma üsulları və xəstəliklərdə tətbiqi üsullarından bəhs edilir.

Əsas mətndən əvvəl əsərə kiçik bir müqəddimə verilmişdir. Əsər «Qarabadin» adı ilə məşhurdur.

Ağ, saya vərəqlərə xırda nəstəliq xətt ilə, mətni qara, bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi tünd qəhvəyi rəngdə meşindəndir və üzərində həndəsi fiqurlar vardır (ölçüsü: 16x22 sm., həcmi: 118 vərəq). Əlyazmanın

sonunda katib yerinə basılmış möhürə əsasən abidəni köçürən Məmmədqulu ibn Həsən olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Köçürülmə tarixi h.1267 (=1850)-ci ildir. Əhərdə köçürülmüşdür. Həmin möhür B-2328, B-1795, B-5410 və B-5380 şifrəli əlyazmalarda da vurulmuşdur. Bu da əlyazma sahibinin kitabxanasında çoxlu abidələr saxlandığını, özünün isə savadlı şəxslərdən olduğunu sübut edir.

Əlyazmanın titul vərəqində «Ümumi səhiyyə idarəsinin müdiri, tibb mədrəsəsinin naziri»nin qeydi və qeydin aşağı hissəsində isə yenə də fars dilində «Yaddaş üçün» sözləri yazılmışdır. Əlyazmanın sahibi, əsər Əlyazmalar İnstitutuna alınarkən tərtib edilmiş akta⁵¹ əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Burada əsərin B-351 şifrəli başqa bir nüsxəsi də saxlanılır.

B-5417/7042

80. Dəsturi-Cəlali

دستور جلالی

(ərəb dilində)

Cəlaləddin ibn Məhəmməd ət-Təbib
İsfəhani

جلال الدين بن محمد الطبيب اصفهانی

⁵¹ Akt №793, tarixi: 12 dekabr 1964.

Tibbə aid bu əsər həmin elmə aid bir çox əlyazmalar kimi XIX əsrin görkəmli alimi Təbib təxəllüsü ilə məşhur Məhəmmədqulunun ixtiyarında olmuş, sonradan isə Qayıbov Hüseyn əfəndinin kolleksiyasına daxil edilmişdir. Müəllif haqqında əldə heç bir məlumat yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlər və onların altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qələmdani qara rəngli meşindəndir, ünvanlıdır. Mətni hər səhifədə çərçivəyə alınmışdır. Haşiyədə mətnlə əlaqədar yazılar qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 15x25 sm., həcmi: 216 vərəq).

Əlyazma Məhəmməd Hüseyn ibn Məhəmməd Sadıx əl-Hüseyn tərəfindən h.1231 (=1815)-ci ildə köçürülmüşdür. Mükəmməl sonluğu vardır. 1a və sonuncu vərəqlər üzərində «Onun (Allahın) qulu Məhəmmədqulu» sözləri yazılmış olan dördkünc möhür vurulmuşdur.

دیوان

(fars dilində)

Ürfi Şirazi

عرفی شیرازی

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Bədrəddin Ürfi Şirazi h.963 (=1555)-cü ildə Şirazda anadan olmuş, gəncliyində Hindistana köçmüş və Cəlaləddin Əkbər şahın sarayında fəaliyyət göstərmişdir. O, ömrünün sonuna kimi, h.999 (=1590)-cu ilə qədər orada yaşamış, Lahurda vəfat etmişdir.

Qəsidə, qəzəl, qitə, tərcibənd yazmaqda bacarıqlı şair olan Ürfi, Nizami Gəncəvinin «Məxzənül-əsrar» və «Xosrov və Şirin» əsərlərinə cavab olaraq iki məsnəvi də yazmışdır. O, h.996 (=1587)-cı ildə ilk divanını özü, ölümündən sonra isə ikinci dəfə h.1066 (=1695)-cı ildə Məhəmməd Qasim İsfəhani tərtib etmişdir.

Qayıbovun kolleksiyası ilə Əlyazmalar İnstitutuna Ürfi divanının daxil olan əlyazması ağ, saya və rəqlərə mətni qara, sərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə ara-sıra şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bununla belə katib yerinə üzərində «Əbdürrəhim» sözləri olan möhürün

basılması bu şəxsin əlyazmanın elə katibi olduğuna dəlalət edir. Əlyazmanın tarixinə gəldikdə, onun bütün paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII əsrin əvvəllərində köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Bu möhür əlyazmanın iki əvvəlki və başqa vərəqlərinə də basılmışdır. Cildi qara meşindəndir (ölçüsü: 12x25 sm., həcmi: 173 vərəq).

Əlyazmanın haşiyələrində Möhtəşəmin və başqa şairlərin şerlərindən nümunələr, tarixi qeydlər, məktub nümunələri vardır. Qeydlərin birində əlyazmanın h.1226 (=1811)-cı ildə Məhəmməd Əlirza adlı bir şəxsin öz oğlu Əbdürrəhimə yadigar olaraq verməsi göstərilmişdir.

Divan iki hissəyə ayrılmışdır:

Birinci hissə əlyazmanın 1b-74b vərəqlərini əhatə edir. Bu hissəyə şairin qəsidələri, tərcibənd və qitələri daxildir. Qəsidələr içərisində əsasən islam dini rəhbərləri və dövrün şəxsləri tərif olunur. Bu növ şerlərdə Həzrəti-Əliyə həsr edilən qəsidələr daha çoxdur. Misal üçün: «Dər tərfi-həzrəti-imami-ins vəl-cin əmir əl-möminin Əli ibn Əbu Talib», «Mənqəbəti-Həzrəti şahivilayət Əli aliqədr», «Dər mədhi-həzrəti-şahi Nəcəf Əmir əl-möminin Əli ibn Əbu Talib» və b.

İkinci hissə əlyazmanın 75b-173b vərəqlərində yerləşir. Birinci ilə ikinci hissə arasında iki səhifə boş buraxılmışdır. İkinci hissədə şairin qəzəlləri və rübailəri yerləşir.

ديوان
(fars dilində)

İbn Yəmin

ابن يمين

Fəxrəddin Mahmud ibn Yəminəddin Məhəmməd Toğrafi şiə fars şairlərindəndir. H.863-869 (=1458/1464)-cu illər arasında Xorasanda Fəryuməd kəndində anadan olmuşdur. Müxtəlif mənbələrdə h.865, 869-cu illərdə anadan olduğu göstərilir. İbn Yəmin orta səviyyəli şair idi. Ənvəri üslubunda yazırdı. Sultan Məhəmməd Xudavəndinin dövründə Xorasanda alim, vəzir Xacə Əlaəddin Məhəmmədin hörmətini qazanmışdır. Sonralar sərdarlara qoşulmuş, onların xidmətində olmuşdur. 80 ildən çox yaşamışdır. Divanı, müharibələrin birində qərət olduğundan, şair başqalarında olan qəzəl və qəsidələri toplamış və yenidən divan tərtib etmişdir.

Divanın kamil nüsxəsi İran Səltənət kitabxanasında saxlanılır. Başqa bir nüsxə Tehranın Məclisi Şurəviyi Milli kitabxanasındadır. İbn Yəmin Sufi Məşrəb adlanan başqa bir şairlə qarışdırılır.

Ağ, göy, sarı və bənövşəyi rəngdə vərəqlərə nəstəliq

xəttilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi açıq qəhvəyi rəngdə meşindəndir. Meşinin üstündə həndəsi fiqurlar çəkilmişdir (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 62 vərəq).

Əlyazmanın katibi Əliqulu ibn Hacı Qarabağlı, köçürülmə tarixi h.1290 (=1873)-cü ildir. Əvvəldən iki, sondan isə bir vərəqdə və haşiyələrdə müxtəlif şeirlər, rübai yazılmış, müxtəlif qeydlər edilmişdir.

Divanın başlanğıcı olan 3b vərəqində katib xətti ilə Hacı Yəminin əsil adı Əmir Mahmud, təhsili, sahibi-əxlaq və fəzil nəsildən olması haqqında katib qeydləri vardır. Nüsxəyə yüzdən artıq qəzəl daxil edilmişdir. Bunlar katibin müəllif yaradıcılığına bələd olduğunu göstərir.

Abidədə onun Qayıbov kitabxanasından gəldiyini təsdiqləyən heç bir qeyd və möhür olmasa da, bu kolleksiyanın Əlyazmalar İnstitutuna alınma aktına əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

ادويه و نسخجات

(fars dilində)

Şlimer Felməngi

شليمر فلمنگى

Şlimer Felməngi hollandiyalı həkimdir. Nəsirəddin şahın dövründə «Darülfünun»un müəllimi olmuşdur. Əsəri tərcümə edən Mirzə Təgi Fərzəndi Məhəmməd Haşim Kaşani h.1256 (=1840)-cı ildə anadan olmuş, Ənsarda həkim vəzifəsində işləmişdir. Müəllifin adını göstərdiyimiz bu əsərdən başqa «Əsbasüt-tədviiyə», «Şəfaiyi-mədənşünasi», «Potoloji» və b. əsərləri vardır.

Əsərdə əsasən bitkilərdən – zəfəran, kahı, əfyon (kafur-morfi), əqtigəndəlaş, zəhər – Süleymani və kimyəvi duzlar – əmlah, kükürd, sulfat, nitrat, eləcə də başqa duzlarla dərmanlar hazırlanmasından da danışılır.

Kislata⁵³, kükürd, sirkə, nitrat və başqa kimyəvi maddələrdən bəhs edən hissələrə xüsusi fəsilələr ayrılmışdır.

Əsərdə badam yağı, şəkər siropu və başqa dərmanların keyfiyyət və xüsusiyyətlərindən, onların xəstəliklərə xeyri,

⁵² Əlyazma əvvəldən naqis olduğu üçün əsərin adı Münzəvinin kataloquna əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

⁵³ Əsərin özündə belə verilmişdir.

eləcə də zərərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Orada soyuqdəymə, mədə və əsəb xəstəliklərinə də yer ayrılmışdır.

Müəllifin tibbə aid əsərlərinin əksəriyyətində olduğu kimi, burada da bəzi dərman adları fransız dilində verilmişdir.

«Ədviyyə və nüsxəcat» adı ilə verilmiş bu əsərin əlyazmasının mətni ağ, saya vərəqlərə qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Yazılma tarixi h.1347 (=1928)-ci ildir. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildi, üzərinə zoğalı kağız çəkilmiş kartondan, şirazəsi isə qara meşindəndir (ölçüsü: 16,5x21 sm., həcmi: 244 vərəq). Vərəqlər Şərq üsulu ilə paygirlərlə göstərilmişdir.

Əlyazmanın haşiyələrində mətn ilə əlaqədar qeydlər vardır.

الادوية المفردة
(ərəb dilində)

Əbu Yəqub İshaq ibn Hüseyn

ابو يعقوب اسحاق حسين

IX əsrin məşhur tərcüməçisi Əbu Yəqub İshaq ibn Hüseyn əslən suriyalıdır (h.215-298 (=830-910)-ci illər). Məşhur həkim oğludur. O, Suriya və yunan dilindən ərəb dilinə çoxlu miqdarda tibbə, məntiq və fəlsəfəyə aid əsərlər tərcümə etmişdir. O, «Tibbə aid qısa traktat», «Həkimlərin tarixi», «Sadə dərman maddələri», «Aristotelin kateqoriyaları» və başqa tərcümələrin müəllifidir.

«Ədvıyyətül-müfrədət» əsəri 29 hissədən ibarət olub, əlifbaya görə düzülmüşdür. Müəllif hər bir dərmanın xüsusiyyətini və xəstəliyə görə istifadə üsulunu göstərir. Böyük tibbi əhəmiyyət kəsb edən abidələrdən olan bu əsər yazılarkən antik Yunan alimlərindən Hippokrat (e.ə. 460-377-ci illər), Qalena (e.ə. 200-130-cu illər), Aristotel (e.ə. 384-322-ci illər) və başqalarının əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Ağ, saya və rəqlərə qarışıq nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Başlıqlar və haşiyələrdəki bəzi yazılar qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qəhvəyi rəngdə qapaqlı meşindəndir

(ölçüsü: 12,5x19 sm., həcmi: 205 vərəq). Əlyazma son dan naqis olduğu üçün katibi, tarixi və köçürüldüyü yer məlum deyildir.

Əlyazma yaxşı mühafizə olunmuş, haşiyələrdə müxtəlif qeyd və şərhlər yazılmışdır. Kağızı yarımipək, Şərq istehsalıdır.

B-7834/11620

85. Əlamətül-böhran

الامت البهران

(ərəb dilində)

Müəllifi məlum deyil.

Tibbə aid bu əsərdə müxtəlif xəstəliklər, onların böhran əlamətləri və müalicə üsulları verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi rəngdə meşindəndir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 217 vərəq). Əlyazmanın tam olmasına baxmayaraq katib və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Xətti, kağızı və paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, abidəni ehtimalla XIV əsrə aid etmək olar.

Mətn üzərində qoyulmuş «5» rəqəminə oxşar durğu işarəsinin qoyulması da abidənin tarixi qədimliyini dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Əlyazmanın əvvəlində paygiri yoxdur, sona yaxın

vərəqlərdə bunlar yazılmışdır. Ehtimal ki, bu paygiriər əlyazmanın haşiyələrində qeydlər edən şəxs tərəfindən yazılmışdır. Bəzi hissələrdə hərflərin nöqtələri qoyulmamışdır.

B-5415/7040

86. Əlfiyyə

الفیه

(ərəb dilində)

İbn Malik⁵⁴

ابن مالك

İbn Malik adı ilə daha çox tanınan Məhəmməd ibn Abdullanın sərf-nəhvə aid «Əlfiyyə» əsəri şerlə yazılmışdır.

Əsərin aşağıda təsvirini verdiyimiz əlyazması XVI əsrin ən qiymətli abidələrindən hesab edilməlidir. Əlyazma h.1109 (=1697)-cu ildə ustad xəttat tərəfindən incə nəstəliq xətt ilə ağ, saya vərəqlərə, mətni qara, yarımşərlövhələri isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Hər vərəqdə bir çox beytlər maili şəkildə köçürülmüşdür ki, bu da əlyazmaya gözəllik gətirmişdir. Haşiyələrdə və misraların üzərində verilmiş şərhlərin bir hissəsi farsca, əksəriyyəti isə ərəbcədir. Cildi qovluqlu, medalyonlu qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 12,5x25

⁵⁴ Müəllif haqqında bax: fond 2, s.v. 665, №69.

sm., həcmi: 108 vərəq). Sonluğu olsa da, katibi, köçürüldüyü yer göstərilməmişdir. Sonuna üzərində «Əbdəhü ibn Qasim» (Onun (Allahın) qulu ibn Qasim) yazısı olan dördkünc, əvvəlinə isə oxunaqlığını itirmiş yumurtavari möhür basılmışdır. Titul vərəqində fars dilində müxtəlif yazılar, eləcə də əlyazmanın katibi və sahibi Əbdülfəttah olduğu haqqında qeyd vardır.

XVI əsrin qiymətli abidələrindən olan bu əlyazması İnstitut xəzinəsinə daxil olmamışdan əvvəl, bərpa edilmişsə də, yenidən, əsaslı surətdə bərpaya ehtiyacı vardır.

Əsəri Hüseyn Qayıbov kitabxanasından olması haqqında abidədə heç bir qeyd verilməmişsə də, İnstituta kolleksionerin fondu ilə alınan akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

انوار التنزيل و اسرار التاويل
(ərəb dilində)

Abdulla ibn Ömər əl-Qazi

عبد الله بن عمر القاضي

Qazi Nəsirəddin Abdulla ibn İmaməddin Ömər ibn Fəxrəddin Məhəmməd ibn Sədrəddin Əli əş-Şafei əl-Beyzavi orta əsr məşhur tarix, məntiq və fiqh alimlərindən olmuşdur. Onun əsli Şirazdandır. Ömrünün son illərini Təbrizdə keçirmiş və orada vəfat etmişdir. Alimin vəfat tarixini ayrı-ayrı mənbələr müxtəlif verirlər. Hicri 685 (=1286), 691 (=1291), 708 (=1308), 716 (=1316) və ümumiyyətlə 710-cu ildən sonra göstərən mənbələr də vardır.

Qazi Beyzavinin tarixə aid əsərləri içərisində ən məşhuru fars dilində yazdığı «Nizamüt-təvarix»dirsə, dinə aid olanlardan «Ənvarüt-tenzil və əsrarüt-təvil»dir.

İkinci əsər «Təfsiri-Beyzavi» adı ilə məşhurdur və bütün təfsirlər içərisində öz dəyərinə görə tarixdə qiymətləndirilmişdir. Bu əsərə əlliyyə yaxın haşiyyə və təliqə yazıldığı da məlumdur.

Qazi Beyzavi əsərinin Qayıbov kolleksiyasından gələn əlyazmasının titul vərəqində onun təsvirin üçüncü cildi

olduğu qeyd edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 17x25 sm., həcmi: 288 vərəq).

Cildi qəhvəyi rəngdə, qovluqlu, üzərində medalyonu olan meşin kartondandır. Sondan naqis olduğu üçün katibi və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

Əlyazmanın 1a, b və sonuncu vərəqində Qayıbova məxsus möhür vurulmuşdur. Həmin vərəqdə əlyazmanın vəqf olunması haqqında yazı da vardır.

B-5412/7037

88. Əsrari-külfət⁵⁵

اسرار كلفت

(Azərbaycan dilində)

Aşıqanə mövzuda yazılmış romandır. Müəllifi qeyd edilməmişdir. Əsər rus dilindən tərcümədir. Əlyazması mütərcimin – Məhəmmədəlinin avtoqrafıdır. Mütərcimin romana yazdığı müqəddiməsindən məlum olur ki, M.Vəliyev altmış iki yaşında ikən sağalmaz bir xəstəliyə tutulur və pərişan hal alsa da, xalqın türki dilində bu cür kitablara ehtiyacını duyduğu üçün əsəri rus dilindən tərcümə edir və h.1307 (=1889)-cu ildə onu tamamlayır. Beləliklə, mütərcimin təvəllüd tarixi kimi, 1827-ci il müəyyənləşmiş olur.

⁵⁵ Əsrari-külfət – ailə sirləri mənasındadır.

Müqəddimənin sonunda mütərcim öz ad və familiyasını yazmış və imzasını qoymuşdur.

Ağ, sayə və rəqlərə nəstəliq-şikəstə xəttlə qara mürekkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13,5x21,5 sm., həcmi: 189 vərəq). Cildi müasirdir, boz rəngdə meşindəndir, paginasiaları vardır. Əsərdə Moskva şəhərinin xəstəxanalarının birində cərəyan edən hadisələrdən bəhs olunur.

Roman iyirmi beş fəsildən ibarətdir.

- I fəsil – Mərixana (1b-11a);
- II fəsil – Qraf və həkim (11a-19b);
- III fəsil – Aşiq övladları (19b-28b);
- IV fəsil – Qıza yenə iki müştəri (28b-40a);
- V fəsil – Məktublar (40a-46b);
- VI fəsil – Ağa və oğul (46b-53a);
- VII fəsil – Peşmanlıq və qarışıq (53a-60a);
- VIII fəsil – Miqnates (60a-66b);
- IX fəsil – Vəhşətəngiz ölüm (66b-79a);
- X fəsil – Pünhan ölüm (79a-85a);
- XI fəsil – fəsil – Qatil (85b-92b);
- XII fəsil – Tazə qum (92b-100b);
- On üçüncü fəsil çatmır.
- XIV fəsil – Xaric sərhədlərini gəzmək (100b-110b);
- XV fəsil – Təlimin təəccübatı (110b-118b);
- XVI fəsil – Nəseh və şagird (118b-129b);
- XVII fəsil – Ata və oğul (129b-139b);

- XVIII fəsil – Nəşin ikiminci məktubu (139a-145a);
- XIX fəsil – Təccüblü məxluq (145a-152a);
- XX fəsil – Nəşin məktublarının axırı (152a-158a);
- XXI fəsil – Yuxulu gəzmək (158a-167a);
- XXII fəsil – Ata və Nəş (167a-170a);
- XXIII fəsil – Daniya və Liza (170b-176b);
- XXIV fəsil – Əsrarın kəşf olması (177a-186a);
- XXV fəsil – Axırncı təqsir (186a-190a).

Abidə tərcümə əsərlərinin öyrənilməsində qiymətli mənbələrdən biridir.

اخترى كبر
(ərəb və türk dillərində)

Əxtəri ibn Şəmsəddin Əl-Qarahisari

اخترى بن شمس الدين القره حصارى

Mustafa ibn Şəmsəddin Ğərə Hesari Sultan Süleyman dövrünün alimlərindən olub, Qərə Hesar sahilində dünyaya gəlmiş, sonralar Kütahiyyəyə gedərək bəzi mədrəsələrdə elmi-tədrislə məşğul olmuşdur. Əxtəri adı ilə məşhurdur. O, h.928 (=1522)-ci ildə vəfat etmişdir.

Əlyazmanın mətni ağ, saya vərəqlərə qara, yarımbaşlıqlar və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Cildin üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 19x29 sm., həcmi: 280 vərəq).

Əlyazma h.1055 (=1645)-ci ildə köçürülmüşdür. Katibi və yazdığı yer haqqında məlumat yoxdur.

Əsər adi filoloji qafiyə lüğətidir. Yəni sözlər son hərfə görə, sözlərin birinci və ikinci hərfləri əlifbaya görə düzülmüşdür. Hər babda eyni hərflə qurtaran sözlər verilmişdir.

Əsər yazılarkən Gövhərin «Əs-Sihah», eləcə də «Əd-düstur», «Əl-mücməl», «Əl-təkmilə» və başqa lüğətlərdən istifadə olunmuşdursa da, «Əs-Sihah» üslubunda tərtib

edilmişdir.

B-5380/7005

90. [Zaətit-tibb]⁵⁶

ضاعة الطب

(ərəb dilində)

Səhhəti qorumaq üçün tibbə aid bəzi lazımi cəhətlər haqqında müxtəsər əsərdir. Bir çox əsərlərin müxtəsərindən ibarətdir. Sonluğundan, üzərində aparılan qeydlərdən və 56b vərəqindəki yazılardan məlum olur ki, Təbib ləqəbi ilə məşhur olan Məhəmmədqulu ibn Molla Həsən öz oğlu Cavad üçün onu tərtib etmiş ki, oğlu bu elmi oxuyub, bəhrmənd olsun. Əlyazma üzərində Cavadın xətti ilə olan yazılar da bunu təsdiq edir. Beləliklə, əlyazmasının Məhəmmədqulu ibn Molla Həsənin avtoqrafı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Əlyazma həm də tərtibçinin oğlu Cavadın ixtiyarında olmuş, həmin nüsxənin son vərəqlərinə tibbə aid müəyyən qeydlər, şər nümunələri əlavə etmişdir. Abidəyə əsasən atasının yolunu gedən Cavad da ərəb və fars dillərini, təbabəti yaxşı bildiyi aydınlaşır.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır.

⁵⁶ Tərcüməsi: Tibbin cövheri.

«Zaəti-t-tibb» əlyazmanın 1b-51b vərəqlərini əhatə edir. Haşiyələrdə həm Cavadın, həm də Məhəmmədqulu Təbibin xətlərlə ərəbcə və farsca qeyd və şərhərdən, fəsillərin məzmununa aid onları nəzərə çatdırmaq məqsədilə sözlər yazılmışdır.

Hicri 1297 (=1879)-ci ildə yazılmış, beş fəsil və on məqalədən ibarət tibbə aid həmin müxtəsəri, Məhəmmədqulu Təbib özündən əvvəlki müəlliflərə istinadən, onlardan istifadə yolu ilə yaratdığı bir növ özünün avtoqraf elmi əsəri adlandırmaq olar.

Abidəyə mükəmməl sonluq verilmişdir. Sonluqda əsərin yazılma səbəbi, tarixi, katib qeydləri və üzərindəki Məhəmmədqulu sözlərindən başqa, yazısı çətin oxunan dördkünc möhür vardır.

Məhəmmədqulu Təbibin oğlu Cavadın xətilə olan hissə, yenə həmin ildə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətilə yazılmış, əlyazmanın 51b-56b və 60b-61b vərəqlərində yerləşir. 57b və 58a vərəqlərində 1909-1916-cı illərə aid müxtəlif maddeyi-tarixlər vardır.

Əlyazma üzəri ornamentli cizgilərlə və möhürlə müzəyyən olunmuş qara meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 15,5x22 sm., həcmi: 62 vərəq). Tibb elminə aid müxtəsər əsərin tədqiqi tibb elminin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdən biridir.

ذينة الابدان
(fars dilində)

Şlimer Felməngi⁵⁷

شلمر فلمنگی

Tibb elminə aid «Zinətül-əbdan» əsəri də «Sirrül-hikmə» kimi fars dilinə Məhəmməd Haşım Kaşani Ənsari⁵⁸ tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

Əlyazma Təbrizdə h.1297 (=1879)-ci ildə köçürülmüşdür. Mütərcimin avtoqrafıdır. Əvvəldə kitabın föhrüstü verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara və qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmış bu əlyazmanın əvvəlində və sonunda qalan bir çox boş vərəqlər kəsilmiş və əvvəlki vərəqin kənarında, üzərində «Doktor Mirza Dcavad Qaibovj» sözləri yazılmış möhür basılmışdır. Mətnə dərman adlarının bəzisi fransız dilində verilmişdir. Cildi həndəsi cizgili, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x25 sm., həcmi: 127 vərəq).

⁵⁷ Əsərin müəllifi haqqında bax: B-5382, №83.

⁵⁸ Mütərcim haqqında bax: B-5382.

ذبدة الحكمة ناصرى

(fars dilində)

Mustafa ibn Əqil əl-Ələvi Həkim ət-Təbib
İsfəhani

مصطفى ابن عقيل العلوى الحكيم الطبيب اصفهانى

Alim ailəsindən çıxmış Mustafa Tehrandə tibb mədrəsəsində təhsil almışdır.

Nəsirəddin şahın dövründə tibb elminin İranda inkişafı üçün şahın göstərişi ilə Avropadan Tehrana bir sıra görkəmli tibb alimləri, mütəxəssis həkim və müəllimlərdən dəvət olunmuşdur. Bunların içərisində fransalı alim Müsyö Tuluzan da var idi. Mustafa ibn Əqil fransalı alimin şagirdi kimi ondan tibb elminin sirlərini öyrənir və onun rəhbərliyi altında onun fikirlərindən, əsərlərindən istifadə və tərcümə yolu ilə bu elmə aid kitablar yazmışdır. Əsərlərdən ikisi Nəsirəddin şaha həsr olunmuşdur:

1. Bədayeül-hikməti-Nasiri
2. Zübdətül-hikməti-Nasiri.

Bunlardan əlavə onun «Abiləkubi 461» əsəri də məlumdur.

«Zübdətül-hikməti-Nasiri» əsəri müxtəlif xəstəliklərdən, onların törəməsindən, dərmanların, xüsusən bitki

dərmanlarının hazırlanması və xəstəliklər üçün tətbiqi üsulundan bəhs olunur. Əsərin mükəmməl föhrüstü vardır. H.1280 (=1863)-ci ildə Tehrandə çap edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Cildi üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır. Şirazəsi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 114 vərəq).

Hicri 1292 (=1875)-ci ildə Məhəmməd Təbrizi tərəfindən köçürülmüşdür. Bəzi vərəqlərin haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır. Şərq üsulu ilə paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

1b vərəqində çətin oxunan, üzərində «Əlraci...Məhəmməd, 1254» yazısı olan möhür basılmışdır.

Əlyazmada kolleksionerə məxsus möhür və qeyd olmasa da, onun Qayıbov kitabxanasından gəldiyi 11 dekabr 1964-cü il 77№-li akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

B-5418/7043

93. İşarətül-əla üsuli və tənbihat⁵⁹

اشارات الاصول و تنبيهات
(ərəb dilində)

Nəsirəddin Tusi⁶⁰

⁵⁹ Əsər «Şərhi-ışarət» adı ilə məşhurdur.

⁶⁰ Müəllif haqqında bax: Qayıbov kolleksiyası, B-5419, №72.

نصير الدين الطوسي

«Şərhi işarət» adı ilə məşhur olan bu əsərdə məntiq və ilahiyyat elmindən, təbiət və din qaydalarının müqayisəsinin şərhindən bəhs olunur.

Əlyazmanın mətni nəsx xətt ilə qara, bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qovluqlu, qəhvəyi rəngdə, meşindəndir (ölçüsü: 12,5x26sm., həcmi: 210 vərəq). Tamdır. Katibi məlum deyil. Hicri 1084 (=1673)-cü ildə köçürülmüş və titul vərəqinə möhür basılmışdır. Dördkünc möhür üzərində ərəbcə «Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Məhəmməd Cəfər» sözləri yazılmışdır.

Abidənin Hüseyn əfəndi Qayıbov kolleksiyasından olması haqqında nə qeyd, nə də möhür vardır. Akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

B-628/2247

94. Yusif və Züleyxa

يوسف و زليخا

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman⁶¹

جامی عبد الرحمن

⁶¹ Müəllif haqqında bax: Bakixanov koll., №13.

Caminin uzun müddət və xüsusən XVIII-XIX əsrdə Azərbaycanda məktəb-mədrəsələrdə tədris olunan «Yusif və Züleyxa» əsəri Qazaxda da tələbələr tərəfindən köçürülmüş və geniş şəkildə yayılmışdır. Onlardan biri də kolleksionerin özü tərəfindən h.1274 (=1857)-cü ildə köçürülmüş nüsxəsidir ki, Qayıbovun kitabları ilə Əlyazmalar İnstitutuna daxil olmuşdur. Əlyazmanın mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda onun Qazaxda, Hüseyin vələdi Molla Yusif Qaib oğlu Qazaği tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Abidənin haşiyələrdə aparılmış bəzi qeyd və düzəlişlər, onun həqiqətən ya mədrəsədə, ya da mədrəsə tələbələri üçün – Hüseyin əfəndi müdərrişlik etdiyi dövrdə köçürüldüyünü təsdiq edir. Bu qeyd və düzəlişlər Azərbaycan və fars dillərindədir.

Ağ, saya və rəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmış, mətni və rəqlərdə qırmızı xətlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi üzərində sumaqı rəngdə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 191 vərəq).

Əlyazma əvvəlindən iki vərəq ornamentlə bəzədilmişdir. Müzəyyən ünvanı vardır.

B-5390/7015

95. Yusif və Züleyxa

يوسف و زليخا

(fars dilində)

176

جامی عبد الرحمن

Əbdürrəhman Caminin Azərbaycan ərazisində ən çox yayılan əsərlərindən olan «Yusif və Züleyxa»sının əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi müasirdir. Üzərinə dermantin çəkilmiş kartondandır. Əlyazma bərpa edilmişdir. Əvvəldən və sondan naqis olduğu üçün katibi və tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Katib tərəfindən mətnə buraxılmış sözlər sonradan haşiyələrdə yazılmışdır. Başlıqların yeri boş buraxılmışdır. Paygiri vardır.

Əlyazmanın Qayıbov kolleksiyasından gəlməsi haqqında kolleksionerin qeyd və möhürü olmasa da, abidə, Qayıbovun fondu Əlyazmalar İnstitutuna verilərkən yazılmış akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

68b vərəqində olan möhür oxunaqlığını itirmişdir.

Xəttinin gözəl və incə olması abidənin xəttatlıq sənətinin öyrənilməsi baxımından qiymətini artırır.

B-5416/7041

96. Kamilüs-sinaə

⁶² Müəllif haqqında bax: Bakıxanov koll., №13.
177

كامل الصناعه
(ərəb dilində)

Əli ibn Abbas əl-Məcun

على بن عباس المجون

Əli ibn Abbas əl-Məcun orta əsr məşhur tibb alimlərindəndir. O, Əbu Mahir Musa ibn Siarın yanında təhsil almışdır. Əli ibn Abbasın tibb elminin və əməlinin mükəmməl cəhətlərini əks etdirən «Əli Maliki» adlı əsəri də vardır.

«Kamilüs-sinaə»nin Qayıbovun kolleksiyasından gələn əlyazma nüsxəsi əsərin ikinci kitabından (ikinci hissəsindən – T.N.) ibarətdir. İkinci kitab 10 traktatda verilmişdir. Hər bir traktat müəyən bablara ayrılır. Əlyazmaya daxil olan I-31, II-57, III-34, IV-52, V-82 babları əhatə edir. VI, VII və VIII bablar əlyazmada yoxdur.

Əsərdə insan bədəninin xarici görünüşü, sağlamlığın qorunma üsulları, ümumi gigiyena, idmanın, qidanın və şərabın insan orqanizminə təsiri, müxtəlif xəstəliklərin törənməsi, müalicə üsulları, dərman bitkilərinin əhəmiyyəti, eləcə də təktərkibli dərmanlar və onların qəbulundan və başqa məsələlərdən danışılır.

Ağ, saya və rəqlərə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin, xüsusən nəzərə çarpmaq üçün dərman bitkilərinin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi

meşindəndir (ölçüsü: 19x24,5 sm., həcmi: 225 vərəq).

Əlyazma h.1021 (=1612)-ci ildə Mühinəddin ibn Sədəddin Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Hər bir traktatın əlyazmada ayrıca sonluğu vardır.

B-1796/3421

97. Kənzül-lüğət

كنز اللغات

(ərəb və fars dillərində)

Məhəmməd ibn Əbdülxaliq ibn Məruf

محمد بن عبد الخالق بن معروف

Məhəmməd ibn Əbdülxaliq orta yüzilliyin dilçi alimlərindəndir. Hicri 883 (=1478)-cü ildə vəfat etmişdir. O, lüğəti Sultan Gargiyyə Məhəmməd üçün yazmışdır. «Kənzül-lüğət» dəfələrlə çap olunmuşdur.

Lüğət Qur'ani-Kərimdə və hədislərdə olan sözlərin izahından ibarətdir. 28 babda verilmişdir. Söz kökünün birinci hərfi ilə tərtib edilmişdir. Bölmələr daxilində əvvəl sözün məsdəri, sonra isə onun başqa formaları izah olunur.

«Kənzül-lüğət»in bu əlyazmasının mətni ağ, ahərlənmiş vərəqlərə qara, başlıqlar isə qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından qırmızı xətt

çəkilməmişdir. Xəttində şikəstə ünsürlərinə də rast gəlmək olur. Cildi qəhvəyi qovluqlu meşindəndir. Paygirlərdən əlavə əlyazma ərəb rəqəmləri ilə nömrələnmişdir (ölçüsü: 15x22 sm., həcmi: 507 vərəq). Əlyazmanın katibi, yazıldığı tarix və yeri haqqında abidədə heç bir qeyd yoxdur. Onun Qayıbov kolleksiyasından olduğunu göstərən heç bir əlamət də yoxdur. Ancaq İnstitutun 9 dekabr 1955-ci il 32№-li aktına əsasən əlyazmanın Qayıbov kitabxanasından olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

B-7833/11319
möcüz

98. Əl-kitabül-müğni fi şərühül-

الكتاب المغنى فى شرح الموجز
(ərəb dilində)

Əs-Sədidi əl-Kazruni

السديدى الكازرونى

Hicri VI (=XII) əsrin sonlarında yaşayıb-yaratmış, tibb elminin yaxşı bilicilərindən olan, şair təbiətli və Təbib təxəllüsü ilə tanınan Sədidinin həmin əsəri insan sağlamlığının qorunmasından və müxtəlif xəstəliklərin müalicəsindən bəhs edir. Dörd kitabdan (fəsildən) ibarətdir.

1. İnsanın səhhəti üçün təbii və qeyri-təbii meyllərdən qorunma üsulları.

2. İnsan bədəninə təsir edən müxtəlif amillər.

3. Təktərkibli və mürəkkəb dərmanlar və onlardan istifadə üsulları.

4. Yoluxucu xəstəliklər və onların müalicə üsulları.

Ağ, sayə və rəqlərə şikəstə xəttinin ünsürləri olan nəstəliq xəttilə mətni qara, yarımşərlövhələr və haşiyələrdə olan bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bir sıra cümlələrin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir.

Əlyazma h.1078 (=1667)-ci ildə Əbdürrəzzaq ibn Məhəmməd Saleh tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi qəhvəyi, ornament cizgili meşindəndir. Şirazəsi güllü çit parçadandır (ölçüsü: 18x24 sm., həcmi: 345 vərəq). Burada «Kitabi-müğni»dən başqa fars dilində yenə tibbə aid müxtəlif yazılar, dərman nüsxələri və qeydlər vardır. Əsas əsər əlyazmanın 2b-324b vərəqlərini, əlavələr isə 325a-345b vərəqlərin əhatə edir. Əlyazmada hər iki kitaba (fəslə) ayrıca sonluq verilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu yazılar, qeydlər vardır. 2a vərəqinə iki müxtəlif, 324b vərəqinə isə bir möhür vurulmuşdur. Birinci möhür üzərində «la ilahə illəllah, ər-rəhman ər-rəhim» (Allahdan başqa Allah yoxdur, Rəhmandır, Rəhimdir), ikincinin «Mahmud Məhəmməd Mustafa...Əhməd Neman»⁶³, üçüncü möhür üzərində isə «Məhəmmədqulu ibn Həsən, 1266» sözləri vardır. Üçüncü möhürün yanındakı

⁶³ Möhür aydın oxunmadı.

qeyddə möhür sahibinin adı və onun Qarabağlı olduğu göstərilmişdir. Həmin möhür və qeyd Qayıbovun kolleksiyasından gələn tibbə aid başqa əlyazmalarda da vardır.

Əlyazma Qayıbovun qızı tərəfindən 1986-cı ildə kolleksionerin fondu ilə birlikdə Əlyazmalar İnstitutuna verilərkən tərtib edilmiş akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

D-98/10075 99. Kitabül-havi fi elmit-tibb vət-tədavi⁶⁴

كتاب الحوى فى علم الطب و التداوى
(ərəb dilində)

Nəcməddin Mahmud ibn İlyas Şirazi
نجم الدين محمود ابن الياص شيرازى

Əsli Şirazlı olan Nəcməddin Mahmud h.VIII (=XIII) əsrin məşhur fiqh və tibb alimlərindən olmuşdur. Onun tibbə aid bir sıra əsərləri, o cümlədən «Kitabüt-təşrih», «Ər-Rəşidiyyə», «Kitabi-əsrarül-nikah» və b. məlumdur. Onun böyük əsərlərindən biri də «Kitabül-havi fi elmüt-tibb vət-tədavi»dir. Əsər əksər xəstəliklərdən və onların müalicə

⁶⁴ Tərcüməsi: Tibb elm və müalicəsinə aid kitab.

üsullərindən bəhs edir. Sonunda dərman bitkilərinin əlifba sırası ilə lüğəti verilmişdir. Əsər əlyazma şəklində Şərq ölkələrində yayılmışdır.

Qayıbovun fondu ilə birlikdə Əlyazmalar İnstitutuna alınan həmin əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar, fəsilələrin mətndəki adları və haşiyədə verilən əksər sözlər qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmanın katibi, yazıldığı yer göstərilməsə də, h.1266 (=1849)-cı ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Sonunda həm katib yerinə Qarabağlı həkim Məhəmmədqulunun⁶⁵ şəxsi möhürünün basılması, həm də köçürülmə tarixi katibin Məhəmmədqulu olmasını ehtimalla söyləməyə imkan verir. Belə ki, Məhəmmədqulu həmin illərdə yaşamış və köçürdüyü kitablarda adını göstərmək əvəzinə möhürünü basmışdır. Əlyazması ornamentlə bəzənmiş, üç medalyonlu qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 19,5x31 sm., həcmi: 237 vərəq).

Əlyazması tibb elminin və bu sahədə bir çox xəstəliklərin müalicə üsullarına, eləcə də Natəvanın və Bəhmən Mirzənin şəxsi həkimi olan Hüseyn əfəndi Qayıbovun babası, məşhur tibb alimi Qarabağlı Məhəmmədqulunun yaradıcılığını

⁶⁵ «Katib Məhəmmədqulunun Əlyazmalar İnstitutunda başqa kolleksiyaları da saxlanılır. O, 1818-ci ildə Şuşada anadan olmuş, 1879-cu ildə vəfat etmişdir. O, həkimlik təhsilini İsfahanda, İranda almış, həkimbaşı vəzifəsində işləmiş, Xurşidbanu Natəvanın şəxsi həkimi olmuşdur. Məhəmmədqulu Hüseyn əfəndi Qayıbovun babasıdır. İyirmi ildən artıq Bəhmən Mirzənin ailəsinin həkimi olmuşdur.

öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardandır.

İbn Sinanın «Qanun» və M.Z.Razinin «Boqrat»dan tərcümə etdiyi «Havayi-kəbir» əsərləri Məhəmmədqulunun diqqətini cəlb etmiş, əsərlərin üzünü özü köçürmüşdür.

B-5376/7001

100. Gövhəri-murad

گوهر مراد

(fars dilində)

Əbdürrəzzaq ibn Əli Lahici

عبد الرزاق بن علي لاهيجي

Öz dövründə Molla Əbdürrəzzaq adı ilə məşhur Əbdürrəzzaq ibn Əli ibn əl-Hüseyn əl-Lahici əl-Cilani əl-Qummi ömrünün çoxunu Qumda yaşamış və orada h.1072 (=1661)-ci ildə vəfat etmişdir. O, Molla Sədrə adı ilə məşhur Mirzə Sədrəddin Şirazinin şagirdi və kürəkəni idi. Molla Əbdürrəzzaq şəriət, kəlam, hikmət, məntiq elmləri üzrə məşhur alimlərdən biri kimi Qum şəhərində tədrislə məşğul olmuşdur. Onun bir sıra əsərlərə şərhləri, şərhələrə haşiyələri (o cümlədən, Xacə Nəsirəddin Tusinin əsərlərinə – «Şərhi-təcridi-Xacə», «Haşiyə şərh-i-ışarəti Xacə») vardır. «Xəyaz» təxəllüslü Molla Əbdürrəzzaq, eləcə də dörd-beş min beytə yaxın şeyri əhatə edən divan müəllifidir.

Onun «Gövhəri-murad» əsərindən əlavə «Sərmayeyi-

iman» adlı başqa bir əsəri də vardır ki, bu da «Gövhəri-murad»dan seçmələrdən ibarətdir. «Gövhəri-murad» əsəri II Şah Abbas üçün yazılmışdır. İlahiyyatdan bəhs edən bu əsər müqəddimə, üç məqalə və xatimədən ibarətdir. Müqəddimədə insan vücudunun rütbəsi, onun Allah-təalaya inam və rəğbətinin səbəbləri, məqalələrdə fəlsəfi məsələlər, xatimədə isə əxaliq məsələlərdən və təsəvvüfdən bəhs edilir.

«Gövhəri-murad» əsərinin Qayıbov kolleksiyasından gələn əlyazması İnstitutda saxlanılan yeganə nüsxədir.

Ağ, sayə və rəqlərə mətni qara, fəsilərin adları və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Cildi tünd-qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 13x22 sm., həcmi: 250 vərəq).

Əlyazma Məhəmməd Kazım Hezarçəribi tərəfindən h.1215 (=1800)-ci ildə köçürülmüşdür. Əlyazmalar İnstitutundan əlavə əsərin əlyazmaları bir sıra dünya kataloqlarında – Nəcəfdə, Tehrandə, Məşhəd, Şiraz, Qahirə və b. bu kimi şəhərlərin kitabxanalarında vardır.

B-444/2062

101. Gülüstan

گلستان

(fars dilində)

Ağ, saya vərəqlərə gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 15x19 sm., həcmi: 147 vərəq).

Əlyazma h.1270 (=1853)-ci ildə Hüseyn ibn Molla Yusif Qayıbzadə Qazaği tərəfindən köçürülmüşdür. Sondan naqisdir. Çatışmayan hissələr başqa katib tərəfindən yazılıb əlavə edilmişdir. Əsər əlyazmanın 147a vərəqində bitir, sonra bir vərəq katibin qeyd şəklində yazıları verilmişdir. Haşiyələrdə katibin qeydləri, izahları çoxluq təşkil edir. Yeri gəldikcə, sözlərin izahları, onların sinonimləri verilmişdir.

Abidənin maraqlı cəhətlərindən biri 76a, 147a, 150a, 153a, 153b, 156a, 158a, 172a və b. vərəqlərin haşiyələrində «Gülüstan»ı şərh edən məşhur şair Sudinin əsər haqqında çətin başa düşülən fikir və ifadələrindən verilməsidir.

B-551/2169

102. Məcmuə

مجموعه

(fars və türk dillərində)

Məcmuəyə XIX əsrdə Azərbaycanın əksər məktəb-

⁶⁶ Müəllif haqqında bax: Qayıbov koll., №73.

mədrəsələrində tədris olunan əsərlər daxil edilmişdir. Bədayenin «Tərcümeyi-Bədaye» adlı mənzum lüğəti əlyazmanın 6b-14a, Fərahi Əbu Nəsrin «Nisabüs-sibyan» 30b-42a, Şahidi İbrahim Dədə Müğləvinin «Töhfeyi-Şahidi» 47b-77b və Caminin «Yusif və Züleyxa» 82b-127b vərəqlərini əhatə edir.

Mətni ağ, saya vərəqlərə gözəl nəstəliq xətt ilə, qara mürekkəblə yazılmışdır. Cildi üzərinə zoğalı rəng, mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 127 vərəq). Hüseyn Molla Yusif Qarabaği tərəfindən h.1269 (=1852)-cu ildə Qazaxda köçürülmüşdür. Əlyazmada heç bir möhür yoxdur. Bəzi vərəqlərdə yazılar çərçivəyə alınmışdır. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar Azərbaycan dilində müxtəlif qeydlər vardır. 49a vərəqinin haşiyəsində Şahidinin həyatı, əsərləri, vəfat tarixi haqqında, İslam ensiklopediyasına istinadən edilmiş qeydlər və 42b vərəqində türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuş «Əsasi-səlnameyi-türkan» sərlövhəli farsca bir vərəqlik şer vardır. Şərdə adların heyvan adı ilə verilməsinə, onların mənə və əhəmiyyətinə həsr edilmişdir.

Əlyazmanın 77a vərəqində türk şairi Dədə İbrahim Şahidinin «Qaldı səndən Şahidi nə yadigar» misrası əbcədlə hesablanmışdır. Əlyazmada katib qeydləri də çoxluq təşkil edir. Əlyazma Azərbaycanda dil, tərcümə və pədaqoji məsələlər tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

مجموعه

(ərəb dilində)

Əlyazmanın 1a-9a, 140a-146b vərəqlərində dilçilik elminə aid müxtəlif yazılardan əlavə məcmuəyə Əbdülqədir Cürcaninin «Əvamil fi-n-nəhv» (9b-23a), Cəmaləddin Məhəmməd Əbdülğəni Ərdəbilinin «Şərhül-ünumuzəc» (26a-139a) əsərləri tam şəkildə daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Vərəqlər təbii rəngin itirmiş, saralmışdır. Cildi üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 18x20 sm., həcmi: 146 vərəq).

Əlyazmanın köçürülmə tarixi və yeri haqqında abidədə heç bir məlumat yoxdur. 139b vərəqində onun Əbdülkərim ibn İsmayıl tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir.

Məcmuənin haşiyələrində mətnə aid müxtəlif qeydlər vardır. 1a vərəqində təqvimə aid cədvəl verilmişdir.

Abidənin Hüseyin əfəndi Qayıbov kolleksiyasından olmasını 1a, 23a və 138b vərəqlərinə basılmış onun şəxsi möhürü təsdiqləyir.

مجموعه
(fars və ərəb dillərində)

Məcmuəyə «Dər təşrihi-əndamha» (1b-64a), «Risaleyi dər təvəllüd cənin» (65a-70b), «Risaleyi fil-təşrih» (74b-102a), «Risaleyi fil-hesab» (104b-111b) adlı əsərlər daxil edilmişdir. Bu əsərlərin əksəriyyəti tibb elminə aiddir. Göstərilən əsərlərdə bir çox mürəkkəb xəstəliklərdən, o cümlədən öskürək, sarılıq, astma, ürək, qulaq-burun, göz və başqa xəstəliklərin xüsusiyyətləri, əmələ gəlmə səbəblərindən danışılır.

Nəstəliq xətt ilə yazılmış əlyazmanın mətni qara, başlıqlar, haşiyələrdəki sözlər, bəzi söz və cümlələrin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar qeydlərdə bəzi xəstəliklərin adı verilmişdir. Əlyazması bərpa edilmiş və yeni cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 113 vərəq).

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin bəzisi əlyazmada yarımçıqdır. Əlyazmaların katibi, köçürüldüyü yer və tarixi, eləcə də abidənin Qayıbov kolleksiyasından olması haqqında heç bir qeyd yoxdur.

B-5389/7014

105. Məcmuə

مجموعه

189

(fars və ərəb dillərində)

Məcmuəyə daxil olan bütün yazılar tibbə, xüsusilə farmakologiya sahəsinə aiddir. Əlyazmanın əvvəlində katib tərəfindən verilmiş bir vərəqlik yazıdan məlum olur ki, Nəsirəddin şahın göstərişi ilə fransız dilindən tibbə aid kitabların fars dilinə tərcümə edilməsi işi Mirzə Əbülhəsən xana tapşırılmış, o da Məşədi Adil Qarabaği ilə birlikdə bu işi yerinə yetirmişdir. Həmin və başqa tibbə aid əsərlərdən katib müəyyən hissələri köçürüb toplamışdır. Burada dərmanların otlardan və kimyəvi maddələrdən hazırlanması, xəstələrə tətbiqindən danışılır. Əlyazmada bəzi dərmanların xüsusiyyətlərindən, mədəni sularından, meyvələrdən (armud, albalı, üzüm, nar, badımcan və s.) istifadə üsullarından da geniş məlumat verilir.

Məcmuəyə daxil olan əsərlər müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş, sonradan birləşdirilmişdir. Bəzi hissələr itmişdir. Birinci əsərdən fəqət bir vərəq qalmış, ikincinin əvvəli yoxdur, üçüncüdən yenə bir vərəq qalmışdır.

Sonluqları qalmış əsərlərdən birinin h.1298 (=1880), o birinin h.1343 (=1924), bir başqasının isə 1342 (=1923)-ci ildə köçürüldüyü aydınlaşır.

Əlyazmanın 83b-96a vərəqindəki ərəbcə yazıları çıxmaq şərti ilə qalanları fars dilindədir.

Ağ, saya, fabrik istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Cildi müasirdir, üzərinə

boz dermantin çəkilməmiş kartondandır. 1a vərəqinə ünvan yerinə əlli miniatur (şir, günəş) çəkilməmişdir (ölçüsü: 16,5x21 sm., həcmi: 96+3 vərəq).

Əlyazmanın bir hissəsi Məhəmməd ibn Məşədi Əli Xəmnəi tərəfindən h.1298 (=1880)-ci ildə⁶⁷, digər hissəsi isə Mahmud Xələfi Molla Cəlil tərəfindən h.1343 (=1924)-cü ildə köçürülmüşdür⁶⁸. Ərəbcə olan hissənin tarixi h.1342 (=1923)-cü il olduğu göstərilə də, katibin adı, müəmmalı yazıldıı üçün, oxunmadı. Vərəqlərin haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır. Bunların bəzisi kiril əlifbası ilədir. Sonra fərdlərlə katib qeydləri verilmişdir.

Abidə Məşədi Adil Qarabaği, eləcə də məcmuənin əsas hissəsini toplayan Məhəmməd ibn Məşədi Əli Xəmnəi kimi Azərbaycan alimlərinin yaradıcılığını, onların tibb elmindəki xidmətlərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qaynaqlardan biridir.

⁶⁷ Bax: Əlyazması: vər.29b. Katibin Xəmnədə olduğu müqəddimədə verilmişdir.

⁶⁸ Bax: yenə orada, vər.80b.

مجموعه

(fars və ərəb dillərində)

Məcmuəyə Əbil Bəqa Abdulla ibn əl-Hüseyninin «Şərhi fi məqamətül-həririyyə min əl-əlfazü müqəviyyə» (1b-71b), «Kitabi-illətül-məlul» (72b-119b), «Risalə fi mərifətül-nəğəm» (120b-141b), «Fi-bəyani elmül-musiqi» (14a-142a), Bəhaəddin Amilinin «Təşrihül-əflak fil-heyət» (144b-148a) əsərləri daxildir. «Fi-bəyani elmül-musiqi» əsəri fars dilində nəzmlə yazılmışdır. Şerin sonunda onun yazılma səbəbi haqqında yenə farsca izahat verilir. Qalan əsərlər bütünlüklə ərəbcədir.

Məcmuəyə daxil olan əsərlərin dəyərindən əlavə, təbib kimi məşhur olan Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabağının eləcə də gözəl xəttat, istedadlı musiqişünas olduğu göstərilir. Əlyazmadakı bir şerin məzmunundan müəllifi Məhəmmədqulu, 120a vərəqindəki qeydlərin birində hicri 1271 (=1855)-ci il tarixdə onun musiqi təliminə və elminə başlamasını təsdiq edən yazılar vardır.

Ağ və firuzəyi vərəqlərə inə nəstəliq xəttilə, çox səliqəli şəkildə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi ornamentli, medalyonlu qara meşindəndir (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 148 vərəq). Haşiyələrdə mətnə aid yazılar vardır. Bunların bəzisi və bir çox söz və

cümlələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. 120a vərəqində olan tarixi qeydlər şikəstə xəttiledir. Qeydlərin altında Məhəmmədqulu Təbibin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün çox dəyərli mənbə olan bu məcmuənin orta hissəsindən – 119-cu vərəqdən sonra – bir hissəsinin kəsilib götürülməsi təəssüf doğurur.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən «Fi-mərifətül-nəcəm» və «Təşrihül-əflak» adlı əsərlərin sonluqları mükəmməldir. Sonluqda hər bir əsərin İsfahanda mədrəsədə Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabağinin xətti və imzası ilə h.1270 (=1854)-ci ildə yazıldığı göstərilmişdir.

مجموعه

(fars dilində)

Məcmuəyə əsasən tibbə aid əsərlərin əlyazması daxildir. Bu əsərlərin içərisində ən iri həcmli Məhəmməd Mehdi ibn Əlinin «Zadül-müsafirin» əsəridir ki, məcmuənin 3b-74b vərəqlərini əhatə edir. Bu əsər Mirzə Məhəmməd İsmayılın xahişi ilə əfqanların İrana yürüşündən sonra Şirazda h.1141 (=1729)-ci ildə yazılmışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə müsafirin tədbiri və sağlamlığı, ikinci hissədə isə xəstəliklərin müalicə üsullarından bəhs edilir. «Zadül-müsafirin» bir neçə dəfə çap olunmuşdur.

Məcmuəyə daxil edilmiş ikinci əsər «Dər osafi-zənan» adlanır. Müəllifi göstərilməmişdir. Bu əsərdə qadınların xarici görünüşünə, xüsusilə simasına əsasən xasiyyətləri verilir. Əsər məcmuənin 74b-116b vərəqlərində yerləşir.

Əlyazmanın 79b-116a vərəqlərindəki əsər «İshaliyyə» adı yenə tibbə aiddir. Fətəli şahın həkimi Əhməd ibn Məhəmməd Hüseyinin əsəridir. Burada ishalın əmələ gəlməsinin müxtəlif səbəbləri və bunlarla əlaqədar müalicə üsullarından danışılır. Məcmuənin 77b vərəqində quduz heyvanın insanı dişləməsinə dair azərbaycanca və 116b vərəqində Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsinin «Dəvazdəh imam» adlı yeddi beytlik ərəbcə şeərindən əlavə bütün yazılar

fars dilindədir.

Məcmuənin son dörd vərəqində yenə tibbə aid müxtəlif xəstəliklər, onların müalicə üsulları, tibbi nüsxələr, şer nümunələri və başqa qeydlər vardır. Vərəqlərdən birinin sonunda (vərəq 117b) «müalicat mücərrəb əst» (tərcüməsi: müalicə təcrübədən keçmişdir) sözləri yazılmışdır.

Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu qeydlərdən əlavə, maddeyi-tarixlər də vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə, əsas hissə nəstəliqlə, müəyyən hissələr də şikəstə-nəstəliqlə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı rəngdədir. Cildi medalyonlu ornament cizgili, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 124 vərəq).

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən «Zadül-müsafirin» və «İshaliyyə» əlyazmalarının mükəmməl sonluqları vardır. Sonluqda birinci əsərin h.1262 (=1845), ikinci isə 1263 (=1846)-cü ildə Məhəmmədqulu ibn Molla Həsən tərəfindən köçürüldüyü göstərilmiş və yanında katibin, üzərində farsca «Onun (Allahın) qulu Məhəmmədqulu» sözləri olan möhür basılmışdır.

«İshaliyyə» əsərinin sonunda isə katibin ikinci bir möhürünün üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri yazılmışdır. Buradan da həmin şəxsin öz dövründə tanınmış şəxslərdən olduğu aydınlaşır. Onun gözəl xətlə və savadlı şəkildə yazmaq bacarığı bunu təsdiq edir.

Abidədə onun Qayıbov kolleksiyasından gəldiyini göstərən

heç bir möhür, qeyd yoxdur.

B-6402/8027

108. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və ərəb dillərində)

Məcmuəyə daxil edilmiş 13b vərəqindəki azərbaycanca şerlərdən başqa bütün əsərlər dilə aiddir. Bunlar Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində, o cümlədən Qazaxda Vidadinin oğlu Osman əfəndinin mədrəsəsində tədris edilən Qüduği Məhəmməd ibn Musa Əlavərinin «Qavuş qaydası», «Tərkibi-əvamil», Cürcaninin «Əvamil fi-n-nəhv» əsərləridir. Məcmuəyə «Qavuş qaydası» əsəri iki dəfə, «Tərkibi əvamil» üç, «Əvamil fi-n-nəhv» isə iki dəfə köçürülmüşdür. Beləliklə 13 vərəqindəki şeri də əlavə etsək, məcmuəyə təkrarlara səkkiz əsər daxil edilmişdir. Abidənin paleoqrafik xüsusiyyətləri göstərir ki, bu əlyazmalar hərəsi ayrı-ayrılıqda müxtəlif vaxtlarda yazılmış, sonradan isə bir cildə tutulmuşdur. Cildin iç tərəfində Qayıbovun imzası və 1907-ci il tarixli rusca qeydi, 1b vərəqində kolleksionerin möhürü vardır.

Hüseyn əfəndi Qayıbovun onun əmisi oğlu Sədəddinin və həmyerlisi (bəlkə də qohumu) Qazaği Əyyub ibn Abdullahın xəttilə olan yazıların bir cildə tutulması çox ehtimal ki,

kitabxanada yadigar saxlamaq üçün Hüseyn əfəndinin öz təşəbbüsü olmuşdur. Əvvəla, məcmuə Qayıbovu kolleksiyasından gəlmişdir, ikincisi isə məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin köçürülmə tarixlərindən sonuncusu 1870-ci ilə aiddir ki, bu da Qayıbovun öz xəttidir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnə gedən nümunə üçün seçilmiş bəzi sözlər və onların altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir, xətti müxtəlifdir. Nəstəliq, nəsx, təliq. Üç katib tərəfindən köçürülmüşdür.

1. Sədəddin ibn Osman əfəndi. 2. Əyyub ibn Abdulla sakini-Qazax. 3. Hüseyn vələdi Yusif ibn Molla Vəli. Köçürülmə tarixləri: h.1266 (=1849), 1268 (=1851) və 1286 (=1870)-cı illər.

Məcmuənin müxtəlif vərəqlərində, eləcə də ona əlavə edilmiş ayrı-ayrı vərəqlərdə əsərlərə aid çoxlu yazılar vardır. Bir neçə əsərin sonunda isə katib qeydləri edilmişdir. Cildi üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x21,5 sm., həcmi: 55 vərəq).

1b vərəqində ibn Hacibin, Şeyx Sədinin, Hafizin, Cami və Füzulinin titulları (rütbə, fəxri ad) verilmişdir.

Abidə Qayıbovun və ümumiyyətlə, Molla Vəli övladlarının qələmi ilə köçürülmüş əlyazmalarını, müəllimlər nəslindən olan həmin şəxslərin həyat və yaradıcılığını, Qazax mədrəsələri tarixini, həmçinin dil tarixini öyrənmək üçün maraqlı qaynaqlardandır.

مجموعه

(Azərbaycan dilində)

Məcmuə Azərbaycan şairlərinin toplusundan ibarətdir. Həmin əlyazması Qayıbovun «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» toplusu üçün hazırlanmışdır. Məcmuədə Vaqif, Vidadi, Zakir, Salik, Naci, Vaiz, Fədayi, Aciz, Məhvəşi, Raci, Məhcur və başqa şairlərin şerlərindən nümunələr vardır. Bunlar şerin müxtəlif növündə – qəzəl, qəsidə, rübai, müxəmməs, müsəddəs və s. ibarətdir. Şairlər içərisində Naci Molla Qədir Şirvani, Salik və İsgəndər ağa Şair şerlərinə məcmuədə nisbətən çox yer verilmişdir.

Məcmuədə şifahi xalq ədəbiyyatı əsasında yaranmış və Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr əsəri nümunəsi kimi qiymətli abidə olan «Hekayəti-Kərəm» əsəri də vardır. «Hekayəti-Kərəm» əlyazmanın 345a-382a vərəqlərini əhatə edir. Əsərin mükəmməl nüsxələrindəndir.

Əlyazması ağ, saya fabrik istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq və şikəstə xətləri ilə yazılmışdır. Məcmuə XX yüzilliyin əvvəllərində Hüseyn əfəndi Qayıbovun, eləcə də başqa şəxslər tərəfindən köçürülmüşdür. Məsələn, Naci Molla Qədir Cirvaninin şerləri başqa xətlədir. Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən aydınlaşır ki,

şairlərin məcmuəyə daxil olan şer nümunələrinin bir çoxu müxtəlif şəxslər tərəfindən ayrı-ayrı hissələr şəklində köçürülmüş və birləşdirilmişdir. Əksəriyyəti Qayıbovun özü tərəfindən toplanmış, köçürülmüşdür. Məcmuə arasına qoyulmuş və bir cildə tutulmuş kiçik həcmli əlyazmalar da bunu təsdiq edir. Əlyazmanın cildi müasirdir, üzərinə dermantin çəkilməmiş kartondandır (ölçüsü: 17x20,5 sm., həcmi: 394 vərəq).

Əlyazmasında onun Qayıbov kitabxanasından gəldiyini göstərən heç bir əlamət olmasa da, əlyazması onun kolleksiyası ilə İnstituta aktla alınmış, əksər hissəsi onun xətt ilə yazılmış və «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir» toplusu üçün hazırlandığı məzmunundan aydınlaşdırılmışdır.

B-5407/7032

110. Münşəat

منشآت

(fars dilində)

Mirzə Mehdi xan Astrabadi⁶⁹

میرزا مهدی خان آسترآبادی

⁶⁹ Müəllif haqqında bax: Bakixanov koll., №14.

Məhəmmədəli Tərbiyətin babalarından olan Mirzə Mehdi xan Nadir şahın münisi olmuş və əsərlərində tarixi hadisələri əks etdirərək sənədlərə əsaslanmışdır. Onun «Münşəat»ında müqəddimə və müəllifin vəqfnamələrindən əlavə Şah İsmayıl, Şah Abbas, Sultan Səlim, Sultan Süleyman, Sultan Hüseyn, Allahyar xan, Nadir şah və başqa tarixi şəxsiyyətlərin, tanınmış dövlət xadimlərinin yazışmaları, müxtəlif «Fəthnamə» surətləri, şer parçaları verilmişdir.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə, şikəstə nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Mətn hər vəraqdə qırmızı xətlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi qəhvəyi rəngdə meşindəndir (ölçüsü: 16x22 sm., həcmi: 64 vəraq).

Əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yer haqqında heç bir məlumat yoxdur. Ancaq h.1244 (=1828)-cü ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. «Münşəat»ın əvvəllərində bəzi sözlərin üzərində edilmiş qeydlərə əsasən, həmin qeydlərin müəllifinin azərbaycanlı olduğu aydınlaşır. Qeydlərin əksəriyyətinin «Vəqfi kitabxayı-Mirzə Mehdi xan» hissəsində kitabların adları verilmiş və üzərində «ismi kitab» sözləri yazılmışdır.

Əlyazmanın haşiyələrində Nadir şah və Mirzə Mehdi xanla əlaqədar qeydlər vardır ki, bu da sonrakı dövrlərə aiddir. Əvvəlində və sonunda fərdlər verilmişdir.

مراسلات

(Azərbaycan və fars dilində)

Müxtəlif məktub növlərinin, qəbalə, təməssüknamələrin və s. yazılmış qaydlarını əks etdirən həmin əlyazmada məktublar iki dildə – fars və Azərbaycan dillərində olsa da, səhifələr azərbaycanlı oxucu üçün də anlaşılıqdır. Sərlövhələr «Mürasileyi-dust», «Mürasileyi-cəhəti-dustanə», «Mürasileyi-məhəbbət», «Mürasileyi-aşiq be dustan», «Mübarəknameçə», «Mürasileyi-təziyətnameçə», «Qəbalənameçə», «Təməssüknameçə» və b. şəkillərdə verilmişdir. Yalnız «Mürasile», təkrarlarda isə «Məktubi-digər» kimi olanlar da vardır.

Yuxarıda adları çəkilən məktub nümunələrinə cavabların yazılması da əlyazmada göstərilmişdir.

Ağ və göy rəngli vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmış həmin «Mürasilat» kitabı bəyaz şəklindədir. Əlyazma bərpa edilmiş müasir karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 8,5x22 sm., həcmi: 41 vərəq). Məktublar daxilində verilən şer nümunələrinin əvvəlindəki «fərd, beyt» sözləri qırmızı mürekkəblədir.

Əlyazmanın h.1205 (=1790)-ci ildə köçürüldüyü aydın oxunsa da, katibin adı oxunaqlığını itirmişdir. Ehtimalla onun Mirzə Rafiq olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Abidənin Qayıbov kolleksiyasından olduğunu göstərən heç bir əlamət – qeyd, möhür yoxdur.

Abidə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində epistolıyar nəslin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

B-7835/11621

**112. Müxtəsər la büddə min
istihdar fi sinaətit-tibb⁷⁰**

مختصر لابده من استحدار یح فی صناعة الطب
(ərəb dilində)

Həmin müxtəsər məlumat kitabını hazırlayan müəllifin adı əlyazmada göstərilməsə də, məşhur kiyəşünas (biologiya alimi) Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Əhməd Ziyaəddin ibn Bəytarın tibbə aid bu kitablarından faydalanaraq yazıldığı məlumdur. Əsli Əndəlüslü olan İbn Bəytar tədqiqat işləri üçün bir çox ölkələri gəzmiş, nəhayət, Dəməşqdə h.644 (=1246)-cü ildə vəfat etmişdir.

İbn Bəytarın iki məşhur «Kitabül-müğnim» və «Kitabül-came» əsərləri vardır ki, onlar da Şərqdə və Avropada məşhurdur.

Qayıbovun kolleksiyasından gələn bu əlyazmada müqəddimə tibb elminin bölgüləri, insan bədəninin vəziyyəti,

⁷⁰ Tərcüməsi: Tibdə istifadəsi zəruri olan ədəbiyyatlar.

baş verə biləcək bəlalərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və müalicə üsullarından danışılır. Əsərdə xərçəngin, qulaqdan qan axması, dilin yanmasının müalicəsinə xüsusi yer verilmişdir.

Əlyazması şagird dəftəri vərəqlərinə mətni nəsx xətt ilə qara, mətnlə əlaqədar haşiyələrdəki şərhlər, xəstəlik adları isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi kartondan, şirazəsi isə tünd qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 13x25 sm., həcmi: 238 vərəq).

Əlyazmanın katibi Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Mütətəbbib olduğu sonda göstərsə də, abidənin köçürüldüyü yer və tarixi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Əvvəlindən iki, sonndan 9 vərəqdə dərman nüsxələri yazılmışdır. 2a, 2b və 230b vərəqlərinə iki növ möhür vurulmuşdur. Bunlardan birincinin üzərində «Əbdəhü İsmayıl Məhəmməd Hüseyn, 1244» (Onun (Allahın) qulu İsmayıl Məhəmməd Hüseyn, 1244) sözləri yazılmış dördkünc, ikincisində isə «Məhəmməd Əli» sözləri olan yumurtavari möhürdür. İkinci möhür, çox ehtimal ki, əlyazmanın katibinə məxsusdur.

B-5375/7000

113. Patoloji

پاتولوژی

(fars dilində)

203

Həkim Qreuzol

حكيم قرزل

Həkim Qreuzol adından aşkarlandığı kimi, XIX əsrdə fəaliyyət göstərmişdir. Patologiyadan bəhs edən bu əsər fransız dilində yazılmış, Mirzə Əli Rza tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsər on hissədən ibarətdir. Bu hissələrdə bədənin fizioloji quruluşundan, ayrı-ayrı xəstəliklərdən – xərçəng, endikordit, qanaxma, zəhərlənmə, müəyyən heyvanlar tərəfindən zədə alma, qızdırma, qan dövranının pozulması, əsəb xəstəlikləri, onların yaranma səbəblərindən və müəyyənləşdirilmə üsullarından, xəstəliklərin əlacı, fəsadları və s. danışılır.

Əlyazmanın paleoqrafik cəhətdən tədqiqi mətnin üzərində edilən bəzi işarələr mütərcimin avtoqrafı olduğu ehtimalını yaradır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətt ilə köçürülmüşdür. Əsər tamdır. Cildi həndəsi cizgili, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 380 vərəq). Şərq üsulu ilə vərəqlənmişdir. Mətnə bəzi xəstəliklərin adı latın əlifbası ilə yazılmışdır. H.1295 (=1878)-ci ildə köçürülmüşdür. Haşiyələrdə mətnə aid bir çox qeydlər edilmişdir.

Əsərin Əlyazmalar İnstitutunda S-14, B-1866 şifr altında başqa əlyazma nüsxələri də saxlanılır.

D-761/10738 114. Ər-Rövzətül-bəhiyyə fi şərhil-
ləməätüd-

Dəməşqiyyə

الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية
(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Məkki

محمد بن مكي

Əsər şəriətdən bəhs edir. Zeynəddin Şeyxül-Amilinin «Əl-ləməati-Dəməşqiyyə» əsərinə yazılmış şərhdır. İyirmi üç hissədən (babdan) ibarətdir.

Birinci hissə «Kitabüs-səlat» adlanır və bir neçə fəslə bölünür. Burada namaz qılmağın qanun-qaydaları, onun savabı, vaxtı, yeddi şərtinin yerinə yetirilməsi, qiblənin müəyyən edilmiş, namaz qılarkən bədənin təmiz olması, namaz qılan vaxt yayınmamaq və s. bəhs olunur. Burada ölü basdırmaq, vacib və müstəhəb namazın qaydaları, türüq⁷¹ yolları, qalan namaz (səfər, ziyarət namazları), gündəlik əməllərin yerinə yetirilməsi, qorxu namazı, camaatla birlikdə

⁷¹ Türüq – tərqiğin cəm şəklidir, yeni tərqiqlər.

namaz qılma qaydaları.

İkinci hissədə – zəkat, ticarət, fitrə və başqa müstəhəq vergi qaydaları.

Üçüncü hissədə – xüms (seyidlərə yetişən dini vergi və zəkat formaları).

Dördüncü hissədə – oruc tutmaq qaydaları.

Beşinci hissədə – cihad qaydaları.

Altıncı hissədə – kəffarət haqqında (dini cərimə), günahlardan xilas olmaq üçün fağrlara verilən pul və ya şey haqqında.

Yeddinci fəsildə – şəriət, məhkəmə məsələləri.

Səkkizinci fəsildə – şahidlik kitabı, onların hansı keyfiyyətlərə malik olması.

Doqquzuncu hissədə – hədiyyə və sədəqə vermək.

On birinci hissədə – ticarətin qaydaları (haram, halallıq).

On ikinci hissədə – borc vermək.

On üçüncü hissədə – rəhim məsələsi.

On dördüncü hissədə – qadağalar və onların səbəbləri.

On beşinci hissədə – girov.

On altıncı hissədə – vəkalət (vəkil).

On yeddinci hissədə – sülh bağlamaq.

On səkkizinci hissədə – şəriqlik.

On doqquzuncu hissədə – vergi məsələsi.

İyirminci hissədə – əmanət məsələsi.

İyirmi birinci hissədə – faizsiz borc.

İyirmi ikinci hissədə – əkinçilikdə hüquqi qaydaların tənzim

olunması.

İyirmi üçüncü hissədə – məsafələr haqqında.

Əlyazmanın mətni göyümtül vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara mürekkəblə yazılmış, bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir (ölçüsü: 20x32 sm., həcmi: 247 vərəq). Bir tay cildi vardır, kartondandır, şirazəsi isə qəhvəyi rəngli meşindəndir.

Əsər katib Məhəmməd Cəfər ibn Molla Ramazan tərəfindən h.1229 (=1813)-cu ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmanın sonunda müxtəlif təvəllüd tarixləri yazılmış, haşiyələrdə mətn ilə əlaqədar yazılar və şərhlər verilmişdir.

B-5378/7003

115. Rövzül-cinan

روض الجينان

(ərəb dilində)

Əbülhəsən ibn Əhməd⁷²

ابوالحسن بن احمد

Əsər yeddi bölmədən ibarətdir. Əvvəlində müxtəlif elmlərin təsnifatı verilir. Fəsillərdə isə insan orqanizminin fəaliyyətinin və onun vəzifələrinin təbiətlə əlaqələrindən bəhs edir.

⁷² Müəllif haqqında məlumat əldə edilmədi.

Burada ümumiyyətlə, insanın təbiətlə bağlılığı açıqlanır.

Qayıbovun kitabxanasından gələn bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə, içərisində şikəstə ünsürləri olan nəsx xəttilə çox səliqəli şəkildə yazılmışdır. Cildi müasirdir, üzərinə böz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 12x21 sm., həcmi: 117 vərəq). Əlyazması İshaq ibn Novruz tərəfindən h.1012 (=1603)-ci ildə köçürülmüşdür.

Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Mükəmməl sonluqludur.

B-5381/7006

116. Sırrül-hikmə

سر الحکمة

(fars dilində)

Şlimer Felməngi

شليمر فلمنگی

Şlimer Felməngi hollandiyalı həkimdir. Nəsirəddin şahın dövründə «Darül-fünun»un müəllimi olmuşdur. Əsəri tərcümə edən Mirzə Təqi fərzəndi Məhəmməd Haşim Kaşani h.1256 (=1840)-cı ildə anadan olmuş, Ənsarda həkim vəzifəsində işləmişdir. Müəllifin adını göstərdiyimiz əsərdən

başqa «Ədviyeyi-nüsxəha», «Əsbabüt-tədviyə», «Şəfayi-mədənşünasi», «Patoloji», «Töhfeyi-Nasiri», «Müftahül-xəvas», «Müntəxib şəfaiyyə» adlı əsərləri vardır.

Əlyazmaya müəllifin iki əsəri daxil edilmişdir. İkinci əsər «Zinətül-əbdai»⁷³ adlanır və 69b-156b vərəqlərində yerləşir.

«Sirrül-hikmət» dəri, əsəb, burun, xərçəng xəstəliklərinin xüsusiyyətləri və onların əlac üsulları və dərmanları haqqındadır. Bəzi xəstəliklərin adı fransız dilində yazılmışdır. Hər iki əsərin katibi Mahmud adlı şəxsdir.

Əsər müqəddimə, 4 fəsil və hər fəsil bir neçə hissədən ibarətdir. H.1279 (=1862)-cu ildə 60 səhifəlik həcmdə çap olunmuşdur. Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmiş və sonda mündəricat verilmişdir.

D-118/7523

117. Tarixi-Nadiri

تاریخ نادری
(fars dilində)

Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astrabadi⁷⁴

میرزا محمد مهدی خان آسترآبادی

⁷³ Əsərin geniş təsviri üçün bax: Qayıbov koll., №91.

⁷⁴ Müəllif və əsər haqqında geniş məlumat üçün bax: Bakıxanov koll., №14.

«Tarixi-Nadiri», yaxud «Tarixi-cahangüşayi-Nadiri» müqəddimə, nəticə və ayrı-ayrı hekayətlərdən ibarətdir. Müqəddimə hissəsində Soltan Hüseyn dövründə h.1105-1135 (=1693-1722) Səfəvi dövlətinin dağılması, nəticə hissəsində isə Nadir şahın vəfatından sonra ölkədə yaranmış qatışıqlıq haqqında qısa məlumat verilir.

Əsərin əsas hissəsi, adından da göründüyü kimi, Nadir şahı həsr edilmişdir. Burada şahın həyat və fəaliyyəti anadan olduğu tarixdən h.1100-cü il məhərrəm ayının 28 (=1688-ci il noyabrın 22) ölümünə qədər, yəni h.1160 (=1747)-ci ilədək, nəticə hissəsində isə Nadir şahın ölümü və onunla bağlı müxtəlif hadisələr hekayətlərlə verilir.

Ağ, saya vəərəqlərə qara mürəkkəblə, şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi tünd qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 20x31 sm., həcmi: 148 vərəq).

Əlyazma katib Məhəmməd Sadiq bəy ibn Mustafa bəy Yedigər oğlu Tiflisi tərəfindən h.1234 (=1818)-cü ildə köçürülmüşdür.

B-5386/7011 118. Təliq əla «Şərhil-İşarat» Qütbəddin ər-Razi

تعليق على شرح الاشارات القطب الدين الرازي
(ərəb dilində)

Məhəmməd Hadi ibn Müinəddin
Məhəmməd əş-Şirazi

محمد هادی بن معین الدین محمد الشیرازی

XIV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış böyük alimlərdən biri olan Rey yaxınlığındakı Bəramin qəsəbəsindən çıxmış, ona görə də özünü Razi adlandırmış görkəmli islam alimlərindən Məhəmməd ibn Cəfər Qütbəddindir. Onun əsəri «Şərhi işarat» adı ilə yazılmış olsa da, o, «Qamusül-əlam», «Reyhanətül-ədəb»ə əsaslanaraq Dehxudanın göstərdiyi şəkildədir. «Mühakimat beyni şərhil-ışaratül-Fəxrəddin Razi və Xacə Nəsirəddin Tusi əst» (Dehxuda, №84, səh.349). Məhəmməd Hadi Şirazi isə Qütbəddinin həmin əsərinə təliq (izah) yazmışdır. Əsər fəlsəfəyə aiddir.

Qayıbovun kolleksiyasından gələn əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə incə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Əlyazma bir dəfə bərpa edilmiş, bərpa zamanı yeni cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 12x21 sm., həcmi: 35 vərəq). Əsər əlyazmada tam olsa da, katibi göstərilməmişdir. Əlyazması h.1101 (=1689)-ci ildə köçürülmüşdür. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

⁷⁵ Əlyazmada mütercimnin adı göstərilməmişdir.

ترجمه کتاب جلاصه الحساب
(fars dilində)

Bəhaəddin Məhəmməd Hüseyin Amilinin (Bəlbək 1547, İsfahan 1621) «Xülasətül-hesab» adlı hesaba aid əsəri uzun müddət Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində mədrəsələrdə bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. Əsərə çoxlu şərhlər yazılmış, fars, hətta fransız dilinə tərcümə də olunmuşdur. Əsərin mədrəsələrdə köçürüldüyü əlyazma nüsxələrində, bəzi hallarda bir sıra söz və cümlələrin azərbaycanca izahlarına da təsadüf edilir. Əsər xalq arasında «Risaleyi-Bəhai» adı ilə də məşhurdur.

«Xülasətül-hesab» risalə şəklində olsa da, və bu risalə kimi tanınsa da, əldə olan həmin əsərin tərcüməsi onu «Kitabi-xülasətül-hesab» adlandırmışdır. Əsərin tərcüməsi bir növ şərh şəklindədir. 2a vərəqində də başqa xətlə əsərin adı «Şərh bər xülasətül-hesab» kimi yazılmışdır. Əsərdə ərəbcə parçalar, sonra isə farsca onun şərhini verilir.

Tərcümənin müqəddimə və nəticə hissələrində mütərcim əsərin müəyyən şəxslərin xahişi ilə tələbələr üçün tərcümə etdiyini göstərir.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəsx xəttinə yazılmışdır. Amilinin əsərindən verilən parçalarda bütün sətirlərin altından qırmızı xətlər çəkilmişdir. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü:

15,5x22 sm., həcmi: 64 vərəq). Əlyazmanın ustad xəttat tərəfindən köçürüldüyü hiss olunur, lakin onun köçürüldüyü yer, katibinin adı qeyd olunmamışdır. Fəqət köçürülmə tarixi h.1113 (=1701)-cü il olduğu göstərilmişdir. 2a vərəqində ərəbcə şer parçaları verilmişdir.

Qayıbov kolleksiyasından olması haqqında qeyd yoxdur.

Əlyazmanın hissələrində mətnlə əlaqədar, sonuncu vərəqində isə mətnlə əlaqəsi olmayan qeydlər vardır. Vərəqlər həm köçürmə sözləri ilə, həm də rəqəmlərlə sıralanmışdır.

طب

(ərəb dilində)

Əsərin bu əlyazmasında əvvəlcədən çox çatmadığından onun dəqiq adını və müəllifini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Əlyazmanın sonluğunun mükəmməl olmasına baxmayaraq, əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi göstərilməmişdir. Orta hissələrdən də vərəqlər düşmüşdür.

Əsərdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsindən, bitkilərdən müxtəlif dərmanların hazırlanması üsulundan və onların istifadə qaydalarından danışılır. Burada gül yağı, yumurtanın sarısı, zəfəran, süd, ciyər və b. şeylərdən də dərman kimi istifadə qaydaları verilir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bəzi ifadələrin altından qırmızı mürəkkəblə xətlər çəkilmişdir. Cildsizdir (ölçüsü: 15,5x21 sm., həcmi: 47 vərəq). Mətnə bəzi sözlər nöqtəsiz yazılmışdır ki, bunlar da əsərin oxunmasını bir qədər çətinləşdirmişdir.

Əlyazmanın bəzi vərəqlərində oxunaqlığı çətin olan möhürlər vardır. Abidədə onun Qayıbov kitabxanasından olduğu haqqında heç bir qeyd, möhür yoxdur. Kolleksionerin kitabları ilə birgə İnstitutun xəzinəsinə daxil olmuşdur. Çox ehtimal ki, əlyazmanın ilk vərəqlərində bu barədə məlumat olmuş, bunlar da sonradan itmişdir.

B-1795/3420

121. Şərhi-«Qanun fit-tibb»

شرح قانون فى الطب
(ərəb dilində)

Əlaəddin Əbülhəsən Əli əl-Qərəşi

على الدين ابو الحسن على القرشى

Əlaəddin Əbülhəsən Əli ibn Əbülhəzm Əlaəddin ibn ən-Nəfis Misri Qərəşi hələ uşaqlıqdan fəlsəfə və din elmlərini öyrəndikdən sonra başqa elmlərin tədrisinə başlamışdır. Öz dövrünün şöhrətli tibb alimlərindən hesab edilən Əlaəddin Əbülhəsən 80 il yaşamışdır. H.671 (=1272)-ci ildə vəfat etmişdir.

Küllü-miqdarda əsərləri içərisində Əbu Əli Sinanın «Qanun» əsərinin şərhı xüsusi yer tutur.

Əsərin Qayıbov kolleksiyasında iki nüsxə əlyazması saxlanılır.

1.

Əlyazmanın mətni ağ, saya vərəqlərə qara, bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi meşindəndir, şirazəsi isə güllü parça ilə yapışdırılmışdır (ölçüsü: 11x19,5 sm., həcmi: 236 vərəq).

Əsər Məhəmməd Hadi ibn Məsüm tərəfindən h.1257 (=1841)-ci il tarixdə əl-Şiraz qəsəbəsində köçürülmüşdür. Əlyazmanın sonuna üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri yazılmış möhür basılmışdır.

Titul vərəqində bir neçə qeyd və möhür vurulmuşdur. Möhürün yarı hissəsi bərpa zamanı oxunaqlığını itirmişdir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar şərhlər verilmişdir.

Qayıbov kolleksiyasından olması haqqında qeyd və möhür yoxdur. Əlyazması onun kolleksiyasının kitabları ilə İnstitutun xəzinəsinə daxil olmuşdur. Əsərdə 40 sayda tək və mürəkkəb dərman və yemək növlərindən bəhs olunur. Ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Bəzən bir hissədə bədənin bir üzvünə aid olan xəstəliklərdən, başqa hissədə isə bədənin bir neçə üzvünü əhatə edən xəstəliklərdən bəhs olunur. Əsərin bir hissəsində tibb elminin əmələ gəlməsinə aid nəzəri fikirlər verilir.

Əsərdə təbii amillər vasitəsilə xəstəliklərin əmələ gəlməsi hissəsinə xüsusi yer verilir. Burada od, quruluq, hava, su, torpağın rütubəti, qan damarları, sümük, əzələ, üz, baş, diş, bədən üzvlərinə, yeməyin, isti və soyuğun təsiri geniş şərh olunmuşdur.

Əsərdə bitki dərmanlarının növləri və onların müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə üsullarından da bəhs olunur. Armud, palıd, şam ağacı toxumları, pambıq toxumu, düyü, badımcan, paxla, qoz, zeytun, zəncəfil, banan, sumax, pendir, hətta təbaşirdən və başqa bitki və tərəvəzlərdən də

danışılır.

Adları göstərilən bütün bitkilərdən alınan dərmanların göz xəstəliklərinin, ürək, ciyər, mədə, öd kisəsi, böyrəklər, burun, qulaq və s. xəstəliklərin müalicəsi üçün aydın şəkildə şərh olunmuşdur.

D-333/10310

122. Yenə də⁷⁶

Əlyazmanın mətni incə nəstəliq xətt ilə qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi medalyonlu qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 18x30 sm., həcmi: 183 vərəq).

Əlyazma İbn əl-Qasım əl-Şərif tərəfindən h.1169 (=1755)-cu ildə köçürülmüşdür. Paygiri olsa da, müasir rəqəmlərlə də səhifələnmişdir.

B-2328/3953

123. Yenə də

(ərəb dilində)

Qütbəddin Şirazi

قطب الدين شيرازي

⁷⁶ Əsər və müəllif haqqında bax: B-1795, №121.

Əbu Əli ibn Sinanın «Qanun» əsərinə yazılmış şərhərdən biri Qütbəddin Şirazi tərəfindən yazılmışdır. Qütbəddin Mahmud ibn Məsud Şirazi (vəfatı Təbriz, h.710 (=1310)-cu il) dövrünün böyük alimlərindən dərslər almış, tibb elminin sahəsində şöhrətlənmişsə, elmin başqa sahələrində də çalışmış, «İxtiyarati-Müzəffər», «Ünumüzəci-ülum», «Töhfətül-şahiyyət», «Şərhi-müftahül-ülumi-Səkkaki», «Nəhayətül-idrak fi dərəfətül-əflak» və b. əsərlər yazmışdır.

Qütbəddin Şirazinin İbn Sinanın «Qanun fi-t-tibb» əsərinə yazdığı şərh, Dehxuda «Şərhi-külliyati-Qanuni-İbn Sina» adlandırılır. (c.84, s.350). Əlyazmanın cildinin iç qatında isə onun «ət-Töhfətüs-Sədiyyət fi-şərhi Qanun» olduğu göstərilmişdir.

Əlyazması ağ, sayə və rəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəsx xəttlə yazılmışdır. Əsərə yazılmış mündəricatın əksər sözləri, mətnə olan bəzi söz və cümlələr altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürəkkəblədir.

Katibi qeyd edilməmişdir. Köçürülmə tarixi h.1067 (=1656)-ci ildir. Cildi üç medalyonlu, ornamentli qara meşindəndir (ölçüsü: 12x24 sm., həcmi: 216 vərəq). Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

Titul vərəqində Məhəmməd Vəli ibn Məhəmməd Cəfərin h.1252 (=1836)-ci il tarixli avtoqrafı və onu təsdiq edən, üzərində «Məhəmməd Vəli» sözləri yazılmış kiçik,

yumurtavari möhür vardır. Eyni möhür əlyazmanın başlanğıcına, 1b vərəqinə yazılmışdır. Əlyazmanın sonunda avtoqraf yazısı və onun, üzərində «Məhəmmədqulu ibn Həsən» sözləri olan yumurtavari şəxsi möhürü basılmışdır.

Abidə tibb elmi tarixi üçün, eləcə də Azərbaycanlı təbib Məhəmmədqulunun yaradıcılığını, xüsusən onun istifadə etdiyi qaynaqları öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

D-320/10297

124. Yenə də

(ərəb dilində)

Amili Məhəmməd ibn Mahmud

أملى محمد ابن محمود

İbn Sinanın «Qanun fi-t-tibb» əsərin ən mükəmməl və iri həcmli şərhərdəndir. Şərhin müəllifinin şəxsiyyəti haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmədik. Bununla belə Dehxudanın «Lügətnamə»sinə əsasən Amil Buxara yaxınlığında Ceyhun çayının qərbində, Mərvdən Buxaraya gedən yolda yerləşən qədim şəhərlərdən olmuşdur ki, bir neçə dəfə çayın daşması ilə viran olmuşdur. Hazırda bu şəhərin yerində yeni şəhər salınmışdır.

Məhəmməd ibn Mahmud öz təxəllüsünü ehtimal ki,

yaşadığı şəhərin adından almışdır.

Ağ, sayə və rəqlərə qara mürəkkəblə, nəsx xəttilə çox səliqəli, ustad tərəfindən h.1271 (=1855)-ci ildə köçürülmüşdür. Yarımbaşlıqlar, eləcə də haşiyələrdə verilən bəzi bölmələrin adları qırmızı mürəkkəblədir. Mətni hər və rəqdə zərlə və göy rəngli xətlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi oranmentli medalyonlu, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 20x32 sm., həcmi: 355 və rəq). Şərhin məzmunundan əlavə, əlyazması bir abidə kimi çox dəyərli nüsxələrdəndir.

D-5379/7004 125. Şərhüt-Təcridil-kəlam Nəsirəddin Tusi

شرح التجريد الكلام الغصير الدين طوسي
(ərəb dilində)

Xacə Nəsirəddinin «Təcrid» əsərinə bir neçə müəllif – Cəmaləddin Həsən ibn Yusif, Şəmsəddin Mahmud ibn Əbdürrəhman Şəmsəddin İsfəhani və Əbdürrəzzaq ibn Əli Lahici əl-Cilani əl-Qummi şərh yazmışlar. Əlyazmada müəlliflərdən bu şərhin hansına məxsus olduğu göstərilməmişdir.

«Şərhüt-təcridi-Xacə» adı ilə məşhur həmin nücum elmindən bəhs edən əsərin əlyazmasının mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz

və cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi tünd qəhvəyi rəngdə meşindəndir (ölçüsü: 13x22,5 sm., həcmi: 240 vərəq).

Əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yer və tarixi haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Titul və sonuncu vərəqlərində üzərində «Ya İmam Həsən, 1222» yazısı olan möhür basılmışdır. Sonuncu vərəqdə basılmış möhürün yanında «Sahibəhü Hacı Həsən Xiyabani» qeydi də yazılmışdır. Çox ehtimal ki, möhür sahibi Həsən⁷⁷ və Hacı Xiyabani eyni şəxsdir.

Möhür, sonda imza yerinə vurulduğundan katib və möhür sahibinin ehtimalı da yaradır.

1a vərəqində basılmış dördkünc möhür oxunaqlığını itirmişdir. Orada ancaq «Məhəmməd» və «Allah» sözləri oxunur.

Əlyazma Qayıbov kolleksiyası daxilində 1964-cü il dekabr ayında 70 №-li aktla Əlyazmalar İnstitutuna alınmışdır.

B-7832/11618 126. Şərhüt-Təcridil-kəlam

شرح التجريد الكلام
(ərəb dilində)

⁷⁷ Bəzən möhür sahibləri möhürün yazısında cinas yaradırlar.

Şəmsəddin Mahmud ibn Əbdürrəhman ibn Əhməd əl-İsfəhani

شمس الدين محمود بن عبد الرحمن بن احمد الاصفهاني

Şəmsəddin Mahmud İsfəhaninin bu şərhi Nəsirəddin Məhəmməd ibn Həsən Tusinin «Təcridül-kəlam» adlı əsərinə yazılmışdır. Əsər nücum elminə aiddir. Əlyazmasının 1a vərəqindəki qeyddən əsərin üçüncü cild olduğu və abidənin İsfəhan mədrəsəsində Mirzə Bağır, sonra Axund Molla Cəfər Xorasani və Məhəmmədqulu ibn Molla Məhəmməd adlı şəxslərin ixtiyarında olduğu aydınlaşır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Cildsizdir (ölçüsü: 12x24 sm., həcmi: 108 vərəq). Hicri 1089 (=1678)-cu ildə Şirazda köçürülmüşdür. 1a və 108a vərəqlərinə oxunuşu çətin olan iki möhür basılmışdır. Bunlardan birinin üzərində «Əlümumi Məhəmməd Bağır», ikincinin isə «Məhəmməd Cəfər Şücaəddin» sözləri yazılmışdır.

B-7381/11637

127. Cəvahirül-lüğə

جواهر اللغه

(ərəb dilində)

223

Məhəmməd ibn Yusif əl-Təbib əl-Hərəvi

محمد بن يوسف الطبيب الهروي

XI əsrin məşhur dilçi alimi Əbülqasim Mahmud ibn Zəməxşərinin (h.467-538 (=1075-1144)-ci illər) «Cəvahir əl-lüğə» adlı tibbə aid lüğətinin şərhindən ibarət olan bu əsərin müəllifi Məhəmməd ibn Yusif ət-Təbib əl-Hərəvi tibb elmindən bəhs olunan bu lüğətdə xaşxaş, xardal və b. bitkilərin müalicə əhəmiyyətindən və onların müxtəlif kəskin xəstəliklər üçün istifadə üsullarından bəhs olunur.

Lüğət, dərman adlarına görə əlifba sırası ilə düzülmüş və sözlərin baş hərflərinin bir çoxu əlyazmanın haşiyələrində verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər və sözlər, haşiyədə verilən hərflər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qəhvəyi rəngdə ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu meşindəndir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 242 vərəq). Əsər Məhəmmədqulu ibn Həsən Qarabaği tərəfindən h.1268 (=1851)-ci ildə İsfahanda köçürülmüşdür. Sonda müxtəlif qeydlər vardır. Onların birində katibin əlyazmanı səhvlər olan nüsxəsindən köçürüldüyünü və həmin köçürülmə tarixi və yeri göstərilmişdir.

Bizcə, abidənin tibb elminə aid terminoloji lüğətlərin

hazırlanmasında əhəmiyyəti vardır.

**D-138/10116 128. Şərhüş-Şəmailin-Nəbəviyyətil-
Müstəfəviyyə**

شرح الشمائل النبويه المصطفوية
(ərəb dilində)

Əbdürrauf əl-Mənavi əl-Misri⁷⁸

عبد الرؤف المناوى المصرى

Həzrəti-Məhəmməd Peyğəmbər salavatullah haqqında hədislər məcmuəsindən ibarət olan əsərin şərhidir. Burada Məhəmməd Peyğəmbərin həyat və fəaliyyətini əks etdirən hekayətlərdən əlavə, onun dövründə baş vermiş tarixi hadisələr və islam qanunları haqqında da məlumat vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürekkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Sumağı rəngli meşin cildi həndəsi cizgili və medalyonludur (ölçüsü: 22x30 sm., həcmi: 195 vərəq). Mükəmməl sonluğu olan bu əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır.

Abidə Məhəmməd ibn Süleyman əl-Məkki tərəfindən hicri

⁷⁸ Müəllif haqqında bilgi əldə etmək mümkün olmadı.

qəməri 1155 (=1743)-ci ildə köçürülmüşdür.

2b, 195b vərəqlərinə Hüseyn əfəndi Qayıbova məxsus, üzərində kiril əlifbası ilə «Q.Qaibovj» sözləri yazılmış möhür basılmışdır. 2a, 3a vərəqlərində əlyazmanın «Mahmud Paşa» vəqfi olduğu da göstərilmişdir.

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİ (1854-1904)

XIX əsr Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu, publisist və şairi Sidqi təxəllüsü ilə tanınan Məhəmməd Tağı Kərbəlayi Səfər oğlu Səfərov 1854-cü ildə Ordubadda anadan olmuşdur. Sidqinin atası Ordubadlı Kərbəlayi Səfər, anası isə Nəbati vətəni olan İran Azərbaycanının Üstibini kəndindəndir və Nəbatinin yaxın qohumlarından olan Tuti xanımdır. İlk təhsilini Ordubadda almış, sonra bir neçə il İranda olduğu müddətdə fars dilini mənimsəmiş, Xorasanda olmuş, oranın bir çox yerlərini səyahət etmiş, Səbzvarda və Nişapurda yaşamış, klassik İran ədəbiyyatını dərinlən öyrənmişdir.

1830-cu ildə Ordubadda təşkil olunmuş «Əncümani-şüera» (Şairlər məclisi) ədəbi məclisinin ən fəal iştirakçılarında Əhədağa Şamil, Usta Zeynal, Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyin Bikəs, Məşədi Həsən Dəbbağ və başqaları olmuşdur. Məclisin ən qaynar dövrü Hacı ağa Fəqir Ordubadi dövrü idi ki, bu vaxt Məhəmməd Tağı Sidqi də xüsusilə öz poetik hədiyyələri ilə burada iştirak edirdi.

60-70-ci illərdə məclisə Fəqir Ordubadi, daha sonra isə Sidqi rəhbərlik edirdi. Məclisdə Azərbaycan və fars dillərində olan poetik əsərləri ilə çıxış edir, bəzən isə ictimai-siyasi məsələlərdən söhbətlər edirdilər.

Yeri gəlmişkən, M.T.Sidqinin pedaqoji fəaliyyətini xüsusilə

qeyd etmək lazımdır. O, tez bir zamanda yeni üsulda ilk «Əxtər» adlı məktəb yaratmışdır ki, bu da ona çox böyük hörmət qazandırmışdır. 1894-cü ildə «Tərbiyə» qız məktəbinin Naxçıvanda ilk rəhbəri olmuşdur. Burada Azərbaycan, rus, fars, ərəb dilləri, tarix, coğrafiya və müxtəlif fənlər keçirilirdi. Bir neçə il sonra bu məktəb Dövlət məktəbi səviyyəsinə qalxdı.

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ilk kitabxanalar yaranırdı. M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə və bir neçə başqa şəxslərin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda çox da böyük olmayan kitabxana yaradıldı.

Kitabxanalara gənclərin toplanması, yeni əsərlərin oxunması, jurnal və qəzetlərin geniş oxucu kütləsi arasında yayılması, səhnəciklərin keçirilməsi ilə yanaşı, ümummilliyətli işlər də aparılırdı.

Sidqi İstanbulda və başqa yerlərdə səyahətdə olduğu zaman bir çox dərslik və başqa kitablar gətirmiş və onlardan istifadə edirdi.

Sidqi ömrünün sonunadək Naxçıvanda işləmiş, 1904-cü ildə Naxçıvan yaxınlığındakı Qarabağlar kəndində vəfat edir. Cənazəsi Naxçıvana gətirilir, bütün şəhər camaatının iştirakı ilə Naxçıvan qəbristanlığında dəfn edilir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin kolleksiyasına tək-cə əlyazmaları deyil, həmçinin arxiv materialları və çap kitabları da daxildir.

Məhəmməd Tağı Sidqi kolleksiyasında olan əlyazmaların təsviri

M-206/206

128a. Divan

ديوان

(özbək dilində)

Əlişir Nəvai⁷⁹

نوائى عشير

Aşağıda təsvirini verdiyimiz əlyazmasının mətni ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xəttlə qara mürekkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 16x25 sm., həcmi: 90 vərəq). Cildi qara medalyonlu zərli meşindəndir. İç tərəfi müxtəlif rənglər və şəbəkələrlə tərtib edilmişdir.

Əlyazma Məhəmməd Tağı Sidqi kolleksiyasındandır. Onun köçürülmə tarixi haqqında heç bir qeyd olmasa da, bədii tərtibatı və paleoqrafik xüsusiyyətləri baxımından XVI əsrdə köçürüldüyü ehtimal olunur.

Divan orta əsrə xas olan incə naxışlı başlıqdan əlavə, müxtəlif üsullarda yazılmış, hər bir şer arasında bəzək

⁷⁹ Müəllif haqqında bax: Abbasqulu ağa Bakıxanov koll., №2.

vurulmuşdur. Titul və 50a vərəqinə isə möhür basılmışdır. Həmin möhür mürekkəb formaya malik olduğu üçün hələlik oxunması mümkün deyildir. Titul vərəqində həmçinin Məhəmməd Tağı Sidqi kolleksiyasından və həm də Şahbazağa İsmayıl Ağazadə tərəfindən hədiyyə olunduğu haqqında Sidqinin qeydi vardır.

Əlişir Nəvai əsərlərinin Azərbaycan müəlliflərinin kitabxanasında olması özbək və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin qədimliyini göstərir.

انيس العشاق

(fars dilində)

Şərafəddin Həsən ibn Məhəmməd Rami
Təbrizi

شرف الدين حسن بن محمد رامى تبريزى

Rami Təbrizi kimi məşhur olan Həsən ibn Məhəmməd XIV yüzilliyin istedadlı alimi, yazıçı və şairi olmuşdur. Salman Saveçi, Əbdülqədir Marağai və Hafiz Şirazinin müasiri Sultan Münzəddin Əbülfəth Şeyx Üveys Bahadurxan Cəlairi dövrünün saray şairlərindən Müzəffəridlər nəslinə mənsub şahlardan Şah Mənsur dövründə «Məliküş-şüəra» ləqəbi almışdır. Şair hicri 795 (=1392)-ci ildə vəfat etmişdir.

«Ənisül-üşşaq» əsərini, Rami Təbrizi Şeyx Üveys Bahadur xana ithaf etmişdir. Əsərdə gözəllik tərifi üçün işlədilən alleqorik ifadələrindən bəhs edilir. Müqəddimə və on doqquz babdan (fəsildən) ibarət bu əsərdə saçın, alının, qaşın, gözün, kipriyin, dişlərin, belin, xəttü-xalın və başqa cizgilərin bədii dildə, alleqorik tərzdə işlədilməsi verilir. Əsər 1875-ci ildə Parisdə, 1946-cı ildə isə Tehrandə nəşr olunmuşdur.

Ağ, saya və rəqlərə rus istehsalı kağızına nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır.

Mətn qara karandaşla iki xətlə çərçivəyə alınmışdır. Şerlərin misraları bir-birindən üç nöqtə ilə qırmızı mürəkkəblə ayrılmışdır. Bədii cəhətdən tərtibi tamamlanmışdır. Ancaq 14a vərəqinə qədər edilmişdir. Mükəmməl sonluğu vardır.

Əlyazması Məhəmməd Tağı Sidqi Kərbəlayi Səfər oğlu tərəfindən h.1296 (=1878)-cı ildə köçürülmüşdür. Cildi, üzərinə bənövşəyi mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x17,5 sm., həcmi: 57 vərəq). 1a vərəqində əlyazmanın Məhəmməd Tağı Sidqi kitabxanasından olduğu göstərilmişdir.

Abidə Məhəmməd Tağı Sidqinin xətti ilə olan əsərləri, onun yaradıcılıq laboratoriyasını, eləcə də XIV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Rami Təbrizi əsərlərini, bu əsərlərin əlyazma şəklində yazılma coğrafiyasını öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardandır.

يك كلمه

(fars dilində)

Mirzə Yusif xan Təbrizi

میرزا یوسف خان تبریزی

Mirzə Yusif xan Hacı Mirzə Kazım Mərhəmət Pənah Təbrizi Nəsirəddin şahın dövründə yaşamış siyasət adamlarından olmuşdur. O, M.F.Axundov ilə dostluq etmiş və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır.

Mirzə Yusif xan müəyyən müddət Fransaya göndərilmiş, h.1278 (=1861)-ci ildə oradan qayıdandan sonra Moskva və Peterburqa getmiş, h.1280 (=1863)-ci ildən dörd il Tiflisdə konsul kimi çalışmışdır. H.1283 (=1866)-cü ildə İstanbul yolu ilə Almaniyaya və oradan Parisə getmiş və şahın əmri ilə Parisdə İranın səlahiyyətli müvəkkili kimi çalışmışdır. Parisdə olarkən dörd dəfə səfərə çıxmışdır. Nəhayət, Təbrizdə vali kimi çalışmışdır.

Mirzə Yusif xan Fransa, İngiltərə, Rusiya, Zaqafqaziya və başqa ölkələrdə olarkən böyük təcrübə əldə etmiş və bunları İranda da həyata keçirməyə səy göstərmişdir. Bu məqsədlə «Yek kəlmə» risaləsini yazmışdır. O, elə hesab etmişdir ki, ölkədə qayda-qanun, mədəniyyət yaratmaq və onların

inkişafı üçün islam qanunları əsasdır. Qanun-qayda, nizam-intizam olan ölkədə əmin-amanlıq olar, ədalət hökm sürür. Ona görə də öz fikirlərini Qur'ani-Kərimin surələrindən gətirdiyi misallarla əsaslandırır. Mirzə Yusif xanın bu fikirlərinə görə M.F.Axundov əsərə mənfi münasibətini yazılı şəkildə bildirir. (Bax: Əlyazmalar İnstitutu, M.F.Axundov fondu, №490).

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xəttlə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildin üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 12,5x21,5 sm., həcmi: 64 vərəq).

Əlyazması Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən h.1322 (=1904)-cü ildə köçürülmüşdür. Sonda onun Məşədi Tağı Kərbəlayi Səfərzadə, Xeyriyyə məktəbinin müəllimi olduğu və «Ziyalı dostları üçün, yazmışam yadigar qalmaq üçün» sözləri yazılmışdır. Əlyazmanın əvvəlində də, farsca «Məhəmməd Tağı Sidqi kitabxanasından, №29» qeydi verilmişdir.

Əsər Mirzə Yusif xanın həyat və fəaliyyətini, onun yaradıcılığı ilə bərabər Məhəmməd Tağı Sidqinin də əlyazmalarını, onun bəhrələndiyi qaynaqları öyrənmək əhəmiyyətlidir.

⁸⁰ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində illər ərzində Mirzə Mülküm xanın müəllifliyi ilə tanınan, külliyyata daxil bu əsərlər, sonralar Mirzə Fətəli Axundov arxivi materiallarına əsasən sübut olunmuşdur ki, onlar Mirzəəğa adlı müəllifin əsərləridir. Вах: А.А.Ибрагимов. Описание архива М.Ф.Ахундова, Баку, издательство АН Азербайджанской ССР, 1992, стр.52.

کلیات

(fars dilində)

Mirzə Mülküm xan⁸¹

میرزا ملکم خان

Külliyyata aşağıdakı əsərlər daxil edilmişdir: «Üsuli-tərəqqi»⁸², «Şeyx və vəzir», «Politikayi-dövlət» (Dövlət siyasəti), «Tənzili-ləşkər və məclisi idarə» (Dövlət aparatının və ordusunun tənzimlənməsi), «Kitabçeyi-qeybi» (Müqəddəs kitabça), «Rəfiq və vəzir», «Noumü yəqzə» (Yuxu və ayıqlıq), «Sual və cavab dər bəyani mətalibi-çənd» (Bir neçə mətləbin bəyanında sual və cavab), «Dər bareyi-mətalibi həftkanə» (Həftəlik mətləblər barəsində), «Dəstgahi-divan» (Dövlət şurası aparatı), «Dəftəri qanun» (Qanun dəftəri) əsərləri daxil edilmişdir.

Ağ, cizgili, ümumi dəftər vərəqlərinə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə Azərbaycanın tanınmış müdərrisi, şair və yazıçısı Məhəmməd Tağı Sidqinin xətt ilə yazılmışdır. Külliyyatın bu əlyazması əvvəlcədən və sonradan naqis olduğundan sonuncu əsərin nə vaxt köçürüldüyü dəqiq müəyyən deyilsə də, digər əsərlərə əsasən onun təxmini

⁸¹ Müəllif haqqında bax: №71.

⁸² Əlyazma əvvəlcədən naqis olduğu üçün birinci əsərin adını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə də, məzmununa əsasən təxmini olaraq «Üsuli-tərəqqi» adlandırıldı.

olaraq 1897-1898-ci illər arasında köçürüldüyü müəyyənleşir. Bütün qalan əsərlərin mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda birinci, ikinci və üçüncü əsərlərin h.1315 (=1897)-ci ildə, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci Naxçıvanda Məhəmməd Tağı Sidqi qələmi ilə köçürüldüyü göstərilmişdir. Sondan müəyyən vərəqlər ağ buraxılmışdır. Cildi üzərinə mərmeri kağız çəkilmiş kartondandır. Cildi şirazədən cırılmışdır (ölçüsü: 12,5x20 sm., həcmi: 164 vərəq).

Abidə Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı ilə bərabər Məhəmməd Tağı Sidqinin ədəbi-bədii fəaliyyətini, onun istinad etdiyi qaynaqları öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

لیلی و مجنون

(Azərbaycan dilində)

Məhəmməd Füzuli

محمد فضولی

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə Bağdad şəhərinin səksən kilometrliyindəki Kərbəla qəsəbəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Kərbəlada aldıqdan sonra təhsilini Bağdadda başa vurmuşdur. 1556-cı ildə taun xəstəliyindən vəfat etmiş və şairi öz vəsiyyətinə görə üçüncü imam – İmam Hüseyin qəbri yaxınlığında, Kərbəlada dəfn etmişlər.

Füzuli hələ mədrəsədə oxuyarkən şer yazmağa başlamış və lirik şair kimi şöhrətlənmişdir. Fars, ərəb və türk dillərini mükəmməl bilən Füzuli üç dildə yazıb yaratmışdır. Onun farsca və azərbaycanca lirik şerlər divanı «Leyli və Məcnun», «Bəngü Badə», «Yeddi cam», «Ənisül qəlb», «Səhhət və Mərz», «Rindü Zahid», «Hədiqətüs-süəda» «Şikayətnamə» və başqa əsərləri, eləcə də tərcümələri öz dövründə əlyazması şəklində geniş yayılmışdır. Bu əsərlər içərisində onun «Leyli və Məcnun» əsəri öz kütləvililiyi ilə xüsusilə seçilir.

Yaxın Şərqdə çox qədim olan Leyli və Məcnun bir çox şairləri maraqlandırmışdır. Bu mövzunu ilk dəfə 1188-ci ildə qələmə alan Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi olmuşdur. Bu mövzuya müraciət edən müəlliflər içərisində Füzulinin əsəri xüsusilə seçilir. Belə ki, ilk dəfə olaraq bu əsərdə şair lirik ricətlər verməklə, lirik-epik əsər ən çox Orta Asiyada uzun müddət mədrəsələrdə tədris proqramına daxil edilmişdir.

Əsər ilk dəfə 1851-ci ildə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə, sonra İstambulda, Daşkənddə və Bakıda dəfələrlə çap olunmuşdur.

Təsviri verilən bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə, daxilində şikəstə ünsürləri olan incə nəstəliq xətt ilə mətni qara, sərlövhələri isə qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Şərq üsulu ilə paygiri vərəqləndirilmişdir. Əsər əvvəlcədən və sonundan naqis olduğu üçün katibi, köçürüldüyü tarix və yeri məlum deyildir. Bununla belə, əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə onun XIX yüzilliyin sonlarında köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Cildin üzərinə marməri kağız çəkilmiş kartondandır. XX yüzilliyin məhsuludur (ölçüsü: 13,5x20 sm., həcmi: 35 vərəq). Əlyazmanın 35a vərəqində onun Məhəmməd Tağıya məxsus olduğu qeyd edilmişdir.

مجموعه

(ərəb və Azərbaycan dillərində)

Məcmuəyə İbn Hacıb Əbu Ömər in «Şafiyə li-t-təsrif» əsəri, ərüz vəznı və onun bəhrələrinə aid mənzum bir əsər, Məhəmməd Kirmanın in «Əfali-ibad və iradətül-cəziyyəsi», Taşköprülzadənin elmi-ədəb və münazirəyə aid bir risaləsi, eləcə cə «Şərhül-adabül-Hüseyniyyə», «Şərhü-qəsidətül-kəb», «Şərhül-risələtül-Əzudiyyə fil-vəz» və nəhayət yenə ərüzə aid həm mənsur, həm də mənzum yazılar daxil edilmişdir. Məcmuədəki əsərlərin əksəriyyəti ərəbcə, yalnız biri – «Əfali ibad və iradətül-cəziyyə» Azərbaycan dilindədir. Müxtəlif məzhəblərdən bəhs edən bu əsər əlyazmada əfsus ki, sondan naqisdir. Əlyazması xırda xətlə yazılmış, məcmuənin otuz iki səhifəsini əhatə etdiyindən və onun sondan naqis olması nəzərə alınsa, onun iri həcmli əsərlərdən olduğu aydınlaşır.

Ağ, saya və rəqlərə nəsx və nəstəliq xətlərilə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaları müxtəlif illərdə köçürülmüşdür. Çox ehtimal ki, əsərlər ayrılıqda köçürülmüş və sonradan məcmuə halında birləşdirilmişdir. Bu ehtimalı əlyazmanın köçürülmə tarixləri də təsdiq edir. Belə ki, bəziləri h.1079 (=1688), bəziləri isə 1162 (=1748)-ci illərdə

köçürülmüşdür. Məcmuədə verilmiş əlyazmalarının bir çoxu Əhməd ibn Xəlil ibn Mustafa tərəfindən köçürüldüyü xətlərin müqayisəsindən aydınlaşdı.⁸³ Cildi kartondandır (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 174 vərəq). Bərpa edilmişsə də, yenidən əsaslı surətdə bərpaya ehtiyacı vardır. Vərəqlərin haşiyələrində əsərlərə aid çoxlu şərhlər edilmişdir. Şərhlər ayrı-ayrı vərəqlərdə də edilib məcmuənin arasına qoyulmuşdur.

Məcmuənin 39a vərəqində onun Sidqi kitablarından olduğu, sonda isə sonuncu – ərizə aid mənsur və mənzum hissələrin axırında Sidqinin əli ilə köçürüldüyü göstərmişdir. Baxmayaraq ki, əsərin xətti ilə həmin qeydin xətti arasında fərq vardır, ola bilsin bu, başqası tərəfindən – Sidqi xəttinə bələd bir şəxs tərəfindən yazılmışdır.

⁸³ Bax: Məcmue, vər.111.

نصیحت و حکمتلی سوزلر

(fars və Azərbaycan dillərində)

Toplayanı: Sidqi Məhəmməd Tağı⁸⁴

سیدقی محمد تقی

Məhəmməd Tağı Sidqinin topladığı nəsihət və hikmətli sözlər onun öz xəttilə – nəstəliq xəttilə köçürülmüşdür. Xalq ədəbiyyatından Sədi və Hafiz şerlərindən başlayaraq öz əsərlərindəki nəsihət və hikmətli sözlər ayrı-ayrı vərəq parçalarına yazılıb, kantor kitabı vərəqlərinə yapışdırılmışdır. Kitabın 30 vərəqini əhatə edən həmin ifadələr 105 parçadan ibarətdir. Kitabçanın cildi kartondandır (ölçüsü: 15x21,5 sm., həcmi: 30 vərəq).

Haqqında bəhs olunan bu nəsihətli və hikmətli sözlərin əksəriyyətində maarif, mədəniyyət, təhsil, tərbiyə təriflənir, səbr, hövsələ, dözümlülük və s. təlqin edilir. İnsanın bədbəxtliyinə əsas səbəblərdən olan kimsəsizlik, xudpəsəndlik, başqalarında eyb axtarmaq, insanlara kin-küdurət saxlamaq, tələsmək və s. pislənir, insanların zəifliyinə səbəb düşmənin, borcun və qadının olduğu göstərilir və başqa fikirlər verilir. Günümüz üçün çox

⁸⁴ Sidqi haqqında məlumat üçün bax: Sidqi koll., B-1162 şifrəli əlyazmanın təsvirinə, №138.

əhəmiyyətli olan həmin fikirlərin əksəriyyəti əfsus ki, çap edilmişdir. Hikmətli sözlər ciddi tədqiqata və nəşrə layiq məsələlərdir.

M-116/116

135. Təzkiyə-təşvīra

تذكرة الشعره

(fars dilində)

Dövlətşah Səmərqəndi⁸⁵

دولت‌شاه سمرقندی

İran-tacik təzkiyəçisi, yazıçı Dövlətşah ibn Əlaüddövlə Bəxtişah əl-Qazi Səmərqəndinin h.986 (=1579) bu əlyazma nüsxəsi ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 14x24 sm., həcmi: 201 vərəq). Əlyazmanın cildi qəhvəyi meşinə tutulmuşdur.

Katib Sədəddin ibn Nurulla Ləngərudi tərəfindən h.1035 (=1625)-ci ildə Ləngəruddə köçürülmüşdür. Titul vərəqində möhür və qeydlər vardır. Qeydlərin birindən görünür ki, Məhəmməd Tağı Sidqinin böyük kitabxanası olmuş və əlyazma səliqə ilə nömlənmişdir. Bu da onun, məsələn, «Məhəmməd Tağı Sidqi kitabxanasından, №80» qeydi ilə

⁸⁵ Müəllif haqqında bax: Bakıxanov koll., №17.

təsdiq olunur. Başqa bir qeyddə isə deyilir: «H.1305-ci ilin rəbiüs-sani ayının 22-də Təği İbn Kərbəlayi Səfər tərəfindən yadigar kimi yazıldı». Həmin vərəqdəki qitənin axırında «Bu qitə Abdulla Paşa həzrətləri Mahmudağaya göndərdiyi məktubda yazılmışdır» – sözləri ilə bitmişdir.

Titul vərəqində verilmiş qeydlərlə yanaşı Məhəmməd Şəfi adlı bir şəxsin iki möhürü basılmışdır. Abidədə möhürlərin olması abidənin qiymətini artırır və onun keçirdiyi tarixi yolu öyrənməkdə mühüm rol oynayır.

B-2666/4291

136. Təmsilat

تمثيلات

(türk dilində)

Sidqi⁸⁶

صيدقى

XIX yüzilliyin tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Taği Kərbəlayi Səfər oğlu tərəfindən tərtib edilmiş bu əlyazma ağ, sayə birmil şagird dəftərinə qara mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 14 vərəq). Cildi sarı rəngdə nazik kartondandır. Əvvəldən bir

⁸⁶ Müəllif haqqında məlumata bax: Sidqi koll., B-1162, №138.

neçə vərəq şagird xətilə yazılmışdır. Əlyazmaya bir neçə kiçik hekayətlər, Təsri-fi-əsmāi, felin zamanları və onlar haqqında misallar verilmişdir. Sonradan həmin yazıların üstündən xətlər çəkilib pozulmuşdur.

4a vərəqindən sonadək «Heykəli-insana bir nəzər» əsəri yazılmışdır. Yazıların haşiyələrində mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

Əlyazma şagirdlər üçün dərslik kimi tərtib edilmişdir.

B-2258/3883

137. Cüng

جنگ

(türk, Azərbaycan və fars dillərində)

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan ən nəfis cünglərdən biridir. Əlyazmanın mətni dörd sütunda incə nəstəliq-şikəstə xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 11x21 sm., həcmi: 254 vərəq). Cildi qəhvəyi rəngdə meşindəndir. Avtoqrafdır. Müxtəlif tarixlərdə yazılmışdır (h.1294, 1295, 1304 və s.). Əvvəli incə ornamentlə bəzədilmişdir. Cüngdə 80-ə yaxın müxtəlif şairlərin şeirləri, o cümlədən Nizami, Sədi, Hafiz, Füzuli, Fəqir Ordubadi və başqa görkəmli sənətkarların əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Abidənin yazılışı, xətti, cildi xüsusi zövqlə işlənmişdir. Əlyazmaya Füzulinin «Səhhət və Mərz» (200a-208a), «Söhbətül-

əsmar» (189a-192a) əsərləri də daxildir.

«Səhhət və Mərəz» əsərinin sonu «Tamam şod kitabı Səhhət və Mərəz mövlana Molla Məhəmmədəli Füzuli rəhmətullah fi 22 cəmadiül-əvvəl, sənə 1304. Raqimül-hüruf Təqi ibn Kərbəlayi Səfər Ordubadi. İltimasi-dua darəm» sözləri ilə bitir.

Beləliklə, əsərin köçürülmə tarixinin fevral 1887-ci il olduğu anlaşılır və əsərin Füzulinin olduğu göstərilir.

180a vərəqindəki başqa bir qeyddə 24 dekabr 1904-cü il tarixdə əlyazmanın məhv edilməsi haqqında qeyd edilmiş və sonda №208 qoyulmuş «Uniçtoceno 24 dekabrə 1904» yazısı olan möhür basılmışdır. Bu möhürün sayı səkkizdir. Yaxşı bir haldır ki, əlyazma məhv edilməmiş, Sidqidən sonra Kərbəlayi Abdulla Tağıyev tərəfindən qorunub saxlanılmışdır. Bu şəxsin möhürü əlyazmanın 117b və 187a vərəqlərinə basılmışdır. Möhürün yazıları ərəb əlifbası ilə Azərbaycan və rus dillərindədir.

Əlyazmanın əhəmiyyəti onun müxtəlif şəxslərin kitabxanasında olması və ondan istifadə edilməsidir.

Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən tərtib edilmiş bu cüng çox maraqlıdır və öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

B-1162/2785

138. Şerlər

شعرلر

246

(Azərbaycan və fars dillərində)

Sidqi Məhəmməd Tağı

سیدقی محمد تقی

Məhəmməd Tağı Kərbəlayi Səfər oğlu (Ordubad, 1854 – Ordubad, 1894) XIX yüzilliyin tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Kiçik yaşlarından hələ mədrəsədə fars, ərəb dillərini, ədəbiyyatını yaxşı mənimsəmişdir. Lirik şeirlərində əsasən Nəvai və Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı kimi özünü göstərsə də, Sədi, Hafiz şeirlərini də böyük məhəbbətlə izləmiş, onlara cavablar yazmış qəzəllərini öz şeirlərinə təzmin etmişdir. Onun «Kəlbə Nəsir», «Heykəli-insana bir nəzər», «Qızlara hədiyyə» və Azərbaycan dilində ilk coğrafiyaya aid əsərinin və başqa əsərlərin, «Hikmətli sözlər» toplusunun tərtibçisi və müəllifidir. O, Cümşüd bəy Sultanovla 30 min sözdən ibarət rusca-farsca lüğət də tərtib etmişdir.

M.T.Sidqinin qəzəl, qəsidə, müxəmməs və b. növ şeirləri vardır. Təsviri aşağıda verilən əlyazması Sidqinin avtoqrafıdır.

Rusiyada Sergeyev kağız fabrikinin istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 18x23 sm., həcmi: 77 vərəq). Vərəqlər pərakəndədir, iki mavi xətlə haşiyəyə alınmışdır. Sondan naqis olduğundan dəqiq tarixi, köçürüldüyü yer məlum

deyildir. Hər halda əlyazma XIX yüzilliyin istehsalıdır və o, çox ehtimal ki, Ordubadda köçürülmüşdür. Titul vərəqində gül, quş, kəpənək şəkilləri çəkilmişdir.

Əlyazmaya Sidqinin farsca və azərbaycanca qəzəlləri, «Saqınamə»si, müxəmməsləri, Sədi qəzəllərinə yazdığı təxmisləri və başqa şeirləri daxil edilmişdir. Şeirlərə müqəddimə verilmişdir.

Əlyazmasında M.F.Axundov adına ədəbiyyat tarixi muzeyinin möhürü vardır ki, bu da abidənin ilk öncə həmin muzeyə alındığını göstərir.

NOVRUZ AĞAYEV (1874-1948)

Novruz Ağayev Ağa oğlu 1874-cü ildə Bakının Saray kəndində anadan olmuşdur. Səkkiz yaşlı Novruz kənddə mollaxanaya daxil olmuş və orada ərəb və fars dillərini öyrənmişdir.

Novruz Ağayevin tərcümeyi-halına aid avtoqraf ⁸⁷ yazılarından məlum olur ki, kənddə onun güzəranı maddi cəhətdən ağır keçdiyindən ailələri ilə birlikdə Bakı şəhərinə köçür, böyük qardaşı ilə birlikdə bir müddət daşyonan və bəna kimi çalışır. O, 1891-ci ildən 1916-cı ilə kimi bu işlə məşğul olur. 1916-cı ildən 1920-ci ilə kimi Əsədullayevin Qara şəhərdə olan «Abonent firması» adlı ağ neft anbarında müdir vəzifəsində işləyir. 1920-ci ildə Bakı Soveti tərəfindən açılmış 9 aylıq müəllimlər kursuna daxil olur. Oranı bitirdikdən sonra 1923-cü ilə kimi gecə kurslarında müəllimlik edir. 1924-cü ildən 1926-cı ilə kimi gömrük idarəsində düyü anbarı müdiri olur.

Novruz Ağayev 1926-cı ildə Azərbaycan Torpaq Komissarlığı tərəfindən İrana ezam olunur. O, İranda çəyirtkə ilə mübarizə kompaniyasında xəzinədar və mütərcim vəzifəsində çalışır. 1934-cü ildə işini qurtardıqdan sonra Bakıya gəlir, Komissarlıqda anbar müdiri vəzifəsinə təyin

⁸⁷ Bax: AMEA arxivi – 51, 1947.

edilir və 1940-cı ilə qədər bu vəzifədə işləyir. Həmin ildə öz xahişi ilə işdən azad edilərək Xalq Təminatı İcraiyyə Komissarlığının sərəncamına göndərilir və təqaüdə çıxır.

Kitabsevərlik Novruz Ağayevi elə həmin ildən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsinə gətirir. N.Ağayev ömrünün sonuna kimi burada işləmiş, 24 yanvar 1948-ci ildə vəfat etmişdir.

Əmək fəaliyyəti müddətində o bir neçə mükafat almışdır. 1946-cı ildə SSRİ Ali Soveti tərəfindən «1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində rəşadətli əməyə görə» medalı ilə təltif olunmuşdur. Onu tanıyanların dediyinə görə, şair təbiətli ömrünün çoxunu mütaliə ilə keçirən Novruz Ağayev Füzulinin pərəstişkarı olmuş, onun şeirlərinin çoxunu əzbərdən bilirmiş. Elmə, şərə, sənətə hədsiz həvəs göstərən bu şəxs İrana səfəri zamanı Təbriz, Sərab, Rəşt, Qəzvin şəhərlərində olmuş, Azərbaycan və ümumən Şərqlə bağlı çoxlu əlyazmalar toplamışdır. Sonralar bu qiymətli yazılı abidələr Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir.

**Novruz Ađayev kolleksiyasından
olan əlyazmalarının təsviri**

A-229/673

139. Divan

ديوان
(fars dilində)

Mənsur

منصور

«Mənsur» təxəllüsü ilə şeirlər yazan bir çox müəlliflər olsa da, əlyazmaya daxil edilmiş şeirlərin məzmunundan və bəzi işarələrdən divanın Hüseyn Xarəzm adlı şairə məxsus olduğunu ehtimalla öyrənmək olur. Kəmaləddin Hüseyn fərzəndi Şəhabəddin Xarəzminin divanı bir neçə dəfə «Divani-Mənsur Həllac» adı ilə çap olunduğunu və divana daxil edilmiş şeirlərdə onun şiəliyi aydın duyulduğunu mənbələr göstərir. Əlyazmaya daxil edilmiş şeirlərdə də şairin adının Hüseyn olduğuna işarə var və şeirlərdə də xüsusilə Həzrət-Əli böyük məhəbbətlə tərənnüm edilmişdir. Şair imam Həzrət-Əlinin bütün çətin işlərin, müşküllərin həllinə qadir olduğunu təsvir edir. Şeirlərdə eləcə də

Təbrizdə yaşadığı göstərilir. «Mən» rədifli qəzəlindəki⁸⁸ misrada şair bunu xüsusilə açıqlayır.

Əlyazma ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Əvvəldən naqisdir. Sonluğu vardır. Sonluqda divanın Əbdülvəhab Rəşti tərəfindən h.1222 (=1807)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Cildi sonrakı dövrlərin, əlyazmanın bərpası dövrünün məhsuludur. Üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 77 vərəq). Əlyazmanın əvvəlindəki və sondakı ağ vərəqlərinə Novruz Ağayevə məxsus, üzərində ərəb əlifbası ilə onun adı نوروز آقايوف , həm də rus dilində «Baku, Novruz Aqaev» sözləri yazılmış şəxsi möhürü basılmışdır. Elə həmin vərəqlərdə, eləcə də 1a və 77b vərəqlərində Əlyazmalar İnstitutunun, Milli Elmlər Akademiyası kitabxanasının Şərq şöbəsinin möhürləri vardır. 75b vərəqində iki dördkünc möhürlər isə nisbətən qədimdir. Bunlar oxunaqlığını itirmişlər.

Divana Mənsurun əsasən qəzəlləri, rübailəri və bir neçə başqa şeirləri, qitələri daxil edilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid olmayan xırda yazılar vardır.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan divanlar içərisində «Mənsur» təxəllüsü ilə yazılmış yeganə əlyazmadır.

A-311/757

140. Divan

⁸⁸ Bax: Divan, vər. 59a.

ديوان
(fars dilində)

Nurəli Şah İsfəhani

نور علی شاه اصفهانی

Hicri XIII (=XIX) yüzilliyin məşhur üreva və şairlərindən olan Nurəli Şah Məhəmmədəli ibn Feyzəlişah Mirzə Əbdülhüseyn ibn Molla Məhəmməd İsfahanda anadan olmuş, cavanlıqda atası ilə birlikdə Şiraza getmişdir. Şirazda Seyid Məsuməli şah ata və oğula yardım etmiş, ataya Feyzəli, oğula isə Nurəli şah ləqəbi verilmişdir. Məsuməli şah qətlə yetirildikdən sonra Nurəli şah Nemətulla təriqətinə daxil olmuş, ona görə kafir adlandırılmışdır. Hara getmişsə, çoxlu məşəqqətlərə düçar olmuş, İran vilayətində və İrani-Ərəbdə səyahət etmiş h.1212 (=1797)-ci ildə Mosulda vəfat etmişdir. Bir çox əsərlərin, o cümlədən lirik şeirlər divanının, «Cameül-əsrar», «Risaleyi-üsul və fru», «Risale dər kimya», «Rövzətüş-şühəda dər məsaibi-imam Hüseyin» və başqa əsərlərin müəllifidir. Bəqərə surəsinin farsca şeirlə təfsiri də onun qələminin məhsuludur.

Nurəli Şah divanının Novruz Ağayev kitabxanasından gələn əlyazma nüsxəsi ağ, sayə və rəqlərə şikəstə-nəstəliq xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır. Əvvəldən naqisdir. Cildi,

üzərinə sumağı kağız çəkilmış kartondandır (ölçüsü: 10,5x14,5 sm., həcmi: 127 vərəq). Əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yer göstərilməmişsə də, onun h.1222 (=1807)-ci ildə Məhəmmədqulunun xahişi ilə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. 1b və 126b vərəqlərinə Azərbaycan şairi Mirzə Nəsrollah Baharın (1835-1883) şəxsi möhürü basılmışdır. 1b vərəqində onun h.1294 (=1877)-cü il tarixli qeydi də vardır. Sonuncu vərəqdə «Xaqan» təxəllüslü şairin farsca şerlərindən nümunələr, əlyazmanın bir neçə vərəqində isə Novruz Ağayevin şəxsi möhürü vardır.

ديوان
(fars dilində)

Ürfi Şirazi (Seyid Məhəmməd)⁸⁹

عرفی شیرازی (سید محمد)

Ağ, saya vərəqlərə səliqəli nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə, iki sütunda yazılmışdır. Divanın əvvəlindən çox hissəsi, sondan isə yalnız bir-iki vərəq düşmüşdür. Yalnız qəzəliyyat və rübaiyyat hissəsi qalmışdır.

Əlyazma göy kağızlara naşı bərpaçı tərəfindən kobud şəkildə bərpa edilmişdir. Vərəqlərdə rütubət ləkələri var. Yenidən bərpaya böyük ehtiyacı vardır. Abidə naqış olduğundan onun katibi, tarixi və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əlyazmanın üslubuna görə onun XVII yüzilliyin sonunda hazırlandığını ehtimalla söyləmək olar (ölçüsü: 17x23 sm., həcmi: 127 vərəq). Cildi həndəsi cizgili, qəhvəyi meşindəndir. 115b vərəqində Hafiz şerlərindən bir neçə beyt yazılmışdır. 117a vərəqinin haşiyəsində isə bu kitabın sahibi Molla Əli Əkbər vələdi Kərbəlayi Murad xan» olduğu göstərilmişdir. Daha sonralar başqa xətlə, yenə bəzi vərəqlərin haşiyələrində, nisbətən nöqsanlı şəkildə müəyyən

⁸⁹ Müəllif haqqında bax: Qayıbov koll., B-1716, №81.

qeydlər və şer parçaları veılmışdır.

Əlyazmanın 3a, 29a, 58b, 72b, 124b və 127b vərəqlərinə Novruz Ağayevə məxsus möhür basılmışdır.

S-4/3958

142. Divan

ديوان
(fars dilində)

Saib Təbrizi

صائب تبریزی

Görkəmli Azərbaycan şairi Saib Təbrizi h.1010 (=1601)-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, gənclik illərini doğma elində keçirmiş, təhsilini də orada almışdır. Sonralar müəyyən fasilələrlə İran, Hindistan, Əfqanıstan, Türkiyəyə səyahət etmiş, oralarda yazıb-yaratmışdır. Ən çox Hindistan, sonra isə İsfahan ədəbi mühiti ilə bağlı olmuşdur ki, Hindistanda fars dilli ədəbiyyatda yaranan hind üslubu adlanan üslub da şerlərində özünü göstərir. Panteizm adlanan cərəyanın – təbiətin ilahi qüvvə ilə eyniləşməsini şerlərində təsvir edilməsi əsasən «Gül» və «Qönçə» məfhumları ilə ifadə olunur ki, bunlar da Saib qəzəlində çoxluq təşkil edir. Saib Təbrizinin avtoqrafı 70-ci illərdə Daşkənd EA Əlyazmalar

256

İnstitutunun direktoru, professor Həmid Süleymanov tərəfindən Hindistanda olduğu aşkarlanmış və surəti gətirilmişdir.

Saib Təbrizinin qəzəl, qəsidə, rübai və başqa lirik şeirləri əhatə edən böyük bir divanı, onun «Qəndəharnamə»si, «Mahmud və Əyaz» məsnəvisi, iyirmi beş min beytdən ibarət «Bəyaz»ı vardır.

Ömrünün sonlarında İsfahana qayıtmış Saib Təbrizi h.1081 (=1670)-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Saib Təbrizinin aşağıda təsviri verilən əlyazması şairin mükəmməl divanlarındanır. Sonu olmadığından nə vaxt köçürüldüyü, eləcə də katibi haqqında məlumat yoxdur. Xəttinə, kağızına, ümumiyyətlə paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən XVIII yüzilliyin əvvələrində köçürüldüyü ehtimal olunur.

Ağ, sayə Şərqi kağızına çox incə nəstəliq xəttlə mahir xəttat tərəfindən köçürülmüş, bütün şeirlər hər vərəqdə zərli xətlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi, üzərinə qara dermantin çəkilmiş kartondandır. Cildin şirazəsi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x23 sm., həcmi: 415 vərəq).

Əlyazmanın ilk və sonuncu vərəqlərində müxtəlif qeydlər və şeir parçaları vardır. Qeydlərin bir neçəsi Azərbaycanca olsa da, şeirlər bütünlüklə fars dilindədir.

414b vərəqində «Musiqişünas Ağakərimlə Badikubei Hacı Zeynəl oğlu» sözləri yazılmış və onun xəttlə şeir parçaları verilmişdir. Yəne orada «Süleyman Mənsur, h.1340

(=1921)» yazılmış və onun xətt ilə də şerlər verilmişdir. 415a vərəqində Xəyyamın rübailəri vardır. 415b vərəqində isə «Bu kitabı mən Süleyman Mənsurova verdim, Mənsur Mənsurova yadigar, 1344 (=1925)», sonra isə eyni xətlə fars dilində «Kommuna hökuməti 1925-ci ildə aprelin 2-də bizim şəhərə gəldi» sözləri yazılmışdır. Kitabın Mənsurova məxsus olduğu haqqında bir neçə yerdə qeyd vardır. Bu qeydlərdən biri əlyazmanın titul vərəqində edilmişdir. Orada deyilir ki, «Xahiş edirəm, bu kitabı heç kəs məndən istəməsin, çünki yadigardır qardaşımdan. Mənsur Mənsurov, 1344 (=1925)». Həmin vərəqdə Ömər Xəyyam, Cəlaləddin Rumi, Möhtəşəm Kaşani və başqa şairlərdən şer parçaları vardır. Əlyazmanın 44a və 364b vərəqlərində Novruz Ağayevin şəxsi möhürü, 1b vərəqində isə oxunaqlığını itirmiş bir yumurtavari möhür vardır.

Vaxtı ilə əlyazmalar şöbəsində işləmiş Novruz Ağayevin bu kitabı əldə etməsi haqqında ədəbiyyatşünas alim, uzun müddət Əlyazmalar Fondunun, indiki Əlyazmalar İnstitutunun direktoru olmuş, mərhum Məmmədəğa Sultanova və başqa yoldaşlara söylədiyinə əsasən məlum olur ki, onun İranda bu divanı almaq üçün maddi imkanı olmur. Həyat yoldaşından xəbərsiz onun qızıl boyunbağını kitabsatana verir, əvəzində bu əlyazmanı alır. Böyük çətinliklə bahasına əldə edilmiş bu qiymətli və nadir əlyazma nüsxəsi sonralar yaxşı mühafizə edilmədiyindən müəyyən dərəcədə keyfiyyətini itirmişdir.

Əlyazması şairin divanının elmi-tənqidi mətninin tərtibi üçün ən yararlı mənbələrdən olmaqla bərabər, bir abidə kimi xeyli qiymətlidir. Xüsusilə xəttatlıq tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

S-12/8966

143. Divan

ديوان
(fars dilində)

Saib Təbrizi⁹⁰

صائب تبریزی

Saib Təbrizinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan divanlarının, eləcə də bu əlyazmasının özünəməxsus qiymətli cəhətləri vardır. Bu nüsxənin dəyərli cəhəti onun başqa əlyazma divanla müqayisə edilib müəyyən uyğunsuzluqların, qəzəllərdən çatışmayan beytlərin, bəzən tam bir qəzəlin, eləcə də bəzi sözlərin haşiyələrdə verilməsidir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır. Qəzəllər arasında verilən fars dilində

⁹⁰ Müəllif haqqında bax: S-4, №142.

(yənə orada) sözləri qırmızı mürəkkəblədir. Qəzəllər hər səhifədə yaşıl xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Əlyazmanın əvvəlindən və orta hissələrindən çatışmayan hissələri nisbətən yeni vərəqlərə eyni xətlə yazılıb əlavə edilmişdir. Bununla belə, əlyazma sondan naqis qalmış və bərpa edilmişdir. Əldə divanın ancaq qəzəliyyat hissəsidir. Cildi həndəsi cizgili zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 15x24 sm., həcmi: 190 vərəq). Sondan naqis olduğundan katibi, köçürüldüyü yer və tarixi aydın deyildir. Paleoqrafiyasına görə, əsas hissə XIX yüzillikdə, bərpa edilmiş hissənin isə XX yüzillikdə köçürüldüyünü söyləmək olar. Əlyazmanın əsas hissəsi Şərqi üsulu ilə səhifələnmişdir. İlk ağ vərəqində qara karandaşla Sədi şerindən nümunə verilmişdir. Divanın əvvəlinə 9, eləcə də 15-ci və 64-157-ci vərəqlər əlavə edilmişdir.

Əlyazmanın 1a, 20b, 43b, 124a, 137b, 138b vərəqlərinə Novruz Ağayevin şəxsi möhürü basılmışdır.

M-53/53

144. Divan

ديوان
(fars dilində)

Məsud Səd Səlman⁹¹

معسود سعد سلمان

M-199/199

145. Divan

دیوان
(özbək dilində)

Əlişir Nəvai⁹²
علیشیر نوای

M-135/135

146. Divan

دیوان
(fars dilində)

Saib Təbrizi⁹³

صائب تبریزی

⁹¹ Müəllif və əsər haqqında geniş məlumat üçün bax: Bəhmən Mirzə koll., №25.

⁹² Əsərin müəllifi və geniş məzmunu haqqında bax: Bakıxanov koll., №2.

⁹³ Müəllif haqqında bax: Novruz Ağayev koll., S-4, №142.

Saib Təbrizi divanı Əlyazmalar İnstitutuna Novruz Ağayev kolleksiyasından gələn bir neçə əlyazma içərisində öz xəttinin gözəlliyinə görə fərqlənir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həm də öz fəlsəfi qəzəlləri ilə şöhrətlənən Saib Təbrizinin divanının bu nüsxəsində şairin bir-iki qəsidəsini çıxmaq şərtilə ancaq qəzəlləri daxil edilmişdir.

Ağ, saya və bir sıra mavi və sarı rənglə boyanmış vərəqlərə qara mürəkkəblə, gözəl nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Mətn hər vərəqdə qara, qırmızı və qızılı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Bəzi vərəqlərin haşiyəsində də eyni xətlə bir neçə qəzəl verilmişdir ki, bunlar da çox ehtimal katibin sonradan başqa nüsxə ilə müqayisəsi zamanı rast gəldiyi qəzəllərdir.

Əlyazmanın sonluğu mükəmməldir. Şamaxılı katib Məhəmmədhüseyn tərəfindən h.1090 (=1679)-cı ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Əvvəlcədən «Əlif» hərfindən bir neçə, orta hissəsindən isə «dal» hərfindən 56 və 57-ci vərəqlər arasında qəzəllər çatmır. Əlyazması bərpa edilmişdir. Orijinal cildindən onun medalyonlu, zərli qovluğu və iç tərəfi saxlanmış üzərinə yeni, zoğalı rəngdə meşin cild çəkilmişdir (ölçüsü: 17x30 sm., həcmi: 142 vərəq). 2a, 35a, 46a, 67a, 124a, 143b, 144a vərəqlərinə müxtəlif şəxsi möhürlər basılmışdır. Lakin onlar bütünlüklə oxunaqlığını itirmişlər.

21b, 80a, 111b və sonuncu vərəqlərə Novruz Ağayevin şəxsi möhürü basılmışdır.

Yaxın və Orta Şərqlə xalqları ədəbiyyatının inkişafında əhəmiyyətli mövqeyi olan Saib Təbrizi yaradıcılığı Azərbaycanca Novruz Ağayevin kolleksiyasından gələn əlyazma nüsxələrə əsasən tədqiq edilmişdir.

Abidə Saib Təbrizinin yaradıcılığını, onun əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin öyrənməkdən əlavə, Məhəmməd Hüseyin kimi şamaxılı bir xəttatın fəaliyyətini, beləliklə də Azərbaycanda XVII yüzillikdə xəttatlıq tarixini öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardandır.

M-443/458

147. Divan

ديوان
(fars dilində)

Hafiz Şirazi⁹⁴

حافظ شیرازی

XIV yüzilliyin məşhur fars şairi Xacə Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi h.725 (=1325)-ci ildə Şirazda yoxsul ailədə anadan olmuşdur. Dövrünə görə mükəmməl təhsil almış dərin zəka, möhkəm yaddaşa malik Məhəmməd

⁹⁴ Müəllif haqqında bax: M-96, №54.

«Qur'ani-Kərim»i əzbər bildiyindən Hafiz təxəllüsü götürmüşdür. Yoxsul həyat keçirməsinə baxmayaraq, əsərlərində yoxsulluq, şikayət motivləri yoxdur. Müxtəlif mərasimlərdə Qur'an oxumaqdan aldığı vəsait, eləcə də yüksək mənəb sahiblərinin etdiyi yardımla güzəran keçirmişdir. Hicri 792 (=1389)-ci ildə Şirazda vəfat etmişdir.

Hafizin şerhləri vəfatından sonra divan şəklində toplanmışdır. Mənbələrdə Hafiz divanını ilk dəfə toplayanın Azərbaycan şairi Qasim Ənvər olduğu ehtimalla göstərilir.

Hafiz yaradıcılığında böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin təsiri göründüyü kimi, Hafizdən sonra yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də bu böyük fars şairinin təsirini görmək mümkündür. Azərbaycan şairləri onun əsərlərinə böyük qiymət verdikləri, qəzəllərinə cavablar yazıldığı və qəzəllərindən bir çoxunu Azərbaycan şairləri öz əsərlərinə təzmin etdiyi ədəbiyyat tarixindən məlumdur.

Novruz Ağayevin kitabxanasından gələn bu əlyazma ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə, incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Əvvəlindən naqisdir. Qəsidələrindən əvvəldə iki beyt qalmışdır. Bundan sonra şairin qəzəlləri başlanır ki, onun zərli ornamentlə müzəyyən başlığı vardır. Əlyazması sondan da naqisdir. Bununla belə şairin qəzəl, müxəmməs, tərçibənd, tərkiyyənd, rübai və b. lirik şerhləri öz əhatəliliyi ilə seçilir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVI əsrin sonunda köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Əlyazma bərpa edilmiş, bərpa zamanı əvvəlinə və sonuna yüzə yaxın ağ

vərəq əlavə edilmişdir. Cildinin tarixi də bərpa dövrünə aiddir. Cildi istedadlı müzəhhib tərəfindən düzəldilmişdir. Onun üç tərəfinə əlavə edilmiş mavi rəng parçanın kənarları da cildin kənarları kimi zərli ornamentlə bəzədilmişdir. Cildin şirazəsi də zərlə bəzədilmiş və orada rus dilində «Xodca Afis» sözləri yazılmışdır (ölçüsü: 8x11 sm., həcmi: 261 vərəq). 1a vərəqində Novruz Ağayevin möhürü basılmış və onun xəttile iki beyt farsca şer yazılmışdır. Divanın həmin vərəqində yenə N.Ağayevin şəxsi möhürü vurulmuş, bir qədər aşağıdan isə divanın h.1224 (=1809)-cü ildə hədiyyə olaraq verildiyi naməlum şəxs tərəfindən göstərilmiş və oxunaqlığını itirmiş bir möhür də basılmışdır. Əlyazmanın həcmi, xətti, ölçüsü, ümumiyyətlə tərtibindən onun sifarişlə köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

انشاء

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman⁹⁵

جامی عبد الرحمن

Caminin bu inşasında dövrünün Sultan Hüseyin Bayqara, Əlişir Nəvai, Qazızadə Rumi, Übeydullah Səmərqəndi, Xacə Nəcməddin, Sultan Məhəmməd Rumi, Şərəfxan, eləcə də Əmirəlmöminin⁹⁶ övladlarından olan bəzi hind Sultanlarına, Şirvanşaha, ərəb füzəlasından bəzisinə və başqalarına göndərdiyi məktubları və bunların bir çoxunun cavablarının surətləri cəmlənmişdir. «İnşa» müəyyən münasibətlə meydana çıxan xırda yazıları, Osman Çələbi adına söylədiyi müəmması da daxil edilmişdir. Əsasən fars dilində olan həmin yazışmalar içərisində, ərəb füzəlasından bəzilərinə yazdığı məktub kimi ərəb dilində olanlarına da təsadüf edilir.

Ağ, saya Şərq istehsalı vərəqlərinə mətni qara, sərlövhələri və yarımşərlövhələri qırmızı mürəkkəblə, incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söhlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı rəngdədir. Əlyazmanın köçürülmə tarixi h.1074 (=1663)-cü il,

⁹⁵ Müəllif haqqında bax: N13.

⁹⁶ «Əmirəlmöminin» imam Həzrəti-Əlinin ləqəblərindən, titullarından biridir.

katibi isə Şeyx Əhməd ibn Məhəmməddir. 1b vərəqində üzərində «Əbdəhü Şeyx Əhməd» (Onun (Allahın) qulu Şeyx Əhməd) yazısı olan möhür də çox ehtimal ki, katibin möhürüdür. Möhürün yanında olan yazının xətti və mürəkkəbi əsərin əsas hissəsinin yazısı ilə uyğun gəlməsi bu ehtimalı müəyyən qədər doğruldur. Əlyazmasında verilən sətiraltı şərhlər, müəyyən tərcümələr, eləcə də haşiyələrdəki yazılar Azərbaycan və fars dillərindədir. Abidənin 132a vərəqinə basılmış üç möhür oxunaqlığını itirmişdir. Əlyazması bərpa edilmişdir. Cildi qara meşindəndir (ölçüsü: 12x20 sm., həcmi: 145 vərəq). Əlyazmanın sonunda katibin farsca nəzmlə aşağıdakı məzmununda belə bir qeydi vardır: «Ah, İlahi, ömrü zay etdim. Hər səhər ağlayıram, nalə edirəm. Heç cür yol, küncüm yoxdur. Allahın rəhmət dəryasından ümidimi üzməyin».

Novruz Ağayevin kitabxanasından gələn əlyazmalar içərisində ən çox Caminin bu əsərinə kolleksionerin şəxsi möhürü basılmışdır. Mərhum Novruz Ağayev əlyazmanın vərəqlərinin cırılıb götürülməsindən ehtiyat edirmiş kimi 1b, 15b, 16b, 33b, 34a, 73b, 92b, 138b, 144b və 145b vərəqlərində şəxsi möhürünün izlərini qoymuşdur. Bu cür əzizlənən abidə sonralar göy rəngli karandaşla səhifələrin bəzisi qaralanmışdır. Belə rəftar çox ehtimal ki, azyaşlı uşaq əlləri ilə edilmişdir.

Əlyazmasının tamlığı və onun XVII əsr istehsalı olması baxımından əsərin mətnini öyrənmək üçün yararlı

nüsxələrdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

M-456/2493

149. Külliyyat

کلیات

(fars dilində)

Ürfi Şirazi⁹⁷

عرفی شیرازی

Ürfinin Novruz Ağayev kolleksiyası ilə Əlyazmalar İnstitutuna daxil olan divanının bu nüsxəsi ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Hər vərəqdə mətni çərçivəyə alınmışdır. Cildi ornamentli, medalyonlu qəhvəyi meşindəndir. Divanda hər bir şer növünə – qəsidələr, qezəllər, rübailər, «Saqinamə», «Xosrov və Şirin» və başqalarına müzəyyən ünvan verilmişdir (ölçüsü: 13x24 sm., həcmi: 355 vərəq). Əlyazma h.1080 (=1669)-cı ildə Saracayi xan tərəfindən köçürülmüşdür. Tərtibçi tərəfindən külliyyatın nəsrə yazılmış müqəddimə hissəsində (2a-8a) Ürfi haqqında bioqrafik məlumat, katibin əlyazmanı köçürməkdə məqsədi haqqında məlumat vermiş, elə

⁹⁷ Müəllif haqqında bax: Qayıbov koll., B-1716, №81.

oradaca bir qitədə «Külliyat»ın tərtibçisinin elə Saracayi xan, yəni əlyazmanın katibinin özü olduğunu göstərmişdir. Əlyazma bərpa olunmuşdur. Aradan bəzi vərəqlər çatmır. 106, 107, 120, 182 vərəqlərdə paygirlər düz gəlmir.

Əlyazmanın cildinin hər iki üzünün iç qabığında və 8a, 104b, 143b, 208a, 216a, 326b, 356b vərəqlərində Novruz Ağayevə məxsus möhür vurulmuşdur.

Abidə Novruz Ağayevdən başqa bir çox şəxslərin kitabxanasında olmuş və onların şəxsi möhürləri vurulmuşdur. Möhürlər üzərində «Əbdəhü raci, Rüstəm» (Onun (Allahın) qulu Rüstəm, ikincisi üzərində «La ilahə illəllah əl-həqqul-mübin, əbdəhü Rüstəm» (Aşkar haqqın sahibi Allahdan başqa Allah yoxdur. Onun (Allahın) qulu Rüstəm) sözləri yazılmış, eləcə də başqa naməlum şəxslərin oxunması çətin olan möhürləri də basılmışdır. Göründüyü kimi, şəxsiyyəti məlum olmayan Rüstəm adlı bir şəxsin iki müxtəlif möhürü olubmuş.

B-379/1997

150. Məcmuə

مجموعه

(fars dilində)

Məcmuəyə «Meracnamə» (1a-20a), «Cəngnamə» (20b-59a), «Hekayəti-Dəqyanus» (59a-71a), «Siracnamə» (71a-

269

75b), «Hekayəti-Təmim ibn Həbib əd-Dari» (76b-124b) adlı dini mövzularda yazılmış əsərlər daxildir. Bu əsərlərdə əsasən Məhəmməd Peyğəmbər salavatullahın həyatı və Peyğəmbər kimi fəaliyyətindən bəhs edilir. Burada Həzrəti-Əli əleyhissəlam, İmam Hüseyin və başqa imamlarla, eləcə də islam tarixində tanınmış başqa şəxsiyyətlərlə əlaqədar vəqəələr vardır.

Məcmuə əvvəldən və sondan naqisdir. Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarım sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Mətni hər səhifədə qırmızı və qara xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Məcmuəyə daxil olan əsərlərdən ancaq «Hekayəti Təmim ibn Həbib əd-Dari» nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bütün əsərlər bir katibin xətti ilədir. Köçürüldüyü yer və katibin adı haqqında heç bir məlumat verilməmişdir ⁹⁸. Cildi, üzərinə ağ ornamentlə bəzənmiş qara dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 124 vərəq).

Abidənin 8a, 26b, 71a, 105b, 124b vərəqlərinə Novruz Ağayevin şəxsi möhürü basılmışdır. Bundan əlavə ayrı-ayrı səhifələrə müxtəlif möhürlər basılmışdır ki, bunların da bəzisi oxunaqlığını itirmişdir. Bunlardan bir kiçik yumurtavari möhürün Məhəmməd Kazıma aid olduğu oxunulur. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Tam olan hər əsərin sonunda katib qeydləri verilmişdir. Bunlardan «Qəriqi-

⁹⁸ Qeydlər birinci əsərin sonluğundan alınmışdır.

rəhməti yəzdan kəsi bad ki, katibra bil həmdi konəd yad»⁹⁹ (20a vər.), «İn neveştəm əz bərayi-ruzigar, Mən nəmanəm xətt bemanənd yadigar»¹⁰⁰ (76a vər.), «Yaran, bəradərin mərə yar konid, Tabut mərə çub şimşad konid»¹⁰¹ (71a vər.) kimi qeydləri göstərmək olar.

A-209/653

151. Səhifeyi-kamilə¹⁰²

صحيفة كاملة

(ərəb və fars dillərində)

Əsər özü ərəb dilindədir. Hər sətrin altında verilən tərcümə və şərh isə fars dilindədir. Əsərin həmin əlyazmasında əsasən qırx doqquz dua verilmişdir. Onlardan əvvəl müqəddimə hissəsində övliyalardan da danışılır. Müxtəlif çətinliklərə düşərkən, yaxud müəyyən münasibətlə (məsələn, Ramazan ayında) oxunan dualardan ibarət həmin əsərin əksəriyyəti imamlar – Məhəmməd Bağır, Məhəmməd Cəfər, Zeynalabdin və başqalarının dilindən verilir.

«Səhifeyi-kamilə» əsərinin əlyazması ağ, saya vərəqlərə ərəbcə mətni qara, fars dilində olanları isə qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Cildi həndəsi cizgili qəhvəyi

⁹⁹ Tərcüməsi: O kəs ki, katibi həmd ilə yad edərsə, Allahın rəhmətinə qərğ olsun. (T.N.).

¹⁰⁰ Tərcüməsi: Bunu yazdım ruzigar üçün. Mən qalmaram, xətt yadigar qalsın.

¹⁰¹ Tərcüməsi: Dostlar, qardaşlar, məni yad edin. Tabutumu çöpdən edin.

¹⁰² Əsərin müəllifi və yaxud tərtibçisi müəyyən edilmədi.

meşindəndir (ölçüsü: 9x17 sm., həcmi: 215 vərəq). Abidənin köçürüldüyü yer və onun katibi göstərilməmişdir. Fəqət, h.1095 (=1683)-ci ildə Məhəmməd Tahir tərəfindən köçürüldüyü 194a vərəqində qeyd edilmişdir. Mətn hər vərəqdə göy rəngli və zərli xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Haşiyələrində mətnə aid yazılar vardır. «Səhifeyi-kamilə» əlyazmanın 3b-194a vərəqlərini əhatə edir. Qalan vərəqlərdə yenə dini məzmunlu yazılar vardır.

1a, 3a, 16a, 41b, 156b, 188b, 214b, 215b vərəqlərinə kolleksiyaçı Novruz Ağayevin şəxsi möhürü basılmışdır.

B-1664/3289

152. Silsilətüz-zəhəb

سلسلة الذهب

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman¹⁰³

جامی عبد الرحمن

Cami əsərləri əlyazmalarının öyrənilməsində Novruz Ağayevin kolleksiyasından gələn nüsxələr xüsusi maraq doğurur. Aşağıda təsviri verilən bu abidə şairin «Silsilətüz-

¹⁰³ Müəllif haqqında bax: №13.

zəhəb» poemasının ən nadir nüsxələrindəndir. Caminin Azərbaycanda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və mükəmməl əlyazmalarından sayılan «Həft övrəng»ə daxil «Silsiletüz-zəhəb» ilə müqayisədə aydınlaşdı ki, bu əlyazması daha mükəmməl və tarixilik baxımından qədimdir. Belə ki, əvvəlindən bir neçə bölmə şairin «Həft övrəng»inə daxil edilməmişdir. Bu da bizim fikrimizcə və çox ehtimal ki, «Xəmsə» yaratmaqdan əvvəl yazılmış, sonradan isə şairin özü tərəfindən «Xəmsə»sinə əlavə olunan dövrədə başlanğıc hissə kimi ixtisar edilmişdir. Çünki şair orta əsrdə əsər yazmaq qaydasını, onun əvvəlində nə vermək lazım gəldiyini çox yaxşı bilmiş və «Həft övrəng»in birinci poemasında buna riayət etmişdir. «Həft övrəng»in ortalarına əlavə edilmiş «Silsiletüz-zəhəb»də giriş hissəsinə ehtiyac olmadığından çox ehtimal ki, məhz buna görə təkrarlara yol verməmək məqsədilə əsərin əvvəlindən ixtisarlara edilmişdir. Beləliklə, haqqında danışılan bu əlyazması əsərin ilk redaksiya nüsxəsi olduğu aydınlaşır.

Cami əsərlərinin ən mükəmməl və nadir əlyazmaları kimi bu abidə də Herat nüsxəsidir. Mükəmməl sonluğu vardır.

Ağ, sayə və rəqlərə mətni qara, sərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttilə iki sütunda yazılmışdır. Sütunlar hər vərəqdə qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Katibi Məhəmmədsaleh ibn Həsən Hərəvi, köçürülmə tarixi h.1004 (=1595)-cü ildir. Şairin vəfatından təxminən yüz il sonra, eləcə də onun yaşadığı Heratda köçürülən bu abidə

şübhəsiz ki, bəlkə də şairin öz avtoqraf nüsxələrindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın xətti katibin Herat xəttatlıq məktəbinin ən istedadlı davamçılarında olduğuna göstərir. Əlyazmanın orta hissələrindən bir-iki vərəq çatmır. Cildi qara medalyonlu meşindəndir (ölçüsü: 12x23 sm., həcmi: 132 vərəq).

Əlyazmanın 1a, 2a və 132b vərəqlərinə kitabdar Novruz Ağayevin şəxsi möhürü basılmışdır. 1b vərəqində oxunaqlığını itirmiş daha bir dördkünc möhür vardır.

Abidə Caminin yaradıcılığını, əsərlərinin əlyazmalarını öyrənmək üçün qiymətli nümunədir.

M-403/403

153. Xülasətül-Xəmsə

خلاصة الخمسة

(fars dilində)

Təxminən XV yüzillikdən başlayaraq «Xülasətül-Xəmsə» və «Xülasətül-Xəms» adları ilə, əlyazma şəklində geniş yayılmış əsərlər meydana çıxmışdır. «Xülasətül-Xəmsə» yalnız Nizami, Cami, Nəvai xəmsələrindən və bəzən də Abdulla Hatifinin «Xəmsə» poemalarına cavab olaraq yazdığı əsərlərdən seçmə parçalar – nəsihətamiz fikirləri əhatə edir.

Müxtəlif əlyazmalarında müxtəlif miqdarda parçalar

verildiyi aşkarlanmışdır. Bu parçalarda ədalət, insaf, səbr, dostluq, ehtiyat, dövrün vəfasızlığı, xamuşluq (sakitlik), dözümlü, fəzilət, şükür etmə, söhbətin təsiri, iradə, mal-dövlət və başqa cəhətlərin tərif, bununla da onların cəmiyyət üçün, geniş xalq kütləsi üçün əhəmiyyəti verilir.

«Xülasətül-Xəmsə»nin Novruz Ağayev kolleksiyasından gələn əlyazması ən nəfis nüsxələrdən biridir. Zərli ornamentli başlığı olan bu əlyazmanın iki ilk vərəqi bütünlüklə ornamentlidir. Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr isə qırmızı mürekkəblə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi sərlövhələr zərli. Əlyazmanın haşiyələri də zərlə müzəyyəndir. Şerlərin beytləri bir çox hallarda isə iki beyti zərlə və göy rənglə çərçivəyə alınmışdır. Hər vərəqdə şer parçaları müxtəlif istiqamətlərdə yazılmışdır. Sondan naqis olduğundan katibi, köçürüldüyü tarix və yeri məlum deyildir.

Paleoqrafik cəhətlərinə əsasən onun XVI yüzillikdə hazırlandığını ehtimalla söyləmək mümkündür. Əlyazması bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 10x17 sm., həcmi: 33 vərəq). Əsərdə əsasən parçalar iki beytdə – dörd misrada verildiyindən naməlum şəxs tərəfindən əsərin «Rübaiyyati-nəsayeh» olduğu 2a vərəqində göstərilmişdir. Halbuki səkkiz, bəzən də çox və ya az miqdarda verilmiş misralara da rast gəlmək mümkündür.

1a, 2a, 32b, 33b vərəqlərində Novruz Ağayevin möhürü vurulmuşdur. 1b və son vərəqlərində tarixi XX yüzilliyə aid

müxtəlif qeydlər, 2a vərəqində isə Məhəmməd adlı şəxsin h.1076 (=1665)-cı il tarixli imza və qeydi vardır.

Əlyazması Nizami «Xəmsə»sindən seçmə nəsihətamiz parçaların yayılması və əhəmiyyətindən əlavə, bir abidə kimi də xüsusilə maraqlıdır.

C-318/9271

154. Həft övrəng

هفت اورنگ
(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman¹⁰⁴

جامی عبد الرحمن

Əbdürrəhman Caminin Nizami Gəncəvi «Xəmsə»sinə cavab olaraq əvvəllər ustadının «Xəmsə»si kimi beş, sonradan isə iki əvvəl yazdığı poemaları əlavə edərək «Həft övrəng» adlandırdığı yeddi poemadan ibarət əsərinin ən mükəmməl və bədii cəhətdən də ən nadir, qiymətli əlyazmalarından biridir. Burada şairin «Töhfətül-əhrar», «Sühbətül-əbrar», «Yusif və Züleyxa», «Leyli və Məcnun», «Xirənameyi-İskəndəri», «Silsiletüz-zəhəb» və «Salaman

¹⁰⁴ Müəllif haqqında bax: №13.

və Absal» poemaları tam şəkildə verilmişdir. Bütün poemaların əvvəlində zərli, boyalı ornamentli başlıqlar vardır. Bunlardan əlavə, hər bir poemanın iki ilk səhifəsi zərli müzəyyənləşdirilmişdir. Eləcə də onların mükəmməl sonluqları vardır.

Əlyazması ağ, sayə vərəqlərə dörd sütunda, içərisində az dərəcədə şikəstə ünsürləri olan incə nəstəliq xəttlə qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Sonluqlarda əlyazmanın katibinin Mübarizəddin, köçürülmə tarixinin isə h.1018 (=1609)-ci il olduğu qeyd edilmişdir. Bütün vərəqlərdə sütunlar zərli xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Haşiyələrdə ara-sıra mətnlə əlaqədar qeydlər vardır. 1b və 2a vərəqlərinin üzərində «Allahummə səlli əla əmirün-Məhəmməd, 1104» sözləri olan çox kiçik həcmli, yumurtavari, bütün poemaların sonunda isə üzərində «La ilahə illəllah əl-maliku həqqül-mübin, Mürtəza əl-Hüseyni, sənə 1131» sözləri olan yenə yumurtavari möhür basılmışdır. Əlyazmanın titul vərəqində müxtəlif maddeyi-tarixlər, xüsusilə təvəllüd tarixləri vardır ki, bunlar da əlyazmanın «Qur'ani-kərim» kimi qiymətləndirilməsini göstərir.

Adətən bu cür qeydlər sahibinin böyük ehtiramla saxladığı müqəddəs kitablarda edilirdi. Bunlar XX yüzilliyin birinci yarısına aid qeydlərdir. Üç ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu, zoğalı meşin cild abidənin orijinal cildir (ölçüsü: 17x29 sm., həcmi: 293 vərəq).

Novruz Ağayevin kolleksiyasından gələn bu əlyazması öz

mükəmməlliyinə, tarix baxımından qədimliyinə görə şairin poemalarının elmi-tənqidi mətnini yaratmaqda cildinin gözəlliyi, orta əsrlərdə müzəhhiblik tarixini, ornamentli başlıqları və xətti, həmin dövrlərdə rəssamlıq və xəttatlıq tarixlərini, eləcə də Azərbaycanda Cami əsərlərinin yayılmasını öyrənmək üçün ən tutarlı qaynaqlardandır.

ABDULLA ŞAIQ

Abdulla Şaiq Mustafa oğlu Talıbzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, şair, nasir, dramaturq və pedaqoq olmaqla geniş fəaliyyət göstərmişdir. Şairin uşaq ədəbiyyatının inkişafında da xidmətləri böyükdür.

Talıbzadə Abdulla Şaiq Mustafa oğlu 1881-ci il fevral ayının 24-də Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. 7 yaşında ikən məktəbə getmiş, fars və rus dillərini öyrənmişdir. 1894-cü ildə anası ilə Xorasana köçmüş və fars dilində təhsilini davam etdirmişdir. 1900-cü ildə onlar Tiflisə qayıdır, bir il sonra Bakıya gəlir və gənc Abdulla burada müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Həmin ildən sonra Xalq Maarifi sahəsində müxtəlif xidmətlər göstərir, dərs kitabları, proqramları tərtib edir. Görkəmli pedaqoqun «Uşaq gözlüyü» (1910), «Gülzar» (1912) və başqa dərs kitabları inqilabdan əvvəlki müəllimlik fəaliyyətinin nailiyyətlərindəndir. Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonrakı dövr şairin yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir.

Sovet hökuməti ədibin maarif və ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, ona Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi adı vermiş, Lenin və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri təltif etmişdir. 1945-ci ildə Şamaxı dairəsindən ikinci çağırış SSRİ Ali Sovetinə deputatlığa

namizəd seçilmişdir.

Ədib 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmiş və fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir. Abdulla Şaiq əsrimizin ilk illərindən başlayaraq yeniliyi təbliğ edən kiçik şerlər, hekayələr, pyeslər yazmışdır.

Həsən bəy Zərdabinin ölümü münasibətilə «Nişanlı qız», «Simurq quşu», «Bəxtsiz rəfiqələr», «Şikayətlərim», «İrəli», «Fidan» və b. şerləri, «Məktub yetişmədi», «Köç», «Göbələk», «İntiharmı, yaşamaqımı?», «Əsəbi adam», «Solmaz və Sönməz» adlı hekayələri, «Dursun», «Əsrimizin qəhrəmanları», «Araz» və b. romanları, «Şah Abbas», «El oğlu», «Ana», «Nüşabə» və b. pyesləri uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri olan «Tıqtıq xanım», «Tülkü həccə gedir», «Yaxşı arxa» və s. göstərmək olar.

Geniş yaradıcılıq yolu keçmiş Abdulla Şaiqin müxtəlif roman, pyes, hekayə və şerlərindən başqa onun özünəməxsus zəngin ev kitabxanası, şəxsi kolleksiyası olmuşdur. Elmin müxtəlif sahələrinə aid toplanmış abidələrin öyrənilməsi və tədqiqi yalnız onun əsərlərinin istifadə etdiyi mənbələri, yazılı abidələri üzə çıxarmaqla kifayətlənmir, həm də ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə unudulmuş şəxslərin müəyyənləşdirilib aşkara çıxarılmasına yardım edir.

Əlyazmalar İnstitutunda Abdulla Şaiq kolleksiyasından 13 əlyazma və bir sıra çap kitabları saxlanılır. Çap kitabları içərisində ən qiymətliələrindən «Cavadnameyi-türki»ni, Şeyx Sədi Şirazinin «Gülüstan», Seyid Əzim Şirvaninin «Divanı»,

İsmayıl Həqqinin «Divan»ı, Füzulinin «Divan»ı, «Bülbülnamə», «Seyfəlmülük», Seyid Əbdülqasim Nəbatinin «Divan»ı, rus dilində bir sıra başqa kitabları göstərmək olar.

Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyatı və İncəsənət arxivində də Abdulla Şaiqin fondu (fond 126 şifrə altında) saxlanılır. Burada müəllifin öz yazdığı əsərlərdən – pyes, hekayə, roman və onların müxtəlif variantları, tərcümə əsərləri, xatirə və qeydləri, ailəsinə və ayrı-ayrı şəxslərə məktubları, müxtəlif sənədlər, çap kitabları və s. mühafizə olunur.

Abdulla Şaiq kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

B-2037/3662

155. Bustan

بوستان
(fars dilində)

Şeyx Müsləhəddin Sədi Şirazi

شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی

Əsərin müəllifi Şeyx Müşərrəfəddin Müslihəddin Sədi Şirazi fars şairi olub, h.589 (=1193)-cu ildə Şirazda anadan olmuş, 690 (=1291)-ci ildə vəfat etmişdir. O, lirik əsərlər divanından əlavə, Azərbaycanda məşhur olan, həm də məktəb-mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə olunan «Gülüstan» və «Bustan» adlı didaktik əsərlərin müəllifidir.

Şeyx Sədi Şirazinin «Bustan» əsərinin bu nüsxəsi xüsusilə maraqlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu əlyazmanın kolleksiyalarda saxlanması təsadüfi olmamışdır. Sədinin həmin əsəri və xüsusilə didaktik hekayətlərindən ibarət «Gülüstan»ı da XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində dərslik kimi istifadə edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 113 vərəq). Zərli medalyonlu qara meşin cildə tutulmuşdur.

Həmin nüsxənin özünəməxsus üstün cəhətləri diqqəti cəlb edir. Sonluqda belə bir məlumat verilir: «Bu kitab Talıbın xələfi (oğlu) həqirül-fəqir, kəsirüt-təqsir Süleyman Əli ilə... Borçalı mahalının Sərban kəndində 1258-ci hicri tarixdə tamamlandı» (Bu, miladi tarixlə 1842-ci ilə (29 aprel) bərabərdir. Sərban kəndində Borçalı mahalının bir toponim kimi etimologiyasını da araşdırmaq çox maraqlıdır.

Əlyazmanın dəyərini artıran cəhətlərindən biri də yazıçı və şair Abdulla Şaiqin babası Süleyman Talıb oğlu tərəfindən köçürülməsidir. Əlyazmanın titul vərəqində Abdulla Şaiqin ərəb əlifbası ilə bənövşəyi mürəkkəblə yazdığı qeyd bunu

təsdiq edir. Əlyazmanın Abdulla Şaiq kolleksiyasından gəlməsi, üzərində Şaiqin avtoqraf qeydi olmasından əlavə araşdırma zamanı məlum oldu ki, Şaiqin babası Süleyman Talib oğlu fars dilini mükəmməl bilən, ədəbiyyatı sevən, dövrünün məşhur xəttatı kimi nəstəliq və şikəstə xətlərinin xüsusiyyətlərinə bələd şəxs olmuşdur. Mətn üzərində izahlar, təshihlər də aparılmışdır. Mətnə qismən ayrı-ayrı sözlərin, bəzən də bütün misranın sətiraltı izahları verilmişdir. Sonda şəcəri əlifbası ilə yazılar da vardır. Bu əlifba ərəb əlifbası hərflərini rəqəmə çevirən «əbcəd» əsasında qurulmuşdur. Görünür elə ona görədir ki, katib əlyazmanın əvvəlindəki ağ vərəqlərdə «Hesabi-əbcədi-kəbir» sərLövhəsi altında səkkiz kəlmənin hamısının ayrı-ayrı hərflərini, altında isə rəqəmləri göstərmişdir. Əlyazmanın 1b vərəqinə isə iki möhür basılmışdır. Birinci möhür üzərində «Əbdəhü Süleyman, 1257» (Onun (Allahın) qulu Süleyman, 1257), digəri üzərində isə «Allah əbu-i küll, əbdəhü Süleyman, 1258» (Allah küllün (bütün mövcudatın) böyük atasıdır, onun (Allahın) qulu Süleyman, 1258) sözləri yazılmışdır.

Bu möhürün tarixi əsərin köçürülməsi tarixi ilə eyni ilə təsadüf edir. O biri möhür isə bir il əvvəl yazılmışdır.

Süleyman Talib oğlunun köçürdüyü bu əlyazma katibin vaxtı ilə zəngin kolleksiya sahibi olması fikrini söyləmək üçün bizə əsas verir. Əlbəttə, burada məqsəd əlyazmanı bir abidə kimi Abdulla Şaiq kolleksiyasından gəldiyini göstərməklə yanaşı, mədəniyyət tariximizdə unudulmuş Süleyman Talib

oğlunun adını  d biyyat aləminə tanıtmaqdan ibarətdir.

قافقاز چيچهگي
(türk dilində)

Rudolf Batsal

روده نف باتسال

Əsərin müəllifi Rudolf Batsal nemə (alman) şairidir. «Qafqaz çiçəyi» dramı rusçaya gürcü şairi Asayi Gerayi Cabaqi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərin türkçə mütərcimi Abdulla Şaiq Talıbzadədir. Yazılma tarixi haqqında heç bir qeyd yoxdur.

Əlyazmanın mətni incə nəstəliq xəttlə qara mürekkəblə, mil-mil şagird dəftərinə yazılmışdır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 65 vərəq).

Üç pərdədə yazılmış dramaya polkovnik Drijkov, onun kapitanı Qodunov, Qodunovun məşuqəsi Zəhra (Çərkəz qızı), Zəhranın nişanlısı Aslan, Şeyx Şamil və başqa obrazlar iştirak edir.

Əlyazma Abdulla Şaiqdən başqa Q.Abdulov adlı başqa bir şəxsin kolleksiyasında da olmuş və möhürü vurulmuşdur. Möhür əlyazmanın demək olar ki, bütün səhifəsində basılmışdır. Abdulla Şaiq əsəri köçürdükdən sonra üzərində redaktə aparmış, bəzi hissələri çıxarmış, bəzən isə əlavə

etmişdir. Əsər tamdır. Sonda qara karandaşla Şeyx Şamilə həsr edilmiş şer yazılmışdır. Bəlkə də bu şer Abdulla Şaiqin şeridir.

1a və sonuncu 65b vərəqlərində üzərində «A.D.M.A.Q.M. Liter. Teatralğnoqo otdela, inv.№1374-254. Data vıstuplen. 1929» sözləri yazılmış ştamp vurulmuşdur.

B-2036/3661

157. Zübdətül-vəcizət

زبدة الوجيزة

(ərəb dilində)

Bəhaəddin Məhəmməd ibn Hüseyin ibn

Əbdüs-Səməd

əl-Harisi əl-Kubai əl-Amili

بهاءالدين محمد ابن حسين ابن عبد الصمد الحرثي القباعي العاملي

Şeyx Bəhai və Şeyx Bəhaəddin kimi tanınan Amili Şah Abbasın hökmdarlıq dövrünün (1557-1628) məşhur alimi olmuşdur. O, h.953 (=1546)-cü ildə Livanın Baalbəy şəhərində anadan olmuşdur. Atası İzzəddin Hüseyin h.966 (=1558)-ci ildə İrana mühacirət etdiyindən Bəhaəddin təhsilini orada başa çatdırmışdır. O, özündən sonra elmin müxtəlif sahələrinə aid – matematika (riyaziyyat), astronomiya, fiqhə dair 88 kitab qoyub getmişdir. Onun

286

əsərləri içərisində «Nanü həlva», «Şir və şəkkər», «Camii Abbasi», Fatihə surəsinin şərhi, «Kəşkül» əlyazması şəkildə geniş yayılmışdır.

Amili Bəhaəddin h.1031 (=1622)-ci ildə vəfat etmişdir.

Nücum elminə aid bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 13,5x21 sm., həcmi: 66 vərəq). Paginasiyalıdır. Cildi qara meşindən, medalyonludur. Əlyazmanın haşiyələrində mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar və izahlar vardır. Bəzi vərəqlərdə mətnarası yazılar tərsinə yazılmışdır (məs: 10a vərəqində). Əlyazma h.1246 (=1830)-cı ildə köçürülmüşdür. İzah və şərhlər əsərin yarısına qədər yazılmışdır.

1a vərəqində ərəb dilində «Verdim-satdım şəriət qanunu ilə (mən) pak şəriət xidmətçisi Mustafa oğlu mərhum Axund Molla Süleyman Sərbani» məznununda qeyd vardır. Sonda isə başqa bir qeyd verilmiş və üzərində «Əbdəhü ər-raci əla Məhəmməd» (Onun (Allahın) itaətkar qulu Məhəmməd) sözləri yazılmış möhür basılmışdır.

B-1158/2781

158. İnşayi-Mərgub

انشاء مرغوب
(türk dilində)

287

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə riqə xəttlə yazılmışdır. Mətn çərçivəyə alınmış, sarı rənglə rənglənmişdir. Mətn maili şəkildə yazılmışdır (ölçüsü: 16x23 sm., həcmi: 49 vərəq). Cildi müasir şagird dəftəri üzünə oxşar nazik kartondandır. Əvvəldən səhifələnməmiş 5 vərəq çərçivəyə alınmış, boş qalmışdır. Sonra 1b vərəqində «Mühitnamə» başlığı ilə bir vərəq yarım yazı verilmişdir. Başlıqlar və mətnarası qoyulmuş işarələr qırmızı mürəkkəblədir. Əsərdə fars sözlərinin izahı (şəri – başlanğıc, əta – bağışlamaq, həmişə – daima, şükufə – çiçək, hadiğə – bağça və s. şəkildə), müxtəlif ən yaxşı məktublar, şərtnamə, icarə və rəsmi formaların yazılması qaydası və s. çox səliqəli şəkildədir.

49a vərəqində Mustafa ibn Axund Molla Süleyman Tiflisinin h.1294-cü ilə aid ərəb dilində qeydi vardır. Əlyazma Abdulla Şaiqin atasının şəxsi kitabı olmuş, sonra Abdulla Şaiqdə, daha sonra isə Abudlla Şaiqin oğlu Kamal Talıbzadə vasitəsilə 1954-cü ildə Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir.

B-2275/3900

159. Yusif və Züleyxa

يوسف و زليخا

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman

288

Nurəddin Əbdürrəhman ibn Əhməd Cami fars-tacik şairi olub, Tacikistanın Cam şəhəri yaxınlığında 1414-cü ildə anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Herata köçmüş, orada görkəmli alimlərdən dərs almış, nəqşbəndlik təriqətini qəbul edərək Şeyx Sədəddin Kaşqarinin (vəf.1456) tələbəsi olmuşdur.

Heratda Sultan Süleyman Bayqara dövründə böyük nüfuz sahibi olan Əbdürrəhman Cami Əlişir Nəvai ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Fars və ərəb dilində qırxdan artıq elmi və bədii əsərlərin müəllifi olan Cami 9 noyabr 1492-ci ildə Heratda vəfat etmişdir.

Əlimizdə olan bu nüsxə ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə qara, bəzi ara işarələr və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 83 vərəq). Cildsizdir. Mətnin yarısı tünd qara, sətiraltı izahlar açıq rəngdə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əvvəldən və ortadan naqisdir. Əlyazmanın bir hissəsi (28 vərəqi) sətiraltı tərcümə və izahları azərbaycan, həm də fars dilindədir. İzahlar və sətiraltı yazıdan başqa, həm də vərəqlərin haşiyələrindəki izahlar maili şəkildədir.

Əlyazma Əbdürrəhman Xaçmazinin mədrəsəsində Əhməd əfəndi Qarabağinin hüzurunda h.1236 (=1820)-cı ildə Əli ibn Qazi Qarabaği tərəfindən Bərgüşadda köçürülmüşdür. Bundan başqa kitabın yazılması haqqında bir neçə beyt və

katib qeydləri vardır. Daha sonra isə bir neçə rübai də verilmişdir. 82a vərəqində bənövşəyi mürəkkəblə yazıda «Yusif oğlu Mustafa», 82b vərəqində isə «Mustafa ibn Yusif, 1925», başqa bir qeyddə isə «Sahib Molla Lətif Səməd əfəndi» sözləri yazılmış qeydlər vardır. Həmin vərəqdə müxtəlif şerlər də vardır.

Göründüyü kimi, əlyazmanın zəngin olan paleoqrafik xüsusiyyətlərindən öyrənirik ki, bu abidə Abdulla Şaiqin atasının kolleksiyasında olmuş, sonra Abdulla Şaiqə, daha sonra isə oğlu Kamal Talıbzadə vasitəsilə Əlyazmalar İnstitutuna verilmişdir. Gözəl abidə nəsildən-nəslə keçərək yaşamış, mühafizə olunmuş və indiki nəslə çatdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Yusif və Züleyxalar Azərbaycan ərazisində fəaliyyətdə olan bütün məktəb-mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi istifadə edilmiş, müxtəlif tələbələr və bəzən də ixtisaslaşdırılmış şəxslər, xəttatlar tərəfindən köçürülmüş, nüsxə sayları çoxalmış və əlyazma şəklində Azərbaycanda yayılmışdır. Bütün paleoqrafik xüsusiyyətlərinə və ümumiyyətlə, qiymətli olan bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatının başqa xalqlarla əlaqəsi tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

B-2039/3664

160. Yenə də

(fars dilində)

290

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xəttlə qara, bəzi başlıqlar, tək-tək sözlərin izahları qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 134 vərəq). Medalyonlu qara meşin cildə tutulmuşdur. Paginasiyaları vardır.

Əlyazmanın 1a vərəqində Talıbzadə Abdulla Şaiq ibn Mustafa Süleyman ibn Talıb sözləri yazılmışdır ki, bu abidənin Abdulla Şaiq kolleksiyasından olmasını müəyyənləşdirir. 1b vərəqində üzərində «Əbdəhü Süleyman» (Onun (Allahın) qulu Süleyman) sözləri yazılmış dördkünc möhür basılmışdır. Bu möhür Abdulla Şaiqin babası Süleyman Talıb oğluna məxsusdur. Deməli, bu əlyazma Abdulla Şaiqin babasının, sonra onun oğlu Mustafanın, daha sonra Abdulla Şaiqin, nəhayət Kamal Talıbzadə kitabxanasında olmuşdur.

Əlyazmanın son bir neçə vərəqində bəzi ərəb istilahlарının azərbaycanca tərcüməsi və azərbaycanca-farsca müxtəlif şer nümunələri, fərdlər, bürclərin adları işarələrlə, ayların adlarına şer təriflə və b. qeydlər vardır.

Sonda isə əsərin Məhəmməd ibn Allahyar tərəfindən Muğanlı qəryəsində köçürüldüyü göstərilmişdir.

کتاب رجوم الشیاطین

(ərəb dilində)

Kərim ibn İbrahim

کریم ابن ابراهیم

Hacı Kərim xan ibn İbrahim Kirmanlı haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xəttlə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Başlıq və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 17x23 sm., həcmi: 79 vərəq). Cildi qəhvəyi rəngdə meşindəndir. Pajinasiyaları yoxdur.

Bu qiymətli risələdə möhtəşəm sözlər, dəyərli cövhər və dür haqqında geniş məlumat verilir, möminlər üçün yol göstərən xilas olma vasitəsilə cənnətə getmək üçün bir yol olduğu göstərilir. Düz yolla gedənlər üçün bu risələ bir çiraqdır. Belə qəbul edilir ki, guya şeytanlar asimandan düşürlər və oradakı xəbərləri kainata çatdırmaq üçün insanların pis niyyətlərini öyrənirlər. Əsərdə həmçinin şeytan və iblislərdən uzaq olmaq və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Əlyazması avtoqrafdır. Bunu sonluqdakı qeyd də təsdiq edir. Qeyddə deyilir: «Bu risələ həftənin birinci günü gecədən 4 saat keçmiş, h.1168-ci ildə cəmadiəl-axirə ayı,

Ləncərdə müəllif tərəfindən köçürülmüşdür».

Abidənin Abdulla Şaiq kolleksiyasından olması haqqında heç bir qeyd və ya möhür yoxdur. Yalnız köhnə inventar dəftərinə əsasən 1954-cü ildə A.Şaiqin oğlu akad. K.Talıbzadə tərəfindən İnstituta verilməsi Akt-ına, köhnə inventar nömrəsinə görə müəyyənləşdirilmişdir.

B-2047/3672

162. Meracnamə

معراج نامه
(türk dilində)

Müəllifi məlum olmayan, o cümlədən müəllifləri məlum olan İbn Sina, Əttar, Qasimi, Mühiddin Fərəhinin «Meracnamə» adı ilə məşhur olan əsərləri vardır. Əlimizdə olan həmin nüsxənin də müəllifi məlum deyildir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq-şikəstə xətt ilə qara mürekkəblə, nəzmlə yazılmışdır (ölçüsü: 13,5x25 sm., həcmi: 20+3 vərəq). Yaşıl rəngdə kartondan cildi vardır. Əvvəldən naqis olan əsər əlyazmanın 1a-20a vərəqlərini əhatə edir.

Əsərdə Merac gecəsi Həzrəti-Məhəmməd (s) heç bir məxluqun ucala bilmədiyi Sidrətül-Müntəhaya (yəni, ən ali məqama – Allah-təalanın hüzuruna) – səma səltənətinə yüksəlməsindən danışılır. Göyün üzü ilə Qüdsə əfsanəvi səyahət etmiş, oradan isə «Nur pilləkani» ilə (bəzən Merac

bu səbəbdən «Pilləkan gecəsi» də adlanır) qalxaraq Allahla görüşüb söhbət etmişdir. Meracda Allah-təala İslam Peyğəmbərinə üç böyük ərmişən vermişdir:

1. Ümmətindən Allah-təalaya şəriq qoşmayanların cənnətə girəcəyi müjdəsini;

2. Bəqərə surəsinin son ayələrini (Bu ayələrə Ayətül-Kürsi də deyilir);

3. Müsəlmanlara 5 vaxt namaz qılmaq əmr olunmuşdur. Bu gecəyə aid xüsusi ibadət yoxdur. Amma möminlər Merac gecəsini daha çox ibadət edir, Quran oxuyurlar.

«Leylətül-Merac» – Məhəmməd Peyğəmbərin merac etdiyi gecə qəməri təqviminin 7-ci ayı Rəcəbin 27-sidir.

«Meracnamə» əsərinin məzmunu elə bu süjet üzərində qurulmuşdur. Əsərin sonundakı qeyddə bu «Meracnamə» kitabının h.1255 (=1839)-ci ildə Molla Hacı Mahmud əfəndi Ərəşinin xidmətində köçürüldüyü haqqında məlumat vardır. Həmin vərəqdə katib tərəfindən əsərin köçürülüb hasil olması haqqında və müxtəlif beytlər yazılmışdır.

Əlyazmadakı ikinci əsər təxmini olaraq (Risaleyi-Məhəmmədiyyə) adlandırılmışdır. Risalə əlyazmanın 20b-21b vərəqini əhatə edir. 21b vərəqindən sonra bir neçə vərəq düşmüş, daha sonra yenə məzmun ehtibarı ilə oxşar olan 2 vərəq (22a-23b) yazısı ilə həmin əsərin sonu olduğu aydınlaşır. Sonluqdakı qeyddən aydın olur ki, əlyazma eyni katib tərəfindən köçürülmüşdür, tarixi də eynidir.

Əlyazmanın Abdulla Şaiq kolleksiyasından olması

haqqında heç bir qeyd yoxdur.

Əlyazmanın 1a və 23b vərəqlərinə «Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsi, inv.№4» sözləri yazılmış üçkünc müasir möhür basılmışdır.

مجموعه

(fars və Azərbaycan dillərində)

Məcmuəyə Bəhaəddin Amilinin «Kitabi-vəcizə» (1b-5a) fars dilində, üsuli dinə aid risalə (5b-86a) Azərbaycan dilində, «Cameül-Abbasi»dən tərcümə (86b-119a) Azərbaycan dilində, «Rəvayət» (120a), Məhəmməd Bağır Məhəmməd Tağı Məclisinin «Mərifəti-təbiri-xab» yuxuyozmasından bir hissə (121b-122b) və nəhayət, sonda yenə də yuxuyozma qaydalarına aid daşbasma (çap) əsəri verilmişdir. Əsər çərçivəyə alınmış, tamdır.

Əlyazmaya daxil olan əsərlərdən ən iri həcmli dinə aid risalədir (5b-86a).

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 154 vərəq). Cildin hər iki üzündə həndəsi fiqur çəkilmiş və içərisi güllə bəzədilmişdir.

Əsərdə imamların adları sıra ilə sadalanmış, onlar haqqında ayrı-ayrı söhbət və rəvayətlər verilmişdir.

Birinci əsərin sonunda h.1295 (=1878)-ci il, sondakı çapın köçürülmə tarixi isə h.1260 (=1844)-cü ildir. Müxtəlif vərəqlərin haşiyələrində mətnlə əlaqədar izahlar verilmişdir. 1a və sonuncu vərəqdə əlyazmanın sahibi Axund Məşədi İsmayıl Əli olması haqqında qeyd və bir neçə şer misraları

vardır. Əlyazmanın Abdulla Şaiq kolleksiyasından gəlməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yalnız Əlyazmalar İnstitutu Akt-ına və üzərində olan köhnə inventar nömrəsinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

B-199/1817

164. Muxtarüs-səhah

مختار الصحاح
(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Şəmsəddin ibn Əbdülqadir ər-Razi

محمد بن ابو بكر شمس الدين بن عبدالقادر الرازي

Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Şəmsəddin ibn Əbdülqadir ər-Razi səkkizinci əsrin (h.768) ortalarının alimlərindəndir. Qiymətli və çox faydalı əsərlərin müəllifidir. «Muxtarüs-səhah» lüğəti əsərlərinin ən qiymətlisidir. Qahirədə çap olunmuşdur. Vəfat tarixi məlum deyildir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq, ara-sıra şikəstə ünsürləri olan xətlə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar, fəsillər, izah edilən sözlər qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 13,5x21,5 sm., həcmi: 242 vərəq). Cildi qara rəngdə həndəsi cizgili meşindəndir. Titul, 1a,b və 2a,b vərəqlərində müxtəlif

tövəllüd tarixləri, şer parçaları, fərd və rübailər verilmişdir. Haşiyələrdə sə bəzi sözlərin izahları yazılmışdır. Əlyazma qədim nüsxədir, h.958 (=1551)-ci ildə köçürülmüşdür.

Dilimizin qədim yazılı abidələrindən olan lüğət bablara görə ərəb əlifbası ilə, bablar fəsillərə, fəsillər də bir neçə bölməyə ayrılmış, sözlərin izahı verilmişdir.

Abidənin Abdulla Şaiq kolleksiyasından gəlməsi haqqında heç bir qeyd və möhür yoxdur. AKT-a əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Belə bir nəfis əlyazması olan bu lüğət sözlərin araşdırılması və leksikasının öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətlidir.

B-2310/3935

165. Cüng

جنگ

(türk və fars dillərində)

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan maraqlı cünglərdən biridir. Bu cüng öz tərtibi baxımından İnstitutda saxlanılan başqa cünglərdən müəyyən qədər fərqlənir. Buraya əsasən türk şairlərinin şerləri daxil edilmişdir. Cüngün paleoqrafik xüsusiyyətləri də Türkiyə ərazisində köçürüldüyü ehtimalını verir.

Əlyazması ağ, sarımtıl vərəqlərə qara mürəkkəblə, gözəl

nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Başlıqlar (şairlərin adı) qırmızı mürekkəblədir. Yüz əlli şairin şerlərini əhatə edir (ölçüsü: 14x25 sm., həcmi: 246 vərəq). 11b, 12a, 13a vərəqlərində möhürlər basılmışdır. Möhürlər üç müxtəlif şəxsə məxsusdur. Bunlardan birinin üzərində «Bəndeyi-Mahmud» (Qul Mahmud), ikincisi üzərində «Bəndeyi-İsmayıl» (Qul İsmayıl), üçüncü möhür üzərində isə «Əbdəhü Əli», (Onun (Allahın) qulu Əli) sözləri yazılmışdır. Bu möhür sahiblərinin şəxsiyyətləri hələlik müəyyənləşdirilməmişdir. Əlbəttə, bunların müəyyənləşdirilməsi mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli olduğu kimi əlyazmanın keçirdiyi tarixi yolu öyrənmək üçün də qiymətlidir.

Əlyazmanın dəyərli xüsusiyyətlərdən biri də Ruhi Bağdadinin yüzdən artıq qəzəlinin oraya daxil olmasıdır. Bu vaxta kimi cünglərdə şairin bu miqdarda şerinə təsadüf edilməmişdir. Burada verilən qəzəllər savadlı və xəttat katibin qələmindən çıxdığı üçün oxunaqlıdır. Cüngdə Azərbaycan şairlərinin yeri azlıq təşkil etsə də, Xaqani, Füzulinin şerlərindən nümunələr vardır. Əlyazmanın 1a vərəqində Saib Təbrizinin şerindən iki beyt, titul vərəqində isə Azərbaycan, türk və erməni dillərində beyt, eləcə də «Yusif Talıbov» sözləri yazılmışdır ki, bu da əlyazmanın həqiqətən Abdulla Şaiq kolleksiyasına məxsus olduğunu təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Yusif, Abdulla Şaiqin böyük qardaşı, yazıçı və şair, Axund Yusif Talıbzadə adı ilə tanınmış, şerlərini «Ziya» təxəllüsü ilə

yazan Azərbaycanın ziyalısi olmuşdur.

Əlyazma cüngdə Baqi əfəndi, Veysi əfəndi, Yəhya əfəndi, Nəfi əfəndi, Ruhi Bağdadi, Cövri əfəndinin şerləri çoxluq təşkil edir. Əlyazmada bəzi tarixi hadisələr şerlə verilmişdir. Məsələn, 187b vərəqində «Tarixi-fəthi-rəvan (Yerevan)» (Yerevanın fəth tarixi) və s.

Qiyətli, həm də nadir ədəbiyyatın müəyyən cəhətləri onun XVIII əsrin əvvəllərində yarandığını ehtimal ilə söyləmək mümkündür.

B-2038/3663

166. Şəmsül-hidayə

شمس الهداية

(fars dilində)

Nəvvab Mir Möhsün Qarabaği

نواب مير محسن قراباغي

Mir Möhsün Hacı Mirəhməd oğlu Nəvvab məşhur ədəbiyyatşünas, tarixçi, filosof, şair, rəssam, musiqişünas 1833-cü ildə Şuşada anadan olmuş, 1918-ci ildə vəfat etmişdir. İlk təhsilini Şuşada ruhani məktəbində almış, ərəb, fars, türk, sonralar isə rus dilini mükəmməl öyrənmişdir. Şuşada «Məclisi-fəramuşan» (Unudulmuşların məclisi) ədəbi

məclisi, «Üsuli-cədid» məktəbi onun adı ilə bağlı olmuşdur. O, Qarabağ şairləri tərcümeyi-halı və onların seçilmiş şerlərini tərtib edib «Təzkireyi-Nəvvab» adı ilə Bakıda çap etdirmişdir. Bundan başqa «Bəhrül-həzən», «Kənzül-mihən», «Kəşfül-həqiqə», «Ziyaül-ənvar», «Müseibnamə», adını yuxarıda çəkdiyimiz «Şəmsül-hidayə» və b. əsərlərin müəllifidir.

Ağ, saya vərəqlərə iri nəstəliq xətt ilə qara, titul vərəqi, başlıqlar və yarımbaşlıqlar, əvvəldə yazılmış föhris və sonluq qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü: 15x22 sm., həcmi: 174 vərəq). Tünd yaşıl dermantin cildə tutulmuşdur. Əlyazmanın əvvəlində əsərin yazılma, köçürülmə tarixi və katibi haqqında qeyd medalyon içərisində qırmızı mürəkkəblə yazılmış, geniş mündəricat və xatimə verilmişdir.

5a,b vərəqlərində fars dilində şer bəzəkli çərçivəyə alınmışdır. 6a vərəqində yenə də qırmızı mürəkkəblə əsər haqqında olan həmin qeyd təkrar edilmişdir. Qeyddə əlyazmanı h.1305 (=1887)-ci ildə Molla Əbdüləli Qaracadaği Əhəri tərəfindən Şuşada müəllifin nəzarəti altında köçürüldüyü göstərilir.

Əsər əlyazmanın 6b vərəqindən başlayır. Qızılı rəngdə bəzəkli ünvanı «Kitabın vəsf səbəbləri» və «Axır söz» başlıqlı yazılar vardır. Məzmunu Həzrət-Əliyə , Məhəmməd Peyğəmbərə (s) aid müqəddəs kəlamlar, rəvayətlər və dini məzmunlu başqa hekayətlərdən ibarətdir.

Sonda təkrar «Şəmsül-hidayə» risaləsinin bitməsi, nəhayət,

bir dua və əsərin h.1305-ci ildə katib Molla Qaracadağı tərəfindən tamamlandığı verilmişdir. Əlyazmanın bir neçə hissəsində onun kim tərəfindən, nə vaxt köçürülməsi haqqında qeydlərin olması abidənin qiymətini artırır, keçirdiyi tarixi yolu öyrənməyə imkan verir.

B-2046/3671

167. Şərhül-müləxxəs fi-heyət

شرح الملخص فى الهيئة

(ərəb dilində)

Əlimizdə olan bu əlyazma Mahmud ibn Məhəmməd ibn Ömər Ciğminin əsərinə yazılmış şərhdir. (Ciğmin Xorəzm vilayətinin kəndlərindən biridir). Əlyazmanın müqəddiməsində müəllif yazır ki, «Müləxxəs fi-heyət» əsərinin dəfələrlə müəlliflər tərəfindən şərh edilməsinə baxmayaraq çoxlu səhv və nöqsanlarla rastlaşdım. Onları düzəldib əsərə şərh yazdım. Əsər Sultan Uluq bəy Şahrux ibn Teymur Gürkaninin nəvəsinin xahişi ilə yazılmışdır.

Nücum elmindən bəhs olunan bu əsərdə səma və dünya cisimlərinin quruluşu, tərkibi aydınlaşdırılır və öyrənilir.

Əlyazmanın mətni ağ, saya vərəqlərə gözəl nəsx xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar və bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 112 vərəq). Cildi qəhvəyi rəngdə

h ndəsi cizgili meşindən olub, medalyonludur. Titul vərəqində «Verdim-satdım şəriət qanunu ilə mən – pak v  şəriət xidm t çisi Mustafa ođlu mərhum axund Molla Sərban» qeydi vardır. Haşiyələrdə mətnin şərhləri çox səliqəli şəkildə yazılmışdır. Bəzi səhifələrdə cədvəllər   kılmışdır.

Əlyazmanın katibi v  k  r lm  tarixi haqqında məlumat yoxdur.

HƏBİBULLA SƏMƏDZADƏ

Həyat və fəaliyyəti, ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə seçilənlərdən biri də görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim və tədqiqatçı Həbibulla Səmədzadə həm də müasir dövr kolleksiyaçılarından biridir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki artıq sübut olunmuşdur ki, Azərbaycanda əlyazma kolleksiyası toplayıb, mühafizə edib dövrümüzə qədər çatdıranlardan əksəriyyəti tanınmış şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslar olmuşlar.

Həbibulla Səmədzadə hər şeydən öncə Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının böyük tədqiqatçısı kimi şairin həyat və yaradıcılığına aid bir sıra əsərlər yazmış, çap etmişdir. O, eyni zamanda bir pedaqoq alim kimi fəaliyyət göstərmiş, orta məktəbin yuxarı sinifləri üçün dərsliklərin, ədəbiyyat müntəxəbatlarının müəlliflərindən biri kimi şöhrətlənmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi, Əndəlib Qaracadaği, eləcə də orta əsr Azərbaycanın dünya şöhrəti qazanmış Nizami, Füzuli, Qövsi və başqa sənətkarlarının yaradıcılığı haqqında elmi və elmi-kütləvi məqalələrlə mətbuatda çıxış etmişdir. Elə buradan da onun əlyazma toplamağa marağının, həvəsinin hansı zəmin üzərində qurulduğunu, başqa sözlə desək, Azərbaycan klassik şerinə məhəbbəti hansı mənbədən nəşət etdiyi yaxşı məlum olur. Beləliklə də, H.Səmədzadənin evindən,

kolleksiyasından gələn, hazırda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan qırıxdan artıq əlyazmanın təxminən yarısını cinglər, müxtəlif şairlərin şerlərindən nümunələr əhatə edən məcmuələr təşkil edir. Başqa sözlə desək, kolleksiyaçının maarifpərvər, ədəbiyyatşünas alim kimi yetişməsinin, şöhrətlənməsinin səbəbi elə onun zəngin kitabxanasının inciləri olmuşdur. Belə ki, onun kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə aid nadir və qiymətli əlyazmalar toplanmışdır ki, bunlar da Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti üçün misilsiz mənbədir.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan abidələr içərisində Səmədzadənin kitabxanasından gələn, üzərindəki «Səmədzadənin arxivindən» sözləri ilə seçilir. Həmin abidələr içərisində çoxluq təşkil edən cümlələr xüsusi maraqlı oyadır. Belə ki, bu cümlələrin əksəriyyətində klassik poeziyanın ən gözəl nümunələri – orta əsr şairlərinin əsərlərindən nümunələr seçilib daxil edilmişdir.

Həbibulla Səmədzadənin kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri

B-589/2207
məlumat¹⁰⁵

168. Azərbaycanca aid tarixi

آذربایجانا عائد تاریخی معلومات

(fars və Azərbaycan dillərində)

Əsər Şəki, Şirvan və Gürcüstanın tarixinə aid müxtəlif tarixi kitablardan toplanmış müxtəlif əhvalatlardan ibarətdir. Burada əsasən, İsgəndər bəy Münşinin «Tarixi-ələmarayi-Abbasi», Mirxondun «Rövzətüs-səfa» adlı tarix kitablarında verilən hadisələr qələmə alınmışdır. Əsərdə verilən əsas hissələrdən «Zikri-cülusi-Şah İsmayıl Səfəvi», «Zikri-təsxiri-vilayəti-Şirvan be dəsti-şah Təhmasib», «Güftar dər fəthi-vilayəti-Şəki fi şəhri 958», «Zikri-təxsiri-Gürcüstan», «Zikri-əhvali-Əmir Teymur Gürqan» və başqalarını göstərmək olar.

[Azərbaycana aid tarixi məlumat] adlı həmin əsərin daxilində «Surəti-fərmani-hümayun» (vər.28b-29b), müxtəlif maddeyi-tarixlər (47b-49a, 50a), Nuxa xanları silsiləsi (vər.54a) və başqa xırda qeydlər də yerləşir. 50a vərəqindəki maddeyi-tarixlər şerlə verilmişdir.

¹⁰⁵ Əlyazmada əsərin müəllifi və adı göstərilməmişdir.

Tərtibçi əlyazmanın 1a vərəqində əsərin tərtibi haqqında natamam şəkildə, bir neçə cümlə ilə məlumat vermişdir.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xəttlə yazılmışdır. Cildi, üzərinə mərmeri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 54 vərəq). Əlyazmanın orta hissəsindən bir neçə, sondan isə on bir vərəq boş buraxılmışdır. Cildinin iç üzündə «Səmədzadə arxivindəndir» sözləri yazılmışdır. Əsərin sonluğu olmadığından katibin adı, köçürülmə tarixi və yeri məlum deyil. Bununla bərabər, əlyazmanın kağızı, mürəkkəbi və xəttinə əsasən onun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində yazıldığı aşkarlanır.

Abidə, xüsusilə də verilən müxtəlif maddeyi-tarixlər, Azərbaycan tarixşünasları üçün əhəmiyyətli qaynaqlardan hesab edilə bilər.

بياض

(Azərbaycan və fars dillərində)

Bəyaza əsasən sinəzənlər daxildir. Sinəzənlərin də çox hissəsi Azərbaycan dilindədir. Əlyazmasına Arif, Abdulla bəy Asi, Əttar, Mirzə Aşuftə adı ilə məşhur Aşuftə Təbrizi, Raci, Müxlis, Faiz Dərbəndi, Qəffar, Aciz və başqalarının yazdıqları sinəzən və növhələr daxildir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə h.1208 (=1793)-ci ildə yazılmışdır, vərəqləri pərakəndə haldadır. Cildsizdir (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 38 vərəq).

Cümlələrin təsvirindən ibarət olan ikinci cild «Əlyazmalar kataloqu»nda əlyazmanın Bakıda köçürüldüyü göstərilmişdir¹⁰⁶. Halbuki, bəyazın köçürüldüyü yer, onun katibi haqqında abidədə heç bir məlumat yoxdur. Fəqət, əlyazmanın 36a vərəqində Bakı ilə əlaqədar bəzi qeydlər vardır ki, bunlar da bəyazın əsas hissəsinin yazılmasından təxminən yüz ildən çox sonrakı dövrə aiddir. Xətləri də fərqlənir. Ehtimal ki, bu qeydlər bəyazın sonrakı sahiblərindən birinin qeydləridir ki, «Əlyazmalar kataloqu»nda verilən məlumat da ona əsaslanmışdır.

Abidənin 33a vərəqində oxunaqlığını itirmiş iki eyni möhür

¹⁰⁶ Əlyazmalar kataloqu, c.II, B., «Elm» nəşriyyatı, 1977, səh.130, №164.

basılmışdır. Möhür üzərindəki yazıdan onun Əbdüssəməd adlı şəxsə məxsusluğu aydındır.

Abidənin Səmədzadə arxivindən olduğu qeyd edilməsə də, kolleksionerin kitabları ilə İnstituta daxil edilmiş və aktla təsdiqlənmişdir.

B-2338/3963

170. Bəyaz

بياض

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Bəyazda verilən növhə və sinəzənlərin əksəriyyətinin müəllifləri məlum deyil. Bununla bərabər, bu cür dini şerlər içərisində Seyyid və Zəlil təxəllüslü şairlərin şerlərindən nümunələr az deyildir.

Əlyazması iki hissədən ibarətdir. Əsas hissə yalnız mərsiyələrdən və sinəzənlərdən ibarətdir. 55 vərəqdir. İkinci hissə isə sonradan ona əlavə edilmişdir ki, yazılışı və əlyazmanın özünün quruluşu baxımından fərqlənir. Burada növhə və sinəzənlərlə bərabər, gümüşü parlatmaq üçün mükəlləs¹⁰⁷, abi-müqəddəri-zac (zəy üçün suyun müəyyən edilməsi), nüsxeyi-ədviyəyi-cuşəndə və s. tibbi nüsxələr, 69b vərəqində «Surəti-əməli-Hacı Seyid Tağı»¹⁰⁸ kimi yazılar da

¹⁰⁷ Mükəlləs – tərkibdir.

¹⁰⁸ Çox ehtimal ki, təbib olmuşdur.

vardır.

Bəyazın əsas hissəsi ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, müxtəlif istiqamətlərdə nəstəliq-şikəstə xəttlə yazılmışdır. Bir çox vərəqlərdə şerlərin altında onların h.1314 (=1896)-cı ildə tamamlandığı göstərilmişdir. İkinci əlavə edilmiş əlyazma isə qara mürəkkəb və karandaşla, yenə müxtəlif istiqamətlərdə 5 və 6 saylı fabrik istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə müxtəlif qatışıq xətlərlə yazılmış və h.1314 (=1896)-cü, bəzən də miladi tarixlə 1898-ci il göstərilmişdir. Bunlardan 62a vərəqində “Məşədi Hüseynqulunun dükanında yazıldı”, 73b vərəqində isə ərəbcə dörd misralıq bir şer verilmiş, altında isə fars dilində “Yazdı Məşədi Məmməd, Qarabağ qəryəsində, Məşədi İslamın evində” qeydləri də vardır.

Bəyazın birinci hissəsinin həndəsi cizgili, qəhvəyi meşin cildi vardır (ölçüsü: 14x21,5 sm., həcmi: 55 vərəq), ikinci hissəsinin isə cildi qopub itmişdir (ölçüsü: 9x21,5 sm., həcmi: 90 vərəq).

A-225/669

171. Qəzəllər

غوئیر

(Azərbaycan və fars dillərində)

Bixud

310

بيخود

Mirzə Nəsrullah Bahar Şirvani və Seyid Əzim Şirvaninin müasiri “Bixud” təxəllüslü Molla Ağa Hacı Molla Talıbzadə h.1247 (=1831)-ci ildə Şamaxıda anadan olmuş, təlim-tərbiyəsi və təhsilini Şamaxıda almışdır. O, ilk gəncliyindən şer yazmağa başlamışdır. Öz xoşbəxtliyi, nəcib tərbiyəsi və əxlaqı ilə seçilən Bixud İran və Qafqazın müxtəlif şəhərlərinə səyahət etmişsə də, ömrünün çoxunu öz vətəni Şamaxıda keçirmişdir. Şer yazmaqla bərabər, əsas peşəsi ipək toxuculuğu olmuşdur. Ömrünün sonlarında isə ətriyyat satmaqla güzəranını keçirmişdir. Onun dövrümüzdə qədər heç bir əsəri gəlib çatmamışdır.

Bixud h.1310 (=1892)-cu ildə 62 yaşında vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Təsviri verilən bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, əksəriyyəti hər vərəqdə maili şəkildə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Şerlər, bəzən də şer beytləri vərəqlərdə qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır. Köçürmə sözlərindən (Şərq üsulu ilə vərəqlənmə) aydınlaşır ki, əlyazma əvvəldən, sondan və orta hissədən naqisdir. Ona görə də katibi, köçürüldüyü yer və tarixi məlum deyil. Əlyazması bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi üzərinə sürməyi meşin çəkilməmiş kartondandır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 14 vərəq).

غزّل
(fars dilində)

Sadiq

صادق

Şərq ədəbiyyatında «Sadiq» təxəllüsü ilə yazan bir çox şairlər olmuşdur. Bunlardan Ədirnəli Sadiq, Səmərqəndli Sadiq, İsfahanlı Sadiq, Sadiq Qummi, Heratlı Sadiq və başqalarını göstərmək olar. XVII əsrdə Şah Abbasın kitabdarı Təbrizli Sadiq bəy Sadiqi Əfşar da şerlərini «Sadiq» və «Sadiqi» təxəllüsü ilə yazdığı məlumdur. Adlarını çəkdiyimiz bu şairlərin nə əlyazma, nə də çap divanları əlimizdə olmadığından qəzəllərin hansı şairə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə, əsərini təsvir etdiyimiz bu şairin İranda yaşamasını onun «Amədə» rədifli qəzəlindən, 39b vərəqində qalan üç beytə əsasən, ehtimalla söyləmək mümkündür.

Təsvirini aşağıda verdiyimiz qəzəllər şairin divandan qalmış pərakəndə vərəqlərin bərpa edilib cildə tutulmuş nüsxəsidir ki, əvvəli və sonu olmadığından onun katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi məlum deyildir. Əlyazmanın orta

hissələrindən də boş vərəqlər qalmışdır.

Mavi və firuzəyi rəngli saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə və şikəstə xətlərlə yazılmışdır. Əlyazmanın tərkibi üsulundan onun XIX yüzilliyin əvvəlində köçürüldüyünü söyləmək olar. Ara-sıra düzəlişlərə, qəzəldən buraxılmış beytlərin əlavə edilməsinə rast gəlmək olur. Bu düzəlişlər, görünür katibin ixtiyarında olan başqa nüsxəyə əsasən edilmişdir. 47b vərəqində bir misranın üzərində sözün başqa nüsxədə olan şəklinin verilməsi də bu fikri təsdiqləyir. Əlyazması bərpa edilmiş, üzərinə boz dermantin çəkilmiş karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 16,5x21 sm., həcmi: 47 vərəq).

Abidənin H.Səmədzadə kolleksiyasından olduğu əlyazmanın 1a və sonuncu ağ vərəqin arxasında göstərilmişdir.

A-99/542

173. Divan

دیوان
(fars dilində)

Şərif Təbrizi

شريف تبریزی

Şərif Təbrizi XVI yüzilliyin birinci yarısında tanınmış yazıb-yaratmış şairlərdən idi. Şair haqqında məlumata özündən sonra yazılmış, demək olar ki, bütün təzkirələrdə rast gəlmək olar. O, Azərbaycanın tanınmış şairləri – Məhəmməd Füzuli, Heydəri Təbrizi, Lisani Təbrizi və başqalarının müasiri olmuşdur.

Lirik şer növləri yaratmaqla bərabər, mübahisə, tənqid və həcvdə böyük məharəti olan Şərif Təbrizi h.956 (=1549)-cı ildə Ərdəbildə vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Şərif Təbrizi öz divanına ustadı Lisaninin (vəf.941 (=1534)-ci il) adını verərək «Səhvül-lisan» adlandırmışdır. Bu divana özü müqəddimə də yazmışdır. Təsviri aşağıda verəlin bu əlyazma çox ehtimal ki, həmin «Səhvül-lisan» olmuşdur. Əvvəlindən və sonundan naqis olan bu divanın sonu «mim» hərfindən müəyyən şerlər, müqəddiməsindən isə əsas hissə qalmışdır.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə nəsx xəttlə yazılmışdır. Şerlər hər vərəqdə qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi sonrakı dövrün istehsalıdır. Üzərinə qəhvəyi mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 9,5x16 sm., həcmi: 61 vərəq). Cildin üzərinə yapışdırılmış ağ kağızda abidənin Şərif Təbrizinin «Divança»sı olduğu göstərilmişsə də, bu, düz deyil. Əlyazma şairin divanıdır, ancaq naqisdir. Naqis olduğu üçün də katibi, tarixi, köçürüldüyü yer haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bununla belə, cildi XX əsr, paleoqrafiya

xüsusiyyətlərinə əsasən divanın özü isə XVIII əsr abidəsi olduğunu ehtimalla söyləmək olar.

Divandan bəzi beytlər sonradan haşiyələrdə katibin elə öz xəttilə verilmişdir. Cildin iç tərəfindən onun «Səmədzadə arxivindən» olduğu göstərilmişdir.

A-170/613

174. Divan

ديوان

(türkmən dilində)

Məxdumqulu

مخدومقلی

XVIII yüzilliyin tanınmış türkmən şairi Məxdumqulu Dövlətməhəmməd Azadinin oğludur. Xivə və Buxara mədrəsələrində təhsil almışdır. Məxdumqulu müharibə zamanı tutulub İrana əsir aparılmışdır. Şərqi ədəbiyyatını, o cümlədən Azərbaycan klassik şerini yaxşı mənimsəmiş, bu şer ənənələrini davam etdirmişdir. Bir çox ölkələrdə səyahətdə olmuş, Azərbaycanın Şəki, Şirvan və Təbriz kimi şəhərlərini əsərlərində vəsf etmişdir. Məxdumqulunun bədii irsindən on min misradan artıq şeri qalmışdır.

Əlyazmalar İnstitutunda Məxdumqulunun ancaq bir

əlyazması – H.Səmədžadənin kolleksiyasından gələn və aşağıda təsvirini verdiyimiz divanı saxlanılır.

Firuzəyi vərəqlərə qara mürəkkəblə, içərisində ara-sıra şikəstə ünsürləri olan işlək nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Sondan naqisdir. Əlyazması bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 10,5x17 sm., həcmi: 55 vərəq). Sondan naqis olduğu üçün katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi məlum deyil. Bununla belə, şerlərdən, əlyazmanın yazılma xüsusiyyətlərindən onun XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı tərəfindən köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

B-1472/3097

175. Divan

ديوان

(Azərbaycan və fars dillərində)

Mücrim Kərim Kəşfi

مجريم كريم كشفى

Mücrim Kərim XIX yüzilliyin Azərbaycan şairlərindən olmuşdur. İki dildə – Azərbaycan və farsca «Kəşfi», eləcə də Kərim Kəşfi təxəllüsü ilə şerlər yazmışdır. Lirik şerlərində özünü Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi

göstərmişsə də, xalq şeri üslubunda yazdığı əsərlərində Vaqif şer ənənələrini davam etdirmişdir. Bir çox şerləri şikayət məzmunludur. Şairin aşağıda təsviri verilən əlyazma divanına onun qəsidələri, qəzəl, mürəbbe, müxəmməs, rübailəri və b. şerləri daxil edilmişdir.

Ağ, saya XIX yüzilliyin fabrik istehsalı vərəqlərinə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. 25a-26b vərəqlərində h.1265 (=1848)-ci il tarixli məktub surətləri verilmişdir. Bəzi vərəqlərdə karandaşla qeydlər edilmişdir. Əlyazmanın sonluğu yoxdur. Ona görə də əlyazmanın harada və kim tərəfindən yazıldığı məlum deyil. Əlyazması bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə sarı meşin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 77 vərəq).

2a vərəqində əlyazmanın Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilmişdir. Kəşfinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bu yeganə divanı çox ehtimal ki, onun müəllif nüsxəsidir. Əlyazma sonluğunun olması və bəzi şerlər üzərində təshihlərin aparılması bu ehtimalı bir qədər də artırır, baxmayaraq ki, 51a vərəqində olan bu şerin bir misrasının yanına onun başqa nüsxədə olan forması göstərilmişdir. Lakin həmin sözlər əlyazmanın əsas mətninin xətti ilə deyil, bir başqa xətlədir ki, sonradan, görünür oxucu, yaxud əlyazma sahibi digər əlyazma nüsxəsi ilə müqayisədə meydana çıxarmışdır.

ديوان

(Azərbaycan və fars dillərində)

Asi Məhəmməd İsmayıl Əbdüssələm oğlu Buzovnalı

عاصی محمد اسماعیل عبد السلام اوغلی بزونالی

Şair Məhəmməd İsmayıl XIX yüzilliyin ikinci yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan şairlərindən olmuşdur. Əslən Buzovnalı olan Asi ömrünün müəyyən hissəsini Darül-əlbab Dərbənddə yaşamış, sonradan yenidən vətəninə qayıdıb ömrünün axırına kimi orada məskunlaşmışdır. Özünün göstərdiyi kimi, peşəsi müdərrişlik olmuşdur. Divanın sonunda verdiyi şerində yaşının ötdüyünü və divanı h.1332 (=1913)-ci ildə tamamladığını göstərir.

Təsvirini verdikimiz bu əlyazma divan şairin növhələrindən, qəsidə, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, müfrədat və başqa şerlərindən ibarətdir. Bunlardan bir-iki şer və qəzəli çıxmaq şərtilə qalanları dini məzmunadadır, əsasən də növhələr çoxluq təşkil edir. Əvvəlində müəllifin bir səhifəlik müqəddiməsi, bütün şerlərin sərlövhələri və bir-iki farsca şerdən əlavə divana daxil olan bütün şerlər Azərbaycan dilindədir. Şairin şerləri içərisində öz vəziyyəti haqqında

yazdıqları və Hidayət məclisinin təsisi vaxtı xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mədhinə oxunmuş, eləcə də Mir Məhəmməd Kərimağa Hacı Badikubəyə yazdığı şerlər xeyli maraq doğurur.

Divanda bəzi şerlərin sonunda onların yazıldığı tarix 54a vərəqində h.1319 (=1901) və 69b vərəqində h.1311 (=1893)-ci il verilmişdir.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliqlə yazılmışdır. Sonluqda abidənin h.1332 (=1913)-ci ildə tamamlandığı qeyd edilsə də, əlyazmanın katibi, köçürüldüyü il göstərilməmişdir. Tədqiqatdan divan, şairin avtoqrafı olduğu və Buzovnada yazıldığını böyük ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazma bərpa edilmişdir. Bərpa zamanı vərəqlərin bəzilərinin yeri dəyişdirilmişdir. Cildi sonradan düzəldilmişdir, üzərinə boz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 86 vərəq).

Sonuncu vərəqin arxasında əlyazmanın Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilir.

B-1524/3149

177. Külliyyat

کلیات

(Azərbaycan dilində)

Hüzni Molla Məhəmməd

حزنى ملا محمد

Hüzni təxəllüsü ilə yazan şair Molla Məhəmməd Nuxa şairlərindən olmuşdur. Onun əsli Küngüt qəryəsindəndir. Atası Hacıbala əfəndi dəxi şer yazmaq bacarmışdır. Çox çalışqan olan və daima biliyini artırmağa çalışmış Hüzni məhəllə mollası kimi fəaliyyət göstərmiş, asudə vaxtlarını şer yazmağa sərf etmişdir. Firudin bəy Köçərli onun yazdığı şerlərdən – mərsiyə, tərifnamə, qəzəliyyat və sairədən ibarət divan tərtib etdiyini öz «Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında göstərsə və şerlərindən nümunələr verirsə də, Hüzni divanının hələ əldə edilmədiyini qeyd edir¹⁰⁹.

Hüzni Molla Məhəmməd vəba xəstəliyindən h.1309 (=1892)-cu ildə vəfat etmişdir.

Təsvirini aşağıda verdiyimiz əlyazma şairin külliyyatından ibarətdir. Bu külliyyat şairin avtoqrafıdır və o, Hüzninin vəfatından beş il əvvəl h.1305 (=1887)-ci ildə tərtib olunmuşdur.

«Külliyyat»a şairin «Nəsihətnamə»si, h.1283 (=1867)-ci ildə yazdığı «Kitabi-Üveysə»si, qəsidələri, mərsiyələri, eləcə də qəzəliyyat və başqa lirik şerlərindən ibarət divanı daxil edilmişdir. Əlyazmanın əvvəlinə 27 mart 1942-ci il tarixdə Həbibulla Səmədzadənin xətt ilə bir səhifəlik müqəddimə

¹⁰⁹ Bax: Firudin bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı, səh.275.

yazılmış və ardınca «Hüzninin məktubları» sərlövhəsi ilə on səkkiz nəfərin siyahısını vermişdir. Əlavə olaraq, Hüzninin bir sıra başqa məktubları, cəmi qırx doqquz məktubu olduğunu göstərir. Əfsus ki, həmin məktublar itmişdir.

Ağ, saya fabrik istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, sərlövhələri və yarımşərlövhələri qırmızı mürekkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Sonluqda əlyazmanın h.1305 (=1887)-ci ildə Hüznü ibn Hacıbala əfəndi tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Cildi yoxdur, vərəqlər pərakəndədir (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 57 vərəq). Titul vərəqində əlyazmanın Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilmişdir.

M-247/247

178. Külliyyat

کلیات

(fars dilində)

Xaqani Şirvani¹¹⁰

خاقانی شیروانی

XII yüzilliyin məşhur Azərbaycan şairinin «Külliyyat»ının bu

¹¹⁰ Müəllif haqqında bax: Behmən Mirzə koll., M-440, №33.

əlyazma nüsxəsi öz iri həcmliyi və nəfisliyi baxımından seçilir. Buraya şairin qəsidələrini, qəzəl, təkibbənd, rübai və digər rübabi, fəlsəfi və başqa məzmunlu şeirlərini əhatə edən mükəmməl divanı və «Töhfətül-İraqeyn» məsnəvisi daxil edilmişdir.

Ağ və açıq qəhvəyi saya vərəqlərə sərlövhələr qırmızı, mətn isə qara mürəkkəblə ustad xəttat tərəfindən nəstəliq xətt ilə yazılmış bu əlyazması bədii tərtib baxımından da seçilir. «Külliyat»ın divan hissəsinin əvvəli – 1b və 6a vərəqi Əlyazmalar İnstitutunun mərhum xəttatı Qulam Darabadinin xətt ilə bərpa edilmişdir. Bütün vərəqlərdə yazılar zərlə göy, yaşıl və qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. «Töhfətül-İraqeyn» məsnəvisinin istedadlı rəssam tərəfindən çəkilmiş, zərli, boyalı ünvanı vardır. Olsun ki, divanın da belə bir ünvanı olmuşdur, əfsus ki, o düşüb itmişdir. Şeirlər hər vərəqdə iki sütunda yazılmışdır. Mətnlə əlaqədar haşiyələrdə yazılar vardır. Bu mükəmməl nüsxənin ən yaxşı cəhətlərindən biri də bəzi misraların yanında haşiyələrdə müəyyən sözlərin başqa əlyazma nüsxələrdə olduğu şəkli göstərilmişdir. Göstərilən qeydlər ən çox «Töhfətül-İraqeyn» məsnəvisi üzərində aparılmışdır. Bu cəhət müasir dövrdə «Töhfətül-İraqeyn»in bir çox ən mükəmməl əlyazma nüsxələrini cəlb etməklə əsərin daha səhih elmi-tənqidi mətninin tərtibi üçün yararlı və əlverişlidir.

«Külliyat»ın sonluğu vardır. Amma orada katibin adı, köçürüldüyü tarix və yeri göstərilmişdir. Çox ehtimal ki,

Əlyazmanın sonunda oxunuşları qəliz olan möhür və onun yanındakı yazılar katibə məxsusdur. Belə ki, bu cür qiymətli əlyazmanın sonluğunda əgər katib öz adını göstərmirsə, bir adət olaraq çox hallarda onun möhürü olarsa, möhürünü basırdı. Qurani-Kərimdən başqa bu cəhət bir ənənə almışdır. Qurani-Kərimin qiymətli əlyazmalarında nadir halda katib öz adını göstərirdi. Əksər halda katib adını yazmırdı.

Əlyazmanın yazılış tərzindən ornamentli başlığından və cildindən onun XVII yüzillikdə köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləmək olar. Cildi, üzəri ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu, zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 19x29 sm., həcmi: 470 vərəq). Beləliklə, əlyazması orta əsr xəttatlıq, rəssamlıq və müzəhhiblik sənətinin dəyərli nümunələrindəndir.

A-224/668

179. Lüğət

لُغَت

(ərəbcə-azərbaycanca)

Əlyazmanın başlanğıcında – 1b vərəqində “Haza kitabı-lüğəti ərəbi” (Bu ərəb dilində lüğət kitabıdır – T.N.), sonradan cildin üzərinə yapışdırılmış kağızda isə “Lüğətçə, ərəbcədən türkcəyə” sözləri yazılmışdır. Kitabın həcmi kiçik olduğundan onu lüğətçə də adlandırmaq olar.

Lüğətin tərtibçisi, eləcə də əlyazmanın katibi və

köçürüldüyü yer göstərilməmişdir.

Ağ, sayə saralmış vərəqlərə qara mürəkkəblə, vərəqlərin hər sətirində bir söz verilməklə, ərəbcələr iri hərflə və nəsx xəttilə, azərbaycancalar isə ərəb sözlərinin üstündə, xırda hərflərlə və nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Sonda solğun xətlə h.1277 (=1860)-ci il tarixi verilmişdir. Cildin üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x19 sm., həcmi: 9 vərəq).

Əlyazmanın 1a vərəqində onun Səmədzadə arxivində olduğu göstərilir.

A-138/626

180. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və fars dillərində)

Məcmuəyə Sədi Şirazi, Mirzə Müşfiqin şerlərindən, Həzrəti-Fatimeyi-Zəhraya həsr edilmiş mərsiyə, «Əli Əkbər» və «Mədinədən» rədifli növhə və sinəzən, Məhəmməd Peyğəmbər dövrünün hadisələrindən bəhs edən «Qisseyi-Məhəmməd ibn Səfvan» adlı nəsr əsəri, Seyid Əzimin bir şeri daxil edilmişdir. Məcmuənin əksər vərəqlərində Sədi şerləri var. Belə ki, Sədi şerləri əlyazmanın 1a-12b, qissə isə 17a-50a vərəqlərində yerləşir. Sədi şerlərinin yazısı qissənin xəttindən fərqlidir və bu şerlərin əlyazmasının tarixi daha

əvvələ aid olduğu aşkardır.

Əlyazması Sədinin qəzəlləri ilə başlanır və bunların əvvəlində katib şairin adı, təxəllüsü, Şirazdan olduğu, eləcə də onun şöhrəti haqqında qısa məlumat verir. Bu səpgidə məlumat əlyazmanın 14a vərəqində Mirzə Müşfiq haqqında verilmişdir. Bu məlumatların hər ikisi fars dilindədir.

Mirzə Müşfiq haqqındakı yazıda onun adının Nəcəfqulu ibn Əbdülhəmid ibn Qasim ibn Hacı Yusif olduğu və Şirvanda – Şamaxıda yaşadığı, şer yazmaqda, xüsusən qəsidə söyləməkdə məharətli şair olduğu, ömrünün sonunda kasıb güzəran keçirdiyi göstərilir. Həmin qeydin altında bəyazın h.1312 (=1894)-ci ildə yazıldığı da göstərilmişdir. Beləliklə, məcmuənin «Qisseyi-Məhəmməd ibn Səfvan», mərsiyə, növhə və sinəzən hissələrindən əlavə qalan yazılar, xəttinə əsasən həmin tarixə aiddir. Lakin katibin kim olduğu qeyd edilməmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, katibin azərbaycanlı olması və əsərin Azərbaycanda köçürülməsi şübhəsizdir.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq və şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Cild həndəsi cizgili qara meşindəndir (ölçüsü: 9x16 sm., həcmi: 56 vərəq). Cildin üç tərəfində abidənin Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilmişdir.

Abidə XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məcmuə tərtibi sənətini, eləcə də Mirzə Müşfiq adlı şairin nəslini və sənətkarlığını, ədəbi əlaqələr tarixini öyrənmək üçün yaxşı

qaynaqlardandır.

A-226/670

181. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və fars dillərində)

Eyni ölçülü müxtəlif cüng, məcmuə və bəyaz vərəqlərini sonradan birləşdirilib məcmuə şəklinə salınmış bu əlyazma əsasən üç xəttlədir. Birinci gözəl nəstəliq xəttlə yazılmış və tarixilik baxımından o birilərindən daha qədim əlyazmadır. Buraya insanın ruhundan, ilahi, insani sifətdən, şeytan felindən və s. bəhs edən «Misbahül-ərvah» əsəri, Hafiz Şirazinin yeddi qəzəli (biri naqis şəkildədir) daxil edilmişdir.

Bunlar eyni xətlər olsalar belə, naməlum əlyazmasından alınmış hissələrdən ibarətdir. Belə ki, «Misbahül-ərvah»ın əvvəli olsa da, sonu yoxdur, ancaq səkkiz vərəqdədir. Hafiz qəzəlləri də divandan bir hissə şəklindədir. Sonuncular kimi, «Misbahül-ərvah» da fars dilindədir.

İkinci, işlək şikəstə-nəstəliq xəttlədir və daha böyük həcmliyədir. Buraya Sədi, Vaqif, Kərim, Zakir, Miskin, Heydəri və başqalarının şerlərindən nümunələr daxildir.

Məzmun cəhətdən daha çox növhə, sinəzən və mersiylər təşkil edir. Bu əsərlər iki dildə – fars və Azərbaycan dillərindədir.

Üçüncü, həcm cəhətdən ən kiçik hissədir. 55 və 56-cı vərəqləri əhatə edir. İncə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bunlar da birincilər kimi ancaq fars dilindədir. Sonda eyni xətlə «Hərrə əl-Asi Molla Əbdülməcrid Şirvani» (Yazdı, günahkar Molla Əbdülməcrid Şirvani) sözləri yazılmışdır.

Yuxarıda söylənilən hissələrdən əlavə, məcmuədə ticarətlə əlaqədar müxtəlif qeydlər, farsca-azərbaycanca sözlük və bir sıra başqa qeydlər edilmişdir. Bunların bir çoxu bənövşəyi mürəkkəblədir və tarixilik baxımından yenidir.

İkinci hissə kimi verilən əlyazmanın bəzi vərəqləri firuzəyi rəngdədir. Cildi qəhvəyi meşindəndir, üç medalyonlu və həndəsi cizgilidir. Ölçüsünə və dövrünə görə çox ehtimal ki, birinci növ yazıların cildidir ki, sonra da o biri yazılar buraya əlavə edilmişdir. Cildi müzəhhiblik tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 56 vərəq).

B-236/1854

182. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Nəsr və nəzm əsərlərindən ibarət bu məcmuənin tərtibçisi və katibi XIX əsr Şuşalı şair İsgəndər bəy Rüstəmbəyovdur. Məcmuədə Əli ibn Əbu Talib, Ömər Xəyyam, Nizami, Əvhədi Marağayi, Hafiz Şirazi, Kəmaləddin İsmayılov,

327

Rəşidəddin Səmərqəndi, Cəmaləddin İsmayıl və başqa Yaxın və Orta Şərq şairlərinin şeirlərindən nümunələr verilərsə də, əsasən Qarabağ şairləri Rüstəmbəyovun diqqət mərkəzində olmuşdur. Səksən nəfərə yaxın şairin əsərlərindən nümunələr verilmiş bu məcmuədə Qarabağda İskəndər bəyin yaşadığı əsrdə fəaliyyətdə olan Asi Abdulla bəy, Aşiq, Mirzə Rəhim Fəna, Kəminə Fatma xanım, Qasım bəy Zakir, Mehdiquluxan Vəfa kimi tanınmış şairlərin şeirlərindən, eləcə də öz şeirlərindən nümunələr çoxluq təşkil edir. İsgəndər bəyin əsərlərini, onun müəllif yazışmalarını öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardan olan bu əlyazmasına şairin yalnız şeirləri deyil, onun oğluna yazdığı «Vəsiyyətnamə»ləri, 1905-ci ildə Qarabağda erməni-müsəlman ixtilafları ilə əlaqədar xalq qarşısında etdiyi məruzələrin mətnləri, 25a vərəqində erməni-müsəlman ixtilaflarının tarixi səbəbləri haqqında yazı, eləcə də dünyəvi məzmunlu şeirlərlə bərabər, bir neçə növhə də daxildir.

Həzrəti-Əlinin ərəb dilində məcmuədə verilən şeirlərinin fars dilində sətiraltı tərcüməsi verilmişdir.

Əlyazma yaşıl, çəhrayı, sarı, mavi vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx, nəstəliq və şikəstə xətlərlə Şuşada yazılmışdır. Məcmuənin hansı tarixdə yazılıb tamamlanması haqqında qeyd olmasa da, bəzi əsərlərin yanında verilmiş rəqəmlərə əsasən abidəyə daxil edilmiş yazıların köçürülmə tarixini təxminən 1867-ci ildən başlayaraq 1916-cı ilə qədər dövrü əhatə etdiyini ehtimalla söyləmək olar. Bu tarixlərin

bəziləri hicri il ilə verilsə də, əksəriyyəti yazıldığı yer və tarixi göstərilməklə rusca verilmişdir. Bəzi yazılar üzərində təshihlər aparılmışdır. Abidənin ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri orada verilən yazıların əvvəlində onların tarixçəsinin verilməsidir ki, bu da şairin – İsgəndər bəyin həyat və yaradıcılığını, eləcə də ictimai fəaliyyətini öyənək üçün zəngin material verir.

Əlyazmanın əvvəlindən iki, sonundan isə bir vərəq kəsilib götürüldüyü aşkardır. Cildi həndəsi cizgili, zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 105 vərəq). Cildi Azərbaycanda müzəhhiblik tarixini öyrənmək üçün yaxşı qaynaqdır.

B-653/2272

183. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və fars dillərində)

Məcmuəyə həm nəşr, həm nəzm əsərləri daxildir. Nəzm hissəsinə Aciz Kəleybəri, Bixud Molla Ağa, Vəfa Şirvani, Zakir, Zikri Ərdəbili, Zui Molla Mahmud, Zühuri Şirvani, Müşfiq Şirvani, Mücrim Muğani, Seyid Əzim Şirvani, Fikri Ərdəbili, Şəms Əttar Mirzə Əsədulla, Cami Əbdürrəhman, Firdovsi və başqa şairlərin müxtəlif şeirləri (qəsidə, qəzəl, müxəmməsləri və s.), eləcə də bayatı və tapmacaları daxil

edilmişdir. Nəsr hissəsində isə şerləri məcmuəyə daxil olan bəzi müəlliflər haqqında şifahi və yazılı mənbələrdən topladığı məlumatlar verilmişdir. Şerlər içərisində ən çox yer Bahar Mirzə Nəsrullah və Bixud Molla Ağa əsərlərinə verilmişdir. Nəsr hissəsini də əsasən Bahar Mirzə Nəsrullahın həyat və yaradıcılığı haqqında yazılar və onun «Gül və Novruz» əsəri təşkil edir. Həmin hissədə Hacı Əbdüssəlim əfəndinin oğlu Hacı Əbdüllətif əfəndinin «Şəki xanlıqlarının müxtəsər tarixi» adlı əsərindən müəyyən yazılar da verilmişdir. Əlyazmanın müəyyən vərəqlərində müxtəlif qeydlərə də rast gəlmək mümkündür. Bu qeydlərdən bir neçəsi Salman Mümtazın Mirzə Nəsrullah Baharın qəsidəsinin sonunda yazılmışdır. Qeyddə qəsidənin şair Şamaxıya gələrkən söylədiyini, «Gül və Novruz» əsərini də eyni zamanda Şamaxıda qış fəslində yazdığını və bu əsərin nəşr olunduğunu göstərir¹¹¹. Digər bir şerdə Bahar həmin əsərin ikinci dəfə Şamaxıya gedərkən, Ramazan ayının 5-də 1280 (=1863)-ci ildə yazdığı, eləcə də şairin Təbrizdə vəfat etdiyi göstərilir¹¹².

43b vərəqində isə – Acizin qəzəlinin sonunda Mümtaz «Şükuhi bu qəzəli təxmis etmişdir. Amma nədənsə çapda «təxmis» sözü «müxəmməs» yazılıbdır. «Şükühinin kitabına müraciət oluna» sözlərini yazmış və imzasını qoymuşdur. Bu cür qeydlər əlyazmanın müxtəlif vərəqlərində vardır.

¹¹¹ Bax: Məcmuə, B-653, vər.30a.

¹¹² Yene orada, vər.105a.

Ağ, cizgili, ümumi dəftər vərəqlərinə bənövşəyi mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Cildi, üzərinə zoğalı dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x20 sm., həcmi: 127 vərəq). Bəzi şerlərin üstündən xətt çəkilmiş, ixtisar edilmişdir. Beləliklə, həmin şerlər müəyyən bir məcmuə üçün köçürüləndən sonra ixtisar edildiyi aydınlaşır. 42b vərəqində ixtisar edilmiş şerin altında «Böyük Divana köçürüldü» sözləri həmin fikri təsdiqləyir. Şerlər üzərindəki xətlərin əksəriyyəti qırmızı karandaşla çəkilmişdir. Bir çox şerlərin, xüsusən qəzəllərin əvvəlində onların rədifləri, məsələn, «Hanı», «Ya Rəbb!», «Qaragözlüm», «Səni» və b. verilmişdir. Cildin içində üst tərəfindən «Ağdam şəhərində ikinci dərəcəli məktəb müdavimi Ənvar Şükürzadəyə yetişəcəkdir» sözləri ərəb əlifbası ilə, eləcə də eyni məzmunlu qeyd rus dilində verilmişdir. Alt tərəfindən isə əlyazmanın «Səmədzadə arxivindəndir» olduğu göstərilmişdir. Əlyazmanın ayrı-ayrı vərəqlərində edilmiş qeydlər xüsusilə dəyərlidir.

B-707/2326

184. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Məcmuəyə müxtəlif şəxslərin avtoqraf məktubları,

331

vəkalətnamə, qəbz, mərsiyə, müxtəlif dini məzmunlu kitablardan qeydlər və s. daxil edilmişdir. Məktublarnın əksəriyyəti Quba, Dərbənd və Kumuq nahiyəsinin dövlət işlərində çalışan sakinləri ilə əlaqədardır. Məktublar Dərbənd qazisi İbrahim Xəlil əfəndiyə, Ərkiti sakini Osman əfəndiyə, Molla Rəcəb əfəndi, Həsən Əlqədari, Mustafa və başqalarına aid olsa da, ən çox Osman əfəndi ibn Məhəmməd əfəndinin yazışmaları təşkil edir. Məktublar içərisində rəsmi və məxfi məktub da vardır. 5a vərəqində olan ərəbcə şəri məktub okruq rəisi, rus polkovniki tərəfindən kiril əlifbası ilə imzalanmış, 74a vərəqində yerləşən məktubun əvvəlində isə «Məxfi» sözü yazılmışdır. 22a vərəqində Əhməd xana İbrahim Xəlil əfəndi tərəfindən göndərilmiş məktubun arxasında üzərində «Əhməd xan» yazılmış möhür basılmışdır. Görünür, Əhməd xan məktubu alandan sonra ona aid sənəd olduğu üçün öz möhürünü basmışdır. 49a vərəqində olan yazıya Kumuq nahiyəsinin dövlət möhürünün basılması, eləcə də 39a vərəqində Ərkit Məhkəməsinin rəisi Əbdüləli vələdi praporşik Abdullahın Xelsimi Məhkəməsinin rəisi, qazisi və ürəfasına göndərdiyi h.1295 (=1878)-ci il tarixli məktubu da bu yazışmaların bir çoxunun rəsmi sənəd olduğunu təsdiqləyir.

Məcmuənin 35b, 36a vərəqlərində yerləşən, ərəb dilində olan mərsiyə, Həsən ibn Abdulla tərəfindən 1878-ci ildə Kumuq qazisi Məhəmmədin vəfatı münasibətilə yazılmışdır. Məktublarnın bəzisi miladi tarixlə, əksəriyyəti də hicri qəməri

tarixlə verilmişdir. Məktublarnın tarixi müxtəlifdir. Bütünlüklə XIX əsrə aid həmin məktublarnın içərisində 6b vərəqindəki h.1224 (=1809) tarixli və başqa bir-iki yazışmanı çıxmaq şərti ilə qalanları XIX əsrin ikinci yarısında yazılmışdır.

Məcmuəyə daxil yazılar, deyildi ki kimi, müxtəlif dövrlərə aid olduğu kimi, onların həcmi, ölçüsü də müxtəlifdir. Müxtəlif ölçülü ağ, saya fabrik istehsalı kağızlarına bir səhifə qara karandaşla, qalanları isə qara mürəkkəblə, nəsx, nəstəliq, şikəstə xətləri ilə yazılmışdır. Cildindən və məcmuənin tərtibindən aydınlaşır ki, bu yazışmalar XX əsrin əvvəllərində toplanıb bir cild kitab halında birləşdirilmişdir. Cildi, üzərinə saralmış ağ kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 15,5x23 sm., həcmi: 177 vərəq). Əlyazmasındakı sənədlərin əksəriyyəti vaxtı ilə pis mühafizə edildiyindən bir abidə kimi keyfiyyətini itirmişdir. Bununla belə, məcmuə ilk növbədə tarixi keçmişimizi, Azərbaycan xalqının XIX əsrin ikinci yarısında siyasi və ictimai vəziyyətini öyrənmək üçün ən yaxşı qaynaqlardandır. Məcmuədəki müxtəlif sənədlərə basılmış şəxsi və rəsmi möhürlər də kitab və sənəd kolleksiyaçıların, möhür tərtibi tarixinin XX əsrdə daha da inkişaf etdiyini göstərir. Belə ki, məcmuənin 22b vərəqində Əhməd xana, 48b-də Osman əfəndiyə, 50a-da Əbdüləliyə, 44a-da İsmayıl Cəlilə, 112a-da Mustafaya, 177b-də Ramazana və başqalarına aid şəxsi və rəsmi möhürlər vardır.

مجموعه

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Nəsr və nəzmdə olan bu əlyazması bəyaz şəkildədir, əvvəldən naqisdir. Nəsr hissəsində dünyəvi və hüquqi məzmunlu məktub və başqa yazı nümunələri, dualar, əbcəd hesabı, nəzm hissəsində isə Hafiz, Müştəq, Molla Pənah Vaqif və başqa şairlərin şerlərindən parçalar verilmişdir. Şərdən bir çoxu fərd şəkildə verildiyindən müəllifləri göstərilməmişdir. Şerlər içərisində Vaqif əsərlərinə daha geniş yer verilmişdir. Müəllifi məlum olmayan parçaların bir çoxu heca vəznindədir.

Ağ, sayə və rəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Əlyazmanın 11b və 9a və rəqlərinə basılmış üç növ möhür abidənin bu möhür sahiblərinin ixtiyarında olduğunu göstərir. Sonuncu və rəqdəki eyni şəkildə olan möhürlər, çox ehtimal ki, məcmuənin ilk sahibinin və katibinin möhürüdür. Belə ki, sonda əlyazmanın nə katibinin adı, nə də yazıldığı tarixi və yeri göstərilməmiş, əvəzində möhür basılmışdır. Əfsus ki, möhürlərin bəzisi oxunaqlığını itirmiş, bəziləri isə əlyazma bərpa edilərkən naşı bərpaçılar tərəfindən üzərinə kağız yapışdırılaraq oxunuşunu çətinləşdirmişlər.

Əlyazmasının üzərinə cild əvəzi sarı dermantin çəkilmişdir.

Bu abidə bərpa edilərkən düzəldilmişdir (ölçüsü: 10,5x21 sm., həcmi: 12 vərəq).

Həbibulla Səmədzadə kolleksiyasından gələn bu məcmuənin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəlində tərtib edildiyini göstərir.

Abidə Vaqif əsərlərinin əlyazmalarını və onun şərlərinin təsiri altında meydana çıxan əsərləri öyrənmək üçün maraqlı qaynaqlardan biri ola bilər.

M-12/12

186. Məcmuə

مجموعه

(fars dilində)

Məcmuəyə, ayrı-ayır lirik şərlər nəzərə alınmasa, əsasən üç böyük əsər daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. XVII əsr müəllifi Məhəmməd Tahir ibn Həsən Xadim Bistaminin «Fütuhati-Firudiniyyə» əsəri məcmuənin 1a-39b vərəqlərini əhatə edir. «Fütuhati-Firudiniyyə» Astrabad, Mazandaran, Bistan və bir neçə başqa vilayətlərin hakimi Firudin xanın hərbi yürüşlərinə həsr edilmişdir. Müqəddimə və 20 bölmədən ibarət bu əsəri müəllif Firudin xanın hərbi yürüşdə müşayiət edən ləşkərnəvis Qasım Şəmsi bəyin dediklərini əsas tutaraq h.1022 (=1613)-ci ildə Məşhəddən

335

qayıdandan sonra yazmışdır.

2. Pənahinin «Bəxtiyarnamə» poemasıdır. Əsər məcmuənin 39a-72b vərəqlərində yerləşir. Xalq arasında geniş yayılmış «Bəxtiyarnamə» hekayəsinin poema şəklində yazıya alınmış şəkli. Əsərin müəllifinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat yoxdur. «Bəxtiyarnamə»nin təsvirini verdiyimiz məcmuəyə daxil edilmiş əlyazması əvvəldən naqisdir.

3. Hicri XI (=XVII) yüzilliyin birinci yarısında yaşamış «Üzləti» təxəllüsü Ədhəm Qüreyşi ilə tanınmış, əsli Xalxaldan olan məşhur Azərbaycan vaizinin «Kəduyi-mətbəxi-qələndəri» adlı əsəridir. Əsər məcmuənin 73a-173a vərəqlərində yerləşir. Ədhəm Xalxali dini məzmununda bir çox əsərlərin, o cümlədən «Etiqadat», «Ləvazimüd-din», «Zikri ilahiyyə», «Məşriqut-tovhid» və başqa əsərlərin, eləcə də «Fatihə surəsinin təfsiri»nin müəllifidir. Təsvirini verdiyimiz məcmuəyə daxil olan «Kəduyi-mətbəxi-qələndəri» də eyni məzmun daşıyır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərdən əlavə məcmuədə müxtəlif vərəqlərin haşiyələrində müxəmməslər, rübailər, fərdlər və başqa yazılar verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmış, Şərq üsulu ilə paygiriylə vərəqləndirilmişdir. «Bəxtiyarnamə» əsərinin başlıqları və misralar arasında qoyulmuş müxtəlif işarələr qırmızı mürəkkəblədir.

Eyni xətlə yazılmış həmin məcmuəyə daxil olan birinci əsərin sonunda (39b vər.) onun h.1088 (=1677)-ci ildə

köçürüldüyü göstərilmişdir. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 13x18 sm., həcmi: 38 vərəq). 106a, 108b, 149b, 150a vərəqlərində toğrayı yazı ilə imzalar verilmişdir. Bir neçə vərəqə möhür basılmışdır. Möhür oxunaqlı deyil.

B-2103/3728

187. Münşəat

منشآت

(fars və türk dillərində)

Münşəatın daxilində türkcə məktublar olsa da, bunlar fars dilindəki yazışmalara nisbətən azlıq təşkil edir. Türkcə yazışmaların əvvəlində «Məktubi-türki», yaxud «İnşayi-türki» sözləri yazılmışdır.

Müxtəlif şair, yazıçı, ictimai xadimlərin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yazışmaları içərisində həcm cəhətdən böyük, məzmun cəhətdən müxtəlif və dolğun, paleoqrafik cəhətdən çox qiymətli abidə olan bu münşəatın çox əfsus ki, sonu və əvvəli naqis olduğundan onun tərtibçisini, katibini, tarixini dəqiqləşdirmək mümkün deyildir. İstitutda saxlanılan bütün münşəatlarla müqayisədə də onun ikinci nüsxəsinə təsadüf edilmədi.

Müəllifi, eləcə də katibi fars və türk dillərini mükəmməl bilən şəxs olduğu əsərin məzmunu və yazılışından aydınlaşır.

Əlyazmasına Sultan Hüseyn, Sultan Süleyman Səlim şah,

Şah Abbas, Şah İsmayıl, Əkbər şah, Sultan Babur, Şah Təhmasib, Sultan Məhəmməd xan Gilani, Übeydulla xan Özbək, İsgəndər vəzir – Qeysəri Rumi Məhəmməd xan Ustaclı, Sultan Murad Qazızadə Rumi, Cəlaləddin Dəvvani, Şahrux Mirzə, Şah İsmayıl Sani, Teymur Gürgan, şairlərdən Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami və başqa görkəmli şəxslərin məktublarının surətləri daxil edilmişdir. Bunlardan başqa məktublar içərisində müəyyən şəxslərin biri digərinə yazdıqları məktub və cavablarının surətləri də yanbayan verilmişdir. Bunlara misal olaraq Həzrəti-Mirzə İbrahim Həmədaninin Həzrəti-Şeyx Bəhaəddin Məhəmmədə göndərdiyi məktubu və onun cavabını, Molla Möhtəşəmin oğlu Qiyasəddinə göndərdiyi qəzəl və onun cavabı, Məhəmməd Hüseyn Çələbinin qardaşı Məhəmməd Qasım bəyə məktub və onun cavabını göstərmək olar.

Münşəatda Mavərənnəhr alimlərinin məktublarından xoşnəvislərdən nəsihətamiz məktublardan, Təbrizdə hamam və məscidlərin təmiri, tacirlər haqqında və s. iqtisadi, maarif və mədəni məsələlərdən bəhs edən məktublar Übeyd Zəkanın “Dəh fəsil” (On fəsil) əsəri də verilmişdir. Bəzən əlyazmada məktub sahibinin bir neçə məktubunun surəti ardıcıl verilərkən “Məktubi-digər” sərlovhəsi qoyulmuşdur.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, sərlovhələr və yarım sərlovhələr qırmızı mürəkkəblə incə nəstəliq xəttillə yazılmışdır. Paleoqrafik xüsusiyyətləri, yazılış tərzini, xətti cildindən qalan hissəsi onun çox ehtimalla XVII yüzilliyin

əvvəlinde köçürüldüyünü göstərir. Sonuncu səhifədə oxunaqlığını itirmiş yumurtavari, 9a vərəqində isə kiçik dairəvi bir möhür basılmışdır. Əlyazması bərpa edilmiş, qırmızı meşin cildə və cildin üst tərəfindən onun orijinal cilddən qalan hissəsi yapışdırılmışdır (ölçüsü: 16x24 sm., həcmi: 274 vərəq). Əlyazması Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmişdir. Bəzi sözlərin altından qırmızı xətlər çəkilmişdir. Müəyyən vərəqlərdə sonradan səliqəsiz, mətnlə əlaqəsi olmayan, bəzilərinde isə münşəata katibin müəyyən əlavələr məqsədilə haşiyədə yazıları vardır.

Əlyazması Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixini, ümumən mədəniyyətini, eləcə də «Münşəat»ların ədəbiyyat tarixində növlərini, kitab mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqlardan biridir.

نظم العلوم
(türk dilində)

İshaq Zəncani

اسحق زنجانی

İshaq Zəncaninin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə lazımı məlumat edilməsə də, «Nəzmül-ülum» adlı fiqhə aid bu risalənin sonuncu «Dər bəyani-xatimə» bölməsindən aydınlaşır ki, İshaq Zəncani h.XI (=XVII əsr) fəqihlərindən olub və istedadlı şairlərindən idi. Onun türk dilində yazdığı bu mənzum risaləsi qırxdan ziyadə bölməyə ayrılır. Bu bölmələrin bəzisi çox kiçik beytdə, bəzisi isə nisbətən böyük – iyirmi beytdən yuxarı həcmdə verilmişdir. Hər bölməyə onun məzmunu ilə səsleşən ayrıca «Dər bəyani-səbəbi-təlifi-risalə», «Dər bəyani-əzabül-qəbr», «Dər bəyani-əqşamül-övliya», «Dər bəyani-əfzəlül-övliya», «Dər bəyani-xatimə» sərlövhələr verilmişdir.

Əlyazmanın ağ, sarı, açıq çəhrayı vərəqlərinə mətni qırmızı nəstəliq xəttilə, qara mürekkəblə yazılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 9 vərəq).

Hər vərəqdə iki sütunda yazılan mənzumənin hər bir bölməsi zərlə və qara xətlə çərçivəyə alınmışdır. Sərlövhələr

isə bütünlüklə zərli dir. Mükəmməl sonlu ğu vardır. Sonluqda mənzumənin İshaq Zəncaninin oldu ğu və əlyazmanın h.1205 (=1790)-ci ildə Əbdü ssəlam Sani Nuxəvi tərəfindən Nuxada yazıldı ğı göstərilmişdir. 1a vərəqində oxunuşu çətin olan, üzərində to ğrayı yazısı olan möhür, yanında isə oxunaqlı ğını itirmiş yazılar vardır.

A-93/536

189. [Rübai və qəzəllər]

رباعی و غزلر
(fars dilində)

Baba Tahir və Şeyx Sədi Şirazi
بابا طاهر و سعدی شیرازی

Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan abidələr içərisində ən kiçik ölçülü, eləcə də gözəl və narın şikəstə xətt ilə yazılmış əlyazmasıdır. Əlyazmaya Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında mahir rübai müəllifi kimi tanınan XI yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Baba Tahir Üryaninin rübailəri və XIII yüzilliyin dünya şöhrətli İran şairi Müslihəddin Sədi Şirazinin rübai və qəzəlləri daxil edilmişdir.

Ağ, sayə vərəqlərə hər səhifədə həndəsi fiqurlar şəklində incə şikəstə xətt ilə, mətni qara, sərlövhələr və yarım sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (ölçüsü:

4,5x7,5 sm., həcmi: 38 vərəq). Bəzi vərəqlərdə yazılar göy və zərli xətlərlə çərçivəyə alınmış və orta hissələrdə zərlə müzəyyənləşdirilmişdir. Əlyazmanın bədii tərtibi yarıda qalmışdır. Sonunda bir çox vərəq cırılıb çıxarılmışdır. Ona görə də əlyazmanın katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Əlyazmanın H.Səmədzadə arxivindən olması haqqında qeyd yoxdur. Yalnız akta əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Əlyazması bir yazılı abidə nümunəsi kimi qiymətlidir.

B-1469/3094

190. Səyahətnamə

سياحت نامه

(Azərbaycan dilində)

Əsərin müəllifi əslən Bakıdan olsa da, Tiflisdə çox yaşadığı üçün Səlmən Nərimanov Tiflisi adlanmış və «Səyyareyi-Həqqi» təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı da göstərilmişdir.

Salman Nərimanov şeirlərində bəzən təxəllüsünü yalnız «Səyyarə», bəzən də «Həqqi» kimi vermişdir. Təsviri aşağıda verilən əsər «Səyahətnamə» olsa da, bu adın altında fars dilində onun fəxrus-salam, əşrəfül-hac Hacı Zeynalabdin ağayi-Tağıyev haqqında olduğu göstərilmişdir. Əsərin bu əlyazması çox ehtimal ki, müəllifin avtoqraf nüsxəsidir. Bu ehtimalı doğuran bir neçə əsas vardır.

Sonuncu vərəqdə belə bir yazı vardır: «Nastoəhaə rukopisğ predostavləetsə v Kavkazskiy Üenzurniy komitet dlə razreşeniə napeçatatğ v 10000 gkzemplərax. 1902 q. 28 iönə. Salman Narimanov. Adres: Baku, Kladbihenskə ul., dom №27. Dcafarova S.Narimanovu».

Yazının əvvəlində «19 iölə 1902 q.» tarixi göstərilmişdir ki, bu da ancaq Tiflisdə Senzura komitəsinə əsərin alınma tarixi ola bilər. Yazının altında isə qırmızı mürəkkəblə «Zadercano 6 noəbrə 1902 q. po postanovleniö komiteta» sözləri yazılmışdır. Bu vərəqin iç tərəfində komitənin sədri və katibinin imzası ilə aşağıdakı sözlər yazılmışdır:

«Po curnalu Üenzur Komiteta 6 noəbrə 1902 q. opredeleno: Vvidu tendenüionnosti, napeçatanie nastoəhey rukopisi pod zaql. «Putevie zapiski» vospretitğ».

Beləliklə, komitəyə müəllifin əlyazma şəklində təqdim etdiyi bu nüsxə müəllifinə qaytarılmışdır. Lakin bir neçə vaxt sonra 190... ildə çap edilmişdir¹¹³.

Əlyazma müəllifinə qaytarıldıqdan sonra ona əlavələr edilmiş, üzərində ixtisarlar aparılmışdır. Hətta müəllifin əsərin ümumi məzmunu ilə əlaqəsi olmayan yazıları, yeni-yeni şerləri əlavə edilmişdir. Baxmayaraq ki, əsərin mətni daxilində elm və təhsil ilə əlaqədar çoxlu şerlər verilmişdir. Şerlər içərisində başqa müəlliflərin, məsələn, Füzulinin nəsihətamiz şerlərindən nümunələr də vardır.

Əlyazması ümumi dəftərə bənövşəyi, əlavə hissələr isə

¹¹³ Tarix tam yazılmamışdır.

yaşıl mürəkkəblə işlək nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Əlyazmasında ara-sıra orfoqrafik səhvlərə rast gəlmək olur. Bu da ərəb əlifbasının çətin yazılışından irəli gəlmişdir. Misal üçün «Səyahət» sözü hər yerdə «Hayi-həvvəz»lə, «təvəqqe» sözü eyn əvəzinə «hayi-hötti» ilə, «məşğul» sözü «qaf»la, «diraz» isə «duraz» kimi yazılmışdır. Vərəqlər pərakəndədir. Cildi qara kartondandır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 68 vərəq). Cildin iç tərəfindən abidənin Səmədzadə Həbibulla arxivindən olduğu göstərilmişdir.

B-1772/3397

191. Tarixi-Buxara

تاریخ بخارا
(fars dilində)

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Cəfər Nərşəxi¹¹⁴

ابو بكر محمد بن جعفر نرشخی

«Tarixi-Buxara» əsəri həm də «Tarixi-Nərşəxi», «Tarixi-Nərşəxiyi-cədid», «Əxbari-Buxara», «Təhqiqi-vilayəti-Buxara» adları ilə də yayılmışdır. Əsərin müəllifi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Cəfər (h.286-348 (=899-959)-ci illər)

¹¹⁴ Nərşəx Buxara yaxınlığında bir kənddir.

əsərinin h.332 (=943)-ci ildə Salmanilərdən olan Nuh ibn Nəsrin hakimiyyətə gəlməsinə qədər, ərəb dilində yazmışdır. Sonradan bu əsər Əbu Nəsr Əhməd ibn Məhəmməd ibn Nəsr əl-Qubəvi tərəfindən fars dilinə çevrilmiş və bu tərcümədə mütərcim əsəin sönük və yararsız yerlərini ixtisar edərək onların yerinə müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən Əbülhəsən Nişapurinin «Xəzanül-ülum» əsərindən əlavələr etmişdir. Sonralar başqa müəlliflər tərəfindən də bu əsərin üzərində düzəlişlər aparılmışdır¹¹⁵. Əsərin ingilis dilinə tərcüməsi də mövcuddur.

Təsviri aşağıda verilən bu əlyazması naməlum şəxs tərəfindən işlənmiş, çox ehtimal ki, əsərin dördüncü variantıdır. Əsərdə Buxara, onun ətrafı və bu şəhərin görkəmli şəxslərindən bəhs olunur.

Əlyazması ağ, sayə, Orta Asiya istehsalı olan vərəqlərə nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Əlyazması bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi zoğalı meşindəndir (ölçüsü: 16x27 sm., həcmi: 65 vərəq).

Haşiyələrində ara-sıra mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Mətn daxilində yarımbaşlıqlar üçün yer qoyulmuşdur. Sondan naqisdir, əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi məlum olmasa da, yazılış üslubundan XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Orta Asiyada hazırlandığı aydınlaşır.

¹¹⁵ Bu haqda mükəmməl məlumat üçün bax: Стори, т.1, стр.1108-1112.

تاریخ نادری
(fars dilində)

Mirzə Mehdi xan Astrabadi

میرزا مهدی خان آسترابادی

Həbibulla Səmədzadə kolleksiyasından gələn bu əlyazması bir abidə kimi öz nəfisliyi baxımından seçilir.

Məlumdur ki, Mirzə Mehdi xanın «Münşəat»ı və «Tarixi-Nadiri» əsəri Şərqdə əlyazması şəklində ən çox yayılmış əsərlərdən hesab olunur. Yalnız Bakı Əlyazmalar İnstitutunda bu əsərin altmışa yaxın əlyazması saxlanılır. Mirzə Mehdi xanın Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində həmin əsərlərinin geniş tədrisi özü də bunların əlyazma nüsxələrinin çoxalmasına səbəb olsa da, «Tarixi-Nadiri» Səfəvi dövlətinin dağılması və Sultan Hüseyn şahın hakimiyyət başına gəlməsindən başlayaraq, əsasən Nadir şahın həyat və yaradıcılığından, onun ictimai fəaliyyətindən bəhs olunduğundan, bu əsər yazılan dövrdən oxucular tərəfindən də maraqla qarşılanmış və üzü köçürülərək əldən-ələ gəzmişdir. Təsviri aşağıda verilən bu əlyazması da çox

¹¹⁶ Əsərin məzmunu və müəllifi haqqında bax: Bakıxanov koll., №15.

ehtimal ki, xüsusi sifarişlə yazılmışdır.

Ağ vərəqlərə, mətni qara, sərlövhələri isə qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xəttlə xüsusi səliqə ilə Məhəmməd Hüseyn əl-Hüseyni Mərvi tərəfindən h.1221 (=1806)-ci ildə köçürülmüşdür.

Əlyazması çox gözəl bərpa edilmiş, ancaq əvvəlindən naqislik qalmışdır. Sonu mükəmməldir. Sonda katib onu dua ilə yad olunmasını xahiş edir. 1a və sonuncu ağ vərəqinə oxunaqlığını itirmiş möhür basılmışdır. Cildi müasirdir, üzərinə sürməyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 19x29 sm., həcmi: 170 vərəq).

Sonuncu vərəqdə abidənin Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilmişdir.

S-261/9214

193. Töhfətül-möminin¹¹⁷

تحفة المومنين

(fars dilində)

Mir Məhəmməd Mömin Hüseyni

مير محمد مومن حسيني

¹¹⁷ Əsər və onun müəllifi haqqında bax: Bəhmən Mirzə koll., №17.

Əsər bu əlyazmada naqisdir, birinci fəslin dördüncü bölməsindən başlanır. Eləcə də həmin və başqa fəsillərin müəyyən hissələri çatmır.

Əlyazması mətni qara, sərlövhələri və yarımşərlövhələri, eləcə də ayrı-ayrı sözlər qırmızı mürekkəblə ahərlənmiş kağıza incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Hər vərəqdə mətni iki xətlə çərçivəyə alınmışdır. Haşiyələri açıq sarı rənglə boyanmışdır və orada mətnlə əlaqədar yazılar verilmişdir.

Sonda əlyazmanın hicri qəməri 1087 (=1676)-ci ildə yazılmış nüsxədən köçürüldüyü göstərilmişdir. Şərq üsulu ilə, eləcə də müasir rəqəmlərlə səhifələnmişdir. 151b-152a vərəqlərində müəllifin əsəri yazarkən istifadə etdiyi əsərlər, 152a,b vərəqində isə tibbə aid əsər yazan alim və təbiblərin adları göstərilmişdir.

Əlyazması h.1293 (=1876)-cü ildə Şuşada Əbdüləli ağa Mir Bağır tərəfindən köçürülmüşdür (ölçüsü: 16,5x27 sm., həcmi: 152 vərəq). Bərpa zamanı birinci vərəq tərsinə yapışdırılmışdır.

طوطى نامه
(Azərbaycan dilində)

Tutinamənin bu əlyazma nüsxəsi öz tutumu baxımından həcmli əsərlərdən olduğu aydınlaşsa da, əvvəldən və orta hissədən vərəqlər düşdüyü üçün naqis qalmışdır.

Ziya Nəqşəbinin və Möhsün Nasirinin Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanan eyni adlı əsərləri ilə müqayisədə aydınlaşdı ki, bir mövzuda yazılsa da, onlar ayrı-ayrı müəlliflərin qələminə məxsusdur. Möhsün Nasiri kimi bu əsərin müəllifi də «Çehel tuti»ni farscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Mavi vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə çox səliqəli şəkildə yazılmışdır. Abidənin bütün cəhətləri onun XVIII əsrdə yazıldığını göstərir. Əvvəli, sonu olmadığından əlyazmanın başqa xüsusiyyətləri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmiş bu əlyazmasının cildi də qopub düşmüşdür (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 138 vərəq). İlk vərəqində abidənin H.Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilir.

خاطيرات
(fars dilində)

Əlövsət ibn Hacı Zeynalabidin

على اوسط بن حاجى زين العابدين

Müəllifin şəxsiyyəti haqqında əldə heç bir məlumat yoxdur. Ancaq onun XIX yüzilliyin 80-ci illərində Dərbənddə bir deputat kimi fəaliyyət göstərməsi, fars və rus dillərini yaxşı bilməsi, eləcə də gözəl xətlə yazmaq bacarığı olduğu xatirədən aydınlaşır.

Tarixdən bəllidir ki, Rusiyada tacqoyma mərasimi XVIII-XIX yüzilliklərdə daha təmtəraqlı keçmişdir. Bu mərasimlərdə Rusiya daxilində olan ölkələrdən dövlət adamları, deputatlar da dəvət olunarmış. Belə tacqoyma mərasimlərindən biri də 15 may 1883-cü ildə rus çarı III Aleksandr üçün keçirilmişdir ki, bu xatirənin müəllifi Əlövsət Hacı Zeynalabidin oğlu da Dərbənddən bir deputat kimi o mərasimdə iştirak etmişdir.

Xatirənin əvvəlində, müəllifi bu xatirəni yazıya alma səbəbini göstərir. Sonra o, qədim dövrdə Şərqdə tacqoyma mərasimi ilə Rusiyada eyni mərasimin müqayisəsini verir və bu məqsədlə Xosrov və Bəhramın şahlığa iki namizədin iki şir arasında tacı necə götürdüklərinin təsvirini verir. Xatirədə əsas məqsəd III Aleksandrın tacqoyma mərasimini təsvir

etmək olsa da, müəllifi 24 aprel 1883-cü ildən Dərbənddən yola düşən gündən ta iyun ayında qayıdana kimi bütün hadisələri, nümayəndə heyətinə daxil olanları, Moskvaya çatana qədər hansı şəhərlərdən keçdiklərini, Moskvada, hətta mehmanxanada onların necə qarşılandığı, nəhayət 15 mayda Peterburqda tacqoymaya gələn III Aleksandri müxtəlif ölkədən gələnləri atlarda necə qarşılamalarını, eləcə də mərasimdə bayram şənlikləri geniş təsvir edilmişdir.

Ağ, saya rus fabrika istehsalı vərəqlərinə içərisində şikəstə ünsürləri olan incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Xatirat əvvəldən naqisdir. Zədələnmiş vərəqlər bərpa edilərkən bəzi sözlərin də oxunaqlığı pozulmuşdur. Sonda əlyazmanın h.1300 (=1883)-cü ildə tamamlandığı göstərilir. Beləliklə, həmin il iyun ayında Dərbəndə qayıdandan sonra yazdığı xatirat müəllifin ancaq avtoqraf nüsxəsi ola bilər. Katibin adının sonda verilməməsi də bunu təsdiq edir. Bu baxımdan əlyazmanın qiyməti bir daha artmış olur. Sonda eyni zamanda müəllif göstərir ki, bunu yazmaqda məqsəd yadigar qalmaqdan ötrüdür, çünki varlığı daimi görmür.

Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmişdir. Cildi müasir üslubdadır. Bərpa zamanı düzəltdirilmişdir, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 34 vərəq). Tarixi hadisələri təsvir edən əsər kimi, eləcə də memuar ədəbiyyatının XIX əsrdə inkişafı baxımından tədqiqi üçün qiymətli qaynaqlardandır.

چهل حدیث

(ərəb və fars dillərində)

Cami Əbdürrəhman¹¹⁸

جامی عبدالرحمن

Ərəbcə «Hədisi-ərbəin»dən fars dilinə tərcümə edilmiş, qırx mənzum nəsihət məzmunlu Cami Əbdürrəhmanın bu əsəri Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında bir sıra «Ərbəin hədis»lər sırasında sənətkarlıq baxımından seçilir. Məhəmməd Füzulinin də Azərbaycan dilinə tərcümə üçün Caminin müəllifliyi ilə olan əsəri seçməsi təsadüfi deyildir. Bu ilk növbədə Cami əsərinə olan münasibətdən irəli gəlirdi.

Ağ, saya kustar vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır. Hər bir hədisin əvvəlində onların ərəb variantı, sonra isə farscası verilmişdir. Bir vərəqdə yazılar bütünlüklə yaşıl, qırmızı, göy rənglərlə və zərlə, ayrıca hədislər yalnız zərlə çərçivəyə alınmışdır. Əlyazmanın XIX yüzilliyin incəsənət nümunəsi olan əlvan rənglərlə və zərli müzəyyən bir başlığı vardır.

¹¹⁸ Müəllif haqqında bax: Bakıxanov koll., №13.

Əlyazmanın sonunda katib öz adını göstərməsə də, abidənin Təbrizdə h.1302 (=1884)-ci ildə köçürüldüyünü və varlığın daimi deyil, yalnız nəqşin (şəkil, yaxud gözəl yazının) bizdən sonra qalacağını qeyd etmişdir. Cildin kənarı tünd meşindən, ortası isə açıq qəhvəyi məxmərdəndir (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 9 vərəq). Əvvəlinci və sonuncu vərəqləri abidənin vərəqlərindən keyfiyyətinə görə seçilir. Cildin iç tərəfinə yapışdırılmış bənövşəyi kağız vaxtı ilə bu abidənin bərpa edildiyini göstərir. Cildin iç tərəfində onun Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilir.

A-62/505

197. Cüng

جنگ

(fars və türk dillərində)

Cüngə daxil olan şerlərin çoxu müxtəlif şairlərin əsərlərindən hissələr olduğundan, əksəriyyətinin müəllifləri göstərilməmişdir. Bunu cüngün 7a vərəqində olan sözlər də təsdiqləyir. Belə ki, yazılara katib «Məcməül-beyt» adı vermiş və miniatür kimi orada iki vərəqin arxasında da iki göy və qırmızı rənglərlə quş şəkli çəkilmişdir. Bununla belə bəzi şerlərin həm məzmununa, həm də şərdə verilən təxəllüsə görə müəlliflərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlara misal olaraq Neman İlisulu, Hacı Əli Göyük, özbək

şairi Əlişir Nəvainin şerlərini göstərmək olar. Şerlərin forma və məzmununa gəldikdə, buraya dünyəvilik və dini məzmunlu klassik və xalq şeri üslubunda yazılmış şerlər, rübailər, qəzəllərdən beytlər, məsnəvi formasında əski ədəbiyyatda namələr üslubunda yazılmış kiçik həcmli əsərlər, xalq misalları və s. vardır. Əlbəttə, əvvəldən deyildi ki kimi, kiçik həcmli nümunələr daha çoxdur. Misal üçün:

Can vermişəm yolunda yüz min xəcalət ilə
Bunu nə xoş demişlər: varın verən utanmaz (vər. 16b);

Cavan eylər fələk tifi, cavanı piri-zal eylər,
Nə halətdir hilalı bədr eylər bədri hilal eylər (vər.11b).

Cüngdə təsadüfi halda mənsur nümunələrə də rast gəlmək mümkündür. Bunlara misal olaraq aşağıdakını göstərmək olar:

Adəm dörd cür olur demişlər: Kərim, səxi, bəxil, ləim. Kərim o adama deyirlər ki, yeməz verər, səxi o adama deyirlər ki, yeyər verər, bəxil o adama deyirlər ki, yeyər verməz, ləim o adama deyirlər ki, yeməz verməz (vər. 15a).

Yuxarıda göstərilən misallardan da görüldüyü kimi, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan cünglər arasında orijinal məzmunlu şer nümunələri əhatəsi baxımından kiçik həcmli olsa belə, çox maraqlı əlyazmalarındandır.

Əlişir Nəvainin «Qürbətdə qərib şadiman olmaz imiş» misrası ilə başlanan rübaisini, eləcə də xalq arasında çox oxunan aşağıdakı rübai və başqalarının göstərmək olar:

Cahan cami, fələk saqi, əcəl mey,
Xəlayiq badənuş öz məclisi-vey.
Xilasi nist, əsla hiç kəsira,
Əz in cami, əz in saqi, əz inmey.

(Dünya camdır, fələk saqi, əcəl mey. Bu məclisdə insanlar badə içəndirlər. Bu cam, bu saqi, bu meydən, heç kəsin əsla xilası yoxdur).

Əlyazmada «Rəmli-Əmirəlmöminin Əli» sərlovhəsi ilə rəml atmaq qaydası, «Risaleyi-ustadi-sənətkaran» (Sənətkarların ustaları risaləsi), «Nəqti-şərif» və başqaları verilmişdir ki, bunlar bütünlüklə şerlədir.

Sonuncu və 10b vərəqində ərəbcə bir-iki nümunə verilmişdir. Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə işlək nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. On üçüncü vərəq qara karandaşla, şerlərdə müəyyən işarələr qırmızı mürəkkəblədir.

Əlyazmasının h.1296 (=1878)-cı ildə Mir Həmzə tərəfindən köçürüldüyü cüngdəki birinci əsərin sonunda qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əvvəlindən və sonundan naqis olan bu maraqlı cüng cildsizdir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 18 vərəq).

H.Səməd zadə kolleksiyasından gələn bu abidə insanlarda, onların yaş dövrlərindən asılı omlayaraq, həyatda humanizm hisslərinin yaranması, valideynə, dinimizə, əhli-beytə məhəbbətin artması üçün ən gözəl nümunələri, eləcə də böyük bədii tərzdə ifadə olunan nümunələri əhatə etdiyindən xeyli maraqlı, maraqlı olduğu qədər də əhəmiyyətlidir.

A-67/510

198. Cüng

جنگ

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Cüngdə Azəri, Bəhaəddin Amili, Arif, Vaqif, Məhcur, Mollayi Rumi, Sədi, Saleh, Füzuli, Xətai Şah İsmayıl və başqalarının ilk şerlərindən əlavə rübai, bayatı, şerlər yazılmış hekayətlər, surələrdən parçalar verilmişdir. Füzuli və Vaqif şerləri çoxluq təşkil edir.

Ağ, saya vərəqlərə şikəstə-nəstəliq xəttlə qara, bəzi başlıqlar qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Cildi son illərin məhsuludur. Üzərinə boz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 48 vərəq).

Cüngün katibi, onun harada tərtib edildiyi haqda abidədə heç bir məlumat yoxdur. Yalnız 19b vərəqində h.1290 (=1873)-cü il tarixi qoyulmuşdur.

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

XIX yüzilliyin məhsulu olan bu abidəyə Arif Mustafa ağa, Molla Pənah Vaqif, Qövsü, Müştəq, Rəfiq, Sədi, Hafiz, Cami və başqa şairlərin şeirləri daxildir. Şeirlər qəzəl, rübai və fərdlərdən ibarətdir.

Əlyazması əlvan kağızlara şikəstə xətt ilə qara mürəkkəblə ustad xəttat tərəfindən yazılmış, bir çox vərəqlərdə şeirlər qara xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Cüng xüsusi səliqə ilə tərtib edilmişdir. Belə ki, hər vərəqdə şeirlərin yazılışı gözəl görünsün deyərək, beytlər müxtəlif istiqamətdə yazılmış, 9b, 22b, 23a, 37b vərəqlərində şeirin məzmunundan çıxış edərək elə qara mürəkkəblə miniatürlər çəkilmişdir. Məsələn, şeirdə bülbüldən danışılırsa, şeirin yanında bülbül, gözəldən danışılırsa, gözəl qız şəklində verilmişdir. Bəzi vərəqlərdə müxtəlif qeydlər vardır. Cüngün bədii tərtibi, şeirlərin vərəqlərdə haşiyələnməsi və s. tamamlanmamışdır.

Əlyazması əvvəldən və sondan naqisdir. Elə ona görə də katibi, yazıldığı yer və tarixi haqqında məlumat yoxdur. Cüng bərpa edilmiş, yeni cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə zoğalı meşin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 6x16 sm., həcmi: 39 vərəq).

جنگ

(Azərbaycan dilində)

Bu topluya bir çox növlərdə yazılmış şeirlər – qəsidə, qəzəl, mənzum məktublar, xalq üslubunda yazılmış müxəmməs, mürəbbə, gəraylı, eləcə də mürəbbə şəklində, xalq dastanlarında olduğu kimi, deyişmələr daxil edilmişdir. Cüngdə Salik, Arif, Vaqif, Zakir, Sabir, Miskin, Şikəstəxatir və başqa şairlərin şeirləri yerləşir. İnstitutda saxlanılan başqa əlyazma toplulara nisbətən bu cüngdə Şikəstəxatir təxəllüsü ilə yazılmış şeirlər daha çoxdur. Mənzumələr içərisində «Kəlami-Əhməd Paşa» başlığı ilə yazılmış deyişmə (anası, qarı və sevgili qızla) maraqlıdır və bu digər şeirlərə nisbətən iri həcmdə – iyirmi beş beytdə verilmişdir (vər. 9b-12b). Bu deyişmə «Şəhriyar» əsərində Şəhriyarın qarı ilə, Sənubərlə deyişməsi məzmunadadır ki, bu da çox maraqlıdır. Xüsusilə bu əsərlərin müəlliflərini dəqiqləşdirmək üçün yaxşı mənbədir. Cüngdə deyişmənin müəllifi və əsas obrazı Əhməd Paşadır. «Şəhriyar»da isə Şəhriyar.

Ağ, saya, 7 sayılı kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə, müəyyən hissəsi isə cizgili dəftər vərəqlərinə qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Katibi Həsən

Sadıxovdur. Əlyazması bərpa edilmiş və üzərinə dermantin çəkilmiş karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 10,5x18 sm., həcmi: 44 vərəq). İyirmi ikinci vərəqində karandaşla rus dilində əlyazmada çoxlu çatışmazlıqlar olduğu haqqında qeyd vardır. Həqiqətən, müəyyən vərəqlər yazılmamış qalmışdır. Elə həmin vərəqdə yenə də rus dilində katibin dostu Alyoşaya əlyazmanı 1902-ci ildə mart ayında Tiflisdə yazıldığı göstərilir və əlyazmanı oxuyarkən keçmiş günləri yada salması tapşırılır. İlk vərəqdə əlyazmanın ilk sahibinin – katibin adı Həsən Sadıxov və cüngün Səmədzadə kitabxanasından olduğu haqda yazı vardır.

A-85/528

201. Cüng¹¹⁹

جنگ

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Əlyazmalar İnstitutunda yazılı abidələr içərisində öz yazısı və tərtibi baxımından maraqlı cünglərdən biridir. Cüngdə Bixud, Əsər, Səbahi Hacı Süleymani, Hatif və başqalarının lirik şeirlərindən və mədhnamələrindən əlavə, «Laədri» şeirlər, mündəricat, növhə, dualar, 3a vərəqində əruzun bəhrləri, 3b-8a vərəqlərində isə fars dilində bəzi sözlərin¹²⁰ izahlı lüğəti

¹¹⁹ Cüngün quruluşuna görə – orada verilmiş növhə, dua, minacatlara əsasən onu bəyaz da adlandırmaq olar. Lakin dünyəvi məzmunlu şeirin çoxluğuna görə cüng adlandırıldı.

¹²⁰ Ən çox əlif ilə başlayan sözlərə yer verilmişdir.

verilmişdir.

Cüngün maraqlı cəhətlərindən biri də bir neçə vərəqdə şerlərin iki əlifba ilə – həm ərəb, həm də mixi əlifbanı xatırladan əlifba¹²¹ ilə verilməsidir. 1b vərəqində içərisində sünbülü hərflər olan həmin naməlum əlifba ilə yazı verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildi son illərin məhsuludur. Üzərinə boz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 7x15 sm., həcmi: 109 vərəq). Əlyazmanın müxtəlif vərəqlərində bir sıra maddeyi-tarixlər verilmişdir. Bu tarixlərin bir çoxu h.1220-1228 (=1806-1813)-cı illəri əhatə edir ki, bu da cüngün tərtib tarixi ilə eyni olduğunu ehtimalla söyləməyə imkan verir.

Cüngün katibi, sahibi, onun harada tərtib edildiyi haqqında abidədə heç bir məlumat yoxdur. Bununla belə, 58b və 78a vərəqlərində eyni şəxsə məxsus basılmış iki möhürdən əlyazma katibinin Əbdüləhəd olduğunu ehtimalla söyləmək mümkündür. Bu möhürlərdən birinin üzərində «Əbdəhü Əbdüləhəd, 1208» (Onun (Allahın) qulu Əbdüləhəd), ikincisində isə «Əbdüləhəd – 1208» sözləri yazılmışdır. Cüngün müxtəlif vərəqlərində olan qeydlərin bəzisinin həmin tarixlə eyni, bəzisinin isə bu tarixə yaxın verilməsi deyilən ehtimalı müəyyən qədər doğruldu. Müxtəlif xətlərə və əlifbaya bələd katibin, şübhəsiz ki, görkəmli şəxs, eləcə də möhür sahibi olacağına şübhə qalmır. Bir şəxsin iki cür möhürünün olmasından da aydınlaşır ki, bu şəxsin müxtəlif

¹²¹ Həmin əlifba haqqında dəqiq məlumat əldə etmək mümkün olmadı.

dövlərdə, yeni tarixli möhür düzəltməyə ehtiyacı olmuşdur.

A-122/565

202. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Cüngə Sədi, Sahib Asi, Dilsuz, Qövsü, Aşuftə, Möhtəşəm, Əttar, Şəms Təbrizi və başqa şairlərin şerlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Abdulla bəy Asinin azərbaycanca şerinin əvvəlində «Min kəlamı Mir Ağa Asi» (Mir Ağa Asinin sözlərindən) yazılması bu şairin xalq arasında Mir Ağa kimi də adlandırılmasının sübutudur ki, bu da şairə öz dövründə olan ehtiramdan irəli gəlir.

Ağ, sayə və rəqlərə şikəstə-nəstəliq xəttilə qara mürəkkəblə, maili şəkildə yazılmışdır. Əlyazma bərpa edilmiş və müasir üslubda cildə utulmuşdur (ölçüsü: 12x18 sm., həcmi: 53 vərəq).

A-141/584

203. Cüng

جنگ

(Azərbaycan dilində)

Cüngə Sədi¹²², Müştəq, Hamid, Vaqif, Rövşən və başqa təxəllüslü şairlərin türki dilində yazdıqları şerlər daxil edilmişdir. Nadir halda – 1b vərəqindəki şer və 12b vərəqindəki katib qeydlərində verilən şer nümunələri – fərdlər fars dilindədir.

Əlyazmada ən geniş yer Hamid və Rövşən şerlərinə verilmişdir. Cüngün həm katibi olan Mir Rövşenin şerləri həm də Molla Rövşən təxəllüsü ilə də yazılmışdır.

Ağ, cizgili vərəqlərə qara mürekkəblə işlək nəstəliq xətt ilə Nuxada h.1319 (=1901)-cu ildə Mir Rövşən ibn Mustafa əfəndi tərəfindən yazılmışdır. Son üç vərəqi həm bənövşəyi mürekkəblə, həm də karandaşla olub, başqa xətlədir. Cildi sonrakı dövrlərin istehsalıdır. Üzərinə yaşıl dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 10,5x17 sm., həcmi: 44 vərəq).

Əlyazma bir abidə kimi öz paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə o qədər də qiymətli olmasa da, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində unudulmuş olan Rövşən kimi şairlərin yaradıcılığını öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Belə ki, əlyazmada onun qəzəlləri, müxəmməsi, müsəddəsi və b. şerləri verilmişdir ki, bunlar da şairin avtoqrafı hesab olunur. Əlyazmanın 5a vərəqində şairin həm azərbaycanca, həm də rusca «Mir Rövşən Əfəndiyev» sözləri olan möhürünün

¹²² Çox ehtimal ki, bu Sədi Sani təxəllüslü Qarabağ şairidir.

varlığı onun kitabdar olduğunu, adının əvvəlində Molla sözünün yazılması isə şairin həm də müəllim kimi fəaliyyətini göstərir. 1a vərəqində rusca Şəkixanovun imzası verilmişdir. Çox ehtimal ki, Nuxalı Mir Rövşən elə Şəkixanovlar nəslindən olmuşdur.

A-219/663

204. Cüng

جنگ

(fars və Azərbaycan dillərində)

Həm lirik, həm də satirik məzmunlu şerlər daxil edilmiş bu cüngdə Qasım bəy Zakir və Sabirin şerləri çoxluq təşkil etdiyindən çox maraqlıdır. Doğrudur, cüngdə Nizami, Sədi, Seyid Əzim, Zakir, İbrahim Tahir və başqa şairlərin şerlərindən də nümunələr vardır. Bununla belə, yuxarıda adını çəkdiyimiz iki şairin şerlərinə katibin münasibəti daha maraqlıdır. Əvvəla, Zakirin şerləri əlyazmanın 4a-26a vərəqlərini əhatə edir. Sabirin isə ən gözəl tənqidi «Şikayət əz ruzigar», «Mədhi-simavar», «Həcvi-birə», eləcə də «Olsun», «Görəndə» rədifli şerləri daxildir ki, bunlar da katibin, özü də həmin şairlərin seçdiyi mövzularda şer yazan zəngəzurlu Məşədi Həmid bəyin ruhuna, qəlbinə yaxın idi. Qeyd etmək lazımdır ki, burada şerləri verilən Sabir heç də Mirzə Ələkbər Sabir deyil, Məşədi Həmid bəyin yaxın dostu

olmuşdur.

Əlyazması iki katib tərəfindən yazılmışdır. Məşədi Həmid və Mir Fəttah Musəvi, çox ehtimal ki, Mir Fəttah Məşədi Həmid bəyin ona hədiyyə etdiyi dəftərin boş vərəqlərini tamamlamaq niyyəti ilə əlavələr etmişdir.

Mir Fəttahın 118a vərəqindəki qeydindən onun əlyazmanı 1918-ci ildə, Məşədi Həmid bəyin isə 43a, 49a vərəqlərindəki qeydindən əlyazmanı 1914-cü ildə, yəni Mir Fəttahdan əvvəl yazdığı aydınlaşır. Həm də Məşədi Həmid bəy 45a vərəqində onu yadigar yazdığını göstərir. Məşədi Həmid bəyin 47a vərəqində rus əlifbası ilə «Q.Nabibekov» imzası da qoyulmuşdur.

Məşədi Həmid bəyin xətti ilə olan hissə əlyazmanın 1a-55a vərəqlərini əhatə edir. Qalanları isə Mir Fəttah Musəvinin xəttiledir.

Ağ, saya vərəqlərə qara, bəzi başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq və şikəstə xətlərlə yazılmışdır. Bir neçə vərəqdə şerlər yaşıl mürəkkəblədir. Cildi, üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 118 vərəq).

XX əsrin qiymətli abidələrindən olan bu əlyazmanın çox vərəqləri boş buraxılmışdır. Məşədi Həmid bəy kimi gözəl xəttatın, ədəbiyyat tarixində unudulmuş şair – Sabirin yaradıcılığını öyrənmək üçün ən yaxşı qaynaqlardan olan bu əlyazmasının əvvəlində verilən bir çox zərbi-məsəllər də maraq oyadır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Ba bə dai, bəd baş, ba nikan nikü
Cayi-qol qol baş, cayi-xar xar.¹²³

Nişi əğrəb nə əz rəhi-kinəst
Müqtəzan-təbiətəş inəst.¹²⁴

Səfheyi-ruxsarını yüz, min bəzə,
Bəlməzəsən, biməzəsən, biməzə.

A-221/665

205. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Şərq ədəbiyyatının Baba Tahir Üryan, Möhtəşəm, Cami, Füzuli, Əsir, Mövci, Kəlim, Azər, Təbib, Qurbani, Rzai və başqa görkəmli şairlərinin şer seçmələrindən ibarət bu cüngdə Şərq şerinin lirik növləri, eləcə də mərsiyə daxil edilsə də, onların əksəriyyətinin müəllifi naməlum fərdlər və rübailər təşkil edir. Cüngün daxilində və son hissədə fərman və məktub nümunələrindən ibarət yazılar – münşəat verilmişdir. Münşəatın çox hissəsi «Mukatibə» sərlovhəsi

¹²³ Tərcüməsi: Ol pislərlə pis, ol yaxşılarla yaxşı, gül yerində gül ol, tikan yerində tikan.

¹²⁴ Tərcüməsi: Əqrəbin sancması kinindən deyil, onun təbiəti budur.

təşəkkür, təbrik, şikayət, təziyə və başqa məzmunlu nümunələrə bölünür.

Ağ, mavi rəngli vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblədir. Cildi, üzərinə mərmeri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 10x16 sm., həcmi: 103 vərəq). Əlyazmanın əvvəllərinə və sonuna boş ağ vərəqlər əlavə edilmişdir. Bunlar cüngün vərəqlərindən seçilir. Ehtimal ki, sonradan əlyazma bərpa edilərkən əlavə edilmişdir. Cildin üzərində «Xivə xanlığında yaşayan Urgenc sakini Ağadadaşdan alınmışdır. 1903-cü il», iç tərəfində isə «Səmədzadə arxivindədir» özləri yazılmışdır. 49a vərəqində kiril əlifbası ilə «Qasan», 105b vərəqində isə bizə məlum olmayan bir əlifba ilə yazılar verilmişdir. Bəzi şərlərin sonunda h.1218 (=1803)-cü il tarixi qoyulmuşdur. Cildindən əlavə, əlyazmasının bütün xüsusiyyətləri onun XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəlində yazıldığını göstərir. Cildi isə XX yüzilliyin istehsalıdır.

A-222/666

206. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Səmədzadə kolleksiyasından gələn bu cüngə müəllifi qeyd

366

edilməmiş rübailər, eləcə də bayatı və tapmacalardan əlavə, Vaqif, Zakir, Yunis, Məhcur, Nəbati, Səburi, Füzuli, Şakir, Ürfi, Nişati, Miskin, Arif, Sədi, Müştəq kimi şairlərin qəzəl, müxəmməs, müsəddəs, rübai və başqa lirik şeirlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində köçürüldüyü aydınlaşır.

Mavi vərəqlərə şikəstə-nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi, üzərinə marməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 10x16 sm., həcmi: 80 vərəq). Əlyazması cildə tutularkən əvvəlinə və sonuna hərəsi on vərəq olmaqla iyirmi ağ vərəq əlavə edilmiş və əvvəlinə «Föhrist» yazılmışdır. Lakin föhrist cüngün az bir hissəsini əhatə edir. Cildi üzərində ərəb əlifbası ilə «Bəyaz, nömrə 10. Şəkiden tapılmışdır» sözləri yazılmışdır. Əlyazmanın müxtəlif vərəqlərində isə «Mustafa Əliyev», «Ali Kuli», «Qospodinu Aqa Kerim» və bir neçə qeyd və imzalar vardır.

جنگ

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Cüngə Sədi, Bidil, Zakir, Vüsal, Möhtəşəm, Yəğma, Nəsirəddin, Molla Hüseyin Marağayi, Mirzə Əbdürrəsul şah, Pürğəm, Raci, Dəxil və başqa şairlərin dini məzmunlu şeirlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə şikəstə-nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi həndəsi cizgili, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x18 sm., həcmi: 138 vərəq). Orta hissədən 41 vərəq boş buraxılmışdır. Əlyazmanın əvvəlinci və sonuncu vərəqləri bütünlüklə ornamentlə bəzədilmiş və orta hissədə iri hərflərlə xəttat xətti ilə İmam Əlinin böyüklüyünə ehtiram əlaməti olaraq «Ya Əsədullahil-qalib» (Ey Allahın qalib şiri) və «Ədrəkni, ya Əli» (Ey Əli, sənə pənah gətirirəm) yazıları verilmişdir. Əlyazmanın sonunda – 137b vərəqində Əli Hüseyin Fərəc oğlu yazılmışdır ki, bu da çox ehtimal ki, cüng sahibinin adıdır. 128b, 129b və 130b vərəqlərində kiril əlifbası ilə «Abdul» yazılmışdır.

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Cüngə Əttar, Ənvəri, Xaqani, Möhtəşəm, Hafiz, Cami, Hilali, Füzuli, Əndəlib, Bağır, Qəssab, Divanə və başqa İran, Orta Asiya və Azərbaycan şairlərinin, ümumiyyətlə qırx beşə yaxın müəllifin əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Əlyazma başqa cünglərdən fərqli olaraq, müəlliflərin bir-iki şer nümunəsi deyil, bir çox şerlərinin verilməsi ilə fərqlənir. Toplu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində unudulmuş Divanə, Molla Məhəmməd Ordubadi kimi şairlərin yaradıcılığını öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Divanə Şirvaninin əlyazmanın 86a vərəqində verilmiş «Görün» rədifli qəzəlində onun əsl adının Hüseyin olduğu göstərilir. Şair deyir:

Mən Hüseyinəm, məni eyləmişən Divanə,
Aqibət dadə yetər ol şəhi-mərdani görün.

Onun bu cüngdəki şerləri Divanənin Füzuli ədəbi məktəbinin görkəmli Şirvan nümayəndələrindən olduğunu göstərir.

Əlyazmaya lirik, az da olsa epik şerin bir çox növlərində yazılmış əsərlər – qəzəl, müxəmməs, qitə, dübeyt, qıfılənd, təcnis, «Cahannüma», məşuqə məktub, eləcə də bəhri-təhvillə «Meracnamə» daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə, içərisində şikəstə ünsürləri olan işlək nəstəliq xətilə yazılmışdır. Bir neçə vərəqdə əlyazmanın köçürülmə tarixi, vərəq 32a-da isə tarixlə bərabər katibin adı – Məhəmməd Hüseyn Şirvani yazılmışdır. Görünür, bütün cüng həmin il ərzində başlanıb tamamlanmışdır.

Divanə təxəllüslü Şirvanlı şairin öz adının Hüseyn olduğunu şerində verilməsi əlyazmanın Divanənin öz avtoqrafı olduğunu göstərir. Cüngdə Divanə Şirvani şerinə çox yer ayrılması da bunu təsdiq edir.

Əlyazmanın əvvəlindən, sonundan və orta hissəsindən, məsələn 72, 73, 85, 86, 88, 89-cu vərəqlər çatmır. Cildi, üzərinə yaşıl mərmeri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 13x18 sm., həcmi: 117 vərəq). Cildin üzərinə yapışdırılmış kağızda onun Qarabağdan tapılması göstərilmişdir. Əlyazmanın 18b, 34a, 56b, 65b, 96b və başqa vərəqlərinə müxtəlif möhürlər basılmışdır. Bu möhürlərdən Məhəmməd ibn Əhmədə aid olanını çıxmaq şərtilə, əksəriyyəti öz oxunaqlığını itirmişdir. Bəzi hissələrin tamamlandığı

vərəqlərdə müxtəlif maraqlı katib qeydləri verilmişdir. Möhürlərdən əlavə, əlyazmanın 71b vərəqində Vəlibəyov, 59b-də Adil xan Nəsirbəyov, 85b-də Məhəmməd Mirzəyev yazılmışdır ki, bu da abidənin bu şəxslərin hamısı da olmasa, bəzisinə mənsub olduğunu ehtimalla söyləmək imkanı verir.

B-1602/3227

209. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində tərtib edilmiş bu əlyazmaya nəzmin müxtəlif növlərinə aid şerlər daxil edilmişdir. Şerlər içərisində qəzəllər çoxluq təşkil edir. Cüngə Nizami, Sədi, Hafiz, Şəms Təbrizi, Yəğma, Füzuli, Seyid Əzim kimi, ümumiyyətlə, iyirmi üçdən artıq tanınmış şairin şerlərindən nümunələr verilmişdir. Bu şairlər içərisində Seyid Əzim şerlərinə xüsusilə çox yer verilmişdir. Görünür, tərtibçi Seyid Əzim yaradıcılığının pərəstişkarlarından olmuşdur.

Cüngün tərtibçisi və katibi Cavad bəy Tağıbəyovdur. O, bu haqda əlyazmanın 65a, eləcə də 66a vərəqlərində h.1322 (=1904)-ci il tarixli qeyd qoymuşdur. 41a vərəqində ad göstərilməsə də, eyni xətlə miladi 20 may 1893-cü il tarixi yazılmışdır. 74a vərəqində isə başqa bir xətlə daha bir

maraqlı qeyd verilmişdir. Qeyddə deyilir: «Mən, Cəmşid Əzimov əziz dostum olan Ağali ilə mart ayının 22-də rusun paska günündə, 1915-ci ildə Cavad bəyin dükanında bir çaynik çay dəmləyib mehribanə içdik və bu zamanda Ağali dedi ki, yadigar olmaqdan ötrü bu əhvalatı yazaq.

Əz tərəfi – Cəmşid Əzizov

Əz tərəfi – Ağali Tağıbəyov».

Çox ehtimal ki, bu Ağali Tağıbəyov elə Cavad bəyin övladlarından olmuş və cüngün əlyazması sonradan ona irs qalmışdır. Ağali atası Cavad bəyin adına olan dükanda əlyazmanı dostuna vermişdir ki, göstərilən qeydi yadigar üçün etsin.

Ağ, saya fabrik istehsalı vərəqlərinə qara mürekkəblə, az bir hissəsi isə qara karandaşla şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Vərəqləri pərakəndədir. Cildi kartondandır. Şirazəsi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 117 vərəq).

B-1603/3228

210. Cüng

جنگ

(fars dilində)

Cüngə Baba Tahir, Əttar, Saib Təbrizi, Sədi, Hafiz, Ürfi, Cami, Şəms Təbrizi, Möhtəşəm və başqa tanınmış,

372

ümumiyyətlə iyirmidən artıq şairin şerlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Bunların içərisində Möhtəşəm, Sədi və Hafiz şerləri çoxluq təşkil edir. Cüngə daxil olan şerlər – qəzəl, rübai, qitə, fərdlər, dini məzmunlu şerlər – növhə və sinəzənlər, eləcə də müxəmməslərdən ibarətdir. Bunların içərisində də müxəmməslərə daha geniş yer verilmişdir. Əlyazmada nadir halda, bir-iki azərbaycanca rübaiyə rast gəlmək olur.

Təsvirini verdiyimiz bu əlyazmanı bir qayda olaraq cüng, bəyaz, eləcə də ümumiyyətlə, məcmuə adlandırmaq olar. Dünyəvi məzmunlu aşiqanə rübai, şerlərə görə cüng, əlyazmanın quruluşu və orada verilən bəyaz daxilində nəsr və nəzm əsərləri olduğuna görə məcmuə də adlandırmaq olar. Lakin birinci göstərilənlər çoxluq təşkil etdiyindən onun cüng adlandırılması məqsədə müvafiq sayıldı.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə müxtəlif istiqamətdə düz və maili şəkildə yazılmış, əvvəlində sifətül-vacib haqqında, 59b vərəqində isə bir çox Peyğəmbərlərin adları, vər.57b-59a-da Adəm Peyğəmbərdən rəvayət və b. nəslə yazılar vardır. 3b və 11a vərəqlərində üzərində «Ya Allah, ya Məhəmməd, ya Əli» sözləri, eləcə də h.1076 (=1665) tarixli möhür basılmışdır. Bu möhür çox ehtimal cüng sahibinə miras qalmış möhür olmuş ki, sonradan əlyazmaya basılmışdır. Əlyazma özü XVIII yüzilliyin sonuna aiddir. Belə ki, 18a və 19b vərəqlərində üzərində «Ağabala» və h.1208 (=1793) tarixi olan kiçik

yumurtavari möhür basılmışdır. Əlyazmanın bu dövrə aid olduğunu 17b, 18a vərəqlərində yazılmış şerlərin yanında qoyulmuş h.1205 (=1790), 1206 (=1791)-ci il tarixləri də təsdiqləyir. Bir çox vərəqlərdə şerlər üzərində düzəlişlər, misraların, bəzən də bir bənd şerin üzərindən xətt çəkilib ixtisar edilməsinə rast gəlmək mümkündür.

Əlyazması, üzü bəzəkli, medalyonlu qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 11x20 sm., həcmi: 68 vərəq).

B-1335/2958

211. Cüng

جنگ

(Azərbaycan dilində)

Cüngün tərtibçisi, katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi qeyd edilməsə də, yazı üslubundan onun XIX əsrdə köçürüldüyü aşkarlanır. Cildinin üzərindəki «Qarabağdan tapılmışdır» yazısından isə əlyazmanın Qarabağda köçürüldüyü aydınlaşır. Cüngdə Qarabağ şairləri şerlərinin çoxluq təşkil etməsi də bu fikri təsdiqləyir.

Cüngdə Vaqif, Molla Zakir Nuxəvi, Zakir Qasımbəy, Saleh, Abdulla, Mücrüm Kərim, Zabit, Qafil və b. şairlərin müxtəlif şəkildə dünyəvi məzmununda şerləri daxil edilmişdir. Bu müəlliflər içərisində Vaqif ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi sayılan, xalq şeri üslubunda çoxlu əsərləri ilə

tanınmış Mücrüm Kərimin də bu üslubda yazdığı şerləri çoxluq təşkil edir. Ara-sıra mərsiyələrə də rast gəlmək olur. Əlyazmasının cildi XX əsrin məhsuludur. Cildə tutularkən əvvəlinə ağ vərəqlər əlavə edilmiş, bu vərəqlərin altında rəsmi cünglərdə olduğu kimi, ona föhrüst yazılmışdır. Föhrüstdə müəllifin təxəllüsü əlyazmada verilmiş şerin birinci misrası və cüngün səhifəsi göstərilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə maili şəkildə yazılmışdır. Cildi, üzərinə merməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 12x22 sm., həcmi: 54 vərəq). 45a vərəqində bir-neçə maddeyi-tarixlər vardır.

B-1482/3107

212. Cüng¹²⁵

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Cüngə Əbu Əli ibn Sina, Rumi, Xosrov Dəhləvi, Ənvəri, Baba Tahir, Əbdürrəhman Cami, Qövsi, Vaqif şerlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Bunlar içərisində dini məzmunlu şerlər – mərsiyələr olsa da, lirik şerin bütün şəkilləri – qəsidə, qəzəl, müxəmməs, rübai, fərdlər kimi əsərlər də vardır. Bu

¹²⁵ Əlyazmada bir çox mərsiyə də verilmişdir. Bir ənənə olaraq, Azərbaycanda mərsiyələrdən ibarət toplu, eləcə də toplunun quruluşuna əsasən, onlar «Bəyaz» adlandırıldığından, bu abidəyə də «Bəyaz» demək olar. Bununla bərabər, quruluşu deyilən şəkildə, daxilində isə mərsiyələr olsa da, topluda lirik şerlər çoxluq təşkil etdiyindən «Cüng» adlandırıldı.

şerlər içərisində rübailər çoxluq təşkil edir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə maili şəkildə nəsx, nəstəliq və şikəstə xətlərlə yazılmışdır. Az bir hissədə sərlövhələr, 18b vərəqində isə Firdovsinin bir şeri qırmızı mürəkkəblədir. Topulun orta hissəsindən 47 vərəq boş buraxılmışdır. İlk baxışda əlyazmanın bir tərəfindən dünyəvi, digər tərəfindən dini məzmunlu şerlər yazıldığı aşkarlansa da, dünyəvi məzmunlu lirik şerlər içərisində az da olsa dini şerlərə də təsadüf edilir. Şer nümunələrinin bəzisinə, onların məzmununa əsasən sərlövhə də verilmişdir. Məsələn, «Mərsiyə», «Dər tərifi-məmuq», «Əz xəyaləti xacə əleyhürrəhmə» və b.

Ancaq bir çox vərəqlərdə, 109b, 110b, 114b və b. mərsiyə sözündə olan «s» hərfi səhv olaraq «sin»lə yazılmışdır. 1a vərəqində kiril əlifbası ilə Şəkixanovun imzası qoyulmuşdur. Cildi zoğalı rəngdə meşindəndir (ölçüsü: 9x20 sm., həcmi: 120 vərəq). Abidənin Səmədzadə arxivindən olduğu 1a vərəqində göstərilmişdir. Əlyazma katibinin adı, onun köçürüldüyü tarix və yeri göstərilməmişdir. 12a vərəqində h.1256 (=1841) və 4b vərəqində eyni xətlə h.1274 (=1857)-ci il tarixindən əlavə abidədə heç bir tarixə təsadüf edilmir. Əlyazmanın yazı və tərtibi üslubundan onun XIX əsrin birinci yarısında yazıldığı aydınlaşır.

B-1744/3369

213. Cüng

376

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Cüng 12-yə yaxın, o cümlədən Sədi, Hafiz, Xosrov, Möhtəşəm, Cami, Aşiq, Vaqif kimi şairlərin şerlərini əhatə edir. Ən çox Sədi və Cami əsərlərinə yer verilmişdir. Bunlar qəzəl, müxəmməs, mənzum məktublar və başqa şəkildə yazılmış əsərlərdir. Əlyazması cib dəftəri şəklindədir. Bəzi şerlərin az da olsa misraları təshih məqsədilə ixtisar edilmişdir. Topluda şairlərin şerlərindən əlavə mənzum və mənsur məktub nümunələri, eləcə də üç vərəqdə maddeyi-tarixlər verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xəttlə yazılmış bu cüngün tərtibçisi, katibi, yazıldığı yer və tarixi göstərilməmişdir ¹²⁶. Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətləri onun XIX əsrin birinci yarısında yazıldığını ehtimalla söyləmək imkanı verir. Cildi qəhvəyi rəngdə, hündəsi cizgili meşindəndir (ölçüsü: 10x20 sm., həcmi: 112 vərəq). Cüngdə verilən yazılar hər səhifədə qırmızı xətlə çərçivəyə alınmışdır. Yazılar əlyazmanın hər iki tərəfindən verilmiş və orta hissədən 49 ağ vərəq buraxılmışdır. Ancaq bu vərəqlərdən birində (53a) bir maddeyi-tarix verilmişdir. Əlyazmanın sonunda da beş vərəq yazılmamış qalmışdır.

¹²⁶ «Əlyazmalar kataloqu»nun 2-ci cildində göstərilən tarix səhvdir. Əlyazmanın tarixi olmayıb, maddeyi-tarixlərdən götürülmüşdür. Bax: «Əlyazmalar kataloqu», c.II, Bakı, 1977, səh.132, №169.

جنگ

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Cüngə Şəms Təbrizi, Füzuli, Baba Şirvani kimi şairlərin lirik şəkildə yazdıqları şerlərlə bərabər el ədəbiyyatının Qurbani, Eldar, Xəstə Qasım, Kərim kimi nümayəndələrinin təcnis, gəraylı, qoşma və başqa şerləri də daxil edilmişdir. Bunlardan əlavə, əlyazmada mərsiyələrə, on iki imamın mədhi kimi ərəbcə dini məzmunlu şerlərə, ayrı-ayrı vərəqlərdə müxtəlif maddeyi-tarixlərə də rast gəlmək olur.

Cüngün tərtibi h.1257-1259 (=1841-1843)-cu illərə aiddir. Belə ki, bir neçə vərəqin kənarında tarix iri rəqəmlərlə yazılmışdır. Cüngün tərtibçisinə gəldikdə, 13b vərəqində yazılmış yazıya əsasən onun Seyid Mirzə olduğunu ehtimalla söyləmək olar. Eyni zamanda əlyazmasının Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindən birində tərtib edildiyini də böyük ehtimalla söyləmək olar. Misal üçün, Gürcüstanın Qoçulu kəndində həmin dövrdə el aşığı, el şairləri çox dəbdə olmuşdur.

Bu əlyazmasında da el şairlərinin əsərlərinə geniş yer verilməsi, eləcə də Qoçuludan çıxmış Cəbrailin şerlərinin əlyazmasına daxil edilməsi də bu ehtimalı müəyyən qədər

doğrudur. 2a və 6b vərəqinə üzərində «Əbdəhü Mirzə» (Onun (Allahın) qulu Mirzə) yazısı olan möhür basılmışdır. Bu bir daha əlyazmanın Seyid Mirzə ixtiyarında olduğunu və özü tərtib etdiyini göstərir. Əlyazmada Seyyid təxəllüsü ilə verilən şerlər həmin şəxsin şair olduğunu da göstərir.

Ağ, sayə vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi şerlərin altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Müxtəlif vərəqlərdə az da olsa, ornamentlər, 28a vərəqində isə bütün vərəq boyu üzərində quşlar oturmuş çiçəkli ağac şəkli çəkilmişdir.

Əlyazması bərpa edilmiş, bərpa zamanı yeni cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x20 sm., həcmi: 28 vərəq).

Abidənin Səmədzadə kolleksiyasından gəldiyini göstərən qeyd titul vərəqinin kənarındadır.

Təsvirini verdiyimiz bu toplu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində unudulmuş bir neçə el şairlərinin əsərlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

B-1760/3385

215. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Əlyazmaya Firdovsi, Sədi, Hafiz, Cami, Şəms Təbrizi,

379

Sultan Hüseyn Bayqara kimi şairlərin klassik şerlərdən nümunələr daxil edilmişsə də, cüngdə ən çox Azərbaycan xalq şeri üslubunda yazılmış müxəmməs, mürəbbə, gəraylı, qoşma və başqa şəkildə olan mənzum əsərlər verilmişdir. Bu əsərlər Vaqif, Vidadi, Qasım Bərgüşadi kimi Azərbaycan şairlərinə məxsusdur. Otuzdan artıq şairin şerlərindən nümunələri əhatə edən bu cüngdə Vaqif əsərlərinə xüsusilə çox yer verilmişdir. Əlyazmada müxtəlif bayatılar, fərdlər də vardır.

Ağ vərəqlərə qara mürəkkəblə, şikəstə xəttilə, yazılar hər vərəqdə müxtəlif istiqamətdə verilməklə yazılmışdır. Sonluğu yoxdur, ona görə də yazılış tarixi, yeri və katibi məlum deyil. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XIX əsrin əvvəlində yazıldığını böyük ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazması bərpa edilmiş, müasir cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə boz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 10x21 sm., həcmi: 36 vərəq).

B-1761/3386

216. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

XIX əsrdə hazırlanan cünglər içərisində öz tərtibi baxımından maraqlı əlyazmalardandır. Əlyazmasına bir neçə

qəzəl, müsəbbe daxil edilsə də, toplu əsasən mürəbbe və müxəmməslər cüngündən ibarətdir. Bunlar Füzuli, Qövsi, Əndəlib, Zakir, Saleh, Şakir, Arif, Vidadi, Asi, ümumiyyətlə, otuza yaxın müəllifin şerlərindən ibarətdir. Cüngdə Zakir, Məzlum və Fəqir şerlərinə daha çox yer verilmişdir.

Əlyazmanın sonluğu olmasa da, 14b və 23a vərəqlərində yazıların h.1284 (=1868)-ci ildə tamamlandığı göstərilmişdir. Əlyazmanın yaxşı xüsusiyyətlərindən biri də şerlərə sərlovhə verilməsidir. Məsəl üçün: «Dər həqqi-xoruz» (vər. 27a), «Dər həqqi-yağı» (vər. 16b), «Dər həqqi-İsmayıl» (vər. 24a), «Dər həqqi-Baxış» (vər. 15) və b.

Ağ, fabrik istehsalı vərəqlərinə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bir neçə vərəqdə katibin təshihlərinə rast gəlmək olar. Əlyazma əvvəldən və sondan naqisdir. Odur ki, katibi, yazıldığı yer haqqında qeyd yoxdur. Bərpa edilmiş və bərpa zamanı yeni cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 12x21 sm., həcmi: 39 vərəq). Əlyazmanın orta hissəsindən 18 vərəqin ölçüsü əsas vərəqlərdən fərqlidir, 11x18 sm-dir.

B-1762/3387

217. Cüng

جنگ

(Azərbaycan dilində)

Cüngə Baba Buduqi, Vaqif, Əndəlib, Kərim Vardani, Miskin, Saleh, Ürfi və başqa şairlərin şeirlərindən seçmələr daxil edilmişdir. Bunların əksəriyyəti xalq şeri üslubunda yazılmış müəbbə, müxəmməs və müsəddəslərdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Cildsizdir, vərəqlər pərakəndədir (ölçüsü: 12x20 sm., həcmi: 17 vərəq). Əlyazması əvvəldən və sondan naqis olduğu üçün onun katibi, köçürülmə tarixi və yeri müəyyən edilmədi.

M-180/180

218. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

XIX əsrin ən qiymətli yazılı abidələrindən olan bu cüng öz tərtibi baxımından da Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan cünglər içərisində seçilir. Sondan naqis olsa da, xəttinin gözəlliyi, hər bir fars və eləcə də Azərbaycan dilində yazılmış

şerə farsca, onların məzmununa uyğun sərlovhə verilməsi, 70-dən artıq şairin şerlərinə yer ayrılması, abidənin dəyərini artırır. Cüngdə Xəyyam, Əttar, Şəms Təbrizi, Hilali, Cami, Nəvai kimi şairlərlə yanaşı Azərbaycan şairlərindən, xüsusən XVIII-XIX əsrdə həyatda olmuş, əsərləri tam toplanıb çap edilməyən müəlliflərin şerlərindən çoxlu nümunələr vardır. Fətəli şah Xaqan, İbrahim bəy Xoylu, Fazil xan Şeyda, Fəna Mirzə Əbdürrəsul, Mirzə Nəsrullah, Mirzə Şəfi Vazeh, Kor Tağı Xoylu və başqalarını misal göstərmək olar. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan cünglər içərisində Mirzə Şəfi Vazeh şerlərinin çox verilməsi baxımından birinci yeri tutur. Belə ki, onun öz həyatı ilə bağlı yazdığı şerlərdən də burada verilmişdir. Cüngdə şerin bütün növlərinə aid nümunələr vardır. 62a-63a vərəqlərində Molla Hüseyn Xoyiyə yazılmış cavab məktubu nəslədir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlovhələri isə qırmızı mürekkəblə, daxilində ara-sıra şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə mahir xəttat qələmi ilə yazılmışdır. Bir neçə vərəqin haşiyəsində sonradan şerlər yazılmışdır. Cildi sonrakı dövrün məhsuludur, üzərinə qəhvəyi mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 160 vərəq).

Əlyazmasının yazılış tarixi göstərilməmişsə də, 53b vərəqindəki «Əfradi-müəfərriqə ki, dər tarixi 1252 dər şəhri rəcəb dər Şirvan nəvəştə şode» cümləsindən cüngün 1836-cı ildə Şirvanda yazıldığı məlum olur. 155b vərəqindəki h.1294 (=1877)-ci il tarixli əlyazma şer nümunəsi öz xətti

baxımından cüngün əsas hissəsindən fərqlənsə də, cüngün tərtibi dövrünə yaxındır. Beləliklə, sonradan əlavə edilmiş həmin yazıya əsasən cüngün həmin ildən əvvəl tərtib olunduğu aşkarlanır.

B-1190/2813

219. Şerlər

شعرلر

(Azərbaycan və fars dillərində)

Hüseyni

حسینی

Hüseyni təxəllüsü ilə şerlər yazan şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında əlavə məlumat olmasa da, aşağıda təsviri verilən əlyazmaya əsasən onun XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratdığı aydınlaşır. Belə ki, bu şerlər içərisində Tiflisdə nəşr edilən «Şərqi-Rus» qəzetinə yazdığı iri həcmli şer əlyazmasının əksər vərəqlərində mətnin köçürüldüyü xətlə verilən müxtəlif tarixli qeydlər müəllifin göstərilən tarixdə yaşadığını təsdiqləyir.

Aşağıda təsviri verilən əlyazması şairin avtoqrafıdır.

Mavi, çəhrayı, firuzəyi və başqa rəngli saya vərəqlərə bənövşəyi mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır.

Sonu olmasa da, müxtəlif vərəqlərdə edilmiş 1896, 1901-1903 və başqa tarixlər, eləcə də yer adları əlyazmanın həmin tarixdə Lənbəran, Ağdam, Bakı uyezdirin Sabunçu qəsəbəsində və başqa yerlərdə köçürüldüyünü göstərir. Həmin qeydlər rus dilindədir. Bu qeydlərin yanında imza da qoyulmuşdur. Əlyazmanın cildi, üzərinə yaşıl dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 15x23 sm., həcmi: 106 vərəq).

Əlyazmasına şairin müxtəlif lirik şeirləri daxil edilmişdir. Bunlar əsasən qəzəl, qəsidə, müxəmməslərdən ibarətdir. Şeirlər içərisində Hafiz qəzəlinə və bir neçə müxəmməsinə yazdığı təzminlər də onun Hafiz qəzəllərini daha çox sevdiyini göstərir. Sonra bir çox şeirləri imam Həzrəti-Əlinin mədhinə həsr edilmişdir ki, bu da onun birinci imama məhəbbətini göstərir. Şairin Hüseyni təxəllüsü götürməsi də bu fikri və onun əhli-beytə münasibətini təsdiqləyir.

B-1486/3111

220. Şeirlər

شعرلر

(Azərbaycan və fars dillərində)

Həsənəli xan Qarabaği

حسن علی خان قراباغی

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Qarabağ ədəbi mühitində yetişən şairlərdən biri də Həsənəli xan Qarabaği (1848-1929) olmuşdur. Həsənəli xan Şuşa qəza məktəbini bitirdikdən və Hacı Mirzə Ələkbər Yusifzadədən ərəb, fars dillərini və ərüz vəznini dərinlən mənimsəyəndən sonra bu dillərin vasitəsilə Şərqi Firdovsi, Nizami, Nəsimi və Füzuli kimi görkəmli şairlərin əsərlərini öyrənir, onlardan təsirlənir, rübai üslubda müxtəlif şerlər yazır.

Təsvirini aşağıda verdiyimiz bu şerlər kitabında şairin qəzəlləri, satirik şerləri, mənzum müsahibələr, növhə, müxtəlif şəxslərə – Molla Sədi ¹²⁷, Qəhrəman bəy Mirzəzadəyə, Mir Möhsün Nəvvaba, Nurulla bəy Fətəlixanova, Mirzə Ələkbər bəy Növrəsə, «Kəşkül» qəzeti redaktoru Cəlal əfəndiyə və başqalarına məktubları verilmişdir. Cəlal əfəndiyə nəsrə yazdığı kiçik bir məktubdan əlavə qalanları mənzumdur. Kitaba şairin ona yazılmış bəzi mənzum məktubları da daxil edilmişdir. Şairin eşq (cismani və ruhi), təbiət haqqında, eləcə də «Varlı», «İt dostluğu», «Qafqazın tərifi» adlı şerləri Azərbaycan və fars dillərində qəzəlləri, növhələri, mənzum məktubları və başqa əsərləri onun müxtəlif formalarında yazıb-yaratdığını, lirik şerlərində ən çox Füzuliyə peyrəvlik etdiyini göstərir. Məktublarnın başlıqlarında onların kimə göndərilməsi, məqsədi və məktublarnın yazılma tarixləri də verilmişdir.

¹²⁷ Molla Sədi – Sədi Sani Qarabağidir ki, Hüseyn Əli xan dövründə yaşamış şairlərdən olmuşdur. Onun böyük bir şer divanı da vardır.

Ağ, saya vərəqlərə işlək nəstəliq xəttlə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Hər vərəqdə yazılar zərli çərçivəyə alınmışdır. Sondan naqis olduğundan onun katibi, yazıldığı tarix və yeri haqqında əlyazmada məlumat yoxdur. Bununla belə, şairin avtoqrafı olduğundan və şerlərin, xüsusən məktubların məzmunu və tarixindən əlyazmanın şairin yaradıcılığının XIX yüzillik dövrünə aid olduğu və Qarabağda yazıldığı aydınlaşır. Əlyazma bərpa edilmiş, yeni üslubda cildə tutulmuşdur. Cildi, üzərinə boz dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 14x22 sm., həcmi: 24 vərəq). Sonuncu vərəqdə abidənin Səmədzadə arxivindən olduğu göstərilmişdir.

Əlyazması Həsənəli xan Qarabağının həyat və yaradıcılığını, onun Qarabağ şairləri ilə yaradıcılıq əlaqələrini, ümumiyyətlə Qarabağ ədəbi mühitini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qaynaqlardandır.

B-2656/4281

221. Şəhriyar

شهریار

(Azərbaycan dilində)

XVIII yüzillik bədii nəsrinin ən tutarlı nümunələrindən olan «Şəhriyar» əsəri xalq arasında geniş yayılmış «Şəhriyar və Sənubər» dastanı əsasında yaranmış, yazıya alınmışdır.

Əsərin əsas qəhrəmanı Tiflis yaxınlığında yaşayan varlı bir

tacir oğlu Şəhriyardır. Xalq ədəbiyyatında, dastanlarda olduğu kimi, Şəhriyara və Sənubərə yuxuda buta verilir və nəhayət, sevgilisinə çatmaq yolunda böyük əzab-əziyyətlərdən sonra Şəhriyar öz məşuqəsinə qovuşur. Onunla birlikdə vətəninə qayıdır.

Dastan əsasında yazıya alınmış bu nəsr nümunəsi Azərbaycan MEA müxbir üzvü, professor Əliyar Səfərlitərəfindən hazırlanıb çap edilmiş, dastandakı şerlərdən nümunə vermiş, müəllifi Məhəmməd olduğu da göstərilmişdir. Müəllifin şəxsiyyəti haqqında əldə heç bir məlumat yoxdur.

Ağ, saya vəərəqlərə qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi, medalyonlu meşindəndir (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 258 vəreq).

Əlyazması əsərin bu vaxta qədər məlum yeganə nüsxəsidir. XVIII yüzillik Azərbaycan nəsr nümunəsini öyrənmək baxımından qiymətli abidədir.

MƏHƏMMƏD ƏBDÜLƏZƏL OĞLU DƏMİRÇİZADƏ

(1909-1979)

Azərbaycan dilinin tarixi sahəsinin banisi, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Dövlət mükafatı laureatı Əbdüləzəl Dəmirçizadə 1909-cu ilin iyul ayının 7-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş, ilk dəfə 1936-cı ildə «Türk dili» kitabı, 1938-ci ildə isə «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri» əsərlərini çap etdirmişdir. 1940-cı ildə namizədlik, 1944-cü ildə filologiya elmləri doktoru dissertasiyasını müdafiə edir. 1945-ci ildə professor, 1955-ci ildə Azərbaycan MEA müxbir üzvü, 1973-cü ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adını almışdır.

Ə.Dəmirçizadə 1943-cü ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun kafedra müdiri vəzifəsində işləmiş, ömrünü pedaqoji sahəyə həsr etmiş, çoxlu elmi kadrlar hazırlamışdır.

Azərbaycan ədəbi dil tarixinə müasir dilin fonetikasına dair əsərlərin etimologiyası, orta və ali məktəb dərsliklərinin müəllifidir.

1960-cı ildən Moskvada Beynəlxalq Şərqsünaslıq konqresində məruzə etmiş, bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur.

O, 1979-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Ə. Dəmirçizadə kitabı çox sevmiş, onu qiymətləndirmiş, topladığı kitab, əlyazmalarla dərindən məşğul olmuş, tədqiq edərkən onlardan bəhrələnmiş və öz biliyini tələbələrinə çatdırmışdır. Onun kitabdar kimi topladığı əlyazmaların çoxu Şəkiddən – məktəb-mədrəsədən idi. O, ərəb, fars, türk dillərində topladığı, mühafizə etdiyi əlyazmalara özü üçün hazırladığı iki möhür və imza-möhür demək olar ki, bütün əlyazmalarına vurulmuşdur. Bu möhürlərdən birinin üzərində rus dilində «İz liçnoy biblioteki Damirçizade A.M.»¹²⁸ sözləri yazılmışdır. Kolleksiyonun şəxsi kitabxanasında elmin müxtəlif sahələrinə aid olan əlyazmalardan görünür ki, o, topladığı yazılı abidələri çox sevmiş, böyük həssaslıqla onlara müraciət etmiş, bərpaya ehtiyacı olanı bərpa etmiş və ya etdirmiş, bəzilərini cildləmiş (nazik karton və ya bezlə, adi kağızla), əlyazmaların şirazəsinin çoxuna «D.Ə.Ə. Əlyazma №...» əlyazmanın adı, müəllifi, bəzən dili və s. yazmışdır.

Çap kitabları nəzərə alınmazsa, əlyazma kitabların sayı 150-yə qədərdir.

Əbdülzəl oğlu Dəmirçizadə kolleksiyasına daxil əlyazmaların təsviri

¹²⁸ Ə.Dəmirçizadəyə məxsus şəxsi möhür ona məxsus əlyazmaların demək olar ki, hamısında vardır. O biri təsvirlərdə möhürün yazısı təkrar edilməyəcək.

**B-7676 (1)/11338 222. Abadül-mərziyyət fit-
təriqətin- nəqşbəndiyyə**

آداب المرضيه فى الطريقة النقشبندية
(ərəb dilində)

Cəmaləddin əl-Qumuği

جمال الدين القموقى

Cəmaləddin əl-Qumuği XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış və müridizm təliminin Dağıstanda əsasını qoyan alimlərdən biri olmuşdur. Bu məfkurəvi təlim sonralar Şeyx Şamilin rəhbərliyi ilə Dağıstan xalqının milli azadlıq hərəkatının əsasını təşkil etmişdir. Müridizmin də elə mənbəyi sufizmin nəqşbəndlik təriqəti olmuşdur.

Təsviri verilən bu əsərdə Bəhaəddin Nəqşbəndinin (1318-1388) nəzəriyyəsi, eləcə də klassik sufizmin «zikr», «sima» və «rəqs» kimi məsələləri təhlil edilir.

Əlyazması Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürekkəblə, h.1279 (=1862)-cu ildə İsrafil ibn Molla Məhəmməd Bədəzi tərəfindən incə nəstəliq xətt ilə Hacı Əbdülkərim əfəndi xidmətində köçürülmüşdür. Bəzi söz və

cümlələr altından çəkilən xətlər, bəzi durğu işarələri də qırmızı mürəkkəblədir. 1a vərəqində İsrafil Muğani şerlərindən nümunə verilmişdir. Əlyazmanın katibinin xətt ilə olan bu şerlər çox ehtimal ki, elə katibin öz şerləridir. Bu ehtimalı şer müəllifinin adı ilə katibin adının eyni olduğu, eləcə də şerlərin məzmunu – təriqət və şəriət məsələlərindən bəhs olunması təsdiq edir. Şerlərdən aşağıdakı bir beyt onların məzmununu açıqlamaq üçün bizcə kifayət edər:

ترىقت بى شريعت نيست حاصل
حقيقت بى طريقت بيست واصل

Tərcüməsi: Şəriətsiz təriqət hasil olmaz,
Təriqətsiz də həqiqət hasil olmaz.

Əlyazmanın mükəmməl sonluğu, sonluqda isə bir neçə katib qeydi vardır. Bu qeydlərdə xəttin (yazının – T.N.) nöqsansız olması təriflənir, bununla belə xahiş edir ki, nöqsan edərsə onu bağışlasınlar. Çünki əlyazmanı köçürən vaxt halı dünya qəm və kədərindən aşüftə olmuşdu. Əlyazma əski üsulla – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Açıq qəhvəyi medalyonlu və ornamentli cildi, orta hissəsinin üzərinə açıq qəhvəyi, ətrafına qəhvəyi meşin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x20,5 sm., həcmi: 82 vərəq). Cildə iki əsər daxil edilmişdir. Təsviri verilən birinci əsər əlyazmanın 1b-36a vərəqlərini əhatə edir. Əlyazmanın 1a və 81b vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza möhürü basılmışdır.

Cildin şirazəsinə yapışdırılmış ağ vərəqdə əlyazmaya daxil edilmiş əsərlərin adları və köçürülmə tarixi yazılmışdır.

A-1229/10976

223. Bəyaz

بياض

(Azərbaycan dilində)

Bəyaza «Mədəd, ya Əli, səndən», «Ya Kərbəla, ya Kərbəla», «Əli Əkbər», «Ey əmmə adlandır», «Əmi can, əliycan» başlıqlı növhə və sinəzənlər daxildir. Əsasən sinəzən və növhə bəyazı olsa da, əlyazmada bir qəsidə – «Qəsidə əz mədhi-Əmirəlmöminin», eləcə də vərəq 22b-də nəsrə «Əhvalati Əli Əkbər» və yenə nəsrə «Əhvəlati- qiyamət» sərlovhələri ilə vaqəələr verilmişdir. Sonuncu vaqəə ilə bitən yazı naqisdir.

Ağ, saya, fabrik istehsalı olan vərəqlərə bənövşəyi mürəkkəblə işlək nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. XX yüzilliyin başlanğıcının istehsalı olan bu əlyazması həcminə görə və yazı xüsusiyyətlərinə əsasən onun hansısa bir mollaının cib dəftərindən ibarət olduğu aydınlaşır. 10b vərəqində bir sinəzənin sonunda h.1323 (=1905)-cü ildə tamamlandığı göstərilir. Bütün bəyaz eyni şəxs tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazması bərpa edilmişdir. Bərpa edilərkən əvvəlinə başqa bir kiçik formatlı əlyazmadan iki vərəq, eləcə də bir ağ cizgili

dəftər vərəqindən bəyaz vərəqi həcmində kəsilib əlavə edilmişdir. Ağ vərəqdə səhv olaraq əlyazmaya «Bayatı, qoşmasayağı şerlər» adı yazılmışdır. Cildi də müasirdir. Üzərinə yaşıl dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x15 sm., həcmi: 27 vərəq).

Əvvəlinə əlavə edilmiş vərəqdə Dəmirçizadənin şəxsi kitabxanasının möhürü basılmışdır.

B-7644/11306

224. Bəyaz

بياض

(Azərbaycan və fars dillərində)

Bəyazın tərtibçisi Molla Əbdülkərim ona Azərbaycan dilində geniş bir müqəddimə vermişdir. Müqəddimədə bəyazı toplamaqda məqsədini Sədinin, Hafizin nəsihətlə dolu şerlərini verməkdə gənc nəslə onları təqdim etməsini göstərir, özünü isə bu işə görə rəhmətlə, fatihə ilə yad olunmasını xahiş edir.

Bəyaza Sədi, Hafiz, Nabi, Nicati, Zakir Nuxəvi və başqalarının şerləri daxil edilmişdir. Bəyazın ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri tərtibçinin Sədi, Hafiz şerlərindən verilən nümunələrinin əksəriyyətinin misraların altında onların azərbaycanca tərcümələrinin verilməsidir. Bəyazda Hafiz şerləri çoxluq təşkil edir.

Şerhlerin əksəriyyəti didaktik məzmun daşsa da, orada az da olsa tənqidi və dini məzmunlu şerhlər vardır.

Bəyaz şikəstə-nəstəliq xətt ilə ağ, saya vərəqli bloknota qara mürekkəblə müxtəlif istiqamətlərdə, əksəriyyəti maili şəkildə yazılmışdır. Üzərində bəzi təshihlər də aparılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 15x22 sm., həcmi: 41 vərəq). Cild əvəzinə, vərəqlər düşməsin deyərək, bir tərəfinə qalın, rəngli kağız yapışdırılmışdır. Titul vərəqində «Bəyazi-Əbdülkərim» sözləri yazılmışdır. Sonda müxtəlif tibbi qeydlər vardır.

B-7645/11307

225. Vafiyə-fi şərhi-şafie

وافيه فى شرح شافيه
(ərəb dilində)

Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Məhəmməd

احمد بن محمد بن ابو بكر بن محمد

Kataloqlara əsasən, əsərin əlyazma nüsxələrinin geniş yayıldığı məlumdur. Əhməd Münzəvinin və Şəmsəddin Saminin mükəmməl qaynaqlardan hesab edilən kataloqlarında əsərin adı çəkilsə də, müəllifi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Hicri 813 (=1410)-cü ildə yazılmağa başlanmış bu əsərdə felin məsdər forması, sait və

samit səslər, əlif məqsurə, əlif məmdudə və qrammatikanın başqa növlərindən danışılır.

Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə müxtəlif xətlərin – nəsx, süls, rüqə və nəstəliq xətlərinin qarışığı ilə yazılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 126 vərəq). Başlanğıc sözlər qırmızı mürəkkəblə bəzədilmişdir. Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmiş əlyazması 32-ci vərəqədək həm sətirlərin ətrafında, həm də bəzi vərəqlərin haşiyələrində mətnə aid şərhlər verilmişdir. Şərhlər bütünlüklə ərəbcədir.

Əlyazmasının mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın Nuxada Əhməd ibn Molla İsrafil əfəndi ibn Məhəmməd Bədari tərəfindən Hacı Əbdülqəni Nuxəvinin nəvəsi Nurməhəmməd əfəndi ibn Hacı Abdulla əfəndi xidmətində h.1321 (=1903)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir.

Cild əvəzi vərəqdə Ə.Dəmirçizadənin xətt ilə kitabın, adı, dili və köçürülmə tarixi, katibi, şirazəsinə yapışdırılmış kağızda isə makina yazısı ilə kitabdarın ixtisarla adı və əlyazmanın kitabxana sayı – «D.Ə. 184» verilmişdir.

Sonuncu vərəqdə əlyazmanın İstanbulda Fatih yaxınlığında olan Əfsəlzadə mədrəsəsində dağıstanlı Mustafa Əfəndizadəyə çatacağı haqqında yazıdır. İstanbulla bağlı belə bir qeyd əlyazmanın əhəmiyyətini artırır və onun keçirdiyi tarixi yolu öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

وصیت نامه
(Türk dilində)

Məhəmməd Berküvi

محمد برکوی

XVI yüzilliyin məşhur Osmanlı alimlərindən olan Məhəmməd əfəndi h.928 (=1521)-ci ildə Balıksəri qəsəbəsində anadan olmuş, əvvəldə Vavrada təhsil almış, sonra təhsilini İstanbulda davam etdirmişdir. Təhsilini tamamladıqdan sonra Berküv qəsəbəsi mədrəsəsinə müdir təyin edilmiş, ömrünün axırına qədər orada yaşamış, h.981 (=1573)-ci ildə orada taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. Nisbəsini də yaşadığı qəsəbənin adından götürmüşdür. Məhəmməd əfəndi bir çox əsərlərin müəllifidir. Onlardan «Təriqəti-Məhəmmədiyyə», «İzhar», «Əvamil», «Vəsiyyətname» kimi məşhur əsərləri göstərmək olar. «Vəsiyyətname»də müxtəlif elmi əxlaqə, elmi əqaidə, elmi əhkami-şəriətə aid müxtəlif, mötəbər kitablardan istifadə edərək müəyyən seçmələri türkcəyə tərcümə etmiş və təhsildə istifadə etmək üçün «Vəsiyyətname» şəklində əsər yazmışdır. Bu əsərdə Allah-təalanın varlığına, qüdrətinə,

sonra isə Məhəmməd Peyğəmbər salavatullah və İmam Əli əleyhissələma inam yaratmaq üçün cəmiyyətdən və təbiətdən misallar verir və vəsiyyətlər edir.

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar və mətndə bəzi seçmə cümlələr altından xətt çəkilmiş, xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Cildsizdir (ölçüsü: 13,5x20 sm., həcmi: 74 vərəq). «Vəsiyyətnamə» bu əlyazmada iki nüsxədən ibarətdir. Ehtimal ki, mədrəsədə köçürülmüş nüsxələrdəndir ki, sonradan birləşdirilmişdir. Birinci nüsxənin təxminən sondan yarısı düşmüşdür, 1b-23b vərəqlərini əhatə edir. İkinci nüsxənin isə axırncı vərəqində sonluq olan hissə cırılmışdır. 24b-74b vərəqlərini əhatə edir. Beləliklə, hər iki əsərin katibi, köçürülmə tarixi və köçürüldüyü yer naməlum qalmışdır.

B-7712/11047

227. Qəvaidül-erab

قواعد الاعراب
(ərəb dilində)

Cəmaləddin ibn Hüşam

جمال الدين بن هشام

Əsərin müəllifi haqqında mənbələrdə məlumata təsadüf

398

edilməsə də, onun ərəb dili qrammatikasının yaxşı bilicilərindən olduğu əsərin məzmununa əsasən aşkarlanır. Orta əsrin bu dilşünas alimi eyni zamanda din tarixini də yaxşı bilən islamşünas adlandırmaq olar.

«Qəvaidül-erab» əsərinin bu əlyazması ilə bərabər bir cildə bəzi dini və dünyəvi əsərlərdən şərhlər, nümunələr verilmişdir. Cildə daxil olan həmin əsərlərdən əlavə, orada ərəb qrammatikasına aid Azərbaycan dilində böyük bir yazı da vardır. Bu əlyazmadan başqa bütün yazılar ərəb dilindədir. Azərbaycanca olan əlyazma tarixilik baxımından daha sonrakı dövrə aiddir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr, eləcə də seçmə sözlər qırmızı mürekkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəsx xətt ilə yazılmışdır. «Qəvaidül-erab»dan əlavə olan əlyazmaları isə nəstəliq xətt ilə yazılmış, onların köçürülmə tarixi göstərilməmişdir.

«Qəvaidül-erab»ın mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın Şəban ibn Şeyx Kərim tərəfindən Molla Məhəmmədəli mədrəsəsində köçürüldüyü göstərilmişdir. Beləliklə, əlyazmanın mədrəsə istehsalı olduğu aydınlaşır. Cildə daxil edilmiş, müsvəddə şəklində başqa əlyazmaları da bütünlüklə əlyazmanın mədrəsədə, şagirdlər tərəfindən hazırlandığını göstərir. Əlyazmanın nəsil-dən-nəslə keçdiyini cildə daxil edilən müxtəlif dövrə aid yazılarla bərabər 2a vərəqindəki qeyd də təsdiqləyir. Orada kitab sahibinin Məhəmməd ibn Tahir olduğu başqa xətlə göstərilmişdir.

Həmin vərəqdə və sonuncu «b» vərəqində oxunaqlığını itirmiş eyni yumurtavari möhür, sətiraltı izahlar, mətnə aid haşiyələrdə və boş vərəqlərdə müxtəlif qeydlər vardır. Köhnəlmiş, üç medalyonlu qəhvəyi meşindən olan cildinin bir tərəfi düşmüş, üzərinə ağ vərəq çəkilməmişdir (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 44 vərəq).

B-7640/11302

228. Qəsaid

قصائد

(ərəb dilində)

Əlyazmasına iki qəsidə daxil edilmişdir. Bunlardan biri 1b-14b vərəqlərində yerləşir. Hər iki qəsidənin müəllifi bizə məlum olmasa da, birinci qəsidənin sonluğunda onun «Qəsidətül-ümadiyyə» olduğu və h.1191 (=1777)-ci ildə köçürülüb tamamlandığı göstərilmişdir. İkinci əlyazmanın 14b-46b vərəqlərini əhatə edən qəsidənin adı da qeyd edilməmişdir.

Hər iki qəsidə dini-fəlsəfi məzmun daşıyır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə səliqəli şəkildə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Lakin abidə yaxşı mühafizə edilməmişdir. «Qəsidətül-ümadiyyə»nin bütün beytləri altında firuzəyi, ikinci qəsidənin bir çox misralarının altından isə qırmızı xətlər çəkilməmişdir. Hər iki qəsidənin əksər beytlərinin altında

haşiyələrdə elə ərəbcə şərhlər verilmişdir. Cildi, üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 49 vərəq).

Əlyazmanın əvvəlində mənzum, sonuncu 47, 48-ci vərəqlərdə isə nəsrə, qəsidələrlə əlaqəsi olmayan yazılar vardır.

A-1203/10911 229. [Ənsarinin «Qəsideyi-amal»ının şərh və tərcüməsi]

[انصرينين "قصيدي امل" نين شرح و ترجمسى]
(ərəb və türk dillərində)

«Qəsideyi-amal»ın ərəbcədən türkcəyə tərcüməsinə mütərcim – Əbdürrəhman Zərir şərlə geniş müqəddimə vermiş və müqəddimədə amalın, təvəkkülün, şükrün insanlar üçün vacib olduğunu və ərəbcə bilməyənlərə əsəri çatdırmaq üçün onu tərcümə etməyi vacib saydığını göstərmişdir. Müqəddimə hissəsindən sonra əsərin şərh və tərcüməsi gəlir. Bu hissədə əvvəl ərəbcə, qəsidədən bir beyt, sonra isə türkcə şərh verilir. Əsər bu şəkildə sona qədər davam edir.

Əlyazmasına Əbu Əyyub Ənsarinin həyatı, ölümü, İstanbulda dəfn edilməsi, əsərin məziyyətləri haqqında risalə,

yenə müəllif haqqında İbn Sibt əl-Cövzinin «Miratüz-zaman» əsərinin 8-ci cildindən məlumat, dini məzmununda bir qəsidə daxil edilmişdir. Ara-sıra sərlövhələri azərbaycanca, özü isə ərəbcə olan dua nümunələri verilir. Qəsidənin tərcümə üçün verilən ərəbcə beytlərindən əlavə əlyazması bütünlüklə türkcədir. Tərcümənin tarixi h.1168 (=1754)-ci il ¹²⁹, əlyazmanın köçürülmə tarixi isə 1200 (=1785)-cü ildir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, yarım sərlövhələr və Ənsarinin qəsidəsindən verilən nümunələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Üzərinə rəngli marməri kağız çəkilmiş karton cildinin bir tərəfi itmişdir (ölçüsü: 10,5x16 sm., həcmi: 57 vərəq). 43-45-ci vərəqlər boş buraxılmış, sonradan 43-cü vərəqdə iki sətir anlaşılmaz və savadsız yazı verilmişdir.

B-7639/11301 230. Qəsideyi-burdə

قصيدة برده

(ərəb dilində)

Məşhur sufi şairlərindən olan Busiri Şeyx Şərifəddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Səid Sənhəci əsli Məğribdən (Mərakeş) olsa da, Misirə köçüb orada məskunlaşmışdır.

¹²⁹ Bax: vər. 5a.

Misirdə yazıb-yaratmış və h.694 (=1294)-cü ildə orada vəfat etmişdir. Onun Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi qəsidələr əsərləri içərisində ən çox məşhurlaşmış şerhlərindəndir. «Əl-Kəvakibüd-dürər», «Əl-Qəsideyi-həmziyyə», «Fi mədhi xeyrül-bəriyyə» və başqa qəsidələri içərisində «Qəsideyi-bürdə»si daha çox məşhurdur. Şairin bu qəsidəsinə Yaxın və Orta Şərqlə xalqları ədəbiyyatında ərəb, fars və türk dillərində çoxlu şerhlər yazılmışdır.

Ağ, sayə rus fabriki istehsalı olan vərəqlərə nəstəliq xəttlə iri hərflərlə yazılmışdır. Əlyazmanın 1b-3a vərəqlərində mətnin sətirləri altında və haşiyələrində onların elə ərəbcə şerhləri verilmişdir. Qəsidə bu əlyazmada sondan naqisdir. «Qəsideyi-bürdə» əlyazmanın 1b-23a vərəqlərini əhatə edir. Qalan vərəqlərdə «Təcvid», «Nəsrül-lüali» və başqa dini mövzularda əsərlər, şerh parçaları verilmişdir. Əlyazmanın köçürülmə tarixi, yeri və katibi haqqında abidədə heç bir qeyd yoxdur. Paleoqrafik xüsusiyyətindən XIX əsrin birinci yarısında köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazması bərpa edilmiş və sarı karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 35 vərəq).

A-1220/10967

231. Qırx hədis

الأربعون حديث

(ərəb dilində)

403

Bəhaəddin Məhəmməd ibn Hüseyn ibn Əbdüssəməd əl-
Harisi
əl-Kübai əl-Amili¹³⁰ əl-Bəhai.

بها الدين محمد بن حسين بن عبد الصمد الحرثي القباعي العاملي البهائي

Dini məzmununda olan «Ərbəin hədis» mövzusu bir çox müəlliflərin, o cümlədən Amili Bəhaəddinin, Cami, Nəvai, Füzuli və başqalarının nəzərini cəlb etmişdir. Bu hədislərin əsli ərəbcə olsa da, bir tam əsər kimi ərəb, fars, tacik, özbək, azərbaycan dillərində meydana çıxmış və geniş yayılmışdır.

Amilinin «Ərbəin hədis»inə çoxlu şərhlər yazılmışdır. İranda çap olunmuşdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və seçmə beytlər qırmızı mürekkəblə nəsx xəttilə, hər vərəqdə iki sütun olmaqla yazılmışdır. Tünd qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 11x17,5 sm., həcmi: 166 vərəq).

Katibi, köçürülmə tarixi və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur.

B-7687/11349

232. Qırx sual¹³¹

¹³⁰ Bax: Abdulla Şaiq kolleksiyası, B-2036, №157.

¹³¹ Əsərin adı orijinalda «فرق» kimi verilmişdir.

قرخ سوال
(türk dilində)

Fəraqi¹³²
فراقی

Süleyman, Davud, Məhəmməd və başqa Peyğəmbərlərdən, onların nəsihətlərindən, əhvalatlarından, elçiliklərindən, dünyanın yaranması və başqa hadisələrə dair qırx sual və cavablardan bəhs edən bu əsər «Hikmətnamə» də adlanır.

«Qırx sual» ərəbcə yazılmış «Əhəmmül-ümur» (Ən əhəmiyyətli işlər) adlı əsərin əlyazması ilə bir cildə tutulmuşdur. Birinci əsər əlyazmanın 1a-52a vərəqlərini, ikinci isə 53b-87a vərəqlərini əhatə edir. Məzmun cəhətdən biri digəri ilə səsleşir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, başlıqlar və

¹³² Müəllif haqqında məlumat çox məhduddur. «Qamusül-elam» Fəraqi imzası ilə yazan üç şair göstərir. Bunlardan biri Səmərqəndli, ikincisi Şirazlı. Hər iki şair XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, yalnız farsca yazmışlar. Üçüncü şair isə XVIII əsrdə yaşamış (vəf. h.1150 (=1737)-ci il) Dədə Fəraqidir ki, Türkiyədə doğulmuş, əsərlərini də türkçə yazmışdır. (səh.3353). Dehuda da Molla Fəraqi adlı bir şair haqqında məlumat verir. (№93, səh.110). Lakin bunlardan heç birinin «Qırx sual», yaxud «Hikmətnamə» adlı əsər yazdığı göstərilmir. Təsvirini verdiyimiz əsər məzmun cəhətdən Müinəddin ibn Şərafəddin Hacı Məhəmməd Fərahi Hərəvinin (vəf. h.907 (=1501)-ci il) əsərləri ilə səsleşir. Müinəddin Məhəmməd Peyğəmbərin həyatından bəhs edən «Məaricün-nübüvvə», Musa Peyğəmbərin həyatına aid «Tərix-i-Musəvi», eləcə də «Meracnamə» kimi əsərlərin müəllifidir. «Qırx sual» ya Müinəddinin qələminə məxsusdur ki, katib ehtimal ki, müəllifin adını əsərdə təhrif etmiş, yaxud əsərin müəllifi elə XVIII əsrdə yaşamış Dədə Fəraqidir ki, özündən əvvəl yazan müəlliflərin ənənəsini davam etdirmişdir. Əsərin dili ikinci müəllifin yaşadığı dövrün dilinə daha uyğundur. Herman Ete də Əkbər şah dövründə Hindistanda yaşamış və şah tərəfindən Fəraqi təxəllüslü Mir Rəfiəddin Heydər Rəfi adlı şair yaşadığını göstərir. Lakin bunun da Peyğəmbərlərdən bəhs edən «Qırx sual» adlı əsəri olduğu məlum deyildir. Əsərin müəllifi haqqında bizə dəqiq məlumat verən olarsa, qabaqcadan öz minnətdarlığımızı bildiririk.

yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Birinci əsərin əlyazması h.1259 (=1843), ikinci isə h.1260 (=1844)-cı ildə Məhəmməd ibn Molla Abdulla tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi müasirdir. Üzərinə sarı dermantin çəkilməmiş kartondandır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 90 vərəq).

Haşiyələrdə və sonuncu vərəqlərdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. «Qırx sual» əvvəldən naqisdir. Sonuncu vərəqdə çoxlu maddeyi-tarixlər, Əbu Yusif, İmam Məhəmməd ibn Həsən, Məhəmməd ibn Mübarək və başqa şəxsiyyətlər haqqında məlumat (vər. 90a), 16a vərəqində isə Dəmirçizadəyə məxsus imza və möhür basılmışdır.

«Qırx sual»ın sonunda – 50a vərəqində müxtəlif katib qeydləri də verilmişdir.

B-7647/11309

233. Divan

ديوان

(fars dilində)

Məğribi Şeyx Məhəmməd Şirin

مغربی شیخ محمد شیرین

XIV yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Şirin ləqəbli Məhəmməd İzzəddin ibn Adil ibn Yusif Təbrizi sufi şairlərdən

olmuşdur. Bəzi mənbələrin yazdığına görə, h.809 (=1406)-cu ildə vəfat etmiş və Təbrizin Sərxab qəbristanlığında dəfn edilmişdir. Kamal Xocəndi ilə müasir və yaxın olmuşdur. Şer divanından əlavə bir sıra əsərlərin, o cümlədən «Dürərül-fərid fi mərifətül-tovhid», «Cami-cahan nüma dər elmi-tohid», «Nüzhətüs-sasaniyyət» kimi əsərlərin müəllifidir. Ərəbcə, farsca yazmış əsərlərinin əksəriyyəti ürfana aiddir.

Ağ, saya vərəqlərə incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Ara-sıra şikəstə ünsürlərinə də rast gəlmək olur. Cildi orijinal deyil, sonradan nazik kartonla cildlənmişdir (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 80 vərəq). Köçürüldüyü tarix və yeri göstərilməmişdir. Katibi İsmayıl ibn Hacı Məhəmməd Haşimidir. 8a vərəqində Hafiz şerlərindən, 42b-də isə başqa bir fərd vardır. Abidənin 1b, 2a, 3a, 5a və 42a vərəqlərində Dəmirçizadənin imzası olan, eləcə də onun şəxsi kitabxanasının möhürləri basılmışdır. Bunlardan əlavə, 48b vərəqində üzərində «Məhəmməd Mustafa» sözləri olan möhür də vardır. Görünür, Dəmirçizadədən əvvəl abidə həmin şəxsin kitabxanasında saxlanılmışdır.

Məğribin bu divanına onun 190 qəzəli, 2 tərcibəndi və 33 rübaisi daxildir. Əlyazma Məğribi Təbrizinin yaradıcılığını öyrənmək üçün ən tutarlı qaynaqlardandır.

الدرالناخي على متن الايساغوجي
(ərəb dilində)

Seyid Ömər ibn Saleh

سيد عمر ابن صالح

Əsirəddin Əbhərinin məntiqə aid «İsağoci» adlı əsərinə yazılan şərhəldəndir. «İsağoci»yə yazılan şərh, xüsusən Həsən Kati tərəfindən edilən şərh Azərbaycanın əksər məktəb-mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Haqqında danışılan Zəgzidi tərəfindən köçürülən şərh də çox ehtimal ki, qüvvətli müdərrişlər vətəni Zəgziddə tədris məqsədilə hazırlanmışdır. Əsərin əvvəlində Hacı İbrahim ibn Məhəmməd tərəfindən əsərin dibaçəsinə yazılmış şərh verilmişdir. «Dürrül-naci əla mətnül-isağoci»yə yazılmış dörd vərəqdən ibarət həmin şərhin heç bir sonluğu yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər, bəzi sözlər üzərində qoyulan işarələr, eləcə də bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Əvvəlində müqəddiməyə yazılan şərh hissəsinin haşiyələrində mətnə aid çoxlu qeydlər vardır. Mükəmməl sonluqludur. Sonluqda mətnə aid çoxlu qeydlər vardır. Əfəndi Zəgzidi tərəfindən

h.1261 (=1845)-ci ildə köçürüldüyü, əsərin adı və katib qeydi verilmişdir. Əlyazma cildsizdir (ölçüsü: 17,5x21,5 sm., həcmi: 96 vərəq). Titul vərəqində Azərbaycan dilində fərd formasında şer nümunələri verilmişdir.

B-7693/11355

235. Əqaidül-cəlali

عقائد الجلالی

(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Əsədül-Siddiqi əd-Dəvvani¹³³

محمد بن اسعد الصديقي الدواني

Məhəmməd ibn Əsəd Dəvvani bir çox əsərin müəllifi olsa da, «Əqaidül-cəlali» onu daha çox şöhrətləndirmişdir. Əxlaq nəzəriyyəsinə aid bu əsər Qazi Əzudəddin əl-Hənəfinin «Əqaid» əsərinə yazılmış şərhdən ibarətdir.

Ağ, saya Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Mətnə qoyulan bəzi işarələr, eləcə də bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürekkəblədir. Nəstəliq xəttiledir. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda

¹³³ Müəllif haqqında bax: B-7625, A-1215, №244.

əlyazmasının h.1243 (=1827)-cü ildə Əbdürrəhman vələdi Rəhim Zəgzidi tərəfindən Mir Sadıq əfəndi Vardani xidmətində (mədrəsəsində – T.N.) köçürüldüyü göstərilmişdir. Həşiyələrdə, eləcə də sətirler altında, elə əsərin yazıldığı dildə – ərəbcə çoxlu izahlar vardır. İzahlar ayrıca vərəqlərdə də yazılıb əlyazmanın aralarına qoyulmuşdur. Cildi yoxdur (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 100 vərəq). Cildin yerinə əlyazma üzərinə çəkilmiş kağıza, əvvəlindən ağ vərəqinə, eləcə də 28a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 40a vərəqinə isə həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır. Kolleksionerin imza-möhürünə əlyazmanın arasına qoyulmuş ayrı-ayrı vərəqlərdə də rast gəlmək olur.

B-7623/11285 236. Əl-əzvaül-bəhcət fi əbrazü-dəqaiqül-münfəricat

الاضواء البهجة في ابرازى دقائق المنفرجة
(ərəb dilində)

Əbülfəzl Yusif ibn Məhəmməd ibn Yusif

ابو الفضل يوسف بن محمد بن يوسف

İbn ən-Nəhvi adı ilə məşhur olan Əbülfəzl Yusif XII yüzilliyin islam fəlsəfəsi ilə məşğul olan alimlərindən idi. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən o, h.505 (=1111), yaxud da 513 (=1119)-cü ildə anadan olmuşdur. Təsvirini aşağıda verdiyimiz bu əsər də elə islam fəlsəfəsinə aiddir.

Əsər məcmuə daxilində verilmişdir. Məcmuəyə islama və fəlsəfəsinə aid müxtəlif əsərlər daxildir. Bütün əsərlər eyni xətlə yazılmış və həmin əsər h.1170 (=1756)-ci ildə İbrahim Hacı Rəcəb ibn Şəban tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir.

Ağ, sayə vərəqlərə nəsx xətilə mətni qara, sərlövhələr, yarımşərlövhələr, eləcə də bəzi seçmə sözlər qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox cümlə və sözlərin altından qara və qırmızı xətlər çəkilmişdir. Haşiyələrdə və əlyazmanın arasına əlavə edilmiş vərəqlərdə əsərin məzmunu ilə səsleşən yazılar vardır. Əlyazmanın vərəqləri kimi cildi də köhnəlmiş, bir tərəfi düşmüş və kartonla əvəz edilmişdir. Qalan hissədən cildin qəhvəyi meşindən olduğu aşkarlanır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 254 vərəq).

B-7672/11334

237. Əxlaqi-əlai

اخلاق علي
(türk dilində)

Əli ibn Əmrullah

411

Əl-Hənayi ləqəbi ilə məşhur olan Əli ibn Əmrullah (vəf. Ədirnə, h.979 (=1571)-cu il) XVI əsr müəlliflərindəndir. Ədirnədə yaşamış, «Əxlaqi-əlai» adlı əsərini h.963 (=1555)-cü ildə yazmışdır. Hikmət elmindən bəhs edən «Əxlaqi-əlai»nin müqəddimə hissəsində müəllif «Əxlaqi-Nasiri», «Əxlaqi-Möhsüni», «Əxlaqi-cəlali» və başqa bu kimi kitablara yaxın məzmununda yazdığını, bir növ onlara yeni don geydirdiyini özü qeyd edir. Beləliklə, Nəsirəddin Tusi, Hüseyin Vaiz, Cəlaləddin Dəvvani və başqa görkəmli Şərq müəlliflərinin əsərlərinə yaxından bələd olduğu aydınlaşır. Əsər müqəddimə və üç fəsildən ibarətdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələrin altından çəkilmiş xətlərin çoxu da qırmızı mürəkkəblədir. Əvvəlindən və sonundan naqisdir. Cildi ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 169 vərəq).

Əlyazmanın sonu naqis olduğundan katibi, köçürüldüyü ili və yeri məlum deyil.

1a, 2a vərəqlərində və alt cildin içərisində müxtəlif şairlərin şerlərindən nümunələr vardır. Bundan əlavə, əlyazmanın 2a vərəqi üzərində h.1228 tarixi olan Məhəmməd adlı şəxsin möhürü basılmışdır. Haşiyələrdə mətnə aid yazılar vardır.

ابراهيم نامه

(Azərbaycan dilində)

Orta əsrlərdə dini mövzuda bir sıra dastanlar, mənzum namələr meydana çıxmışdır ki, bunlardan ən çox yayılanı «İsmayılnamə» və «İbrahimnamə»dir. Bu dastanların mənşəyi şifahi xalq ədəbiyyatı, tarixləri isə qədim olsa da, orta əsrlərdə yazıya alınmış və əlyazması şəklində XVIII-XIX yüzillikdə daha geniş yayılmışdır.

«İsmayılnamə»də İsmayılı qurban vermək yolu ilə Allah-təala atanı imtahana çəkirsə, «İbrahimnamə»də Məhəmməd Peyğəmbərin dinini qəbul etməkdə Məhəmmədin oğlu İbrahimi göydən nazil olmuş Əzrayıl vasitəsilə onun canını almaq yolu ilə imtahana çəkir. İbrahim və atası, Allah-təala və Onun rəsuluna etiqad göstərdiklərindən, düzlüklərinə, sədaqətlərinə görə Allah-təala onları bağışlayır.

Ağ, saya vərəqlərə tərkibində az dərəcədə şikəstə ünsürləri olan hərəkəli nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Tamdır. Sonluğu yoxdur. Tarixi, katibi, köçürüldüyü yer göstərməyə də, birinci vərəqi bir şərtnamə arxasında yazıldığından həmin sənəd əlyazma haqqında bəzi fikirlər söyləməyə imkan yaradır. Belə ki, sənəd iki nəfər – nuxalı və xaçmazlı arasında pul davasına aiddir. Onun şəriət qanununa müvafiq həll edilməsinə dair bağlanan

müqavilə şübhəsizdir ki, ya Nuxada, ya da Xaçmazda bağlanmışdır. Tarixinə gəldikdə isə, tarix göstərilmiş, lakin üçüncü rəqəm cırılmışdır. Bununla belə, h.12...3 şəklində oxunur ki, bu da XIX yüzilliyə düşür. Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətləri onun Azərbaycanda XIX yüzillikdə köçürüldüyünü təsdiqləyir.

Əlyazma bərpa edilmiş, boz dermantin cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 9x16 sm., həcmi: 10 vərəq). Haşiyələrdə, 4a vərəqində buraxılmış bir beytdən əlavə mətnlə əlaqəsi olmayan, əlyazmanı korlayan yazılar vardır. Sonda bir katib qeydi verilmişdir. Əlyazmaya Ə.Dəmirçizadə tərəfindən əlavə edilmiş vərəqdə, 1a və 3b vərəqlərində kolleksionerin imza-möhürü, yenə 1a vərəqində onun kitabxana möhürü basılmışdır. Əlyazmanın əvvəlində onun Dəmirçizadə kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi də verilmişdir.

إظهار الاسرار فى النحو
(ərəb dilində)

Əl-Birkəvi Məhəmməd

البركلی محمد

Məhəmməd ibn Pir Əli Mühinəddin əl-Birkəvi (əl-Birkili) h.929 (=1523)-cu ildə anadan olmuş və dövrünün böyük alimlərindən dərs almışdır. Nəticədə Şeyx Əbdürrəhman Qaramaninin «Bəyrami» təriqətinin davamçılarından olmuşdur. Ədirnədə və başqa şəhərlərdə sonralar dini vəzifələrdə çalışmışdır. Ömrünün sonlarında II Sultan Səlimin müəllimi Əbaüllah əfəndinin məsləhəti ilə aydın vilayətinin Birge adlanan nahiyəsində mədrəsəyə baş müdərris təyin edilmiş və ömrünün sonuna kimi orada çalışmışdır. H.981 (=1573)-ci ildə vəfat etmişdir.

Məhəmməd ibn Pir Əli ərəb qrammatikasına, eləcə də dini məsələlərə aid bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun əsərlərinin bir çoxu XX yüzilliyin əvvəllərinə kimi müsəlman ölkələrinin əksəriyyətindəki məktəb-mədrəsələrdə tədris vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Həmin tədris edilən əsərlərdən biri və ən məşhuru elə «İzharül-əsrar fin-nəhv»dir ki, bu əsərə bir sıra şərhlər də yazılmışdır.

Ərəb dili qrammatikasına aid əsərin bu əlyazması Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər, seçilib haşiyələrdə yazılmış sözlər, eləcə də abidənin sonluğunun bəzəyi qırmızı mürəkkəblədir. Hər vərəqdə olan paygirlərdən əlavə, yuxarı hissədə yenə əski rəqəmlərlə nömrələr verilmişdir. Katibi Ramazan ibn Məhəmməddir. Əlyazmanın 2b vərəqində onun Çərdakidən olduğu göstərilmişdir. Köçürülmə tarixi h.1307 (=1889)-cu ildir. Haşiyələrdə və bəzi sətirlərin altında elə ərəbcə mətnə aid şərhlər və qeydlər vardır. Cildi yoxdur (ölçüsü: 11x17,8 sm., həcmi: 90 vərəq).

«İzharül-əsrar fin-nəhv»in həmin nüsxəsi əlyazmanın dördüncü vərəqindən başlanır. İlk dörd vərəqdə də ərəb qrammatikasına aid müxtəlif yazılar, ərəb dilinin qaydaları və lüğət vardır.

XVI yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Məhəmməd əl-Birkəvi (1523-1573) dövrünün məşhur müdərrişlərindən olmuşdur. Onun ərəb dilinə aid bir çox əsərləri içərisində üç hissədən ibarət «İzharül-əsrar»ı demək olar ki, Azərbaycanın bütün məktəb-mədrəsələrində tədris edilmiş və əlyazması şəklində geniş yayılmışdır. «İzharül-əsrar»ın təsviri verilən əlyazması Həsən Katinin Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinə yazdığı şərhə bir cildə tutulmuşdur. «İzharül-əsrar» əlyazmanın 41a-77b vərəqlərini əhatə edir. Sondan naqisdir. Əsərin paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında bax: B-7736 (I) şifrəli «Şərhi İsağoci» əsərinin təsvirinə.

A-1214/10961

241. İnşa

انشاء

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman

جامی عبد الرحمن

¹³⁴ Müəllif haqqında bax: №239.

Fars-tacik şairi olan Nurəddin Əbdürrəhman ibn Cami Tacikistanın Cam şəhəri yaxınlığında 1414-cü ildə anadan olmuş, kiçik yaşlarından ailəsi ilə birlikdə Herata köçmüşdür. Heratda görkəmli müdərris-alilərdən dərs almış, nəqşbəndlik təriqətini qəbul edərək Şeyx Sədəddin Kaşqarının (vəf. 1456) tələbəsi olmuşdur.

Heratda Sultan Hüseyin Bayqara dövründə böyük nüfuz sahibi olan Əbdürrəhman Cami Əlişir Nəvai ilə də çox yaxın dostluq və yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdır. Fars və ərəb dilində qırıxdan artıq elmi və bədii əsərlərin müəllifi olan Cami Heratda 9 noyabr 1492-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin fars dilində yazdığı «Yusif və Züleyxa», ərəbcə yazdığı «Fəvaidüz-Ziayyə», epistoluar xarakterli əsərlərdən isə «İnşa»sı, dörd qəsidəsi ən çox yayılan əsərlərdəndir. Bunlar əsasən Azərbaycan məktəblərində geniş şəkildə tədris edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Onun «Hədisi-ərbəin» əsəri Məhəmməd Füzuli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. «İnşa»ya Sultan Hüseyin Bayqara, Şeyx Rəşid, Osman Çələbi və başqaları ilə yazışmaları daxildir. Məktublarda iştirakda rəsmi məktublarda da çoxluq təşkil edir. Məktublarda daxilində mənzum beytlərə, müəmmalara, hətta rübailərə də rast gəlmək mümkündür. Belələri ən çox dostları ilə yazışmalarında özünü göstərir.

Ağ, kəstar kağıza daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə mətni qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə

yazılmışdır. Bəzi cümlələr altından qırmızı xətlər çəkilmişdir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 69 vərəq). Cildi qəhvəyi meşindəndir. Əlyazması bərpadan keçmiş, cildin üzərinə kağız yapışdırılıb, orada Dəmirçizadənin xətt ilə əsərin adı yazılmışdır.

Məktublara bir çoxunun əvvəlində məktub mənası verən «ruqə» sözü, təkrarlarda isə «rüqə-i-dovvom», «ruqə-i-axer» və s. yazılmışdır.

Əlyazmaya daxil məktublar üzərində çoxlu izahlar vardır. Bu izahlara, şərhlərə əsasən onun mədrəsədə tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsi ehtimalı vardır. Sonu naqis olduğundan abidənin meydana çıxdığı yeri, katibi, tarixi haqqında dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir. Bununla belə, əlyazması katibinin savadlı şəxs olduğunu haşiyələrdə eyni xətlə verilən qeydlər, şərhlər və şer nümunələri aşkarlayır. Həm də abidənin paleoqrafik xüsusiyyətləri onun XIX əsrin ilk çağlarında köçürüldüyü ehtimalını yaradır. Haşiyələrdəki qeydlər və şer nümunələrinin Azərbaycan dilində olması da bu diyarda istifadə edildiyini təsdiqləyir.

Abidənin titul vərəqində azərbaycanca dua yazılmış, Dəmirçizadənin imzası və möhürü basılmışdır.

B-7702/11364

242. İnşa

انشاء

420

(fars dilində)

Mirzə Mehdi xan Astrabadi¹³⁵

میرزا مهدی خان آسترابادی

XIX yüzillikdə Azərbaycanda, xüsusilə Nuxada fəaliyyət göstərən məktəb-mədrəsələrdə tarix, inşa, xəttatlıq dərsləri proqramında əsas yer tutan «İnşa»nın bu əlyazması da Nuxada İsmayıl ibn Şeyx Məhəmməd Nuxəvi tərəfindən h.1256 (=1840)-cı ildə köçürülmüşdür.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xəttlə köçürülmüşdür. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əski üsulla paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Mükəmməl nüsxələrdən olsa da, əlyazmanın ikinci yarısında məktublarn başlıqlarının yeri boş buraxılmışdır. Cildi medalyonludur, ornamentlə və həndəsi cizgilərlə bəzədilmiş qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 77 vərəq). 2a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü, 4a vərəqində isə yalnız imza-möhürü vardır.

B-7730/11392

243. İnşa

¹³⁵ Müəllif haqqında bax: №14.

انشاء

(fars dilində)

Əsasən məktub yazmaq qaydalarından ibarət bu əsərin əvvəlindən vərəqlər çatmadığından onun müəllifi də müəyyənləşdirilmədi.

«İnşa»da rəsmi və şəxsi məktublaşma qaydaları, məktub dibaçəsi qaydası verilsə də, orada ayrı-ayrı məktublar, məktub surətləri də vardır. Lakin bu məktub və məktub surətlərinin kimin ünvanına aid olduğu göstərilməmişdir.

Əlyazması Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ vərəqlərə mətni qara, sərlövhələri isə qırmızı mürekkəblə, şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid az da olsa, qeydlər vardır. Sonluğunda əlyazmanın Gəncədə məskunlaşmış Mirzə Rəcəbəli vələdi Axund Hacı Molla İbrahim tərəfindən h.1263 (=1846)-cü ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Sonda bir təvəllüd tarixi də göstərilmişdir. Cildsizdir, vərəqlər pərakəndədir, köhnəlib təbii rəngini itirmişdir. Rütubət ləkələri vardır (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 91 vərəq). 4a vərəqində oxunaqlığını itirmiş kiçik həcmli yumurtavari bir möhür də vardır.

اثبات الواجب
(ərəb dilində)

Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvani

جلال الدين محمد بن اسعد اصدقى الدوانى

Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvani məşhur ilahiyyatçı alim olub, h.830 (=1427)-cu ildə Kazerun şəhərinin yaxınlığında Dəvvanda anadan olmuşdur. Öz dövrünün məşhur müəllimlərinin yanında təhsil almış, Şirazda Sultan Əbu Səidin yanında qazi, həm də Şirazda Darül-Aytəm mədrəsəsində müəllim olmuşdur. 70-dən artıq əsərin müəllifidir. H.908 (=1502)-ci ildə vəfat etmişdir.

«İsbatül-vacib» ilahiyyat elminə aiddir.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildi sonradan çəkilməmiş nazik kartondandır (ölçüsü: 11x16 sm., həcmi: 31 vərəq). Əlyazmanın cildi üzərində, titul və sonuncu vərəqlərində Dəmirçizadəyə məxsus imza və kitabxana möhürü vurulmuşdur. Əsər təmdir. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonuncu vərəqdəki qeyddən məlum olur ki, əlyazmanın katibi Məhəmməd Cəmil Molla Əbdülcəlidir. H.1167(=1753)-cü ildə köçürüldüyü qeyd olunmuş və katibin həmin möhürü vurulmuşdur. Möhür

üzərində «Əbdəhü Məhəmməd Cəmil» (Onun (Allahın) qulu Məhəmməd Cəmil) sözləri yazılmışdır.

«İsbatül-vacib» əsərinin Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində bir neçə nüsxəsi saxlanılır. Ərəb dili kataloqunda əsərin altı nüsxəsi haqqında məlumat verilmişdir. Bu nüsxənin təsviri isə kataloqa daxil olunmamışdır. Əlyazmanın haşiyəsində mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

B-7732/11394 245. [İslam dini haqqında risalə]

[اسلام دینی حقتده رساله]

(Azərbaycan dilində)

Axundzadə Əbdüссəlam

آخوندزاده عبد السلام

Əbdüссəlam Axundzadə XIX yüzilliyin tanınmış islamşünas alimlərindən olmuşdur. O, Zaqafqaziya müsəlmanlarının Şeyxül-İslamı, Tiflisdə «Darül-möminin» mədrəsəsinin Qafqaz şöbəsinin müəllimi olmuşdur. Xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə yaxın olmuş və onun məsləhəti ilə bir neçə dini məzmununda kitab yazıb nəşr etdirmişdir. Ərəb və fars dillərinə, din tarixinə, xüsusilə Qurani-şərifə dərinləndirən bələd olan Əbdüссəlam Axundzadənin əsərlərindən «Tarixi-

müqəddəsi-ənbiya» əsəri Bakıda və Tiflisdə çap edilərək geniş yayılmışdır¹³⁶. Təsviri aşağıda verilən əlyazması da göstərilən əsər kimi bir dərslik halında hazırlandığı məzmunundan aşkarlanır. Bu əlyazması çox ehtimal ki, elə müəllifin avtoqrafıdır.

İslamın yaranma tarixindən, Məhəmməd Rəsulullahın, Həzrəti Rəsulun Ühüd, Xeybər, Xəndək və başqa vuruşmalarından, Məkkənin fəthindən, imamlardan, islamın müqəddəs qayda-qanunlarından, xüsusilə namazdan, eləcə də islamın başqa cəhətlərindən bəhs edən bu əsər nəsihətamiz fikirlərlə zəngindir. Əsərin sonunda müəllif göstərir ki, bu əsəri yazmaqda məqsədi oxuyanlar, məscidlərdə, minbərlərdə, məclislərdə bu qayda-qanunları insanlara mehribanlıqla moizə və nəsihət edib rəhnümalıq etsinlər və insanlar da gördükləri işlərdən peşiman olub haqq və savab olan yola dəvət olunsunlar.

Əlyazması öz təbii rəngini itirmiş və saralmış vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə qara mürekkəblə yazılmışdır. Vərəqlər Rusiya kağız fabrikinin istehsalıdır. Əvvəlindən təxminən 15 vərəq çatmır. Vərəqlər əski rəqəmlərlə səhifələndirilmişdir. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın köçürülmə tarixi, ay və ili, həm hicri, həm də miladi tarixlə verilmişdir. Belə ki, 1297-ci ilin məhərrəm ayının 6-da (8 dekabr, 1879) Gürcüstanın Qori

¹³⁶ Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 1893-cü ildə Bakıda, onun ikinci nəşri 1901-ci ildə, yenə Bakıda çap olunmuş, ikinci hissə Tiflisdə Qori şəhərində hicri 1310 (=1892)-cu ildə «Tarixi-müqəddəsi-xatimül-ənbiya» adı ilə nəşr olunmuşdur.

şəhərində Əbdüssəlam Axundzadə tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. Əsərin Qori şəhərində köçürülməsi müəllifin Qori seminariyası ilə də əlaqəsi olduğunu göstərir. Əlyazma bərpa edilmiş və üzərinə boz dermantin çəkilməmiş müasir karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 16x20,5 sm., həcmi: 47 vərəq).

B-7715/11377

246. Zübdətül-islam

زبدة الاسلام
(Türk dilində)

Məhəmməd Əbdüssəlam oğlu Miskuri

محمد عبد السلام اوغلى مسكورى

İslamın mahiyyəti mənası verən «Zübdətül-islam» adlı əsərin müəllifi haqqında əldə məlumat olmasa da, bu şəxsin ərəb dilini dərin bildiyi və mənbələrdən yaxşı istifadə bacarığı olduğu müqəddimədən aydınlaşır. Belə ki, müqəddimədə müəllif özünün adını göstərir və ərəb dilini bilməyən dindarların ondan ana dilində islamın üsul və fərullarını, fərzləri, sünətləri və ədəbləri haqqında, və bunlara oxşayan məsələləri cəm edib bir müxtəsər əsər yazmasına xahiş etdiklərini bildirir. Əsərin adını da göstərir. Dinin əslü üç şey –

iman, islam və sünnet olduğunu göstərdikdən sonra bunların izahlarını verir. Əsər bablarla verilir.

Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Vərəqlər köhnəlmiş, təbii rəngini itirmişdir. Əvvəlindən və sonundan naqisdir. Əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmiş bu əlyazmasının orta hissələrindən də çatmır. Sonluğu olmadığından harada, nə vaxt və kim tərəfindən köçürüldüyü məlum deyil. Bununla belə, əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun Azərbaycanda XIX yüzilliyi əvvəllərində yazıldığı aydınlaşır. Çox ehtimal ki, avtoqrafdır. Cildi yoxdur, cild əvəzinə üzərinə sarı kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 70 vərəq).

Cild əvəzi yapışdırılmış kağız üzərinə və 5a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 21a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7664/11326 247. Şərhi-hidayətül-hikmət

شرح هداية الحكمه
(ərəb dilində)

Hüseyn ibn əl-Müinəddin əl-Meybədi¹³⁷

¹³⁷ Müəllif haqqında bax: B-7619, №368.

Nücuma aid bu fəlsəfi əsərdə əsasən, hərəkətin istiqamətləri, onun icra olunduğu yer mühərrik, hərəkətin məqsədi fəlsəfi baxımdan izah olunur. Əsərdə eləcə də hikmət, astronomik cismlər, nəhayət hidayət yollarının izahı verilir.

Əlyazma Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara, yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi astronomik işarələr, bir çox cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Əlyazma şərq üsulu ilə paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu izahlar vardır. Elə əsərin yazıldığı dildə – ərəb dilində olan bu izahlar ayrıca vərəqlərdə də edilib kitabın arasına qoyulmuşdur.

Əlyazmasına mükəmməl sonluq yazılmışdır. Sonluqda onun h.1274 (=1857)-ci ildə Əbdürrəhman ibn Məhəmməd tərəfindən Yusif əfəndi xidmətində (mədrəsəsində – T.N.) yazıldığı qeyd edilmişdir. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 162 vərəq).

Sonda «Dairətül-hindiyyə» adlı bir risalənin əlyazması da əlavə edilmişdir ki, bu əlyazması Yusif Zəgzidi tərəfindən h.1244 (=1828)-cü ildə köçürüldüyü sonunda göstərilmişdir. Həmin hissə bir vərəqini çıxmaq şərti ilə qalanları firuzəyi rəngli vərəqlərə yazılmışdır. Çox ehtimal bu əlyazmasının

katibi elə sonradan mədrəsə sahibi olan Yusif əfəndidir ki, onun xidmətində elə «Kitabi-Qazi Mir» köçürülmüşdür. Bu əsər üstürlaba – dini astronomiyaya aiddir. Burada günəşin, yerin hərəkəti nəticəsində işıq saçması əsasında namaz vaxtlarının müəyyənləşməsi haqqında məlumat verilir. Əsərdə eləcə də qiblənin istiqamətinin təyin edilməsindən də danışılır. Əlyazmanın ilk ağ vərəqinə üzərində «İsmayıl, 1258» yazısı olan kiçik bir möhür, 1a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin kitabxana və imza möhürləri basılmışdır. 1a vərəqində sonradan müasir xətlə ərəb əlifbası ilə «Əmanəti-Nurməhəmməd əfəndi» sözləri yazılmışdır ki, bu da əlyazmanın əldən-ələ keçdiyini göstərir. Müəyyən vərəqlərdə fərdlərə də rast gəlmək olur. Bunlarda katibin marağı olduğunu göstərir. Misal üçün, əlyazmanın əvvəlində belə bir beyt verilir:

ترا هر وقت فی بینم دلم حوشحال میگردد
چو خوا هم از دل گویم ز با نم لال میگردد

Tərcüməsi: Səni hər vaxt görürəm, ürəyim xoşhal olur,
Elə ki istəyirəm ürəkdən danışım, dilim lal olur.

Cildin şirazəsinə yapışdırılmış ağ vərəqdə əlyazmasının Dəmirçizadə kolleksiyasında tutduğu sıra nömrəsi və əsərin ixtisarla adı yazılmışdır.

B-7691/11353

248. [Kitabül-Qüdiri]

429

كتاب القدوری
(ərəb dilində)

Şeyx Əbül-Həsən əl-Bağdadi əl-Qüdiri¹³⁸

شیخ ابو الحسن البغدادی القدوری

Bu əlyazma nüsxəsində əsərin adı göstərilən şəkildə verilmişdir. Beləliklə o, müəllifin adı ilə «Kitabi-Qüdiri» kimi yazılmışdır.

Dini məsələlərdən bəhs edən «Kitabi-Qüdiri»nin aşağıda təsviri verilən əlyazmasının əvvəlində onun geniş fəhrisi vardır. Onun hissələri, bölmələri «Kitab», bəzən «bab»larla verilir. 274 hissədən, sərlövhələrdən ibarət həmin əsərdə «Kitabi-təharət», «Kitabi-səlat», «Kitabi-zəkət», «Kitabi-nikah», «Kitabi-məfqur», «Kitabi-şəhadət», «Kitabüş-şəriət», «Kitabül-hüdüd», «Kitabi-ədəbül-qazi», yaxud «Babi səlatül-müsafir», «Babi-zükütüz-zəhəb», «Babül-hüda», «Babül-Quran» və başqa bu kimi hissələr verilmişdir.

Ağ, və firuzəyi, Rusiyada Platonovun kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir sıra söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Vərəqlərin haşiyələrində və sətirlərin altında mətnin izahı

¹³⁸ Müəllif və onun bu əsəri haqqında qaynaqlardan heç bir məlumat əldə edilmədi.

verilmişdir. Bunlar da elə əsərin yazıldığı dildə – ərəb dilindədir. Titul vərəqində azərbaycanca bir şer parçası verilmişdir.

Mükəmməl sonluğu olan əlyazmanın h.1293 (=1876)-cü ildə İsrafil ibn molla Bədəzi (Dağıstandan) Nuxada tabe olan yerdə köçürüldüyü, sonuncu vərəqdə isə əsərə aid olan izahların altında onun İsrafilin oğlu Məhəmməd əl-Bədəzi tərəfindən h.1336 (=1917)-cı ildə yazıldığı göstərilmişdir. Bəzi səhifələrdəki sətiraltı və haşiyələrdə verilən izahların xəttinin sonuncu vərəqdə Məhəmmədin xətti olan yazılarla uyğunluğu əsərin ata, şərhlərin isə oğul tərəfindən yazıldığı ehtimalını yaradır. Beləliklə, bu nəslin – Molla Məhəmməd, onun oğlu İsrafil və İsrafilin oğlu Məhəmmədin dərin biliyə malik şəxslər olduğu aşkarlanır.

Əlyazması Şərq üsulu ilə paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Cildi ornamentli, həndəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 144 vərəq). Sondan dörd vərəq boş buraxılmışdır. Orada ancaq sonda əlyazmanın övladların övladlarına vəqf edilməsi haqqında ərəbcə kiçik yazı vardır.

A-1211/10958

249. Kitabüs-səbiyyat

كتاب السبعيات
(ərəb dilində)

Əli ibn Sultan Məhəmməd əl-Qari

على بن سلطان محمد القارى

Əsərin müəllifi haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmasa da, onun orta əsr din alimlərindən olduğu əsərin məzmunundan aydınlaşır. Əlyazmanın cildi üzərinə yapışdırılmış ağ vərəqdə əsərin adı, yanında onun digər adı ehtimalla [سبعة المجالس] «Səbtül-məcalis» kimi də verilmişdir. Əsərdə dini məsələlərdən bəhs edilir və Şeyxül-imam Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdürrəhman Həmədani adlı dini alimin əsərinə daha çox istinad edilmişdir.

Ağ və firuzəyi, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, başlanğıc sözləri – məclislərin adları, «sual», «beyt», «misra» və başqa bu kimi sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Vərəqlər təbii rəngini itirmişlər. Haşiyələrdə ara-sıra, sonda və əvvəldən isə bir neçə vərəqdə isə mətnə aid qeydlər, eləcə də yenə sonda Azərbaycan dilində şer parçaları vardır. Vərəqlərin əksəriyyətində köçürmə sözləri – paygiri vardır ki, bunlara əsasən bir çox vərəqlərin çatmadığı aydınlaşır.

Əlyazması Məhəmmədyar ibn Saleh tərəfindən h.1223 (=1808)-cü ildə köçürülmüşdür. Cildi kartondandır (ölçüsü: 10x17 sm., həcmi: 60 vərəq). Əlyazmanın başlanğıcı və sonluğu da qırmızı mürəkkəblə bəzədilmişdir. Sonda ərəbcə və azərbaycanca şerlə katib qeydləri vardır. Üzərində əlyazmanın Dəmirçizadə kitabxanasında yerləşdiyi sıra

nömrəsi vardır.

B-7685/11347 250. Kitabı-tıbb mənafeün-nas

کتاب طب منافع الناس
(Azərbaycan dilində)

İnsanların mənafeyi mənası verən «Mənafeün-nas» maraqlı tibb risalələrindən biridir. Əsər iki hissədən ibarət mənzum parçalarla başlanır. Bunlardan biri orta əsr əsər yazmaq qaydasına uyğun olaraq Allah-təalanın adı ilə başlanır və ona müraciət edilir, sonra Sultan Səlim xan Süleyman xan oğluna dualarla ikinci mənzumə verilir. Sultan Səlim xanın atasının yerində bərqərar olmasını deyib və mənzuməni bu kitab vasitəsilə xeyir tapanlara Sultan Səlim xana dua etmək tövsiyə verməsilə tamamlanır.

Əsər 60 bəbdən ibarətdir. İnsanın yaranması ilə başlanan bu kitab əsərin yazılma səbəbi ilə tamamlanır. Bir neçə bəbdə insanın xəlf olunub necə vücuda gəldiyinin həm dini, həm də tibbi baxımdan şərhı verilir. Sonra müxtəlif xəstəliklərin – sarılıq, qadın və kişi xəstəlikləri, vərəm, yel, başda, üzdə, qulaqda, ağızda olan xəstəliklərin, yaraların, göz xəstəliklərinin müalicəsi, məqbul şərablar, məcunlar, məlhəmlər, müalicə bitkiləri, müalicə üsulları göstərilir. Müəllifin adı əsərdə göstərilməmişdir.

Ağ, filiqranlı vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr, bəblərin adları qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttillə yazılmışdır. Qırmızı

mürəkkəblə əski rəqəmlərlə katibin özü tərəfindən səhifələnsə də, əlyazma eyni zamanda Şərqi üsulu ilə – paygiriylərlə vərəqləndirilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlərə rast gəlmək olur.

Cildi müasirdir, açıq qəhvəyi dermantındandır (ölçüsü: 14x21,5 sm., həcmi: 31 vərəq). Bir çox xəstəliklərin orta əsrdə müalicə üsullarından bəhs edilən «Mənafeün-nas» adlı əsərin bu nüsxəsi sondan naqisdir. Elə ona görə də katibi, köçürüldüyü tarix haqqında məlumat yoxdur.

B-7713/11375 251. [Min kitabıl-fəzail vəl-mənaqib]

من كتاب الفضائل و المناقب
(Ərəb dilində)

İslamşünaslığa aid iri həcmli əsərin bu əlyazması müxtəlif vaxtlərdən, xüsusən, Hicaz vilayəti¹³⁹, oradakı tayfalar, müqəddəs aylar, məscid və hərəmlər, bəzi Peyğəmbərlər, Məhəmməd Rəsulullah və əhli-beyt və s. haqqında bəhs edilir. Əsər daxilində müxtəlif sərlövhələr, fəsil və kitab adı ilə, misal üçün, «Kitabi-qəzəb», «İman və islam» və s. şəkildə verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Haşiyələrdə

¹³⁹ Məkkə və Mədinə şəhərləri də buraya daxildir.

mətnə aid qeydlər, xüsusilə şəxsiyyət adları və işarələr vardır ki, onların bəzisi qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazması əski üsulla paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Vərəqlər pərakəndədir. Sondan, əvvəlindən və orta hissələrdən naqisdir. Mövcud vərəqlərdən də müəyyən hissə cırılmışdır. Əlyazma bərpa edilmişsə də, yenidən əsaslı surətdə bərpaya ehtiyacı vardır. Sonu olmadığından harada, nə vaxt və kim tərəfindən köçürüldüyü məlum deyildir. Bununla belə, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən hələ XVII yüzillikdən əvvəl köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Cildi yoxdur, cild əvəzinə sonradan firuzəyi qalın kağıza bükülmüşdür (ölçüsü: 17,5x25 sm., həcmi: 209 vərəq).

كيفية علوم
(Ərəb dilində)

Dini məzmunlu bu əsərin müəllifi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əsərin bu əlyazması XII yüzilliyin məşhur sufi alimi Şəhabəddin Sührəverdinin «Həyakilün-nur» əsəri ilə bir yerdə verilmişdir. 1a-13b vərəqlərini əhatə edir. Hər iki əsər mədrəsədə yazılmışdır, mükəmməl sonluqları vardır.

Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan ağ, saralmış vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə h.1294 (=1877)-cü ildə Nuxada, İsrail ibn Molla Məhəmməd Hüseyn Bədai tərəfindən Hacı Əbdülğəni əfəndi mədrəsəsində köçürülmüşdür. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildsizdir. Vərəqlər biri digərindən ayrılmışdır. Cild əvəzinə bir ağ vərəq əlavə edilmişdir. Orada bu əsərin adı və katibin adı, köçürülmə tarixi yazılmışdır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 19 vərəq). Vərəqlərin haşiyələrində və bəzi sətirlərin altında onların izahları verilmişdir. Əlyazma əski üsulla paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Əlyazmaya əlavə edilmiş ağ vərəqdə və 4a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 2a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürləri basılmışdır.

A-1217/10964

253. Gülüstan

437

گلستان
(Fars dilində)

Sədi Şirazi Şeyx Müşərrəfəddin ibn Müslihəddin¹⁴⁰

سعدى شیرازى شيخ مثرىف الدين بن مصلح الدين

Müqəddimə və səkkiz babdan ibarət olan «Gülüstan» əsəri öz didaktik məzmununa görə Sədidən sonra yaşayıb-yaradan şairlərin nəzərini cəlb etmiş və həmin üslubda Şərqi ədəbiyyatında bir sıra əsərlər meydana çıxmışdır. İnsanın bütün yaş dövrlərində – uşaqlıq, gənclik, ahıllıq, qocalıq dövrlərində həyatda davranmağın qaydalarından bəhs edən nəsihətamiz hekayələrdən ibarət «Gülüstan» əsərində çoxlu mənzum hissələr də vardır. Elə əsərin məzmununa görə ki, Azərbaycanın bütün məktəb və mədrəsələrində ondan uzun müddət dərslik kimi istifadə edilmiş, üzünü köçürülərək, külli-miqdarda nüsxələri bu diyarda yayılmışdır. Fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin əsərlərinin əlyazma nüsxələri Azərbaycanda çox yayılmış əsərlərdəndir.

Ağ vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə mətni qara, başlanğıc sözləri qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Əvvəlcədən düşmüş bir vərəq sonradan başqa xətlə, cizgili dəftər vərəqinə yazılıb cildin iç tərəfinə

¹⁴⁰ Müəllif haqqında bax: №73.

yapışdırılmışdır. Haşiyələrdə ara-sıra mətnə aid yazılar vardır. Sonluğu olsa da, katibi, köçürüldüyü yeri göstərilməmişdir. Köçürülmə tarixi oxunaqlığını müəyyən qədər itirdiyindən onu h.1105 (=1693), 1143 (=1730)-cü il kimi oxuyanlar olmuşsa da, bizim ehtimalımıza görə h.1205 (=1790)-ci ildir. Əlyazmanın kağızı və yazılışı da bu ehtimalı müəyyən qədər təsdiqləyir. Əlyazmanın bərpaya böyük ehtiyacı vardır. Vərəqlər Şərq üsulu ilə paygiriylə verilmişdir. Cildi, üzərinə kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 87 vərəq). 1a və sonuncu vərəqlərdə oxunaqlığını itirmiş iki cür yumurtavari möhür basılmışdır.

Abidənin 4a, 18b, 19a vərəqlərində Dəmirçizadəyə məxsus imza və kitabxana möhürləri vurulmuşdur.

B-7663/11325

254. Yenə də

Fars şairi Sədi Şirazin (589-690 (=1193-1291)) «Gülüstan» Azərbaycan mədrəsələrində onun «Bustan» əsəri ilə bərabər uzun müddət bir dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

Əlyazması ağ vərəqlərə gözəl nəstəliq xəttlə yazılmış, qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur. Dövr keçdikcə vərəqlər təbii rəngini itirmiş, saralmışdır. Mətni qara, sərlövhə və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 18x22,5 sm.,

həcmi: 136 vərəq). Əsərin Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan B-444 şifrəli əlyazma nüsxəsi ilə müqayisədə mətnin tam olduğu aydınlaşdı. Bir çox sətiraltı tərcümələr verilmişdir ki, bu da əsərin mədrəsədə köçürüldüyünü təsdiq edir.

«Gülüstan» yalnız ədəbiyyat dərsi üçün onun didaktik məzmununa görə deyil, həm də fars dilindən tərcümə etməyi öyrənmək üçün tələbələrə tapşırıq verilərdi. Bunlar da Azərbaycanda tərcümə tarixini öyrənmək üçün tutarlı qaynaqlardandır.

Əlyazmanın bəzi vərəqlərində, 12a vərəqində olduğu kimi, rus dilində «Із лиçной библиотеки Дамирçизаде А.М.» sözləri kolleksionerin xətt ilə yazılmış və imza edilmişdir.

Əlyazmadakı bəzi qeydlər onun müxtəlif şəxslərin kitabxanasında olmasını göstərir. «Sahibi Molla Əhməd ibn İbrahim Xəlil əfəndi, 1302» qeydini misal göstərmək olar.

Əsər maraqlı bir qeydlə bitir:

Bu kitabı başladım, ibtidasın «bismillah»
Bir ildə tamam qılıb, dedim «əlhəmdülillah»

və yaxud:

Bir ildi başlandı bu kitab, Allah,
Tamam oldu dedim «Əlhəmdülillah».

Əlyazmasında tibbə aid bəzi qeydlər də vardır. Burada «məcun»dan (ədviiyatlardan) istifadə, müxtəlif dərmanların düzəldilmə qaydası və müəyyən xəstəliklər üçün istifadəsindən bəhs edilir.

B-7723/11385

255. Yenə də

Ağ və firuzəyi vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əvvəlindən və sonundan vərəqlər cırılmışdır. Orta hissədən də çatmayan vərəqlər vardır. Katibi, köçürüldüyü yer və tarixi göstərilməsə də, əlyazmasının Azərbaycanda hazırlandığı onun paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən böyük ehtimalla aydınlaşır. Bu ehtimalı eyni xətlə və eyni növ kağızda Azərbaycanca Əbdüssəməd əfəndiyə yazılmış və əlyazmanın əvvəlinə əlavə edilmiş məktub da təsdiqləyir. Cildi yoxdur (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 90 vərəq). Vərəqlərin haşiyələrində mətnlə əlaqəsi olan və olmayan xırda qeydlər, fərdlər, 21a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşerlövhlər isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Vərəqlər köhnəlmiş, təbii rəngini itirmiş, saralmışdır. Bəzi cümlələr üzərindən xətt çəkilib ixtisar edilmişdir. Əsər əvvəlindən, sonundan və orta hissələrindən naqisdir. Elə ona görə də cild əvəzi yapışdırılmış ağ kağız üzərində səhv olaraq «Hekayəti-farsi» və «Hekayəti-be zəbani-fars» sözləri yazılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 15x19 sm., həcmi: 71 vərəq). Sonluğu olmadığından köçürüldüyü tarix və yeri məlum olmasa da, XIX yüzillikdə Azərbaycanda köçürüldüyü aşkarlanır. Belə ki, sətirler altında olan bəzi izahlar elə katibin öz xəttlə həm fars, həm də Azərbaycan dilində verilmişdir.

گلشن راز
(fars dilində)

Mahmud Şəbüstəri

XIII yüzilliyin sonu, XIV yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində görkəmli simalardan olan Şeyx Sədəddin Mahmud ibn Əminəddin Əbdülkərim ibn Yəhya Şəbüstəri (Şəbüstər, h.685 (=1286), Təbriz, h.720 (=1320) monqol sultanları dövründə yaşamışdır. Panteizm fəlsəfəsi cərəyanına dərinlən bələd bu şair-alim məntiq, etika, astronomiya, ilahiyyat və başqa elmlərdə də bilik və bacarığını, yazdığı əsərlər vasitəsilə göstərə bilmişdir. Misir, Suriya, Hicaza səyahəti zamanı görkəmli alimlərlə də görüşməsi onun yaradıcılığına müsbət təsir etmişdir.

Mahmud Şəbüstərinin «Kənzül-hədayiq», «Həqqül-yəqin fi mərifət Rəbbül-aləmin», «Meratül-mühəqqiqin», xüsusən təsviri aşağıda verilən «Gülşəni-raz»ı yazdığı əsərlər içərisində geniş yayılmışdır. Şair Təbrizdə vəfat etsə də, doğulduğu yerdə – Şəbüstərdə dəfn olunmuşdur.

«Gülşəni-raz» məsnəvisi sufizm məzmunlu mənzum əsərdir. Əsasən sual-cavab şəklində verilmişdir. H.710 (=1311)-cu ildə yazılmış bu əsər bir neçə dəfə nəşr edilmiş, alman, ingilis dillərinə tərcümə olunmuşdur. Alman dilinə şerlə tərcümə olunmuş «Gülşəni-raz» fars mətni ilə bərabər 1838-ci ildə Venada ingilis dilinə, tərcüməsi isə Londonda 1880-ci ildə nəşr edilmişdir.

Əlyazması ağ, saya və rəqlərə mətni qara, yarım sərlövhələr

qırmızı mürəkkəblə, içərisində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Köçürülmə tarixi h.1003 (=1594)-cü ildir. Katibi Məhəmməddir. İlk səkkiz vərəqin haşiyəsində mətnlə əlaqədar dini-fəlsəfi məsələlərə dair ərəb dilində müxtəlif yazılar, şərhlər verilmişdir. Sonuncu vərəqdə üzərində «Məhəmməd Mustafa, Əli» sözləri olan dördkünc möhür, çox ehtimal ki, elə əsərin katibi Məhəmmədə məxsusdur. Cildsizdir (ölçüsü: 14x20,5 sm., həcmi: 32 vərəq). Cild əvəzinə əlyazmasına yapışdırılmış kağız üzərində əsərin adı, haşiyələrdəki qeydin məzmunu, abidənin kolleksiyada yerləşdiyi sıra nömrəsi, Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri vardır. Həmin möhürlərə abidənin başqa vərəqlərində də rast gəlmək olur. Sonda eyni xətlə azərbaycanca verilən katib qeydindən əlyazmasının azərbaycanlı katib tərəfindən köçürüldüyü aydınlaşır.

B-7657/11319

258. Leyli və Məcnun

لیلی و مجنون
(Azərbaycan dilində)

Məhəmməd Füzuli¹⁴¹

محمد فضولی

¹⁴¹ Müəllif haqqında bax: Sidqi koll., B-193, №132.

Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin təsviri verilən bu əlyazması Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ və firuzəyi vərəqlərə qara mürekkəblə, nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Başlıqların yerləri boş buraxılmışdır. Sondan və əvvəlindən naqisdir. Bunların əvəzində çatmayan hissələri bərpa məqsədilə «Leyli və Məcnun»un çap olunmuş nüsxəsindən əvvəlinə iki vərəq, müasir xətlə isə bir vərəq yazılıb sonuna əlavə edilmişdir. Əlyazmanın vərəqləri təbii rəngini itirmiş, köhnəlmişdir. Cildi, üzərinə qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 118 vərəq). Sonuna əlavə edilmiş ağ vərəqdə bir katib qeydi də vardır. Görünür, həmin qeyd bərpa üçün köçürülən nüsxədə olduğundan burada da verilmişdir. Aşağıda göstərilən bu katib qeydi Füzulinin bir çox əlyazmalarında da vardır:

Leyli və Məcnun oldu tamam,

Füzuli ruhuna eylə salam!

Əlyazmanın 9a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır. 37a, 48a və 52a vərəqlərində «Molla Əbdülkərim bu kitabın sahibidir» sözləri yazılmışdır.

B-7668/11330

259. Lüğət

لغت

(ərəbcə-azərbaycanca)

Lüğətin müəllifi göstərilməmişdir. Tamdır. Ərəb dilində olan sözlər sətir boyu, onların azərbaycanca mənası isə sözlərin altında çəpəki şəkildə izah edilir.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və başlanğıc sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox sözlərin altından qırmızı mürəkkəblə xətlər çəkilmişdir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar qeydlər vardır.

Əlyazmanın sonluğu yoxdur. Ona görə də müəllifi, katibi, köçürüldüyü yer və tarixi haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Bununla belə, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XIX yüzilliyin ikinci yarısında azərbaycanlı katib tərəfindən köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləmək olar. Sonuncu, vaxtı ilə əlyazmaya əlavə edilmiş iki ağ vərəqdə Azərbaycan və fars dillərində müxtəlif şer parçaları vardır. Cildi bərpa edilmişdir, köhnə qəhvəyi meşin əvəzinə üzəri zoğalı dermantin olan yeni cild çəkilmişdir (ölçüsü: 14,5x21 sm., həcmi: 166 vərəq).

1a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü vurulmuş, sonradan üzərinə bənövşəyi mürəkkəblə xətlər çəkilib pozulmuşdur.

B-7710/11372

260. Lüğət

لغت

446

(farsca-azərbaycanca)

Ağ, saya, Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə qara mürekkəblə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə nizamsız şəkildə yazılmışdır. Əlyazma köhnəldiyindən bərpa edilmiş, üzərinə boz dermantin çəkilmiş karton cildə tutulmuşdur (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 51 vərəq). Bərpa zamanı vərəqlər qarışdırılmışdır. Bir neçə hissədən ibarətdir. Bəzi hissələr bir vərəqdə verilmişdir. 33b vərəqinin sonluğunda onun Əhməd tərəfindən yazıldığı, 49b vərəqində isə lüğətin h.1219 (=1804)-cu ildə tamamlandığı göstərilmişdir.

Lüğətdə fars sözləri, cümlələri iri hərflərlə, onların altından isə həmin söz və cümlələrin xırda hərflərlə tərcüməsi yazılmışdır. Lüğətin bəzi hissələrində əlifba qaydasına riayət edilmişsə də, çox yerlərdə bu sistem pozulmuşdur. Bəzi hissələrdə sözlərin təsrifi, bəzən də hicri aylarının dalbadal mənasının verilməsi, ümumiyyətlə, əlyazmanın paleoqrafik cəhətləri onun mədrəsədə, çox ehtimal naməlum tələbə tərəfindən yazıldığını göstərir.

Əvvəldən və sondan naqisdir. 2a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 11a vərəqində isə onun kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7738/11400

261. Lüğəti-Nemətulla

447

لغت نعمته الله
(fars və türk dillərində)

Nemətulla ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Rumi

نعمته الله بن احمد بن مبارکه الرومی

Nemətulla ibn Əhməd ibn Mübarək Rumi Sofiyada anadan olmuş, Hələb və Bağdadda məhkəmədə işləmiş, bir müddət Konstantinopolda yaşamışdır. Hicri 969 (=1561)-cu ildə vəfat etmişdir.

Öz adı ilə adlandırdığı bu izahlı lüğətini müəllif h.947 (=1540)-ci ildə tərtib etmişdir. Lüğət kiçik müqəddimə və üç hissədən ibarətdir.

1. Sözlərin məsdər formasının lüğəti;
2. Qısa qrammatik oçerklər;
3. Əsərin əsasını təşkil edən, fars dilində olan adların lüğəti.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələrin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi, üzərinə qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11,5x21 sm., həcmi: 209 vərəq). Mükəmməl sonluğu varsa da, oxunuşu çətin şikəstə ilə yazıldığından bütün məlumatı əldə etmək mümkün olmadı. Əlyazmanın Məhəmməd Ərzrum tərəfindən Ərzrumda köçürüldüyü aydınlaşdı. Sonluğun yanında qırmızı

mürəkkəblə onun Sultan Əhməd ibn Sultan Məhəmməd zamanında köçürüldüyü qeyd edilmişdir.

Əlyazmanın haşiyələrindən mətnə aid bir sıra qeydlər vardır. Abidə əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Əlyazma bərpa zamanı h.1298 (=1880)-ci ildə Hüseyn ibn İsmayıl əfəndi Nuxəvi tərəfindən kitaba iki vərəqli föhrist yazılıb, əvvəlinə əlavə edilmişdir.

1a vərəqinə üzərində «Əbdüссəlam», 1b və sonunda üzərində «Bəndən Alməmməd Əhməd, 1006» (=1597) yazısı olan möhürlər basılmışdır. Birinci möhür yanında əski hərflərlə «Əbdüссəlam ər-Rafei» sözləri yazılmışdır. Üst cildin əks tərəfində Əbdüссəlamın xəttilə qeydlər də vardır.

A-1222/10969

262. Mənaseki-həcc

مناسك حج

(Türk dilində)

Əsərin müəllifi haqqında mənbələrin məlumatı qənaətbəxş deyildir. Əsərin özü haqqında bəzi məlumatlar olsa da, müəllifini ancaq Leninqrad kataloqunda Murtuz ibn Məhəmməd Emin Nasiri olduğu göstərilmişdir.

Əvvəlində müəllifin h.1170 (=1756)-ci ildə Həccə gedərkən həmin əsəri türk dilində təhrir etməyi lazım bilmiş və

ərəbidən «Haşiyə qılındığını»¹⁴² göstərmişdir.

«Mənasek» «Mənsök» sözünün cəmi olaraq elə dini qayda-qanunları gözləmək, məsələn, dini qurban kəsmə və s. mənasını verir ki, bu da Məkkə, Mədinə və başqa ziyarətgahlara gedən zəvvarlara aiddir. «Mənaseki-həcc»də Məkkəyə və Mədinəyə ziyarətə gedənlərin hansı şərtləri gözləmələrindən bəhs edilir. Əlyazmanın şirazəsinə də ərəb hərfləri ilə «Məkkə və Mədinə ziyarətləri qəvaidi» sözləri kağıza yazılıb yapışdırılmışdır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Hər vərəqdə mətn qırmızı xətlə çərçivəyə alınmışdır. Ara-sıra haşiyələrdə mətnə aid xırda qeydlərə rast gəlmək olar. Cildi, üzərinə mərmeri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 73 vərəq). Katibi Şərifzadə Seyid Məhəmməd Əbülxeyr əl-Qazın, titul vərəqində h.1292 (=1875)-ci il tarixli Abdulla Nuxəviyə aid qeyd vardır.

¹⁴² Bax: vər. 2a.

مراح الارواح
(Ərəb dilində)

Əhməd ibn Əli ibn Məsud
احمد بن علي بن معسود

«Mərahül-ərvah» əsəri Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində tədris olunan əsərlərdəndir. Qrammatikaya aid bu əsər əlyazma şəklində Azərbaycanda geniş yayılmış və xalq arasında adı ixtisar formada «Mərah» kimi işlədilmişdir. Əsərə çoxlu şərhlər yazılmışdır ki, bunların da ən məşhuru Əhməd Dinqozinindir. Əhməd Dinqozinin şərh-işə «Şərhi-Dinqozi», «Şərhi-Mərahül-ərvah» adları ilə tanınmış və bu şərhə də, öz növbəsində xeyli haşiyələr meydana çıxmışdır.

«Mərahül-ərvah»ın müəllifinin adını əsərə əsasən təzkirəçilər müəyyən etsələr də, onun şəxsiyyəti haqqında hələlik əldə heç bir məlumat yoxdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, bəzi yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Əksər vərəqlərdə sətiraltı izahlar vardır. Bu əlyazması Azərbaycanda Hacı Məhəmməd Çələbi ibn Şeyx əfəndi mədrəsəsində Həsən ibn Kərim Səgzidi (Zəgzidi – T.N.) tərəfindən h.1191 (=1777)-ci ildə köçürülmüşdür. Mükəmməl sonluğu olan bu əlyazmada Azərbaycan, fars və ərəb dillərində çoxlu katib qeydləri

vardır. Bunların miqdarı başqa əlyazmalarda olan katib qeydlərindən çoxdur. Bəzi vərəqlərin əvvəlində yenə göstərilən dillərdə şer nümunələri verilmişdir. 57b vərəqindəki şer Füzuliyə aiddir.

Əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid yazılar çoxluq təşkil edir. Cildi yoxdur (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 58 vərəq). Əlyazmanın vərəqləri köhnəlmiş, bəziləri zədələnmişdir. Titul və son vərəqlərində müxtəlif əhəmiyyətsiz yazılar vardır. 8a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü basılmışdır. Bu da kolleksionerin imza-möhürünün tarixi kitabxana möhüründən əvvəl olduğunu böyük ehtimalla söyləməyə imkan verir. Belə olmasaydı, o ilk növbədə abidəyə əvvəl kitabxana möhürünü basardı.

مراح الارواح
(ərəb dilində)

Əhməd ibn Əli ibn Məsud¹⁴³

احمد بن علی بن معسود

Əsərin bu əlyazması Səid əl-Vəhab ibn İbrahim ibn Əbdülvəhab əl-Xizrəci əl-Zəncaninin «Təsrifül-izzi fis-səff» adlı əsərinin əlyazması ilə bir cilddə verilmişdir. «Mərahül-ərvah» 46b-123b vərəqlərində yerləşir. Bu əsərin sonluğu daha mükəmməldir, katibin adı sonradan pozulsa da, tarixi açıq oxunur. Əlyazma h.1066 (=1655)-cı ildə köçürülmüşdür.

B-7701/11363

**265. Məsailü-fəraizi-şəriyyə-
Fəriyyə**

مسائل فرائص شرعية فرعية
(fars dilində)

Yunis Qazani

¹⁴³ Müəllif və onun bu əsərinin paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında bax: B-7651, №263.
455

Müəllif haqqında səhih mənbə əldə edilməsə də, onun Qazan şəhərinin yüksək təhsil görmüş, ərəb, fars və türk dillərini, din tarixini, müqəddəs Qurani-Kərimi yaxşı bilən şəxsiyyətlərdən olduğu əsərin məzmunundan aşkarlanır. Bu da təbiidir, çünki Qazan şəhəri müəllifin yaşadığı dövrdə (təxm. XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəlində) mədəni mərkəzlərdən biri idi.

Əsərin müqəddimə hissəsində müəllif, fiqh elminin bütün elmlərdən əkrəm və əzəm olduğunu hesab etdiyindən bu sahədə bir kitab yazdığı əsas qaynaq «Qurani-Kərim», Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamı və dini rəvayətləri olmuşdur. Bunlara əsasən insanların cəmiyyətdə, ailədə davranış qaydalarını izah və şərh edir, həm də bu qanun-qaydaları təbliğ edir.

Ağ, saya və rəqlərə tərkibində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə mətni qara, yarım sərlövhələr qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Sonluğu olmasa da, əlyazma XVIII yüzilliyin sonu və XIX yüzilliyin əvvəllərində, təxminən müəllifin öz dövründə yazıldığını ehtimal etmək olar. Cildi son dövrün məhsuludur, üzərində əsərin adı, müəllifi, dili göstərilmişdir (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 55 vərəq).

Əlyazmanın əvvəlində farsca, ərəbcə, tatarca müxtəlif qedlər, lüğət, şer nümunəsi və s. vardır ki, bunlar da əsasən,

mətnə nisbətən az tarixə malikdir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Vərəqlər əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

22a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 1a vərəqinə isə həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

A-1210/10957

266. Miftahül-lüğət

مفتاح اللغة

(fars və türk dillərində)

Şeyx Mahmud ibn Ədhəm

شيخ محمود ابن ادھم

Şeyx Mahmud ibn Ədhəm Amasiyada anadan olmuşdur. Fars və ərəb dillərini mükəmməl bilən XV yüzilliyin məşhur dilçi alimlərindəndir. Nəqşbəndiyyə təriqətinə mənsub bu alimin «Miftahül-lüğət»dən əlavə «Möhfətül-ədəb», «Sərfi-lüğəti-ərəb», «Gülşəni-inşa» adlı kitabları da məşhurdur.

Müəllif «Miftahül-lüğət» h.897 (=1491)-ci ildə yazmışdır. Fars dilinin qrammatika qaydalarına aiddir. Əsərdə ilk öncə, ümumiyyətlə fars dili qrammatikasından bəhs edilir, sonra isə hərflərə görə, məsələn, fəsli-əlif, fəsli-be, fəsli-te və s. fəsillərdə həmin hərflərə aid sözlərin türkcə izahı verilir. Bəzi

sözlərin ərəb dilindən gəldiyi də göstərilir.

İncə nəstəliq xətt ilə mətni qara mürekkəblə yazılmışdır. Yarımşərlövhələr, izahı verilən sözlər və bəzi cümlələrin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir. Birinci vərəqin bir hissəsi cırılmışdır. Cildi qalın kağızdandır (ölçüsü: 13x18 sm., həcmi: 71 vərəq). Əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır. Cildin üzərində Dəmirçizadənin xətt ilə ərəb əlifbası ilə azərbaycanca müəllif və əsəri haqqında məlumat verilmiş, altında «19 may 1958-ci il, Bakı» yazılmışdır. Yəne orada və 3a vərəqində Dəmirçizadənin kitabxana möhürü, əsərin müxtəlif vərəqlərində isə imza-möhürü vardır. Sonuncu vərəqdə müxtəlif fərdlər, qeydlər verilmişdir. Bu qeydlərin birində deyilir: «Məlum səadət ola ki, bu kitaba «Miftahül-lüğət» deyirlər və fərhəng dəxi deyirlər, təmmət».

A-1202/10949

267. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər qırmızı mürekkəblədir (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 185 vərəq). Cildi qəhvəyi rəngdə meşindəndir, medalyonludur. Məcmuəyə «Eynül-elmi fi əxlaq», «Tibbi əl-Nəbi», «Nəsihətnamə» və b. əsərlərdən parçalar daxil

458

edilmişdir. Onların bir çoxunun sonluğu da verilmişdir. Əlyazma əl-Niyazi İsrafil ibn Molla Məhəmməd əl-Bədari¹⁴⁴ tərəfindən h.1294 (=1877)-cü ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmanın 96b, 145a, 146a,b, 147b və s. vərəqlərinin haşiyələrində Kaşifi, Sədi, Caminin şerləri verilmişdir. Haşiyələrindəki yazılar mətnlə əlaqədardır. Vərəqlər ərəb rəqəmləri ilə səhifələnmişdir.

1a, 96a, 147a vərəqlərində Dəmirçizadəyə məxsus imza və möhür vardır. Əlyazmanın şirazəsinə yapışdırılmış ağ kağıza isə Dəmirçizadənin xətt ilə bu məcmuəyə daxil əsərlərin adı verilmişdir.

A-1205/10952

268. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və ərəb dillərində)

Məcmuəyə şer nümunələri (vər. 1a və 33a), Əbdülhəlim Miskuri Şəhabəddinin «Fəraiz» əsərinə yazdığı şərhlər – «Şərhi-fəraiz» əsəri Məhəmməd ibn Cüzri əş-Şafeinin «Əl-müqəddimətül-Cüzriyyə fit-təcvid» və bir cədvəl daxil edilmişdir. Dini məzmunlu bu əsərlər bütünlüklə bir katib tərəfindən köçürülmüşdür, şer parçalarını çıxmaq şərt ilə

¹⁴⁴ Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan abidələr içərisində onun xətt ilə köçürülmüş bir sıra əlyazmalar vardır. Görünür, çox savadlı və gözəl xəttə malik bir şəxs olmuşdur.

qalanları ərəb dilindədir.

Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr, 33a vərəqində olan şerlər isə bütünlüklə qırmızı mürekkəblə, nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. «Şərhi-fəraiz» əsərinin əlyazmasının haşiyələrində və sətirlərinin altında izahlar vardır. Bunlar bütünlüklə ərəbcədir.

Əlyazması İsrafil ibn Molla Məhəmməd əl-Bədazi tərəfindən Nuxada Qışlaq kəndində Hacı Əli əfəndi Qışlağı xidmətində (yəni mədrəsəsində – T.N.) h.1287 (=1870)-ci ildə köçürülmüşdür. Cildi kartondandır, bərpa edilmişdir (ölçüsü: 12x18 sm., həcmi: 53 vərəq). Beləliklə, bu məcmuədə Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrinin birində – Qışlaq mədrəsəsində hazırlandığı aydınlaşır.

A-1206/10953

269. Məcmuə

مجموعه

(Ərəb, fars və türk dillərində)

Məcmuəyə «Mütəfərriqat», Siracəddin Məhəmməd ibn Mahmud ibn Əbdürrəşid əs-Səcavəndi əl-Hənəfinin «Fəraizüs-Səcavənd», Qurandan «Yasin» surəsi, müxtəlif xütbələr, Qurban duası, «Leylətül-Qədr», çoxlu şer

460

nümunələri və başqa əbcəd hesabı kimi xırda-xırda qeydlər, yazılar daxil edilmişdir. Əsasən dini məzmunlu yazılardan ibarət bu məcmuənin ən yaxşı cəhəti yazıların hansı mənbədən alındığını göstərilməsidir. Əgər müxtəlif fərdlər, qitələr, rübailər kimi şe'r nümunələrinin əvvəlində olanların «Kəlami-şairi-türk», «Kəlami-şairi-İran» kimi qeydlər verilsə, əksər digər yazılarda onların İbn Abiddən, «Kitabi-Şafei», «Külliyati Əbil-Bəqa», «Fətaviyi-feyziyyət», «Həqqül-yəqin», «Fətaviyi-Əli əfəndi», «Kitabi-Süleyman əfəndi», «Şəriyyə» kitablarından götürüldüyü göstərilmiş, hətta səhifələri də verilmişdir. Əlbəttə, şe'rlər hissəsində ara-sıra hansı şairin əsərindən, misal üçün, Nakam, Nuxəvidən alındığı da göstərilmişdir. Bəzən bu mənbələr çox ixtisarla anlaşılmaz şəkildə verilir. Buna misal olaraq aşağıdakını göstərmək olar:

Şöylə aləmtab olur rüxsari-canan hər gecə,
Kim, Xudadan gözləyir xurşida-rəxşan hər gecə.

Müxtəlif rəngli vərəqlərə ərəbcələrinin əsas hissəsi qara mürəkkəblə, kalliqrafik nəsxlə, qalanları isə qarışıq xətlərlə və bənövşəyi mürəkkəblə yazılmışdır. Sonluqlar ixtisarla verildiyindən əlyazmanın harada, kim tərəfindən və nə vaxt yazıldığı göstərilməmişdir. Ancaq məcmuənin 109b vərəqində bir şe'rin altında onun h.1330 (=1911)-cu ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Ərəbcə olan hissələrin bəzisi xəttindən daha qədim dövrün istehsalı olduğunu ehtimalla

söylmək olar. Beləliklə, məcmuənin tarixən bir neçə şəxsin ixtiyarında olduğunu da ehtimal etmək olar. Ərəbcə olan hissələrdə bəzi başlanğıc sözlər və cümlələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Cildi kartondandır, şirazəsi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 113 vərəq). Şirazədə Dəmirçizadənin kitabxanasına aid bu kitabın sıra nömrəsi – 59 yazılıb yapışdırılmışdır.

Əlyazmanın 30b, 70a vərəqlərində Dəmirçizadəyə məxsus imza və kitabxana möhürləri basılmışdır.

A-1208/10995

270. Məcmuə

مجموعه

(Ərəb dilində)

Məcmuəyə «Şərhül-fiqhül-əkbər», 24 fəsildən ibarət «Qanunnamə», «Risaleyi-fəriqət fi təhqiqi-hərifi-qaf», Əli Qarinin «Kitabi-Zui-məali» və başqa xırda həcmli əsərlər daxil edilmişdir. Əlyazması əsasən ərəb dilində olsa da, vərəqlərdə Bəhai əfəndinin, Yəhya əfəndinin və başqalarının şərlərindən verilmiş nümunələr türkcədir¹⁴⁵. Bəzi vərəqlərdə olan yazıların haşiyələrində və misraların altında onların elə ərəbcə şərhləri verilmişdir.

¹⁴⁵ Bax: vər. 11a.

Müxtəlif ölçülü və keyfiyyətli ağ, saya vərəqlərə sərlövhələrin və yarım sərlövhələrin əksəriyyəti qırmızı, mətni isə qara mürəkkəblə, müxtəlif xətlərlə yazılmışdır. Vərəqlərdən və xətlərdən anlaşılır ki, məcmuəyə daxil olmuş əsərlər müxtəlif dövrlərdə köçürülmüş, sonra isə məcmuə şəklində tərtib edilmişdir.

Məcmuəyə Əli Qarinin daxil edilmiş sonuncu əsəri olan «Kitabi-zui-məali» adlı əsərin sonunda onun Əli tərəfindən¹⁴⁶ köçürüldüyü göstərilmişdir. 68a vərəqində isə onun Əbdülgəni Xalisəqarizadə Nuxəvi ibn Hacı Məhəmməd əfəndi tərəfindən h.1274 (=1857)-cü ildə təshih edildiyi göstərilmişdir. Məcmuənin qalan hissələri isə Əbdülgəni Nuxəvinin öz xəttini xatırladır. Cildi, üzərinə ağ, rütubət ləkələri olan kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 14x20 sm., həcmi: 68 vərəq).

Titul vərəqində Dəmirçizadənin kitabxana möhürü və oxunaqlığını itirmiş iki başqa yumurtavari möhür basılmışdır. Məcmuə vaxtı ilə bərpa edilmişsə də, yenidən təxribata uğradığından bərpaya ehtiyacı vardır. Cildin şirazəsində əlyazmanın kolleksionerin kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi göstərilmişdir.

A-1209/10956

271. Məcmuə

¹⁴⁶ Çox ehtimal ki, müəllifin özüdür.

Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan maraqlı məcmuələrdəndir. Məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaların əksəriyyəti XIX yüzillikdə Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində tədris edilən əsərlərin xülasəsindən ibarətdir.

Məcmuənin tərtibçisi və katibi İsrafil ibn Molla Məhəmməd Bədazi məcmuənin 117b vərəqində göstərir ki, Nuxada məskunlaşmışlar və əlyazmasını Hacı əfəndinin xidmətində köçürmüşdür. 79b vərəqində isə yenə Nuxada Hacı Əbdülğəni Nuxəvi əfəndi xidmətində köçürüldüyü göstərilmişdir. Beləliklə, 117b vərəqini köçürən Hacı əfəndi elə Hacı Əbdülğəni əfəndi Nuxəvi olduğu təsdiqlənir. Deməli, İsrafil ibn Molla Məhəmməd, Əbdülğəni əfəndi Nuxəvi mədrəsəsində fəaliyyətdə olmuşdur. Çox ehtimal ki, orada təhsil alsada da, sonradan dərslər deyənlərdən olmuşdur. Çünki məcmuə adi tələbənin deyil, savadlı müəllimin əlyazmasını, həm də tədris olunan əsərlərin xülasəsini əhatə edir. 32b vərəqində tədris üçün məsləhət olunan kitabların adları verilmişdir.

Məcmuəyə Ömər Nəsəfinin «Əqaid», «Mətləbi-nəfis» adlı yazılı ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid ərəbcə mənsum əsər (burada müqəddimədən sonra bölmələr – bablar, məsələn, «Babi-həqiqət və məcaz», «Babi-məcazül-mürəssəl»,

«Babül-istiarət», «Babi-adabül-bəhs», «Məbhəsi-əhd və nisaq» və b. verilir), «Fəzaili-dua min kitabi Əbu Səud» (burada duanın şərtləri, duanın vaxtları, müstəcəb olan dualar, qəbul olunan duaların əlaməti və s. verilir), Əbu Hənifənin «Fihi-əkbər», Bərkəvinin «İsağociyi-cədid», İbrahim ibn Məhəmmədin «Risalətü fi həqqül-bəsmələ», «Risalətü-kəlamatüt-tövhid», «Mətnül-Bacuri-tövhid», «Xülasətül-elmül-tövhid», «Mətnü istiarətül-üsam» və başqa əsərlər, xırda yazılar daxildir.¹⁴⁷

Ağ, firuzəyi və mavi, saya Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə, şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Hicri 1283, 1293, 1294 (=1866, 1876, 1877)-cü illərdə Nuxada İsrafil ibn Molla Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Bəzi vərəqlərdə mətni əlaqədar yazılar vardır.

Məcmuə Şərq üsulu ilə – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. 27a, 79b vərəqlərində katib qeydləri vardır. Cildi kartondandır (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 122 vərəq). Cildin şirazəsinə əlyazmanın kolleksiyada yerləşdiyi sıra nömrəsi, 5a, 31a və arasına qoyulan vərəqdə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü vurulmuşdur.

A-1212/10959

272. Məcmuə

¹⁴⁷ Bu əsərin hissələri məcmuənin müxtəlif yerlərinə düşmüşdür. Ehtimal ki, məcmuə yenidən cildə tutularkən, səhvə yol verilmişdir. Bunu məcmuəyə daxil edilmiş yazıların tarixilik baxımından ardıcılığının pozulması da təsdiq edir.

مجموعه
(ərəb dilində)

Məcmuəyə Seyid Şərif Əli ibn Məhəmməd Cürcaninin «Haşiyətül-əla şərhu təlxisül-miftah fi məani», Məhəmməd ibn Ömər Çələbinin «Haşiyətül-əla şərhu təsrifül-izzə əl-Təftəzani», Əbdülqahir ibn Əbdürrəhman Cürcaninin «Əvamil fin-nəhv», «Əmsilə», yenə Mir Seyid Şərif Cürcaninin «Sərf Mir» adlı əsərlər daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürekkəblə nəsx və nəstəliq xətlərilə yazılmışdır. Haşiyələrdə mətnə aid çoxlu yazılar verilmişdir. Katibi Süleyman ibn Nurullah ibn Mahmud, tarixi h.1035 (=1625)-ci ildir. Cildi ornamentlə bəzədilmiş, medalyonlu, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 12x17 sm., həcmi: 221 vərəq). Məcmuənin 1a və sonuncu vərəqlərində «Səlli əla Mühəmməd» (Məhəmmədə salam olsun), 4a vərəqində isə «Əbdəhü Mustafa» (Onun (Allahın) qulu Mustafa), 1a, 7a, 24a vərəqlərində isə Dəmirçizadəyə məxsus imza-möhürü vurulmuşdur. Cildin şirazəsində Dəmirçizadənin kitabxanasında yerləşdiyi kitabların sıra nömrəsi verilmişdir. Əlyazması bir dəfə bərpa edilmişsə də, yenə bərpaya ehtiyacı vardır.

A-1218/10965

273. Məcmuə

466

مجموعه

(ərəb və Azərbaycan dillərində)

Məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmalarının əksəriyyəti ərəb qrammatikasına aiddir. Burada Qazi Beyzavidən, Qütbül-Gilanidən, İbn Hacibdən və başqalarından dilçiliyə aid çoxlu xülasələr, eləcə də «Mətləbi-sərf», «Mətləbi-təfsir», «Mətləbi-təqsim», «əl-Mərkuat» («Mübtəda»), «Məbhəsül-əbdal» («Hərflərin və səslərin dəyişməsi bəhsi») «Dər bəyani-qalib vəl məğlub» («Əbcəd hesabı»), «Hürufür-rəvi» («Qafiyədə samitlər»), bəzi söz və hərflərin mənzum şəkildə – 18 beytdə şərh, bir qəsidə, müxtəlif cümlələr və onların təhlili verilmişdir. Bütün yazılardan aydınlaşır ki, məcmuə məktəb-mədrəsə tələbəsinə məxsusdur, bir növ tələbənin kurs dəftərini xatırladır. Məcmuənin 58a vərəqində bir əlyazmanın sonunda (Alicənab Əbdüssəməd ibn Mərhum Əli əfəndi Nuxəfi izahatı) məzmunlu qeyd də bunu təsdiqləyir.

Ağ, saya Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözləri, yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox söz və ifadələrin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmanın haşiyələrindəki qeyd və əlavələr həmin vərəqlərdə olan yazılara aiddir.

Əlyazmanın köçürülmə tarixi müxtəlifdir h.1280 (=1863), 1281 (=1864), 1284 (=1867)-cü illərdir. Katibi İsrafil ibn Molla

Məhəmməd əl-Bədari¹⁴⁸ görünür əlyazmanın elə sahibidir ki, özü üçün müxtəlif əsərlərdən nümunələri tədris məqsədilə konspekt şəklində vermişdir. Məcmuəyə eyni xətlə çoxlu vərəq əlavə edilmişdir. Bu əlavə vərəqlərdən birində, üzərində «Əbdəhü Əbdürrəhman» (Onun (Allahın) qulu Əbdürrəhman) sözləri olan yumurtavari möhür vardır.

Cildi kartondandır, bərpa edilmiş və üzərinin yarı hissəsinə güllü parça çəkilməmişdir (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 94 vərəq). Cildin şirazəsində əlyazmanın kolleksiyada yerləşdiyi sıra nömrəsi verilmişdir. 9a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 31b-də isə onun kitabxana möhürü basılmışdır.

Abidə XIX yüzillikdə Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində tədris illərini öyrənmək üçün yaxşı qaynaqlardandır.

A-1219/10966

274. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Şəhabəddin Sühreverdinin «Həyakilün-nur», Üsaməddinin «İstiarə»sindən, eləcə də «Əqaidül-Nəsəfi», «İsağociyi-cədid», «Fiqhül-əkbər», Abdulla Şəbrəvi Şafeinin bir mənzuməsi, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid təşbih, tənbih,

¹⁴⁸ Əl-Bədari söz əlyazmalarda müxtəlif şəkildə – misal üçün, əl-Bədari, əl-Bidaği, əl-Bədəzi kimi yazılır. Burada abidədə olduğu şəkildə verilir.

istiare və başqa yazılar, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami şerlərindən nümunələr, müxtəlif fərdlər, ərəbcə «Leyli və Məcnun» əsərinin əvvəli və sonu olmayıb, məcmuədəki başqa əsərlərin xəttindən fərqlənir. Əsər sonradan məcmuəyə əlavə edilmişdir. Məcmuə ərəbcə olsa da, bəzi şer nümunələri, katib qeydləri farsca və azərbaycancadır.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlər iki ildə – h.1293 (=1876), 1294 (=1877)-cü illərdə Hüseyin ibn ustad Məhəmməd tərəfindən ağ, saya vəərəqlərə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliqlə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Haşiyələrdə mətnə aid müxtəlif qeyd və şərhlər vardır.

Məcmuəyə daxil edilmiş əksər əsərlərdən aydınlaşır ki, əlyazması mədrəsə tələbəsinin tədris vəsaitidir. Bunu katibin 48a vəərəqində öz xətt ilə tələbə Hüseyinin əli ilə yazdığını, eləcə də 30b vəərəqinə əlyazmanın Hacı Məhəmməd əfəndi Nuxəvi xidmətində köçürüldüyü göstərilməsə də, təsdiqləyir. Cildi bənövşəyi nazik kartondandır (ölçüsü: 11x18 sm., həcmi: 74 vəərəq). Məcmuənin 5a vəərəqinə Ə.Dəmirçizadənin kitabxana möhürü, 8a vəərəqinə isə onun imza-möhürü basılmışdır.

A-1225/10972

275. Məcmuə

مجموعه

469

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Qüdüği Məhəmməd ibn Musanın «Tərkibi-əvamiül məə fin-nəhv», Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əcrumin «Müqəddimətül-Əcrumiyyə», Cərullah Əbülqasim Mahmud ibn Zəməxşərinin «Ünümuzəz fin-nəhv» və başqa xırda yazılar daxil edilmişdir. Bu əsərlər ayrı-ayrı katiblər tərəfindən, müxtəlif variantlarda köçürülmüş və sonradan birləşdirilib məcmuə şəklinə salınmışdır. Bunu məcmuəyə daxil əlyazmaların xətti, vərəqlərin keyfiyyəti və ölçüsü göstərir. Birinci əsərin əlyazması Məhəmməd ibn Hacı Məhəmməd, sonuncu isə İbrahim ibn Şərifül-hüda (?)¹⁴⁹ adlı katib tərəfindən h.1254 (=1838)-cü ildə köçürülmüşdür.

Əsasən ərəb dilinin qrammatikasına aid əsərlərdən ibarət məcmuənin bütün əlyazmalarının mətni qara, yarımşərlövhələr və başlanğıc sözlər isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi vərəqlər miniatür kimi çiçəklərlə bəzədilmiş, mətn qırmızı xətlə çərçivədə verilən sonluqda qəhvəyi və qırmızı xətlə bəzədilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlər, şərhlər vardır. Cildsizdir (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 40 vərəq). Titul vərəqində kitabın sahibinin və məcmuəyə daxil olan bir əsərin adı, katibi və sahibi kalliqrafik xətlə, böyük hərflərlə yazılmışdır. Əlyazmanın titul, 5a vərəqində Dəmirçizadəyə məxsus imza və kitabxana möhürü

¹⁴⁹ Katibin adının əvvəli oxunmadı. Haqq yolunu gözləyən nümayəndə mənası verən həmin ad, çox ehtimal ki, katibin atasına verilən ləqəbdir. Qeyd etmək lazımdır ki, vərəqlərin köhnəliyi və xəttin oxunaqlı olmaması bunları ehtimalla söyləmək lazım görülür.

basılmışdır.

B-7614/11276

276. Məcmuə

مجموعه

(fars və ərəb dillərində)

Məcmuənin tərtibi, əlyazmanın yazı üslubu və abidənin tarixi məşhur Azərbaycan mətnşünas alimi və müdərrişi Əbdülqəni Xalisəqarızadə Nuxəvinin yaradıcılığının ən mükəmməl dövrünün məhsulu olduğunu göstərir. Belə ki, əlyazmaya daxil edilmiş əsərlər əsasən, abidə h.1268 (=1851), 1278 (=1861)-ci illər ərzində hazırlandığı aydınlaşır. Məcmuəyə Mövlanə Davud Dağıstaninin «Haşiyyə əla şərühül-mərahül-ərvah», «Haşiyyə əla şərhuş-şafiyə» əsərləri, «Əmsileyi-müxtəlifə», «Şərühül-məqsud» və «Əsasül-bina» əsərlərinin əlyazmaları daxil edilmişdir. Bu əsərlərin əksəriyyəti Əbdülqəni Nuxəviyə mədrəsədə yuxarı siniflərdə keçirilən fənlərin daha dərinədən mənimsənilməsi üçün ən tutarlı qaynaqlardan olmuşdur.

Ağ, ahərlənmiş və firuzəyi vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilmiş xətlər, mətndə ara-sıra gedən cümlələr də qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Məcmuəyə daxil

edilmiş bütün əsərlərə mükəmməl sonluq verilmişdir. Sonluqlarda abidənin katibinin – Əbdülqəni Nuxəvinin adı, atasının, babasının adları, köçürüldüyü tarix və əsərin adı verilmişdir.

Hər bir əsərin titul vərəqində də əsərin və katibinin adları, elə Əbdülqəni tərəfindən onun xətt ilə göstərilmişdir. Cildi zoğalı rəngdə meşindəndir (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 599 vərəq). Məcmuənin titul, 4b, 5a və 12a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin ən mükəmməl, iri həcmli və səliqə ilə köçürülmüş məcmuələrindən olan bu əlyazması bir abidə kimi, həm də onun, eləcə də Davud Dağıstaninin yaradıcılığını öyrənmək baxımından xeyli qiymətlidir.

B-7624/11286

277. Məcmuə

مجموعه

(ərəb, fars və türk dillərində)

Məcmuəyə həm dini, həm də dünyəvi məzmunlu mənzum və mənsur əsərlər daxil edilmişdir. Bir dua kitabı¹⁵⁰, Mustafa ibn Şəban Sürurunin türkçə «Şərhi-qəzaliyyati-Hafiz», yenə

¹⁵⁰ Adı göstərilməmişdir.

Hafizin bəzi qəzəllərinin farsca təhqiqi¹⁵¹, Şeyx Sədəddin Mahmud ibn Əminəddin Şəbüstərinin «Miratül-mühəqqiqin» adlı əsəri, Ürfi Şirazinin Hindistan padşahı haqqında şeri, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli, eləcə də doxtəri-Sədi, zəni-Cami sərlovhələri ilə və başqa müəlliflərin şerləri, müxtəlif nəsihətamiz beytlər, qitələr və s. daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə müxtəlif xətlərlə – nəsx, nəstəliq, şikəstə xətlərlə mətni qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Əsərlərin katibi və köçürüldüyü yerlər, eləcə də tarixləri haqqında heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Mahmud Şəbüstərinin «Miratül-mühəqqiqin» əsərinin sonunda onun h.1273 (=1856)-cü ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Məcmuədə verilmiş əlyazmalarının xəttindən, mürəkkəb və kağızından onların müxtəlif dövrlərdə yazılıb sonradan məcmuə halında birləşdirildiyini böyük ehtimalla söyləmək olar. Cildi kartondandır (ölçüsü: 16x24 sm., həcmi: 183 vərəq).

1b vərəqində oxunuşu çətin olan yumurtavari bir möhür, 2a vərəqinə isə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır. Birinci möhür daha qədimdir.

B-7625/11326

278. Məcmuə

¹⁵¹ Bu əsərin də əvvəlində adı deyil, məzmunu verilmişdir.

مجموعه
(ərəb dilində)

Məcmuəyə Təftazaninin «Şərhül-təlxis», Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd əd-Dəvvani əs-Siddiqinin «Risalətül-isbatül-vacib», eləcə də «Risalət fi elmil-münazirə vəl-adab», «Təqrirül-qəvanin», «Risalətüş-Şəmsiyyə», müxtəlif şer parçaları və başqa yazılar daxil edilmişdir. Fars və Azərbaycan dilində olan şer parçaları məcmuədə azlıq təşkil edir və onlar əsərlər arasındakı boş vərəqlərdə verilmişdir. Cami və Sədi Şirazi şerindən verilən parçaları çıxmaq şərtilə, qalanlarının müəllifləri göstərilməmişdir.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 18x23 sm., həcmi: 210 vərəq).

Məcmuəyə daxil olan əsərlər bir neçə katib tərəfindən müxtəlif illərdə köçürülmüşdür. Bunlardan birinci əlyazmasının sonluğu yoxdur. İkinci əlyazması Seyid Məhəmməd Əxi Sufi tərəfindən Molla Məhəmməd xidmətində¹⁵², üçüncü əlyazmanın katibi göstərilməmişsə də, h.1149 (=1736)-cu ildə, dördüncü əlyazması Məhəmməd ibn

¹⁵² İli göstərilməmişdir.

İbrahim Xəlil Dağıstani tərəfindən Ərzrum kəndində h.1152 (=1739)-ci ildə, beşinci əsər Hüseyn ibn Molla Bayraməli tərəfindən Dağıstanın Qəlcuqi kəndinin Doqquz narə məhəlləsində h.1143 (=1730)-cü ildə, şer parçalarının isə h.1150 (=1737)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Beləliklə, aydınlaşır ki, məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaları əvvəl ayrı-ayrılıqda köçürülmüş, sonra məcmuə halına salınmışdır.

Sonuncu əsərin sonluğunda katibin adı yanında üç yerdə basılmış, üzərində «Məhəmməd Hüseyn» adı olan eyni möhür çox ehtimal ki, əlyazmanın katibi – Hüseyn ibn Molla Bayraməli ilə əlaqədardır. Məcmuənin əvvəlinə beş ağ vərəq əlavə edilmişdir.

B-7629/11291

279. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Azərbaycan məktəb-mədrəsələrinin yuxarı kurslarında keçirilən əsərlərin əlyazmaları daxil edilmişdir. Bu əlyazmaları XIX yüzilliyin tanınmış alimi, böyük müdərris Əbdülqəni Xalisəqarızadə tərəfindən müsvəddə şəklində deyil, özü üçün, çox ehtimal ki, tədris olunan əsərlərin mükəmməl nüsxəsini yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdür.

Məlumdur ki, Əsirəddin Əbhərinin məntiqə aid «İsağoci»

əsinə yazılmış şərlərdən ən məşhuru Həsən Kati tərəfindən edilmiş şərhdir. Bu şərh, eləcə də həmin şərhə yazılmış haşiyələrdə məktəb-mədrəsələrin proqramında geniş yer tutur. Elə məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaların əksəriyyəti «İsağoci» şərinə yazılmış haşiyələrdən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır:

«Haşiyə əla şərhü İsağoci», «İsağoci» şərinə Əbdülhəlim tərəfindən yazılmış haşiyə, «İsağoci»nin şərinə Bərdəi tərəfindən yazılmış haşiyə, Hicabi əfəndinin «Təqrirü İsağoci», Fənarinin «İsağoci əntiq» adlı əsinə Məhəmməd Əlinin yazdığı «Fəthül-qalib» adlı haşiyəsi, eləcə də Təftazaninin «Təhzibül-məntiq»inə edilən şərhin Molla Hüseyn Xalxali Ərdəbili tərəfindən yazılmış haşiyə və başqa bir neçə əsin əlyazması daxil edilmişdir.

Əlyazması Əbdülqəni Nuxəvinin yaradıcılığının ən mükəmməlləşmiş çağlarında – h.1262-1278 (=1845-1861)-ci illərdə köçürülmüşdür. Hər bir əsərə mükəmməl sonluq verilmişdir. Bu sonluqlarda verilən tarixlərin müxtəlif illərdə ardıcıl deyil, qarışıq verilməsi göstərir ki, bunlar əvvəl ayrılıqda köçürülmüş və cildə tutularkən tarixilik baxımından ardıcılıq pozulmuşdur.

Məcmuəyə daxil edilmiş dördüncü əsin sonluğu daha mükəmməldir. Burada Əbdülqəni Nuxəvi atasının, baba və ulu babalarının hamısının adını tam qeyd etmişdir.

Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan ağ və açıq mavi, sayə və rəqlərə nəstəliq xəttilə mətni qara, bəzi seçmə sözlər,

eləcə də şərhlərdə olan kimi قال، قاله، اقول sözlər qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox cümlənin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Ara-sıra haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16,5x21 sm., həcmi: 190 vərəq). Cildin iç tərəfində M.P.Vaqifin «Nöşün gəlmədi» şəri bənövşəyi mürekkəblə yazılmışdır. Məcmuəyə daxil edilmiş hər bir əsərin əlyazması ayrılıqda əski rəqəmlərlə qırmızı mürekkəblə səhifələnmişdir. Əlyazmanın bir neçə vərəqinə Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7630/11292

280. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və fars dillərində)

Çox maraqlı məcmuələrdəndir. Belə ki, bu məcmuəyə Azərbaycan mədrəsələrində tədris olunan əsərlər, əsərlərdən qeydlər, müxtəlif şer parçaları, çoxlu qitələr və s. daxil edilmişdir. Əlyazmada yerləşən əsərlərin ən mükəmməli Şahidi İbrahim ibn Saleh Müğləvinin «Töhfeyi-Şahidi» adlı farsca-azərbaycanca mənzum lüğətidir ki, məcmuənin 1b-36b vərəqlərində yerləşir. Sonra Şahidinin əsəri haqqında həm ərəbcə, həm də azərbaycanca izahlar verilir. Məcmuədə eləcə də Əbu Nəsr Fərahinin «Nisabüs-

sibyan», yenə Əbu Nəsr Fərahidən «Ay hansı bürcdə olanda iş yaxşı, hansında olanda pis olur» məzmununda verilən sərlövhə altında, hər bənd iki və ya üç beytdə fars dilində mənzumə də vardır. Bunlardan Həməl (2b), Sur (2b), Cövzə (3b), Əğrəb (3b), Qövs (3b), Cədy (2b), Dəlu (1b), Hut (3b) və s. vərəqlərini əhatə edir. Həmin hissənin sonunda da uşaqlar üçün şərh edildiyi göstərilir. Məcmuədə müxtəlif astronomik məlumatlar, misal üçün, «Əsamiyi-kəvakibi-Səbə», «Əsamiyi-kəvakibi-farsiyyə», «Fi sükun əl-kəvakib fil-bürc», dini məsələlərə aid «Fi ədədi surətil-Quran», Məhəmməd Peyğəmbər haqqında, ədəbiyyat nəzəriyyəsi rəməl bəhrinin təfilələri, «Fil-mərifətil-məhbub», «Hesabi-əbcəd», müxtəlif şer parçaları və s. verilmişdir. Məcmuənin sonunda fars sözlərini Azərbaycan dilində izah edən yenə bir mənzum lüğət verilmişdir. Bu lüğət kiçik olsa da, çox aydın dildə yazılmışdır. 116b-118b vərəqlərini əhatə edən həmin mənzum lüğətin müəllifi qeyd edilməsə də, onun tərtibində müəllifin hansı məqsədi güddüyü ilk misralardan aydınlaşır. Belə ki, müəllif onu öz oğlu, Züleyxanın qardaşı Yusif üçün yazdığını söyləyir və göstərir ki, Yusif elmə həvəs göstərdiyi üçün yazmışdır. Əvvəlində mənzumənin rəməl bəhrinin hansı təfiləsindən yazdığını da qırmızı mürəkkəblə göstərmişdir.

Ağ və firuzəyi, saya vərəqlərə mətni qara, yarım sərlövhələr, mətndə seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, müxtəlif xətlərlə yazılmışdır. Söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı

mürəkkəblədir. Sətirlərin altında, eləcə də haşiyələrdə məcmuədə verilən əsərlərə aid şərhlər, tərcümələr və başqa qeydlər vardır. Məcmuədəki əsərlərin əksəriyyəti tam olsa da, ancaq birinci və bürclərə aid yazıların sonluğu verilmişdir. Birinci «Töhfeyi-Şahidi»nin sonuna əsasən aydınlaşır ki, Seyid Qasım ibn Molla Allahverdi tərəfindən h.1224 (=1809)-cü ildə Şəkidə köçürülmüşdür. Bürclərə aid mənzum əsərin sonunda isə onun h.1250 (=1834)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Birinci əsərin sonunda bir katib qeydi vardır. Orada deyilir: «İlahi, bu kitabın katibinə müjdə ehsan et. Sənin lütfünlə ehsana üz tutmuşam, ey Allah!» (vər.36b).

Əlyazmanın xətti, vərəqlərin keyfiyyəti, məcmuəyə daxil olan əsərlərin əksəriyyətinin müxtəlif katiblər tərəfindən, müxtəlif vaxtlarda yazılıb sonradan bir cildə məcmuə şəklinə salındığını göstərir. Əlyazması bir dəfə bərpa edilərsə də, yenidən ciddi bərpaya ehtiyacı vardır. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 15x20,5 sm., həcmi: 119 vərəq). Cildin şirazəsində əlyazmada verilən əsərlər və Dəmirçizadə kolleksiyasında tutduğu sıra nömrəsi yazılmışdır.

B-7632/11294

281. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

479

Məcmuəyə Məqsudinin fel və onun zamanlarına aid (təsrif)¹⁵³, Hafizəddin Nəsəfi adı ilə tanınmış Şeyx İmam Əbi Bərakət Abdullah ibn Əhməd in fiqhə aid «Kənzül-dəqaiq» və «Həllül-məqaid» əsərləri, eləcə də Əsirəddin Əbhərinin məntiqə aid «İsağoci» və başqa kiçik həcmli yazılar daxil edilmişdir.

Ağ, saya, Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarım sərlövhələr qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlər altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Nəstəliq xətt ilə olan həmin əlyazmaları iki katib tərəfindən köçürülmüşdür.

Məcmuəyə daxil edilmiş hər bir əsərin mükəmməl sonluğu vardır. Birinci əsərin sonunda onun Həsən ibn Molla vələdi Hüseyin tərəfindən Samuxda Molla Əhməd əfəndi Samuxi mədrəsəsində, h.1176 (=1762)-ci ildə, qalanları isə Mustafa vələdi Hacı Abdulla ibn Hacı Şərif ibn İbrahim Samuxi tərəfindən Abdulla əfəndi vələdi Məhəmməd əfəndi mədrəsəsində oxuyan zaman – h.1177 (=1763)-ci ildə Samuxda köçürülmüşdür.

Əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid qeydlər, izahlar vardır. Bu izahlar üçüncü əlyazmanın haşiyələrində daha çoxdur. Həmin əlyazmanın sonluğu da daha mükəmməldir və orada iki katib qeydi vardır. Cildi ornamentli, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 15,5x22 sm., həcmi: 240 vərəq).

Əlyazmanın 169b vərəqinə üzərində «Əbdəhü Mustafa»

¹⁵³ Əlyazmanın sonluğunda əsərin «Kitabi-Məqsudi» de adlandırıldığı qeyd edilmişdir.

(Onun (Allahın) qulu Mustafa) – yazısı olan möhür
basılmışdır.

Məcmuəyə XIV yüzilliyin məşhur dilçi alimi İbn Hüşam ən-Nəhvi Cəmaləddin ibn Məhəmməd Abdullah ibn Yusifin (h.708-761 (=1308-1360)-ci illər) «Erab əl-qəvaidül-erab», Bərkəvinin «İzharül-əsrar»ı, yenə dilçiliyə aid əsərində qrammatik dəyişikliklərin şərhindən bəhs edən «Erab izharül-əsrar», Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinə yazılmış şərh¹⁵⁴, «İnşa Məhəmməd əl-Hərir ibn Musa əl-Qüduq» (mənzum), başqa xırda mənzum və mənsur parçalar, dilçiliyə aid xülasələr, qeydlər daxil edilmişdir. Məcmuədəki əsərlərin əksəriyyəti ərəb dilçiliyinə aid olanlardır ki, bunlar da əsasən XVIII-XIX yüzillikdə Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində tədris edilirdi.

Məcmuəyə daxil olan bütün əsərlərin əlyazmaları bir katib – Əli ibn Rəcəb Xınavi tərəfindən Qadir əfəndi Qudniqinin Qudniç kəndindəki mədrəsəsində h.1233 (=1817)-cü ildə köçürülmüşdür. Tam əsərlərin hamısının mükəmməl sonluqları verilmişdir. Əlyazmanın bir çox vərəqinə üzərində «Əbdəhü Əli, 1239» (Onun (Allahın) qulu Əli) sözləri olan möhür basılmışdır. Bu da, çox ehtimal ilə katibə məxsus möhürdür ki, əylazma köçürüləndən bir neçə il sonra düzəldilmişdir. Əlyazmaya daxil olan yazılar üzərində və

¹⁵⁴ Bu şərh Həsən Katinin şərhindən fərqlənir.

vərəqlərin haşiyələrində mətnə aid çoxlu şərhlər, izahlar verilmişdir ki, bunlar da əlyazmanın mədrəsədə tədrisinin nəticələridir. Sonuncu vərəqlərdə farsca və azərbaycanca şer nümunələri vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlanğıc və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Qəhvəyi meşindən olan cildi həndəsi cizgilidir (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 105 vərəq). Cildin şirazəsinə yapışdırılmış ağ vərəqə kolleksionerin imza-möhürü, 7a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

مجموعه
(ərəb dilində)

Məcmuəyə Şərqdə böyük şöhrət qazanmış Xaqani Şirvani şerində şöhrəti və həbs edilməsi vəsf edilmiş böyük islam alimi Əbu Hənifə ilə məşhur Neman ibn Sabit əl-Xufinin (vəf. h.149 (=766)-cu il) «Fiqhül-əkbər» (Böyük fiqh) əsərinə Molla Əhməd ibn Məhəmməd əl-Mənsavi tərəfindən edilmiş şərh, müxtəlif dini qəsidələr, mənzum minacatlar, rəvayətlər, mədhiyələr, «Təzkirətül-əhbab», Sədi Şirazi şerlərindən nümunələr, başqa xırda dini məzmunlu yazılar, misal üçün, Şeyx Əhməd Qəzali və İmam Məhəmməd Qəzalinin dediklərindən və s. daxil edilmişdir. Məcmuə ərəbcə, mənzum əsərlərin əksəriyyətinin isə sətiraltı izahları da verilmişdir.

Ağ, sarı, çəhrayı və firuzəyi rəngli saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə, müxtəlif xətlərlə – nəsx, nəstəliq, şikəstə-nəstəliq xətlərlə yazılmışdır. Sədi Şirazi şerlərindən verilən nümunələrdən əlavə bütün mənzum əsərlərin sətiraltı tərcümələri, eləcə də bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır. Katibi Rəisüt-tüccar ləqəbli Abbas ibn Hacı Həsən ibn Hüseyin Nuxəvi bu əlyazmanı h.1276 (=1859)-cı ildə Molla Həsən ibn Yusif əfəndi mədrəsəsində köçürmüşdür. Cildi

həndəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 13x20,5 sm.,
həcmi: 148 vərəq).

B-7653/11315

284. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Məhəmməd ibn Pirəli Mühiəddin əl-Birkəvinin «İzharül-əsrar fin-nəhv», «İmamül-mühəqqiq», «Sultanüş-şəmsül-millət vəd-din» ləqəbləri ilə tanınmış səmərqəndli dilçi alimin «Risalə fi adabül-bəhs», Məhəmməd ibn Ərəb adlı müəllifin Məsud ibn Ömər əl-Qazi Təftazaninin «İstiarə» əsərinə yazdığı şərh, Bürhanəddin ibn Kəmaləddin ibn Həmidin «İstiarə» əsəri və ümumiyyətlə, dilçiliyə aid xırda yazılar daxil edilmişdir. Bu əsərlər içərisində Mühiəddin əl-Birkəvinin «İzharül-əsrar fin-nəhv» əsəri daha geniş verilmişdir. Belə ki, 59 vərəqlik əlyazma məcmuənin 30 vərəqini Aydın mahalının Birgə adlanan yerində müdərris olmuş Şeyx Məhəmməd Bərkəvinin (vəf. h.981 (=1573)-ci il) əsərinin əlyazması əhatə edir.

Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən, məcmuəyə mədrəsələrdə ərəb dilindən tədris olunan əsərlərin daxil edilməsi, üzərində aparılan şərhlər abidənin mədrəsələrdən birində istehsal edildiyini göstərir.

Ağ və firuzəyi, Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, bəzi yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Məcmuənin sonunda əlyazmanın onun Məhəmməd ibn ...¹⁵⁵ tərəfindən, 47a vərəqində isə Nuxada Molla İslam evində h.1296 (=1878)-cı ildə yazıldığı qeyd edilmişdir. Həmin tarix göstərilən hissəyə aid yazının sonunda (vər.50b) əlyazmanın Əhməd Məhəmmədrəfi oğlu tərəfindən, yenə həmin tarixdə – h.1296 (=1878)-cı ildə köçürüldüyü göstərilir. Beləliklə, məcmuəyə daxil edilmiş əsərlər ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən köçürüldükdən sonra birləşdirilib məcmuə halına salındığı aşkarlanır. Xətlərin bir-birinə uyğunsuzluğu da bunu təsdiqləyir.

Əlyazmanın haşiyələrində və məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin sətirləri arasında çoxlu şərhlər vardır. Ərəb dilində edilmiş həmin şərhlər, «İzharül-əsrar fin-nəhv» əsərində çoxluq təşkil edir.

Məcmuənin cildi üzərinə açıq qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 59 vərəq). Abidənin vərəqləri zədələnmişdir.

Əlyazmanın 1a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza, 9b vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürləri basılmışdır.

¹⁵⁵ Sonrakı sözlər oxunmur.

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Məhəmməd Birkəvinin «Risalə fi üsulül-hədis» əsərin Davud ibn Məhəmməd əl-Qarinin yazdığı «Şərhü üsulül-hədis» adlı şərhı, İbn Həcərin «Nüzhet əl-nəzər fi tozihü nüxbət əl-fikər» əsəri, [Mərəqat əl-vüzul əla elm əl-üsul]¹⁵⁶, eləcə də sonndan və əvvəlindən naqis daha iki əsərin əlyazması daxil edilmişdir. Bunlar XIX yüzillikdə Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində tədris edilən əsərlərdir ki, sonluğu olan əlyazmaları da bunu təsdiqləyir. Birinci iki əsər dini məzmun daşıyır, üçüncü ədəbiyyat nəzəriyyəsindən bəhs edir. Dördüncü və beşinci – əvvəli və sonu naqis olan əlyazmalar da yenə dini xarakterdədir. Quranın bəzi surələrinin izahından, təsrif və təcviddən ibarətdir.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən üçünün mükəmməl sonluğu vardır. Hər üç sonluqda əlyazmaları Nuxada məskun olan İsrafil Molla Məhəmməd Bədari oğlu tərəfindən h.1294 (=1877)-cü ildə Əbdülqəni Nuxəvi mədrəsəsində köçürülmüşdür. Məcmuədəki əlyazmaların hamısı eyni katib tərəfindən ağ və firuzəyi, saya və rəqlərə şikəstə-nəstəliq

¹⁵⁶ Əlyazma tam olsa da, müəllifin və əsərin dəqiq adı müəyyən edilmədi.

xəttilə mətni qara, sərlövhələr, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər, haşiyələrdəki mətnlə əlaqədar yazıların bəzisi qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox cümlə və sözlər altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Sonluqlardan ikisinin yanında farsca, azərbaycanca və ərəbcə katib qeydləri və səkkiz misradan ibarət ərəbcə şer parçası verilmişdir. Mətn üzərində çoxlu ərəbcə şərhlər vardır. Cildsizdir (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 97 vərəq).

B-7666/11328

286. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə «Şərhi əqidətül-Şeybani», İbrahim ibn Məhəmməd ibn Əlinin «Kitabi-məfruhət» (Fərəhlilərin kitabı), Seyid Şərifin «Vələdiyyə», Mərəşinin «İsbatül əzhan fi elmül-mizan», Saçaqlızadənin «Kitabü-tərtibül-ülum», eləcə də «Risələtül-məsail», «Təzkirət fil-kəlam», «Əhəmmül-ümur fi məzahibi» (Məzhəblərdə əhəmiyyətli işlər) və ilahiyyat elminə aid bir risalə daxil edilmişdir.

Məcmuə müxtəlif elmlərlə, elm tarixi ilə məşğul olanlar üçün zəngin material verir. Burada dini və dünyəvi elmlərdən əlavə, bəzi ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik məsələləri də öz əksini tapmışdır. «Elmül-qiraəti Quran – təcvid, elmür-rəml, elmüs-

sərf, elmül-hədis, elmül-xitab, elmül-kəlam, elmül-fiqh, elmün-nəhv, elmüt-təsəvvüf, elmür-riyaziyyat, elmüt-tovhid, isbatül-vacib, üsulül-fiqh, üsul və furu və başqaları haqqında geniş material vardır.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, başlıqlar, yarımbaşlıqlar, fəsillərin adları və eləcə də mətndə və haşiyələrdə gedən seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir (ölçüsü: 13x21 sm., həcmi: 187 vərəq).

Məcmuədəki əsərlərin mükəmməl sonluqları vardır. Sonluqda əlyazmalarının Dağıstandan olub Nuxada məskunlaşmış İsrafil Molla Məhəmməd Bədəzi tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Əlyazmalar h.1295 (=1878), 1296 (=1879), 1297 (=1880), 1299 (=1882)-cu illər ərzində köçürülmüşdür. Sonluqların əksəriyyətində katib qeydlər vardır. Bunlar üç dildə – fars, Azərbaycan və ərəb dillərindədir. Əlyazması əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Bəzi əlyazmaları əski rəqəmlərlə də səhifələndirilmişdir.

İsrafil Molla Məhəmməd Bədəzinin Əlyazmalar İnstitutunda olan məcmuələrindən ən qiymətli sidir.

B-7667/11329

287. Məcmuə

مجموعه

491

(ərəb dilində)

Məcmuəyə XIX-XX yüzilliklərdə Azərbaycanda fəaliyyətdə olan məktəb-mədrəsələrində yuxarı sinif tələbələrinə tədris edilən əsərlər daxil edilmişdir. Bunlar Əhməd Dimənhurinin məntiqə aid «İzharül-mübhəm əla əs-sülləm», Hənəfi Qarabağının hüquqa aid «Risaleyi-adab», Əli Quşçının qrammatikaya aid «Risaleyi-Əzudiyə»si, Taşköprülünün ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid «Münazirə və adab», Saçaqlızadənin «Münazirə»si, eləcə də «Şərhi-əmsilə» və başqa xırda yazılar vardır. Əsərlər ərəb dilində olsa da, hər əsərin əlyazması tamamlanandan sonra buraxılmış ağ vərəqlərdə (68b-70a, 93a-94a vər.) müxtəlif şer nümunələri fars, ərəb, Azərbaycan dillərindədir. Müləmmə şəklində olan fərdlər də vardır. Bunların əksəriyyəti dövrdən şikayət məzmunludur. Misal üçün:

Çərx hərgiz süpehr edüb, rəyimcə dövran,
Heç kim dərdim bilib tədbiri-dərman etmədi.¹⁵⁷

Məcmuə iki katib – ata və oğul tərəfindən, hər ikisi mədrəsədə fəaliyyət göstərdiyi vaxt köçürülmüşdür. Birinci hissə 65a vərəqinə kimidir. Hər iki hissə ağ, Rusiya kağız fabrikinin istehsalı vərəqlərinə nəstəliq və nəsx xətlərilə mətni qara, yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər, bəzi sonluqlar

¹⁵⁷ Bax: vər. 69a.

qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmanın bir çoxunun sətirlər altında və vərəqlərin haşiyələrində şərhləri verilmişdir. Əlyazması şərq üsulu ilə – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

Məcmuənin birinci hissəsi İsrafil Molla Məhəmməd oğlu tərəfindən Nuxada alim və fəzil bir şəxs kimi tanınan Hacıbaba əfəndinin mədrəsəsində h.1280-1281 (=1863-1864) və 1283 (=1866)-cü illərdə köçürülmüşdür. İkinci hissə isə onun oğlu Məhəmməd İsrafil tərəfindən h.1322 (=1904)-ci ildə yenə Nuxada, Molla Məhəmməd əfəndi ibn Hacı Abdulla əfəndi mədrəsəsində köçürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, oğulun – Məhəmmədin xətti atası İsrafilin xəttindən fərqlənir, daha gözəldir.

Əlyazmanın cildi, üzərinə marməri kağız çəkilmiş kartondandır.

Abidə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrini, bu mədrəsələrin tədris metodunu öyrənməkdən əlavə Azərbaycanın fəzil şəxsləri, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən, həm də ensiklopedik alim olan İsrafil Məhəmməd oğlunun şəxsiyyəti, onun savadlı və gözəl xəttat olan oğlu Məhəmmədin yaradıcılığını öyrənmək üçün yaxşı qaynaqlardandır. Məcmuədəki birinci əsərin girişində tələbələrin əsəri daha sadə dildə şərh etmək arzusu ilə müraciətləri və əsərin məna və məzmununu dəyişmədən sadə dildə – tələbələrin başa düşə biləcəyi bir dildə

köçürüldüyü barədə qeyd, çox ehtimal ki, elə İsrafil Məhəmməd oğluna aiddir.

B-7670/11332

288. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan və fars dillərində)

Məcmuədə ilk əsər farsca-türkcə lüğətdir. Lüğət Allahın adı ilə başlanır və bir neçə mənası verilir. Bu cəhət başqa sözlərə də aiddir. Lüğətdən sonra farsca cümlələr və onların azərbaycanca tərcüməsi, sual-cavab şəklində «Kitabi-üsuliddin» əsəri köçürülmüşdür. «Üsuliddin»in sonunda onun h.1263 (=1846)-cü ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Məcmuəyə Şeyx Əttarın «Pəndnamə» əsəri, Əbdürrəhman Caminin üç qəsidəsi – «Şərhi-bismillah», Xosrov Dəhləviyə cavab olaraq yazdığı «Lüccətül-əsrar» və «Çu peyvəd» adı ilə məşhur qəsidələri, Nuri adlı şairin «Kitabi-Nuriyyə», sonda isə əbcəd hesabı ilə edilmiş qeydlər, müxtəlif fərdlər, maddeyi-tarixlər, misal üçün, Nadir şahın Şirvana gəlməsi h.1146 (=1733), onun vəfatı h.1160 (=1747)-cı il tarixləri, bürc adları və onların şerhə mənalrı və s. verilmişdir.

Əlyazmada müxtəlif katib qeydləri də vardır. Bunlardan aşağıdakı bir şer parçası məktəb-mədrəsə yazılarında təsadüf edilən – tərbiyəvi mövzuda olan misralar maraqlıdır:

Çənd kon ba mərdomi-dane, beneşin,
Ya ba sənəma lütifü rəna beneşin.
İn hər do əgər hiç müəssər nəşəvəd,
Ovqat məkom zaye-tənha beneşin.¹⁵⁸

(Tərcüməsi: Cəhd et, bilikli adamlarla otur, ya da gözəl, istəkli ilə otur. Əgər bunların ikisi də sənə nəşib olmasa, ovqatını təlx etmə, tənha otur).

Əttarın «Pəndnamə»sinin sonunda əlyazmanın üçüncü gün, günəş qürub edəndə, h.1264 (=1847)-cü ildə mədrəsədə tamamlandığı göstərilmişdir. Buradan da bu əsərin XIX yüzillikdə Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində Caminin «Yusif və Züleyxa» əsəri, onun qəsidələri, Sədinin «Gülüstan», «Bustan», Əbu Nəsr Fərahinin «Nisabüs-sibyan», Şahidinin «Töhfeyi-Şahidi», Fəriştənin qəzəlləri və başqa əsərlərlə birlikdə tədris vəsaiti kimi istifadə edildiyi aydınlaşır.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin əksəriyyətinin sətiraltı və haşiyələrdə izahları verilmişdir. Bunlar həm Azərbaycan, həm də fars dillərindədir. Əsərlərin məcmuəyə daxil olan əlyazmaları üzərindəki təhlillər, onların ədəbiyyat, dil və ədəbiyyat nəzəriyyəsi tərcüməçilik baxımından tədris olunduğu, eləcə də abidənin səliqə ilə gözəl xətlə köçürülməsi, xəttatlıq baxımından tədris proqramına daxil

¹⁵⁸ Bax: vər.105a.

edildiği aydınlaşır. Əruzun rəməl bəhrində yazılan «Kitabi-Nuriyyə», ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxımından məcmuədə öz təhlilini tapmışdır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Cildi, üzərinə qəhvəyi dermantin çəkilmiş nazik, müasir kartondandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 126 vərəq). Orijinal cildinin üst tərəfindən, qalan hissə¹⁵⁹ üzərində Ə.Dəmirçizadənin xətti ilə məcmuəyə daxil olunmuş əsərlərin adları, köçürülmə tarixi yazılmışdır. 7b və 17b vərəqlərinə kolleksionerin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır.

¹⁵⁹ Bu hissə məcmuənin arasına qoyulmuşdur.

مجموعه

(ərəb, fars və türk dillərində)

Məcmuəyə İsmayıl ibn Əmirin «Mürşidüt-tüllab fi həlli xülasətül-hesab», Abdulla Yəzdinin «Şərhi qəvaidül-məntiqiyyə», eləcə də «Şərhi cilaür-Ruhi», Caminin «Elmül-münazirə vəl-adab», «Kitabül-məntiq», «İstiarə», şəriət məsələlərinə aid bir əsər, başqa kiçik yazılar, boş vərəqlərə yazılmış fərdlər daxil edilmişdir. Daxil olan əsərlər müxtəlif katiblər tərəfindən, müxtəlif illərdə köçürülmüş və sonradan bir cild halında birləşdirilmişdir. Bunlar h.1172 (=1758), 1131 (=1718), 1171 (=1757), 1169 (=1755)-cu illərdə Azərbaycanın şimal rayonlarında köçürülmüşdür. Bu əlyazmalar məktəb-mədrəsə tələbələri üçün hazırlandığı və orada tədris edildiyi məcmuəyə daxil olan əsərlərdən, onların sonluqlarından, eləcə də üzərində aparılan şərhərdən aydınlaşır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəsx, nəstəliq, nəstəliq-şikəstə xətlərilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Bir çox vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də mətn üzərində külli-miqdarda şərhlər edilmişdir. Birinci əlyazmanın haşiyələrində isə müxtəlif cədvəllər, sonluqlarda müxtəlif katib qeydləri də verilmişdir.

Əlyazması əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

Cildi medalyonlu, ornamentli qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 208 vərəq). Məcmuəyə daxil olan bir-iki əsərin adı ərəb hərfləri ilə ağ vərəqlərə yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır.

1a, 24a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri, 8a və 23a vərəqlərinə isə yalnız onun imza-möhürü basılmışdır.

B-7678/11340

290. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Bu məcmuə XVIII yüzillikdə mədrəsədə hazırlanan əlyazmalardandır. Məcmuəyə Həsən ibn Əbdüssəmədin «Haşiyə əla şərhi Muxtar ibn Hacib», Saçaqlızadənin «Təqrirül-qəvanin», Bəhaəddin Məhəmməd ibn əl-Hüseyn Amilinin «Xülasətül-hesab», eləcə də «Şərhül risalətü isbatül-vacib» əsərlərinin əlyazmaları daxildir.

Ağ, filiqranlı vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər, eləcə də bəzi həndəsi cizgilər də qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə və sətirlər altında mətnə aid xeyli izahlar, qeydlər vardır. Cildi qovluqludur, üzərində

ornamentli üç medalyon olan qəhvəyi kartondandır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 173 vərəq). Məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaları bütünlüklə Nuxada məskunlaşmış Əmir ibn Heydər Lahici tərəfindən Molla Vəli əfəndi xidmətində Bum kəndində h.1142 (=1729)-ci ildə köçürülmüşdür. Məcmuə bərpa edilərkən, yaxud cildə tutularkən əlyazmanın tarixi ardıcılığı pozulsa da, Əmir ibn Heydər Lahicinin əvvəl Molla Vəli əfəndi xidmətində Bumda, sonradan isə Molla Kazım xidmətində fəaliyyət göstərdiyi aydınlaşır. Titul vərəqində kitabın sahibi Molla Əhməd vələdi Talib Lahici olduğu yazılmışdır. 1a vərəqində oxunuşu çətin iki yeni yazılı dördkünc möhür basılmışdır.

B-7681/11343

291. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə XV yüzillikdə yaşamış Zeynəddin Zalid ibn Abdulla ibn Əbu Bəkr əl-Əzhəri əl-Cürcaninin «Şərhi-əcrumiyyə fin-nəhv» əsəri, müəllifi göstərilməmiş «Risaleyilmül-məntiq», yenə məntiqə aid «Şərhi-İsağoci» adlı əsərlər, başqa xırda yazılar, şer nümunələri (Nəvai, Füzuli, Bəhaəddin və b.) daxil edilmişdir.

Məcmuədə verilmiş əsərlər iki katib tərəfindən

köçürülmüşdür. Bunlardan birinci və üçüncü əsərlərin əlyazması Ağa Məhəmməd ibn Molla Yəqub tərəfindən Molla Cami əfəndi xidmətində h.1115 (=1703)-ci ildə Çərçi¹⁶⁰ kəndində köçürülmüşdür. Üçüncü əlyazması isə, Qütbəddin ibn Nəzireddin ibn Molla Heydər ibn Misir ibn Məhəmməd Dağıstani tərəfindən Molla Ağa Məhəmməd üçün köçürülmüşdür. Göstərmək lazımdır ki, həmin üçüncü əsərin çox hissəsinin xətti haqqında əvvəl danışılan iki əsərin xətti ilə eynidir. Çox ehtimal ki, sondan çatışmayan hissələrin bərpası məqsədilə Qütbəddin Dağıstani göstərilən vərəqləri köçürmüşdür.

Məlumdur ki, Əsireddin Əbhərinin «İsağoci» adlı əsərinin Həsən Kati şərh etmişdir. Lakin məcmuədəki həmin şərh Həsən Kati şərhindən fərqlənir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr, mətndəki bəzi başlanğıc sözlər qırmızı mürekkəblə müxtəlif xətlərlə – nəsx, nəstəliq, şikəstə xətlərlə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Məcmuənin əvvəlindən dörd vərəqdə, hər əsərin əlyazmasının son vərəqlərində müxtəlif yazılar, mətnə aid olan və olmayan qeydlər vardır. Bəzi vərəqlərdə isə mətnin sətiraltı və haşiyələrdə şərhləri verilmişdir. Cildi qovluqludur, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14,5x20 sm., həcmi: 138 vərəq). Bərpa edilmişsə də, yenə bərpaya ehtiyacı vardır. Sonluqlarda müxtəlif katib qeydləri

¹⁶⁰ Bu sözü Çiçi də oxumaq olar.

vardır.

2b və 3a vərəqlərinə oxunuşu mümkün olmayan müxtəlif möhürlər, sonuncu vərəqdə isə Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır. Titul vərəqində kitabın Molla Feyzulla ibn Məhəmməd əfəndiyə məxsus olması karandaşla yazılmışdır.

B-7683/11345

292. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin müəllifləri göstərilməmişdir. Bunlar əsasən Məhəmməd Peyğəmbər salavatullahın qırx hədisi ilə əlaqədar əsərlərin əlyazmasından ibarətdir. Məcmuədə Peyğəmbərlər, misal üçün, Musa, İbrahim Peyğəmbərlərin tarixlərinə aid səhifələr də vardır. Beləliklə, «Əhadisi-nəbəvi», «Tarixi-ənbiya»ya aid həmin əsərlərin əlyazmaları məcmuədə «Zöhrətül-riyaz», «Kitabi qüdsi-şərif», «Dəqayiqül-əxbar fi əhadisi-nəbi», «Duayi-səlati-şərif», «Qüdsi-şərif», «Hədisül-qüdsi» və b. sərlövhələr də verilmişdir.

Dini tərbiyəvi əhəmiyyəti olan adları çəkilən yazılardan əlavə, dini terminlərin izahı, ilahi qüvvəyə inam, mələklərə dua zikr edilməsi, ata-anaya, qohum-qardaşa münasibət,

doğruluq, ədalət və s. insani keyfiyyətlərin xeyri açıqlanır, tərbiyəvi əhəmiyyəti göstərilir. Sonda bir vərəqdə məcmuədə gedən əsərlərlə əlaqədar yazılar Azərbaycan dilindədir. Əlyazma vərəqlərinin ardıcılığı pozulmuşdur. Çox ehtimal ki, bu qatışıqlıq əlyazması bərpa edilərkən olunmuşdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr, yarımşərlövhələr, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəsx və nəstəliq xətlərlə yazılmışdır. Bəzi vərəqlərdə yazılar qırmızı xətlərlə çərçivəyə alınmışdır. Bir sıra söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir.

Məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaları h.1175 (=1761)-ci ildə Veys ibn Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazmanın əvvəlində, sonunda buraxılmış ağ vərəqlərdə, eləcə də haşiyələrdə və sətirlərin altında mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar, qeydlər vardır. Cildi, üzərinə firuzəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 14x19,5 sm., həcmi: 177 vərəq). 1b vərəqində əlyazmanın Səid əfəndi tərəfindən məktəbxanaya vəqf edilməsi haqqında qeyd vardır. Cildin üzərinə, 20a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 2a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürləri basılmışdır. Əlyazmanın müəyyən vərəqlərində oxunaqlığını itirmiş başqa möhürlər də vardır ki, bunlar da əlyazmanın vaxtı ilə müxtəlif şəxslərin ixtiyarında olduğunu göstərir.

B-7688/11350

293. Məcmuə

503

مجموعه

(ərəb və fars dillərində)

Məcmuəyə Bəhaəddin ibn Hüseyin Amilinin «Xülasətül-hesab» əsəri, Hüseyin ibn Hüseyinin «Risaleyi-müəmma» mənzuməsi, yenə «Üsuli-müəmma» mənsur risaləsi, ayrıca müəmmalar, «Münacati-imam Şafei» mənzum, «Üsturlabi-şimali», «Məhərrəmnamə», hesaba, astronomiyaya aid müxtəlif yazılar, cədvəllərlə bir vərəqlik təfsir və s. xırda qeydlər daxildir. Müəmmaya aid yazılar çoxluq təşkil edir. Bu yazılar ilk əvvəl Allah-təalanın adlarına aid mənzum müəmmalarla başlayır, sonra müəmma ustadları – Cami, Nəvai, Mənuçöhr və başqalarının əsərlərindən nümunələr verilir.

«Məhərrəmnamə» adlı əlyazması da maraqlıdır. Bu, məcmuədə bir vərəqdə yerləşməsinə baxmayaraq, mədrəsə istehsalı olan məcmuələrdə az təsadüf edilən əsərlərdəndir. Burada məhərrəm ayı haqqında müxtəlif məlumat verilir. Bu ayın hansı günə düşməsindən asılı olaraq qışın necə keçəcəyi, ruzinin həmin bol və ya qıt olacağı, eləcə də məhərrəm ayının ayrı-ayrı günlərinin mənalı verilir.

Ağ, saya vərəqlərə əksəriyyəti nəstəliq xətt ilə mətni qara, yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. «Münacati-imam Şafei» nəsxə yazılmış və sonunda katibi və köçürülmə tarixi göstərilməmişdir. Məcmuəyə daxil olan əksər yazıların

sonluđu vardır. Bunlara əsasən və sonluđu olmayan yazıların xəttindən aydınlaşır ki, əlyazması Kax kəndində Məhəmməd əfəndinin xidmətində (mədrəsəsində – T.N.) Şəmsəddin ibn Məhəmməd Məsüm adlı savadlı və bilikli katib tərəfindən köçürülmüşdür. Məcmuəyə daxil olan yazıların üzərində və vərəqlərin haşiyələrində onların şərhləri, izahları verilmişdir. Farsca və ərəbcə olan bu şərhlər məcmuənin əvvəllərində daha geniş verilmişdir.

Əlyazmasının cildi, üzərinə açıq qəhvəyi rəngdə kağız çəkilmiş kartondandır. Cildin haşiyələri isə qəhvəyi meşindəndir, medalyonludur (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 171 vərəq). Əksər əsərlər h.1125 (=1713)-ci ildə, bəziləri isə h.1124 (=1712), 1126 (=1714)-cü illərdə yeni katib tərəfindən köçürülmüşdür. Məcmuəyə daxil olan sonuncu əsərin h.1174 (=1760)-cü il tarixdə verilməsi göstərir ki, bu əsərlər ayrı-ayrı vaxtlarda köçürülmüş, sonradan isə məcmuə halına salınmışdır. Yaxud yeni cildə tutularkən əlyazmalarının sırası pozulmuşdur. İkinci ehtimalı məcmuənin cildinin quruluşu da təsdiq edir. Belə ki, orta əsrlərdə üzərinə kağız çəkilmiş, haşiyələri isə meşindən olan karton cildə təsadüf edilir. Bu, ancaq orijinal cildin bərpası ilə əlaqədar ola bilər.

B-7692/11354

294. Məcmuə

مجموعه

505

(ərəb və Azərbaycan dillərində)

Məcmuəyə «Məntiqül-möbtədi» (Yeni başlayanlar üçün məntiq), Hicabi əfəndinin «Təqriri-İsağoci» (İsağocinin izahı), nəhvə aid əlyazması ¹⁶¹ və XVIII-XIX yüzilliklərdə Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində tədris edilən başqa əsərlərin xırda xülasəsi daxil edilmişdir.

Bütün məktəb-mədrəsələrin tədris proqramına daxil edilən, Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» və onun Həsən Kati tərəfindən edilən «Şərhi-İsağoci» adlı şərhindən fərqli olaraq, burada «Təqriri-İsağoci» adlı azərbaycanca verilmiş və bu izahın da mədrəsədə yazıldığı göstərilmişdir. Bütün məcmuə bir katib – Hüseyin ibn Məhəmməd Nuxəvi tərəfindən Hacı Əbdülqəni əfəndi Nuxəvi mədrəsəsində iki il müddətində – h.1292-93 (=1875-76)-cü illərdə köçürülmüşdür.

Əlyazma daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər və bəzi izahlar qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildi yoxdur, cild əvəzinə əlyazmanın üzərinə bir tərəfi yazılı olan vərəq yapışdırılmışdır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 10 vərəq). Əlyazmanın Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi kiçik ağ kağıza, yazı makinasında çap edilib cild əvəzi olan vərəqin üzərinə yapışdırılmışdır. Həmin vərəqdə məcmuəyə

¹⁶¹ Adı göstərilməmişdir.

daxil olan əsərlərdən ikisinin adı yazılmışdır.

B-7695/11357

295. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə adından məzmunu yaxşı açıqlanan «Şərhül-vafi fi qəsidətül-əraz və qəvafi», Məsud ibn Ömər əl-Qazi Təftazaninin «İstiarə» adlı əsərinə Məhəmməd ibn Ərəb tərəfindən edilmiş şərh, dilçiliyə aid iri həcmli bir əsər¹⁶² və başqa xırda yazılar daxil edilmişdir.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarım sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Məcmuəyə daxil olan əsərlərdən sonuncusu axırdan naqis olsa da, onların xəttindən iki katib tərəfindən köçürüldüyü aydınlaşır. Birincisi Qurban ibn Ramazan Çardağidir ki, iki əvvəlki əsəri və bir neçə xırda yazıları h.1286 (=1869)-cı ildə köçürmüşdür. Qalanlarının h.1211 (=1796)-ci ildə köçürüldüyü qeyd edilsə də, katibi göstərilməmişdir. Beləliklə, məcmuədəki əsərlər ayrı-ayrı vaxtlarda köçürülən əlyazmalarıdır ki, sonradan bir cild

¹⁶² Əsərin adı əvvəldə göstərilməmiş, sondan naqis olduğundan sonluğu da yoxdur.

halında birləşdirilmişdir. Bu əsərlərin məzmunundan, eləcə də sonluqlara əsasən, onların mədrəsədə hazırlandığını böyük ehtimalla söyləmək olar. Bir çox vərəqlərin haşiyələrində, həm də sətirlərin altında elə ərəbcə mətnə aid izahlar vardır. Cildsizdir, cild əvəzi məcmuə üzərinə qalın firuzəyi vərəq çəkilmişdir (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 112 vərəq). Əski üsulla vərəqləndirilmişdir. 1a vərəqində məcmuəyə daxil edilmiş birinci əsərin adı, müəllifi, katibi və onun köçürülmə tarixi gözəl xətlə yazılmış, qırmızı və qəhvəyi xətlə çərçivəyə alınmışdır.

Məcmuəyə daxil edilmiş bütün əsərlər dini məzmunudur. Din tarixindən, Peyğəmbərlərdən, Allah-təalanın titullarından məlumat verilərsə də, əsasən islamın yaranması və Məhəmməd Peyğəmbərin həyat yolundan bəhs olunur. Bu əsərlər «Həsnel-Həsneyn» (iki qalanın qalası)¹⁶³, «Qırx hədis», «Mövlana Fəratinin hikmətnamə»si, «Vəfatnameyi-Rəsulullah» və əlyazmanın sonunda yenə dini məzmununda iki kiçik həcmli yazıdan ibarətdir. Əsərlərin birinci ərəb dilində, ikinci – «Qırx hədis» ərəbcə, azərbaycanca şərhilə, «Hikmətnamə» və «Vəfatnamə» isə bütünlüklə Azərbaycan dilindədir.

Ağ, saya vərəqlərə nəstəliq xəttilə mətni qara, ara-sıra bəzi sözlər qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Cildə daxil edilmiş əsərlərdən birinci əlyazma daha gözəl xətlə yazılmışdır. Bu h.1143 (=1730)-cü ildə Molla Əliqulu ibn Budaq tərəfindən köçürülmüşdür. Sonrakı əlyazmaların xətti eynidir. Onlar Məhəmməd ibn Şərif ibn Molla Əli tərəfindən h.1141 (=1728)-ci ildə köçürülmüşdür. Ehtimal ki, əlyazmalar məcmuə şəklində tərtib edilərkən onlar dal-qabaq

¹⁶³ Bu əsərin müəllifi haqqında əldə məlumat az olsa da, onun fars dilinə h.910 (=1505)-cu il tərcüməsi haqqında məlumat verir. Tərcümə Əbu Bəkr ibn Məhəmməd Bxaruci tərəfindən Sultan Mahmud Şah üçün edilmişdir. Вах: Стори, т.1, с.542.

düşmüşdür. Axırınıc əsərin əlyazmasının çox hissəsi maili  ekild  yazılmışdır.

Məcmuənin əvvəlindən v  oraya daxil edilmiş  lyazmalar arasında a  vərəqlər buraxılmışdır. Cildsizdir, cild əvəzinə məcmuəyə firuzəyi rəngdə kağız yapışdırılmışdır ( l s : 13x19,5 sm., həcmi: 177 vərəq).

Əlyazma əski üsulla vərəqləndirilmişdir.  lyazmasının sonunda farsca bir katib qeydi vardır.

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə «Şərhil-İzzi fit-təsrif», «Şərhi-əvamil», dini məzmununda yazı, şer parçaları, mətnə aid və başqa xırda qeydlər daxil edilmişdir. Məcmuənin əsas hissəsi ərəb dilində olsa da, orada fars və Azərbaycan dillərində yazılar da vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr, bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Xətti nəstəliqdir. Vərəqlər köhnəlmiş, təbii rəngini itirmişdir.

Azərbaycan dilində dini məzmununda olan yazının tarixi sonrakı dövrə aiddir. Məcmuəyə daxil olan əlyazmalarının heç birinin tarixi verilməmiş, sonluqları da yoxdur. Yazıldığı yer, tarixi, katibi göstərilməsə də, onun Azərbaycanda, azərbaycanlı katib tərəfindən, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən isə XVIII yüzilliyin ikinci yarısında köçürüldüyü aşkarlanır. Haşiyələrdə və sətirlər arasında çoxlu şərhələr vardır. Bunların əksəriyyəti ərəbcə, ara-sıra Azərbaycan dilində verilmişdir. Cildi gözəldir, hər tərəfindən üç ornamentli, medalyonlu, küncləri bəzəkli, həndəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x20,5 sm., həcmi: 132 vərəq). Cildi bərpa edilmiş və şirazəsinə ağ kağız yapışdırılmışdır.

مجموعه
(ərəb dilində)

Məcmuəyə Həsən Katinin, Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinə yazdığı «Şərhi-İsağoci» adlı əsəri, Əbdülqahir Cürcaninin «Əvamil fin-nəhv», Cəmaləddin Zeynəddin Hüşam Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Yusifin «Qəvaidül-erab», Sədəddin Bərdəinin «Hədəiqül-dəqaiq», «Şərhi-ünumuzəc», eləcə də ərəb dilində adı çəkilən əsərlər arasında azərbaycanca və az bir hissə farsca şerlər – qəzəl, rübai, müləmmə və b. verilmişdir. Səliqəsiz şəkildə yazılmış həmin şerlər Lütfi, Füzuli, Yəqub və başqalarına aiddir.

Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ və firuzəyi saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə nəstəliq və nəsx xətlərilə yazılmışdır. Məcmuə sondan naqis olsa da, oraya daxil edilmiş bəzi əlyazmalarının sonluğunda onların Məhəmməd Bağır Molla Murad oğlu tərəfindən Abdulla əfəndi mədrəsəsində h.1220 (=1805)-ci ildə köçürüldüyü aşkarlanır. Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdə sətiraltı və haşiyələrdə onların şərhləri, mətnə aid müxtəlif qeydlər vardır. Ara-sıra verilən həmin şərhlər əsasən ərəb dilindədir. Vərəqlər pərakəndədir, köhnəlmiş, təbii rəngini itirmişdir. Medalyonlu və həndəsi cizgili cildi qopmuş, cildin üzərinə açıq firuzəyi kağız əlavə edilmişdir (ölçüsü: 16,5x21

sm., həcmi: 221 vərəq).

Məcmuəyə daxil edilmiş məntiq, ərəb dilinin qrammatikasına aid əsərlər Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində tədris olunan vəsaitlərdir.

B-7714/11049

299. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Məsud ibn Ömər əl-Qazi Təftazaninin «Şərhi-təsrifül-İzzə», Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Məhəmmədin «Vafiyə və şərhl-Şafiyə ibn Hacib» və ərəb qrammatikasına aid əsərlərdən parçalar daxil edilmişdir. Məcmuəyə daxil edilmiş naqis əsərlər əlyazmanın vərəqlərindəki köçürmə sözlərdən də aydınlaşır. Belə ki, əlyazma əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

Əlyazma Rusiyanın bir neçə kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərinə qara mürekkəblə nəstəliq xəttlə səliqəsiz şəkildə yazılmışdır. Cildsizdir, cild əvəzinə sarı, qalın kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 219 vərəq).

Haşiyələrdə və sətirlər altında çoxlu şərhələr vardır. Bunlardan azərbaycanca olan az bir qismini çıxmaq şərtilə, qalanları ərəb dilindədir. Məcmuə sondan da naqisdir. Vərəqləri pərakəndədir, harada, nə vaxt və kim tərəfindən

köçürüldüyü qeyd edilməsə də, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən təxminən XIX yüzilliyin ikinci yarısında naməlum mədrəsədə tələbə tərəfindən köçürüldüyü aydınlaşır. Bu ehtimalı məcmuə üzərinə yapışdırılmış ağ vərəqlərin ikincisində olan yazı təsdiqləyir. Orada Ə.Dəmirçizadənin xətt ilə əlyazmanın «təxminən keçən əsrdə İlisu kəndində bir şəxsin ərəbcə təlim aldığı zaman təhtülləfz¹⁶⁴ tərcümə qeydləridir. Azəri hissəsi maraqlıdır» qeydi təsdiqləyir. Lakin məcmuədə Azərbaycan dilində olan hissə çatmır. Yəqin, həmin hissə sonda olmuşdur ki, deyildiyi kimi, məcmuə sondan naqisdir.

B-7717/11052

300. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Bürhanəddin ibn Kəmaləddin ibn Əhmədin «Şərüh-risələtüş-Şəmsiyyə», «Şərühüş-Şəmsiyyə», Şəmsəddin Məhəmməd ibn Həmzə Fənarinin «Şərhi-İsağoci» və başqa xırda yazılar daxil edilmişdir.

Məntiq və fəlsəfəyə aid bu əsərlər bütünlüklə şərhərdən ibarətdir. Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərdən ancaq «Şərhi-

¹⁶⁴ Şetrü-məna.

İsağoci»nin mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqdan aydınlaşır ki, əlyazması İsmayıl ibn Sultanəli tərəfindən Məhəmməd adlı şəxsin xidmətində, yəni onun mədrəsəsində h.1088 (=1677)-ci ildə köçürülmüşdür.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər və bəzi xırda yarımbaşlıqlar nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Haşiyələrdə və bir çox sətirlərin altında mətnə aid qeydlər, izahlar vardır. Bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmanın vərəqləri köhnəlmiş, təbii rəngini itirmişdir. Cildi qovluqludur, kartondandır. Çox ehtimal, əvvəl meşindən olmuş, köhnədikdən sonra bərpa edilib, karton cildə tutulmuş və üzərinə həndəsi cizgi ilə bəzədilmiş tünd qəhvəyi kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 15,5x21 sm., həcmi: 185 vərəq).

Məcmuəyə daxil edilmiş birinci əlyazmasının Bürhanəddinin «Şərhür-rişalətüş-Şəmsiyyə»sinin sonunda iki katib qeydi verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

هر که خلاف کند بر عهد وفا
فردا نبیند روی مصطفی

[Tərcüməsi: Kim ki, əhd-vəfaya əks olarsa, sabahı (yəni sabahı gün o dünyada – T.N.) Mustafanın (Məhəmməd Peyğəmbərin) üzünü görməyəcək].

خدا اوراد هد عالی مراتب
که خواند فاتحه در حق کاتب

(Tərcüməsi: Kim katibin haqqında fatihə oxusa, Allah ona ali məqam verəcək).

Müxtəlif vərəqlərdə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7718/11053

301. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Azərbaycanın məktəb-mədrəsələrində tədris edilən bir neçə əsərin əlyazması daxildir. Bəzi qeydlər, xırda yazılar nəzərə alınmasa, bunlar əsasən məntiqə aiddir. Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinə Həsən Katinin şərhini bütün mənbələrdə bu «Şərhi-İsağoci» kimi verilir, baxmayaraq ki, başqa müəlliflərin də şərhini vardır.

Məcmuəyə eləcə də Əsirəddin Əbhərinin Həsən Kati tərəfindən edilən şərhə Mühiəddinin yazdığı haşiyə, yenə eyni məzmunlu risalə, «Əzudiyyə fil-adab» və «Fəvaidül-fənariyyə» əsərinin əlyazmaları daxil edilmişdir. Bu əlyazmalarının bəzilərinin mükəmməl sonluqları vardır. «Şərhi-İsağoci»nin sonunda onun Hənəfi Qarabağiyə mənsub olması katibinin Beydxan ibn Molla Vəli ibn Molla Misirxan olduğu və əsərin Mahmud ibn Hüseyinin xidmətində köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Üçüncü risalənin sonunda yenə Hənəfi Qarabağiyə mənsub olduğu göstərilmiş «İsmayıl ibn Əli ibn Sultanəli tərəfindən Molla Məhəmməd xidmətində

Xalxalda h.1089 (=1678)-cu ildə, məcmuədə beşinci əsər olan «Fəvaidül-fənariyyə» isə yenə həmin katib tərəfindən h.1088 (=1677)-ci ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir.

Beləliklə, məcmuəyə daxil edilmiş əlyazmaları ayrı-ayrılıqda yazılıb, sonradan məcmuə şəklində birləşdirildiyi onların köçürülmə tarixinin ardıcılığının məcmuədə pozulmasına əsasən söyləmək olar.

Ağ, saya vərəqlərə mətnlər qara, başlanğıc və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Vərəqlərdə cümlələr az olsa da, üzərində xətt çəkilib ixtisar və təshih ediləninə də təsadüf olunur. Vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də sətiraltı çoxlu şərhlər vardır. Bəzi vərəqlərdə fars dilində şer nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Cildi qovluqlu, hündəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14,5x21 sm., həcmi: 246 vərəq). Əlyazma və cildi bir dəfə bərpa edilmişdir. Cildin üç tərəfinə iki müxtəlif ölçülü dördkünc möhür basılmışdır. Bunların hər ikisi Əli adlı şəxsə mənsubdur.

Məcmuəyə Əbdülqadir ibn Əbdürrəhman Cürcaninin «Əvamil fin-nəhv», Əs-sənhacı Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Davud ibn Ücrumun (h.682-722) (=1283-1322) ibtidai sinif şagirdləri üçün ərəb dili qrammatikasına aid «Ücrumiyyə» adlı dərsləri, eləcə də «Əmsileyi-müxtəlif», «Ruhüş-şüruh», ərəb dilinə aid müxtəlif qeyd və konspektlər daxil edilmişdir. Əlyazmanın bütün xüsusiyyətləri onun mədrəsə üçün müdərri, yaxud da tələbə tərəfindən hazırlandığını göstərir.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliqxəttlə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər və bəzi cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Haşiyələrdə və bəzi sətirlərin altında mətnə aid qeyd və şərhələr vardır. Bunlar ərəb və Azərbaycan dillərindədir. Əvvəlindən və sonundan iki-üç vərəq buraxılmışdır.

Əlyazmaya daxil olan əsərlərdən ikisinin tam sonluğu vardır. Birinci «Əvamil»in sonluğudur ki, orada əsərin Süleyman ibn Ağa tərəfindən Basqalda h.1276 (=1859)-cı ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. İkinci isə «Ücrumiyyə»nin sonluğudur ki, yenə eyni katib tərəfindən, bir il sonra – h.1277 (=1860)-cı ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Əlyazmanın xətti, məcmuəyə daxil edilmiş bütün əsərlərin

eyni katib tərəfindən köçürüldüyünü təsdiqləyir.

Əlyazma əski üsulla – paygırlərlə vərəqləndirilmişdir. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17,5x21 sm., həcmi: 14 vərəq).

B-7727/11389

303. Məcmuə

مجموعه

(Ərəb, Azərbaycan və fars dillərində)

Məcmuəyə Əhməd Dinqozinin «Şərhü-mərahül-ərvah», Əbdülqahir Cürcaninin «Əvamil fin-nəhv», farsca və azərbaycanca müxtəlif şerlər, «Əvamil», yenə qrammatikaya aid nəsrə və nəzmlə sərf-nəhv və digər kiçik həcmli yazılar, qeydlərdə daxil edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xəttlə mətni qara, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Bir neçə vərəqin əvvəlində fərdlər verilmişdir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Əlyazma pərakəndədir. Cildi həndəsi cizgili, üç medalyonlu qəhvəyi meşindəndir, bərpa edilmişsə də, yenə bərpaya ehtiyacı vardır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 186 vərəq).

Məcmuəyə daxil edilmiş əksər əlyazmaların sonluğu vardır. Sonluqlara əsasən əlyazmanın Mustafa ibn Məhəmmədəli

tərəfindən Mövlana Haqverdi Əhməd xidmətində h.1111 (=1699)-ci ildə, bəzi hissələr isə eyni katib tərəfindən Əbdülqasım əfəndi xidmətində köçürüldüyü aydınlaşır. Əlyazmada h.1272 (=1855)-ci ilə aid qeydə rast gəlmək olur. «Əvamil» əsərinin sonuncu vərəqində verilən həmin qeyd İmam Həzrət Əlinin, Həzrəti Fatimənin kəlamıdır ki, iri hərflərlə yazılmışdır. Əlyazma əski üsulla – paygiriylə vərəqləndirilmişdir.

B-7729/11391

304. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə Əsirəddin Əbhərinin məntiqə aid «İsağoci» əsərinə Üsaməddin Həsən Katinin yazdığı «Şərhi-İsağoci», Saçaqlızadənin «Münazirə»si, «Risaleyi-Taşköprü», Hənəfi Qarabağının «Münazirə»si, başqa xırda yazılar, misal üçün, tövbə etmək qaydası, müxtəlif dualar daxil edilmişdir.

Əlyazma Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx və nəstəliq xətlərlə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Bu əsərlər müxtəlif dövrlərdə köçürülmüş və sonradan məcmuə halında birləşdirilmişdir. Belə ki, bu əlyazmalardan birincisi İshaq ibn Ömər

tərəfindən h.1284 (=1867)-cü ildə, ikincisi Əhməd ibn Məhəmməd İlisulu tərəfindən h.1320 (=1902)-ci ildə, üçüncüsü eyni katib tərəfindən h.1319 (=1901)-cu ildə, dördüncüsü isə h.1279 (=1862)-cu ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü əlyazmanın tarixi və katibin adı sonradan başqa xətlə – ikinci əlyazmanın katibi tərəfindən, onun xəttilə yazılmışdır. Halbuki, həmin əlyazma XX yüzilliyin əvvəlinə deyil, XIX yüzilliyin 70-ci illərinə aiddir.

Vərəqlərin haşiyələrində mətnlə əlaqədar şərhlər məcmuənin ilk vərəqlərində daha geniş verilmişdir. Cildi yoxdur (ölçüsü: 17,5x21,5 sm., həcmi: 78 vərəq). İlk vərəqləri çox köhnəlmiş və oxunaqlığını itirmişdir. Əlyazmanın əvvəlinə yapışdırılmış vərəqdə məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin siyahısı, Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri, 9a, 23a vərəqlərində və cild əvəzi olan qara qalın kağızda onun imza-möhürü vardır.

Məcmuə mədrəsə istehsalını xatırladır.

B-7739/11401

305. Məcmuə

مجموعه

(Azərbaycan, fars və ərəb dillərində)

Məcmuəyə aşağıdakı əsərlər daxil edilmişdir:

524

1. Müxtəlif şer növlərindən ibarət hissənin müəyyən qədər fars dilində olsa da, əksəriyyəti azərbaycandır. Bunlar qəzəl, rübai, mürəbbə və fərdlərdir ki, vərəqlərdə müxtəlif istiqamətlərdə yazılmışdır. Məcmuəyə daxil edilmiş ərəb dilindəki əsərlərin bir çox vərəqlərinin əvvəlində də böyük hərflərlə, eləcə də məcmuənin orta vərəqlərində bütünlüklə yenə müxtəlif mənzum parçalar verilmişdir. Məcmuəni tərtib edib köçürən katibin Füzuli şerinə böyük məhəbbəti olduğu məcmuədə Azərbaycan şairinin şerlərinə daha çox yer verilməsindən aydınlaşır.

2. Bürhanəddin əz-Zərnucinin ərəbcə «Təlimül-mütəəllim» əsərinin sonunda onun h.1120 (=1708)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Sonluqda katib qeydləri və yenə Füzuli şerindən beytlər verilmişdir. Bir çox vərəqlərdə sətiraltı şərhlər, eləcə də haşiyələrdə mətnlə əlaqədar izahlar vardır.

3. Əbu Hənifə Nəman ibn Sabitin «Fiqhül-əkbər» əsəri isə ərəbcə h.1121 (=1709)-ci il tarixdə köçürülmüşdür. Bu əlyazmanın da üzərində və haşiyələrində ara-sıra mətnə aid yazılar verilmişdir.

4. Əhməd ibn Əli ibn Məsudun «Mərahül-ərvah» əsərinin əlyazması üzərində aparılmış şərhlər daha çoxdur. Ərəb dilində olan bu əsərin sonluğunda onun Abdulla ibn Satılmış tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Sonluqda da dünyanın faniliyi haqqında və əvvəllərinin h.1120 və 1121 (=1708, 1709)-ci illərdə eyni katib tərəfindən köçürülməsi haqqında katib qeydləri vardır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və seçilmiş sözlər qırmızı mürekkəblə, içərisində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Cildi qəhvəyi kartondandır. Məcmuədə ara-sıra xırda qeydlərə də rast gəlmək mümkündür (ölçüsü: 14,5x20,5 sm., həcmi: 117 vərəq).

B-7741/11403

306. Məcmuə

مجموعه

(ərəb dilində)

Məcmuəyə «Kitabül-fəraiz», «Kitabüş-Şirazi», «Kitabü cəvairül-kəlam» və başqa müxtəlif yazılar, xüsusilə ilahiyyətə aid yazılar daxil edilmişdir. Əlyazma sonluqdan naqisdir. Çox ehtimal ki, böyük bir məcmuədən ayrılmış hissədir.

Ağ, saya vərəqlərə nəsx və nəstəliq xətlərlə mətni qara, başlıqla qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bir çox sözlərin altından çəkilən xətlər və seçmə sözlər də qırmızı mürekkəblədir. Bəzi vərəqlərdə yazılar qoşa xətlə çərçivəyə alınmışdır. Cildi yoxdu, cild əvəzinə firuzəyi kağız çəkilmişdir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 106 vərəq).

Əlyazmanın köçürüldüyü tarixi, yeri, katibi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII yüzillikdə köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

Məcmuəyə daxil edilmiş əsərlərin bəzi vərəqlərində sətiraltı və haşiyələrdə mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasından olan bu əlyazmanın arasına qoyulmuş vərəqlərdən birinin üzərinə «Əbdəhü Rəhim» (Onun (Allahın) qulu Rəhim) sözləri olan möhür basılmışdır.

A-1207/10954

307. Məcmuətül-qəvaid

مجموعه القواعد
(türk dilində)

İshaq əl-Hezbruti

اسحق الحزبروتي

Ərəb dili qanunlarından bəhs edən bu əsərin müəllifi «Darül-məlumat» müəllimlərindən olduğunu özü əsərində göstərmişdir¹⁶⁵. Sual və cavab şəklində qurulmuş bu əsər yazılarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir. Bütün əsər boyu suallar və cavablar bir hərflə «S» və «C» kimi göstərilmişdir. Əsər müəyyən sərlovhələrə bölünmüşdür. Sərlovhələrdə yalnız suallar olduğu göstərilmişdir. Misal

¹⁶⁵ Bax: vər.51b.

üçün: «Sualül-əvamil», «Sualül-məqsəd», «Sualül-izzi», «Sualül-bina», «Sualül-izhar», «Sualül-kafiyyə» və s. həmin bölmələrdə və onların daxilində verilən suallardan mühazirə bəhsinin tərifi, elmi ədəbin mövzusu, məntiqdə dəlilin tərifi, sual-məlum, fit-tibb əsərin məktəb və mədrəsələrin yuxarı bölmələri üçün hazırlandığı aşkarlanır.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr, eləcə də «sual» və «cavab» sözlərinin ixtisar şəkli olan «S» və «C» hərfləri qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bölmələrin bir çoxuna sonluq verilmiş və əlyazmanın h.1294 (=1877)-cü ildə İsrafil xələfi Molla Məhəmməd tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Əlyazması paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Cildi ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu və həndəsi cizgili qara meşindəndir (ölçüsü: 12x20 sm., həcmi: 132 vərəq). Əlyazmanın əvvəlindən və sonundan bir neçə vərəq ağ buraxılmışdır. Abidənin bir-neçə vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 4a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır. Cildin şirazəsində əlyazmanın nömrəsi və əsərin adı göstərilmişdir.

B-7626/11288

308. Minhacül-abidin

منهاج العابدین

(ərəb dilində)

528

Qəzali Əbu Hamid

قزالی ابو حامد

Hüccətül-islam ləqəbi almış Qəzali Əbu Hamid Zeynəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tavus Tusi Tusda h.450 (=1058)-ci ildə anadan olmuşdur. Nişapurda təhsil aldıqdan sonra, 20 yaşında Bağdada getmiş və «Nizamiyyə» mədrəsəsində müdərriş olmuşdur. Orada 10 il qaldıqdan sonra Nişapura, daha sonra öz vətəni Tusa qayıtmış, Tusda xanəgah və mədrəsə tikdirib tədris məsələləri ilə məşğul olmuşdur. H.505 (=1111)-ci ildə Tusda vəfat etmişdir.

Dərin biliyə malik Qəzali Əbu Hamid onlarla kitabın müəllifidir. Əksəriyyəti din tarixinə aiddir. Əsərlərini iki dildə – fars və ərəb dillərində yazmışdır. Ərəbdən farsa, farsdan ərəb dilinə bir sıra tərcümələr də etmişdir. Əsərlərindən «Əsrarü-ülümüd-din», «Əhyayi əxlaqül-əbrar», «Kitabiriyazül-nəfs», eləcə də «Fütuhül-Quran», «Xassül-Quran», «Cəvahirül-Quran», «Təfsiri sureyi-Yusif» adlı təfsirlərin, islamda təfriqənin səbəblərinə aid və başqa əsərlərin müəllifidir.

Təsviri aşağıda verilən əlyazması müəllifin geniş yayılmış «Minhacül-abidin» əsərinin əlyazması nüsxələrindən biridir. Əsər, adından göründüyü kimi, abidlərin tutduğu yoldan, dini qanun-qaydalardan bəhs edir.

Ağ, saya vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan gözəl nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Vərəqlərdə paygirlər verilmişdir. Başlanğıc sözlər və bir-çox cümlələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürekkəblədir. Cildi, üzərinə ağ kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16,5x22 sm., həcmi: 157 vərəq). Mətn üzərində və haşiyələrdə elə ərəbcə mətnə aid şərhlər verilmişdir. Əsər daxilində bəzi sərlövhələr iri hərflərlə, bəzəkli ornamentlə haşiyə daxilində verilmişdir. Bu və əlyazmanın titul vərəqində əsərin ümumi adı və onun müəllifinin adı bədii şəkildə eyni sənətkar, ustad rəssam və xəttat tərəfindən yazıldığını göstərir. Titul vərəqinin haşiyəsində bənövşəyi mürekkəblə h.1321 (=1903)-ci il tarixli qeyd vardır. Əlyazmanın paleoqrafik cəhətlərinə görə onun XVIII yüzilliyin sonlarında, yaxud XIX yüzilliyin əvvəllərində köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar.

B-7660/11322

309. Mültəqi əl-əbhər

ملتقى الابحر

(ərəb dilində)

İbrahim ibn Məhəmməd ibn İbrahim Hələbi

ابراهيم ابن محمد ابن ابراهيم حلبى

Əslən Hələbdən olan İbrahim ibn Məhəmməd XVI yüzilliyin ilahiyyatçı alimlərindən olmuşdur. Mükəmməl təhsil aldıqdan sonra mədrəsələrdə şəriətdən dərs demiş, nəhayət, İzmir qazisi olmuş və bu vəzifədə ikən h.978 (=1570)-ci ildə vəfat etmişdir. Bir sıra risalələrin müəllifi, Baba əfəndinin ərəbcə qəsidələrinin şərhçisi olmaqla bərabər, aşağıda təsvirini verəcəyimiz «Mültəqiül-əbhər»¹⁶⁶ əsərinin h.927 (=1520)-ci ildə yazmışdır. Əsər şəriət qanunlarına aiddir. Burada ayrı-ayrı bölmələr, «kitab»lar¹⁶⁷, fəsilərdə şəriətin təhərrət, nikah, zükut, soum (orucluq məsələləri), sədəqə, şürutüs-səlat (namazın şərtləri), etikaf (tənhalıq), qənaim (qənimətlər), kəffarət (zəmin durmaq), şəfqət, ov etmə və başqa cəhətlərə aid qanun-qaydalardan bəhs edilir.

Əlyazması saralıb, təbii rəngini itirmiş ağ vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəsxə, ustad katib tərəfindən müəllifin yazdığı nüsxədən köçürülmüşdür. Belə ki, əlyazmanın iki sonluğu vardır. Biri müəllifin özünün, ikincisi isə katibin. Müəllif, sonluğunda müəllifin, yəni öz adını, əsərin yazılma tarixi göstərilmiş, bir katib qeydi verilmişdir. Kitabın sonluğunda onun köçürülmə ili verilməsə də, ayı göstərilməklə əlyazmanın Ədirnəli İbrahim ibn Əhməd tərəfindən Əhməd Paşa hücrəsində köçürüldüyü yazılmış və orada da bir katib qeydi verilmişdir. Beləliklə, əlyazmasının mədrəsədə köçürüldüyü aydınlaşır.

¹⁶⁶ «Dəryanın mənəbi», yaxud «Dəryanın məcrası» mənasını verir.

¹⁶⁷ Bəzi bölmələrə «kitab» adı verilir, məsələn, «Kitabi-təhərrət» və s.

Əlyazmanın ilk üç vərəqi əsərin föhrüstündən ibarətdir. Bir neçə vərəqin haşiyəsində mətnə aid qeydlər vardır. Qeydlər 71a-103b vərəqlərində xüsusilə çoxdur. Cildi, üzərinə boz kağız çəkilmiş, köhnəlmiş kartondandır (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 197 vərəq). Əlyazmalar İnstitutuna daxil olmamış bərpa edilmişdir. Cildin iç tərəfində də müxtəlif fərdlər, rəsmlər, əlyazmasının məzmunu ilə səsleşən qeydlər vardır. Bunlar ərəb, fars və Azərbaycan dillərindədir.

B-7680/11342

310. Əl-muxtarül-fətava

المختار الفتاوى
(ərəb dilində)

Bürhanəddin Əli ibn Əbu Bəkr

برهان الدين علي بن ابو بكر

Dini-hüquqi məsələlərdən bəhs edilən bu əsərə əsasən onun müəllifi İmam Bürhanəddin Əli ibn Əbu Bəkr Mürğinani h.VI (=XII) yüzillikdə yaşamış böyük din alimlərindən olduğu aşkarlanır. Müəllif haqqında geniş məlumat olmasa da, mənbələr onun h.593 (=1196)-cü ildə vəfat etdiyini yazır.

30 fəsildən ibarət bu əsərdə dini-hüquqi qaydalardan, o cümlədən nikahın şərtləri, kimi zəmin etmək olar, kimlər

əmanət qoya bilər, qurbanların növ və şərtləri, hansı quşları ovlamaq düzdür, kimlərə vəsiyyət etmək olar və başqa qanun-qaydalardan bəhs olunur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Xəttində şikəstə ünsürlərinə rast gəlmək olur. Cildi qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 118 vərəq). Əlyazmanın sonluğu olsa da, orada ancaq onun h.971 (=1563)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir.

Abidənin kim tərəfindən, harada köçürüldüyü, eləcə də müəllifi haqqında məlumat yoxdur.

Əlyazmanın əvvəlində Azərbaycan dilində müxtəlif şerlər verilmişdir. Vərəqlərin haşiyələrində isə mətnlə əlaqədar yazılar vardır. Sonda «Zahiri-rəvayət» əsərindən bir neçə vərəq yazı verilmişdir.

**B-7618/11280 311. Münhəl Məkkiyyə fi şərhil-
Həmziyyə**

المنح المكيه في شرح الهمزيه
(ərəb dilində)

Dini mövzuda olan bu əsər çox ehtimal ki, XVII yüzillikdə Şah Süleyman dövründə yazılmış «Risaleyi-Həmziyyə»yə

edilmiş şərhdir¹⁶⁸.

İri həcmli kitabın bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliklə, bəzi hissələr isə təliqlə mətni qara, başlıq və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından qırmızı və göy rəngli mürəkkəblə xətlər çəkilmişdir. Haşiyələrdə, bəzən də sətirlər arasında mətnə aid qeydlər, izahlar vardır. Köçürülmə tarixi göstərilməsə də, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən XVIII yüzillikdə köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Cildi həndəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir. Əlyazma, eləcə də cildi bir dəfə bərpa edilmişdir (ölçüsü: 15,5x21 sm., həcmi: 233 vərəq).

Abidənin birinci ağ vərəqinə iki yerə və 7a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 6b vərəqinə isə onun kitabxana möhürü basılmışdır.

¹⁶⁸ Müəllifi dəqiq müəyyən edilmədi.

منشآت

(fars dilində)

Təsviri aşağıda verilən bu «Münşəat»ın məzmununa əsasən onu «Müntəxəb münşəat» da adlandırmaq olar. Belə ki, orada çox ehtimal ki, müxtəlif müəlliflərin «Münşəat»larından alınmış nümunələr daxil edilmişdir. Orada Cəlaləddin Bəyazid, Əmir Qiyasəddin Məhəmməd, Bürhanəddin Kirmani, Mövlana Cəlaləddin Yəqub oğlu, Əmir Yusif Məhəmməd, Pəhləvan Dərviş, Mövlana Cahangir, Xacə Nəsirəddin, Heydər Əli, Cami, Əmir Sədrəddin, Soltan İbrahim və başqalarının yazışmaları verilsə də, əsasən təziyə, novruz bayramı münasibətilə yazılan məktub, müraciətlər, eləcə də dostlara, yüksək vəzifəli şəxslərə, xüsusən onlar xəstə olan vaxt yazılan məktublər və cavab nümunələri daxil edilmişdir.

Əlyazmada yuxarıda göstərilən yazışmalar daxilində çoxlu şer nümunələri də vardır. Bunların çoxu şikayət, yaxud təhniyyətlə əlaqədar qitə və rübailər olsa da, çoxlu müəmma və mənzum mədhnəmələr, maddeyi-tarixlər də vardır. Sonluğu və əvvəli olmadığından tərtibatçısı məlum deyil.

Əvvəlindən və sonundan naqis olan bu əlyazması ağ, saralmış vərəqlərə nəstəliq xəttilə mətni qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Naqis olduğundan onun harada, kim tərəfindən və hansı tarixdə köçürüldüyü

haqqında dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil. Bununla belə, abidənin paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən onun XVIII yüzillikdə köçürüldüyünü böyük ehtimalla göstərmək olar. Əlyazması bərpa edilmiş, bərpa vaxtı əvvəlinə iyirmi, orta hissələrə bir-neçə, sonuna isə on beş ağ vərəq əlavə edilmişdir. Cildi qara meşindəndir (ölçüsü: 14x22 sm., həcmi: 201 vərəq). Bəzi vərəqlərdə yazılar səlqişsiz şəkildə qara mürəkkəblə və karandaşla haşiyəyə alınmışdır. Əlyazma Şərqi üsulu ilə – paygiriirlə vərəqləndirilmişdir.

Əlyazmanın 5a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

منشآت
(fars dilində)

Əbdürrəhman Cami¹⁶⁹

جامی عبد الرحمن

«Münşəat»ın bu əlyazması da XIX yüzillikdə Azərbaycan məktəb-mədrəsələrinin birində hazırlanan nüsxələrdəndir. Belə ki, əlyazma üzərində aparılan şərh və izahlar əsərin dərs vəsaiti kimi istifadə edildiyini göstərir. Əlyazmanın haşiyələrində və sətirlər arasında verilən həmin izahlar fars və Azərbaycan dillərindədir. Bunlar əlyazmanın ancaq yarısına qədər edilmişdir.

«Münşəat»ın təsvirini verdiyimiz bu nüsxəsi sondan təxminən yarıdan bir qədər az hissəsi naqisdir. Əlyazma «Nəfailatül-üns» əsəri haqqında Camiyə yazılmış məktubun müəyyən hissəsi ilə tamamlanır. Bununla belə əlyazma 85-ə yaxın məktubu əhatə edir ki, bunların içərisində doqquz məktub Camiyə yazılan cavab məktubudur. Qalanları isə şairin özünün müxtəlif şəxslərə göndərdiyi məktublardır.

Əlyazmaya əlavə olunmuş yazılar da maraqlıdır. İki məktub «Daş İsrafil» imzası ilə, mədrəsədə tədris olunan «Əvamili-cədid» əsərinin şərh, «Töhfətül-əvamil» və başqa kitabların

¹⁶⁹ Müəllif haqqında bax: №13.

alınması ilə əlaqədardır.

«Münşəat»dakı yazılardan biri xüsusi maraq doğurur. Burada padşahın hüsurunda Nəvai və Caminin iştirakı ilə olan məclisdən Əmir Xosrovun «Dəryayi-əbrar» qəsidəsinin oxunması, Nəvainin onu tərifi, Caminin «Lüccətül-əsrar», Nəvainin isə «Töhfətül-əfkar» adlı qəsidələrinin meydana çıxma səbəbləri, eləcə də Nəvainin aşağıdakı şerlə Sultan Hüseyndən Kəbəyə getmək üçün icazə alması verilmişdir:

Başında bu kim, Kəbə sarı get qaymən,
Könlümdə bu kim, barçanı tərək et qaymən.
Ömrüm tükənür qa, yetişibdür bari,
Ol məscidi-əqsayə dəxi yet qaymən.

Məktubda padşahın ¹⁷⁰ şerlə razılıq cavabı, Caminin Nəvaiyə qəsidə ilə əlaqədar məktubunun azərbaycanca məzmunu da öz əksini tapmışdır.

Əlyazması ağ, saya Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə daxilində şikəstə ünsürləri olan gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Naqis olduğundan tarixi, katibi, köçürüldüyü yer olmasa da, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan mədrəsələrinin birində köçürüldüyü aydınlaşır. Cildi boz rəngdə nazik kartondandır (ölçüsü:

¹⁷⁰ Sultan Hüseyin.

17x20 sm., həcmi: 53 vərəq).

Əksər vərəqlərin əvvəlində ərəbcə bir sətirdə nəsihətamiz fikir yazılmışdır. Əsərə ayrıca vərəqlərə yazılıb əlavə edilmiş şerlərdən ikisi ərəbcədir. Sondan iki-üç vərəq qalmışdır. Beləliklə, əlyazmanın sonu itməmiş, sadəcə olaraq o tamamlanmamışdır.

Cildin üzərinə çəkilmiş kağıza, 6a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin yalnız imza-möhürü, 9b vərəqinə isə onun imza və kitabxana möhürləri basılmışdır.

B-7669/11331

314. Münşəat

منشآت

(fars dilində)

Mirzə Mehdixan Astrabadi

میرزا مهدی خان آسترآبادی

Mirzə Mehdixan ibn Məhəmmədnəsr Astrabadinin anadan olduğu və vəfat tarixləri dəqiq məlum olmasa da, XVIII yüzilliyin məşhur şəxsiyyətlərindən biri kimi tanınmışdır. Belə ki, o, gəncliyində İsfahanda Səfəvilər sarayında bağbanbaşı kimi fəaliyyət göstərmiş və həmin dövrdə də münşilik sənətini öyrənmişdir. Nadir şah İsfahanı aldıqdan sonra onun

sarayında şəxsi münşisi kimi xidmət etmişdir. 1736-cı ilə kimi həmin vəzifədə işləmiş, əhəmiyyətli dövlət işlərində də iştirak etmişdir. Vəfat tarixi məlum olmasa da, h.1173 (=1759)-cü ildə («Səngilah» lüğətini tərtib edib qurtarması tarixidir) həyatda olduğu bilinir.

Mirzə Mehdixan «Kəvakib» təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, Nəvai əsərinin «Səngilah» adlı lüğətini tərtib etmiş və onun əsasında «Məbaniül-lüğə» adlı qrammatikaya aid farsca əsər yazmışdır. O, eyni zamanda «Tarixi-Nadiri» və «Dürrəi-Nadiri» adlı əsərlərin və aşağıda təsviri verilən «Münşəat»ın da müəllifidir.

Mirzə Mehdixanın «Münşəat»ı bu sahədə yazılan əsərlərin ən böyük həcmli və məzmunlularından biridir. «Münşəat»da Əmir Teymur, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas, Sultan Səlim, Sultan Süleyman, Sultan Mahmud, Sultan Hüseyin, Sultan Allahyar xan, Nadir şah və başqa tarixi şəxslərin yazışmaları daxildir. Əsər fars dilində olsa da, orada Azərbaycan dilində yazışmaya da təsadüf edilir. Məsələn, Sultan Mahmud xanın məktubu Azərbaycan dilindədir. Əsər bu əlyazma nüsxəsində təmizdir.

Açıq firuzəyi rəngli vərəqlərə mətni qara, başlıqlar, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Katibi Molla Bəkr, köçürülmə tarixi h.1238 (=1822)-ci ildir. Əlyazma Şərqi üsulu ilə – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Bəzi söz və cümlələrin altından qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Katibin ustad

xəttat olduğu abidənin yazılışından aydınlaşır. Əvvəlinə və ikinci vərəqə üzərində «Əbdəhü Əbu Bəkr» (Onun (Allahın) qulu Əbu Bəkr) sözləri olan möhür basılmışdır ki, bu da katibin şəxsi möhürüdür. 2b vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır. Cildi, üzərinə açıq-qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 86 vərəq). Cildin şirazəsi qəhvəyi meşindəndir. Əlyazma haqqında bəzi məlumatlar ağ vərəqə yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır.

Əlyazma bərpa edilmişdir.

B-7671/11333

315. Münşəat

منشآت

(fars dilində)

Cami Əbdürrəhman¹⁷¹

جامی عبد الحمین

«Münşəat»ın bu əlyazması ən mükəmməl nüsxələrdən hesab edilə bilər. Həmin əlyazmaya təxminən 160-a qədər məktub daxildir. Böyük özbək şairi Əmir Əlişir Nəvainin

¹⁷¹ Müəllif haqqında bax: №13.

Kəbəyə getmək üçün Sultan Hüseyinə yazdığı şeri və Sultan Hüseyinin ona yenə cavabı tam şəkildə verilmişdir. «Münşəat»da bir çox müəmmalarla bərabər, sifarişnamələr də verilmişdir.

Əlyazması ağ, saya Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə qara, sərlövhələr, beyt, misra, rüqə, müəmma və s. kimi seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Mükəmməl sonluğu vardır. «Münşəat»ın Azərbaycanın Şəki mahalında olan kənd mədrəsələrinin birində¹⁷², çox ehtimal tədris üçün ustad müdərrişlərdən biri tərəfindən köçürüldüyü, abidə üzərində aparılan şərhərdən aydınlaşır. Sonluqda əlyazması Baba ibn Abdulla tərəfindən h.1192 (=1778)-ci ildə köçürüldüyü qeyd edilmişdir ki, bunların da içərisində ləyaqətsiz ifadələr olduğundan sonradan qaralanmışdır. Əlyazma katibinin xəttindən fərqlənən ərəb, fars, Azərbaycan dillərində olan bu yazılar içərisində məşhur şairlərin şerlərindən alınmış misralara da rast gəlmək olur.

Əlyazmanın haşiyələrində, 1a və üç sonuncu vərəqlərində, eləcə də cildinin üç tərəfində həddindən artıq qeydlər, şer parçaları, dualar, müəmma fərdlər verilmişdir. Şerlər içərisində «Ya Rəsul» rədifli azərbaycanca qəzəl tamdır.

Mətnin üzərində çoxlu şərhələr, tərcümələr aparılmışdır. Bunlar ərəb, fars və Azərbaycan dillərindədir. Cildi

¹⁷² Kəndin adı qatışıq yazılıb. Bunu « کونکوی » kimi oxumaq olar. Lakin, çox ehtimal ki, Kündük kəndidir.

medalyonlu, ornamentli qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x21 sm., həcmi: 97 vərəq). 86a vərəqinə üzərində «Əbdürraci Əbdürrəhman» (Onun (Allahın) itaətkar qulu Əbdürrəhman) sözləri olan yumurtavari bir möhür basılmışdır. 2a və 37a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri, 7a vərəqinə isə onun ancaq imza-möhürü basılmışdır.

**A-1230/10977 316. Müxtəsərül-viqayətür-rəvayə
fil-məsailül-hidayə**

مختصر الوقايه الرواية مسائل الهداية
(ərəb dilində)

[Əli ibn Mustafa]

على بن مصطفى

Əbu Hənifə məzhəbindən bəhs edən dini məzmunlu bu əsər ayrı-ayrı bölmələrdə verilmişdir. Bölmələr «Kitabüt-təharət», «Kitabüs-soum»¹⁷³, «Kitabüs-səlat», «Kitabül-qismət», «Kitabül-icarət», «Kitabüş-şəhadət», «Kitabül-ləqit»¹⁷⁴ və başqa bu cür şəkildə verilir ki, bunlar da özlüyündə hərəsi bir neçə fəsilə ayrılır.

¹⁷³ Soum – oruclu olmaq deməkdir.

¹⁷⁴ Ləqit – atılmış mənasında işlənir ki, bu da ən çox körpə uşağa aiddir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarımşərlövhələr qırmızı mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Sətirlər üzərində və haşiyələrdə mətnə aid, elə ərəbcə çoxlu şərhlər vardır. Haşiyələrdəki şərhlərin bəzisi, eləcə də bəzi sözlər üzərində qoyulmuş işarələr qırmızı mürəkkəblədir. Əvvəlcədən və sonundan naqis olduğu üçün əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yeri və tarixi məlum deyildir. Cildi boz kartondandır (ölçüsü: 12x17 sm., həcmi: 160 vərəq). Əlyazma üzərində müxtəlif xətlərlə qeydlər vardır.

Hicri 1245 (=1829), 1251 (=1835), 1301 (=1883), 1304 (=1886) tarixlərlə verilən qeydlərdən aydınlaşır ki, əlyazması bu tarixlərdən əvvəl köçürülmüş və müxtəlif şəxslərin ixtiyarında olmuşdur.

Abidənin paeleoqrafik xüsusiyyətləri də onun XVIII yüzillikdə köçürüldüyünü aşkarlayır. Şərq üsulu ilə – paygiriylərlə vərəqləndirilmiş əlyazma bir dəfə bərpa edilmişsə də, əsərin digər əlyazma nüsxələri ilə tutuşdurularaq əsaslı surətdə bərpasına böyük ehtiyac vardır. Çünki müasir dövrdə ilahiyyat elminin, xüsusilə islamı və islam dini daxilindəki təriqətləri öyrənmək üçün bu abidə tutarlı qaynaqlardandır.

B-7638/11300

317. Ən-nasix vəl-mənsux

الناسخ و المنسوخ

546

(ərəb dilində)

Əsərin müəllifi haqqında mənbələrdə məlumata təsadüf edilmədi. Dini məzmununda olan bu risalədə Qurani-kərimin müxtəlif surələrinə, onun təfsirlərinə əsasən müəllif öz fikirlərini, dini baxımdan rədd edilməli və qəbul edilməli cəhətləri şərh edir.

Əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın h.1292 (=1875)-ci ildə İsrafil Xələfi Molla Məhəmməd tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir.

Əlyazma bərpa edilmiş, sarı dermantindən cild düzəldilmişdir (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 15 vərəq).

¹⁷⁵ Əlyazma əvvəlindən və sonundan naqis olduğundan, müəllifini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

پندنامہ
(fars dilində)

Mənzum şəkildə olan bu «Pəndnamə»də orta əsr əsər yazmaq qayda-qanununa tam riayət olunduğu əvvəlinde verilmiş nət və münacatlara əsasən aydınlaşır. Nət və münacatlardan sonra nəshətamiz bölmələr verilir. Burada iman əhli olmaq, səbr və hövsələnin faydası, tənhalıq, xəlvətnəşinlik haqqında, aqillər afiyət bəyanında, dərvişlərə dua, fəzil fəqirlər bəyanında, paxıllar və eləcə də bir sıra faydalı fikirlər verilmişdir.

Əlyazması ağ vərəqlərə qara mürekkəblə daxilində az dərəcədə şikəstə ünsürləri olan nəstəliqlə yazılmışdır. Vərəqlər köhnəlib təbii rəngini itirmişdir. Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmişdir. Əvvəlcədən, sonundan naqisdir. Paygirlərdən aydınlaşır ki, əlyazmanın köçürüldüyü hissəsindən də çatmır. Sonluğu olmadığından əlyazmanın köçürüldüyü yer, tarix, eləcə də onun katibi məlum olmadı. Yazılış tərzini və kağızı əlyazmanın XIX yüzilliyin əvvəlində köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək imkanı verir.

Əlyazmanın cildi yoxdur (ölçüsü: 11x17 sm., həcmi: 16 vərəq). Cild əvəzinə əlyazmaya yapışdırılmış ağ vərəqin üzərində və 6b vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 15b vərəqində isə onun kitabxana möhürü vardır. Əlyazması yaxın orta yüzilliklərdə orta şərq ədəbiyyatında didaktik

əsərlərin tədqiqi üçün maraqlı qaynaqlardandır.

B-7636/11298

319. Risaleyi-əxlaq

رساله اخلاق
(Azərbaycan dilində)

Hac Mir Əhməd

حاج مير احمد

Risalə uşaqlara nəsihət üçün yazılmışdır. Əsərə üç vərəqdən ibarət müqəddimə verilmişdir. Müqəddimədə tərbiyənin, elmin insana hələ uşaqlıqdan öyrədilməsinin əhəmiyyəti göstərilir. Kiçik bir ağac əyri olarsa onu düzəltmək asan olduğunu, yaşlı ağacda isə əyriliyi düzəltmək mümkün olmadığı şərh edilir və insan ağacla müqayisə edilir. Müqəddimədən sonra, təxminən 34 hissədən ibarət aşağıdakı sərlövhələrlə nəsihətlər verilir, yaxşılıqlar və yamanlıqlar göstərilir:

1. Elm və cəhalət; 2. Hörmət və riayət; 3. Kizb (yalan)¹⁷⁶; 4. Nəməmlilik (xəbərçilik etmək); 5. İkiüzlülük; 6. Qeybət; 7. Zinakarlıq; 8. İnayət (yaxşı); 9. Həsəd; 10. Hiylazlıq; 11.

¹⁷⁶ Mötərizədə verilən mənalər bizim tərəfdən verilmişdir. – T.N.

Hiyləgərlik; 12. Arsızlıq; 13. Bədbəzanlıq (dili acılıq); 14. Sirqət (oğurluq); 15. Ağız köşklik (ağızda söz saxlamamaq, sirri faş etmək); 16. Təhqir; 17. Qərəz, kin və nəfsaniyyət; 18. Sədaqət; 19. Vəfakarlıq; 20. Riayətkarlıq; 21. Qənaət; 22. Hüsni-qərinə (pis adamlarla görüşməmək); 23. Əcələ (tələsmə); 24. Təharət; 25. Nəzafət (təmizlik); 26. Səxavət; 27. Paxıllıq; 28. Müavimət (əl tutmaq); 29. Hifzi səhhəti-vücut; 30. Ülfət və insaniyyət; 31. Ədəb və hörmət; 32. Hüquqi-üxuvvət (qardaşlıq, dostluq hüququ); 33. İffət və həmiyyət (iffət və şərəfət); 34. Riayəti-hüquqi-ülfət (qardaşlıq, dostluq hüququna riayət).

Göstərilən yarımşərlövhələrdən sonra «Əl-hasilə» (Bir sözlə) sözü ilə əsərə nəticə vurulur.

Əlyazma Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə daxilində şikəstə ünsürləri olan incə nəstəliq xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Cildsizdir, cild əvəzinə əlyazma üzərinə kağız çəkilmişdir (ölçüsü: 17,5x22 sm., həcmi: 17 vərəq). Mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əsərin yazılma tarixi və müəllifi göstərilmişdir. Hicri 1299 (=1881)-cu ildə yazılmış həmin əsərin sonluğundan aydınlaşır ki, əlyazması avtoqrafdır.

Əlyazma əski üsulla – paygiriylərlə vərəqləndirilmişdir. Titul və son vərəqlərdə əsərin məzmunu ilə əlaqədar, sonrakı dövrlərdə, ən çox ehtimal ki, aşağı sinif uşaqları tərəfindən səlqiəsiz, qara karandaş və qara mürəkkəblə qeydlər

edilmişdir.

Cild əvəzinə üzərinə yapışdırılmış vərəqə və 8a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 9a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır. Əlyazmanın Dəmirçizadə kolleksiyasında tutduğu sıra nömrəsi kiçik kağıza, yazı makinasında yazılıb yapışdırılmışdır.

رسالة في العروض
(ərəb dilində)

Əbu Abdullah Məhəmməd ibn əl-Ceyş əl-Ənsari əl-
Əndəlisi

ابو عبد الله محمد ابن الجيش الانصارى الاندلسى

Müəllifin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə məlumat olmasa da, onun təsvirini verdiyimiz əsəri Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində ədəbiyyatşünaslıq fənnini öyrənmək üçün istifadə edilmişdir. Əruz vəznü və onun bəhrlərindən bəhs edən bu əsərin Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində bir-neçə əlyazma nüsxəsi vardır.

Hacı Əbdülqəni Xalisəqarızadə Nuxəvinin Hacı Abdulla əfəndinin Sidqi Məmmədağı mədrəsələrində tədris edilən həmin əsər onların öz xətləri ilə köçürülən nüsxələr də mövcuddur.

Təsviri verilən bu əlyazması Nuxada Hacı Əbdülqəni Xalisəqarızadənin oğlu Hacı Abdulla əfəndinin mədrəsəsində h.1293 (=1876)-cü ildə İsrəfil ibn Molla Məhəmməd Bədayi tərəfindən köçürülmüşdür.

Ağ və firuzəyi vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Haşiyələrdə və sətirlərin altında mətnin

şərhləri verilmişdir. Bunlar Azərbaycan və ərəb dillərindədir. 6b, 7a vərəqlərində Vəhid Təbrizinin əruz və qafiyəyə aid farsca əsərindən əruzun mənası haqqında hissədən yazı verilmişdir. Sonuncu 8-ci vərəqdə isə ərəb dilində əruzun bəhrləri və onların izahları vardır. Həmin yazının tarixi isə h.1294 (=1877)-cü ildir.

Əlyazma cildsizdir (ölçüsü: 16,5x22 sm., həcmi: 8 vərəq). Sondan iki ağ vərəq buraxılmışdır. Əlyazmanın Ə.Dəmirçizadə kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi kiçik ağ vərəqə makinada yazılıb cild əvəzi olan qalın kağıza yapışdırılmışdır. Həmin cild əvəzi olan vərəqə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, titul vərəqinə isə onun imza və iki cür kitabxana möhürü ¹⁷⁷ basılmışdır. Üzərində kolleksionerin azərbaycanca adı və soyadı verilmiş, uzunsov kitabxana möhürü 6a, 8b vərəqlərinə də basılmışdır.

¹⁷⁷ Dəmirçizadənin iki kitabxana möhürü olmuşdur. Bunlardan biri məlumdur, rus dilindədir. İkincisi isə uzunsovdur. Üzərində Azərbaycan dilində «Dəmirçizadə Ə.M.» sözləri vardır.

رساله فى تجويد

(ərəb, fars və türk dillərində)

Əlyazması müxtəlif dini kitablardan, xüsusən təcvidə aid kitablardan seçmə hissələrdən ibarətdir. Burada eyni zamanda Qurani-Kərimin ən məşhur biliciləri və onu gözəl ifa edənlər haqqında müxtəlif məlumatlar verilir. Əlyazmada eləcə də Qurani-Kərimi oxuyarkən qrammatik cəhətdən ifadələrə necə riayət edilməsi də göstərilmişdir. Bəzən bu düsturlar mənzum şəkildə verilmişdir. Əlyazmada dini qəsidələr də vardır. Burada müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən, o cümlədən əl-Bəzur əs-Səba, Əbu Ömər Osman, Məhəmməd ibn Cəzrinin və başqalarının əsərlərindən istifadə edilsə də, ən çox istifadə edilən müəllif Məhəmməd ibn Pirəli Mühiəddin əl-Birkəvi (h.929-981 / 1523-1573) olmuşdur. Elə əlyazma da ilk növbədə alimin təcvidə aid əsərlərindən olan «Dürri-yetim» ilə başlanır.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, başlıqlar, yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər, bəzi işarələr¹⁷⁸ qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma əsasən nəstəliqlə köçürülsə də, orada təliq daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq, eləcə də nəsxlə köçürülən hissələr də vardır. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar çoxlu şərhlər verilmişdir. Əlyazma bir neçə il ərzində yazya alınmışdır. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən aydınlaşır ki,

¹⁷⁸ Bunlar mətnə həddindən artıqdır.

müəyyən hissələr ayrılıqda köçürülmüş və sonradan bir cild halında birləşdirilmişdir. Əlyazmanın sonunda h.1133 (=1720)-ci ildə köçürülən bir qəsidə də bunu təsdiq edir. Əsas hissələr Məkkeyi-mükərrəmədə fəaliyyət göstərən Süleymaniyyə mədrəsəsində h.1205 (=1790)¹⁷⁹ və 1209 (=1794)¹⁸⁰ illərdə Hacı Əbdülkərim ibn Əbdürrəhman tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi sonradan bərpa edilmiş, üzərinə açıq sarı rəngli dermantin çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 18x24 sm., həcmi: 89+1 vərəq).

Əlyazmanın 31b vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

Abidə din tarixini, Qurani-Kərimi elmi şəkildə düz oxumaq qaydalarını, eləcə də mədrəsədə bunların tədrisi üsullarını öyrənmək üçün əsaslı qaynaqlardan biridir.

¹⁷⁹ Bax: əlyazma, vər.88b.

¹⁸⁰ Yəne orada, vər.45b, 81b.

سرگزشتنامهء ذهنى
(türk dilində)

Zehni əfəndi

زهنى افندى

Zehni əfəndi ibn Osman (1797-1859) Baburdda anadan olmuşdur. Baburdlu Zehni kimi tanınmış bu şairin əsl adı Mehmet Emindir. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışsa da, bir zaman dövrün tələbinə görə ticarətlə məşğul olmuşdur. Hicri 1232 (=1816)-ci ildə İstanbula köçmüş və bəzi vəzirlərin xidmətində işləmişdir. Onun şerlər divanı h.1293 (=1876)-cü ildə İstanbulda çap edilmişdir.

Zehninin «Sərgüzəştnameyi-Zehni» adlandırdığı bu əsəri şairin həyatından çox onun dövründə fəaliyyət göstərən bir çox şəxsiyyətlər haqqında məlumat verir. Bu məlumatın bir çoxu Trabzonda fəaliyyətdə olanlara aidliyi Zehninin Trabzon fəaliyyəti ilə əlaqəsinin sıxlığını göstərir. Ehtimal ki, şair Trabzonda ya yaşamış, yaxud da oraya tez-tez getmişdir.

Mənzum şəkildə yazılmış bu əsər XIX yüzillikdə yaranan memuar ədəbiyyatının nadir nümunələrindəndir. Belə ki, burada yalnız şairin özü, dövründə yaşamış tarixi və ictimai şəxslərin həyatı haqqında məlumat verməklə qalmır. Əsərdə

Zehninin müxtəlif şerləri – misal üçün Misirdə mətbəə nazirinin vəfatı tarixi şerlə, Əli Namiq əfəndiyə və başqalarına yazdığı həcvlər, Trabzonda Əta Talib əfəndiyə və başqalarına yazdığı qəzəl, müxəmməs və müsəddəsi, müxtəlif təqdirnamə, ərizə və başqa sənədlərin surətləri, xütbə, moizə və s. daxil edilmişdir. Əsərin bir çox hissəsi dastan adlandırılmışdır. «Sərgüzəştnameyi-Zehni» türk dilində yazılsa da, orada verilən xütbə, moizə ərəbcədir.

Ağ, sayə və rəqlərə rüqə xətt ilə mətni qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazmanın əvvəlində katib tərəfindən əsərə mündəricat verilmişdir. 50b-53a və rəqlərinin haşiyələrində Əlişir Nəvainin sonradan naməlum şəxs tərəfindən köçürülmüş cığatay dilində şerləri verilmişdir. Cildi, üzərinə boz kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16,5x24 sm., həcmi: 78 və rəq). Əlyazmanın sonunda katibin əsərin tamamlanması tarixi, özünün adı kalliqrafik xətlə verilmişdir. Sonluqda abidənin h.1294 (=1877)-cü ildə Seyid Əhməd tərəfindən yazıldığı göstərilmişdir. 24a və rəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır. Cildin üzərinə çəkilmiş ağ kağızda Dəmirçizadənin xətt ilə əsərin adı, müəllifi, dili yazılmış, əlyazmanın kolleksiyada yerləşdiyi sıra nömrəsi isə makinada kiçik kağıza yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır.

طالع نامه

(Türk dilində)

Əvvəli və sonu olmadığından əsərin müəllifi, əlyazmanın katibi, köçürüldüyü yer və tarixini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Fala baxmaq üçün yazılmış bu kitabın hər bir səhifəsi bir taleyə baxmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Heç bir hissədə ikinci səhifəyə keçən yazı yoxdur. Bütün səhifələr «İşbu» sözləri ilə başlanır.

Ağ, saya vərəqlərə hər səhifədə sərlövhələr qırmızı, mətni isə qara mürəkkəblə gözəl hərəkəli nəsx xətt ilə yazılmışdır. Köçürülmə tarixi olmasa da, əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun XVIII yüzilliyin sonlarında köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Əlyazmanın əvvəli və sonundan əlavə, orta hissədən 30, 31, 138, 139-cu səhifələr çatmır. Əlyazma əski rəqəmlərlə səhifələndirilmişsə də, o, şərq üsulu ilə paygirlərlə də vərəqləndirilmişdir. Sonuncu əlavə edilmiş vərəqdə «Vartaşəndən maarif şöbəsinin müdiri Əbülfəttah göndərmiş. Bu gün aldım (27 may, 1958)» sözləri yazılmış və Ə.Dəmirçizadəyə məxsus imza möhürü basılmışdır. Bundan əlavə abidənin 1a, 6a vərəqinə də kolleksionerin imza-möhürü, 13a vərəqində isə onun kitabxana möhürü basılmışdır. Əlyazması bərpa edilmiş və boz rəngli dermantin cildə tutulmuşdur (ölçüsü:

12,5x17 sm., həcmi: 59 vərəq). Bununla belə, yenə də bərpaya ehtiyacı vardır.

B-7662/11324

324. Təlimül-mütəəllim

تعليم المتعلم
(ərəb dilində)

Əsərin müəllifi haqqında mənbələrdə məlumata təsadüf edilməsə də, onun orta əsrlərdə bir dərs vəsaiti kimi yarandığı məzmununa əsasən müəyyənləşdirmək olur. Orada elmin mahiyyəti, təhsilin vaxtı, təlimin halı, elmə təzim, şəfqət və nəsihət və başqa bu kimi xüsusiyyətlər fəsillərlə, «Qurani-şərif» və Şeyx İmam Bürhanəddin Əli ibn Əbu Bəkr, Yusif ibn Xalid, Əbu Həmmad ibn Yusif və başqa alimlərin əsərlərinə əsasən şərh edilir.

Ağ, saya vərəqlərə sərlövhə və yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə, daxilində şikəstə ünsürləri olan nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Mükəmməl sonluğu olsa da, əsərin müəllifi haqqında orada heç bir qeyd yoxdur. Əlyazmanın İsrafil ibn Molla Məhəmməd Bədari tərəfindən böyük ustad və müəllim Əbdülkərim əfəndi xidmətində h.1279 (=1862)-cu ildə köçürüldüyü göstərilmiş və şerlə bir sıra katib qeydləri verilmişdir. Katib qeydləri əsərdən fərqli olaraq, Azərbaycan və fars dillərindədir. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlər vardır.

Əvvəlcədən, orta hissəsindən və sondan ağ vərəqlər buraxılmışdır.

«Təlimül-mütəəllim»in bu əlyazması Cəmaləddin Yəhya ibn Yusif ibn Yəhya Sərsərinin nəzmlə yazılmış «Vəsiyyətnamə»si ilə bir cildə verilmişdir. «Vəsiyyətnamə» əlyazmanın orta hissəsindən buraxılmış yeddi ağ vərəqdən sonra köçürülmüşdür. Beş vərəqlik həmin mənzumənin yerləşdiyi vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də misraların altından xeyli izahlar verilmişdir. Şərdə insanlar düzlüyə, ədalətə, dini ibadətləri icra etməyə, Peyğəmbərlərin həyatından nümunə götürməyə çağırılır. Şərin sonunda onun da h.1279 (=1862)-cu ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Katibi qeyd edilməyə də, xəttindən onun da birinci əsərin katibi – İsrəfil ibn Molla Məhəmməd Bədari tərəfindən köçürüldüyü aşkarlanır.

Əlyazma əski üsulla – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Cildi açıq qəhvəyi, haşiyələri nisbətən tünd qəhvəyi olan medalyonlu meşindəndir (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 27 vərəq). Cildin üzərinə, 1a və 5a vərəqlərinə, eləcə də 35b vərəqinə onun kitabxana möhürləri basılmışdır.

Cildə daxil edilmiş hər iki əsərin adı və köçürülmə tarixləri ağ kağıza yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır.

B-7633/11295

325. Təlxisül-hesab

تلخیص الحساب
(türk dilində)

Hacıbaba əfəndi Nuxəvi

حاجی بابا افندی نخوی

Müəllif haqqında əldə heç bir məlumat olmasa da, əsərin məzmununa əsasən onun XIX yüzilliyin əvvəllərində yazıb-yaradan Azərbaycan dilçi alimlərindən, eləcə də müdərrişlərindən, nisbəsinə əsasən isə Nuxalı olduğu aydınlaşır. Əsərin daxilində verilən farsca və azərbaycanca şer parçaları – qitələr, rübailər müəllifin bədii ədəbiyyat sahəsində də istedadını, həm də fars dilini mükəmməl bildiyini açıqlayır. Belə ki, bu şer parçalarının bəzisi fars dilindədir. Əsərdə əbcəd hesabı ilə onun yazılma tarixi h.1278 (=1861)-ci il olduğu göstərilmişdir.

«Xülasətül-hesab», adından göründüyü kimi, hesab fənninə aiddir. Əsər müqəddimə, 7 bab və xatimədən ibarətdir. Müqəddimədə müəllif əsəri yazmaqda məqsədini açıqlayır, göstərir ki, bu əsəri «cəmi savadşünaslar bəhrəvər olmaq üçün» təlif eləmiş. Sonra əsərin məzmunu, babların adları edad, cəm, ixrac, zərb, təqsim və s. verilir. Xatimədə isə əsərin yazılma tarixi göstərilir və oxuculardan xahiş olunur ki, əgər əsərdə xəta getsə, onu düzəltsinlər. Adətən bu cür təmənna katib qeydlərində, xüsusən XVIII-XIX

yüzdillikdə köçürülən əlyazma sonluqlarında verilir. Amma burada əsərin xatiməsində müəllif tərəfindən verilir ki, bu da onun XIX yüzillikdə yazıb-yaratdığını müəyyən qədər təsdiqləyir.

Ağ, saya vərəqlərə qara, yarımşərlövhələr və seçmə sözlər qırmızı mürekkəblə incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Sondan bir vərəq çatmır. Odur ki, katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında məlumat yoxdur. Abidənin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun müəllif nüsxəsi olduğu ehtimalını söyləmək olar. Cildi qalın kağızdandır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 22 vərəq). Cildin iç tərəfində kitab sahibinin Məhəmməd ibn Əhəd əfəndi olduğu göstərilmişdir. Elə orada əlyazmanın Azərbaycan dilində yazılmış iki hesab kitabı olduğu, kitabın müəllifi, yazılma tarixi və həcmi ayrıca kağız parçasında yaşıl mürekkəblə, ərəb əlifbası ilə sonradan yazılıb yapışdırılmışdır.

Əlyazmanın müxtəlif vərəqlərində Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır. Cildin üz tərəfindən abidənin kolleksionerin kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi də göstərilmişdir. Abidə Hacıbaba əfəndi kimi unudulmuş bir dilçi alimin Azərbaycan dilində yazdığı ilk hesab kitabını aşkarlamaqla bərabər, Azərbaycan məktəb-mədrəsələrinin tədris proqramını da açıqlayır.

Qalib

568

تنبه الطالب عن تفيح عمر الغالب
(ərəb dilində)

Səid əl-Əyməki¹⁸¹

سيد العمكى

Əsər əsasən təcviddən – Qurani-Kərimin lazımı qaydada oxunmasından bəhs edir. Bundan əlavə islamın Qurani-Kərimlə əlaqədar bəzi məsələlərinin şərhı də verilmişdir.

Cilddə yenə islam tarixinə, təriqətinə aid başqa yazılarda vardır ki, bunlar içərisində «Şərhüt-təriqətül-Məhəmmədiyyə» adlı yazı xüsusilə geniş verilmişdir ki, bu da, adından göründüyü kimi, Məhəmməd salavatullahın təriqətinin şərhindən bəhs olunur.

Ağ, filiqranlı vərəqlərə mətni qara, başlanğıc və seçmə sözlər, yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Filiqranda 1841-ci il tarixi vardır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmada sətiraltı və haşiyələrdə mətnə aid qeyd və şərlərə də ara-sıra rast gəlmək olur. Cildi müasirdir, üzərinə sarı dermantin çəkilmiş kartondandır. Bərpa edilmişdir (ölçüsü: 18x23 sm., həcmi: 121 vərəq). Şərq üsulu ilə – paygırlərlə vərəqləndirilmişdir. Titul vərəqində kitabın

¹⁸¹ Əsər və onun müəllifi haqqında qaynaqlardan heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmadı.

Ramazan əfəndiyə məxsus olduğu yazılmışdır. Katibi, köçürüldüyü yer və tarixi göstərilməsə də paleoqrafik xüsusiyyətlərindən XIX yüzillikdə köçürüldüyü aşkarlanır. Titul vərəqində əsərin adı verilmişdir. Həmin vərəqə kolleksionerin imza-möhürü, 9a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

A-1223(1)/10970

327. Təsrifül-İzzi fis-sərf

تصريف العزى في الصرف
(ərəb dilində)

Səid əl-Vəhhab ibn İbrahim əl-Zəncani

سعيد الوهاب ابن ابراهيم الزنجاني

Səid əl-Vəhhab ibn İbrahim ibn Əbdülvəhhab əl-Xizrəci əl-Zəncani tanınmış ərəb alimlərindən olmuşdur. Həyatı haqqında məlumat çox səthidir. Hicri 655 (=1257)-ci ildə vəfat etmişdir. Qrammatikaya və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid bir sıra əsərlərin, o cümlədən «əl-Hadi fin-nəhv», «Meyarül-nüzzar fi ülumül-əşar», eləcə də əlyazmasının təsviri aşağıda verilən «Təsrifül-İzzi fis-sərf» əsərlərinin müəllifidir. Adından da göründüyü kimi, əsər qrammatikaya aiddir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə h.1066 (=1655)-cı ildə ¹⁸² yazılmışdır. Haşiyələrdə katibin öz xəttlə mətnə aid yazılar vardır. Yenə orada mətn üzərində və dörd əvvəlki vərəqlərdə sonradan başqa xətlə yazılmış çoxlu qeydlər, şərhlər verilmişdir. Bunların əksəriyyəti ərəbcədir. Qeydlər içərisində katib qeydləri də vardır ki, iki-üçü fars və Azərbaycan dillərindədir. Lakin bunlar əlyazmanın katibi tərəfindən deyil, başqa şəxslər tərəfindən yazılmışdır.

Qələm aldım əlimə, naməyi cananə yazım,
Doldu bu didələrim qan ilə, bilməm nə yazım.

Katib qeydi bir neçə yerdə təkrarlanmışdır. Əlyazmanın vərəqləri köhnəlmiş, təbii rəngini itirmiş və pərakəndə hala düşmüşdür. Buna baxmayaraq əsər əlyazmada tamdır. «Təsrifül-İzzi fis-sərf» əsərindən əlavə əlyazmaya Əhməd ibn Əli ibn Məsudun «Mərahül-ərvah» əsəri daxil edilmişdir. Hər ikisi eyni katib tərəfindən köçürülmüşdür. Birinci əsər əlyazmanın 3b-45a vərəqlərini əhatə edir. Sonuncu 123a vərəqinə müxtəlif məzmunlu dördkünc möhürlər basılmışdır. Biri nisbətən böyük həcmdədir. Üzərinə orta hissədə Məhəmməd, dörd tərəfindən isə Əli və h.1241, sözləri yazılmışdır. Eyni möhür 3a, 45a vərəqinə də basılmışdır. Qalan möhürlər oxunaqlığını itirmişdir. Cildi qəhvəyi

¹⁸² Əlyazmanın tarixi cildə daxil edilmiş ikinci əsərin sonundan götürülmüşdür.

m şind ndir, h ndəsi cizgili müzəyyən bu cild sonraki dövrün – XIX yüzilliyin məhsuludur. M z hhiblik sənəti tarixi öyrənmək  c n maraqlıdır ( l s : 9x13 sm., həcmi: 123 vərəq).

Əlyazmanın 3a, 35b, 39b, 105b vərəqlərinə  .Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü vurulmuşdur.

تفسير القرآن
(Azərbaycan dilində)

Təfsirin müəllifi haqqında abidədə heç bir məlumat verilməmişdir. Əsərin adı da məzmunundan, əsasən şərti olaraq müəyyənləşdirildiyindən, təzkirələrə, əlyazma kataloquna müraciət edilmədi. Əlyazması Azərbaycan dilində olsa da, Qur'andan verilmiş ayələr orijinalda olduğu şəkildə – ərəb dilindədir.

Təfsir «Surətül-ənamü məkkiyyət»lə başlanır və həmin surə «Bismillah...»in yanında sərlövhə kimi verilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlanğıcda və orta hissələrdə verilən bəzi surələrin adı qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Şərhi verilən ərəbcələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir.

Əlyazmanın sonluğu olsa da, abidənin katibi, köçürüldüyü məkan göstərilməmişdir. Sonluqda ancaq təfsirin h.1086 (=1676)-cı ildə məhərrəm ayının əvvəlində tamamlandığı qeyd edilmişdir. Vərəqlərdə həm paygirlər verilmiş, həm də qırmızı mürəkkəblə əski rəqəmlərlə vərəqlər nömrələnmişdir. Cildi qovluqlu, hər iki tərəfində daxili ornamentlə bəzədilmiş medalyonlu, qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 15x21 sm., həcmi: 719 vərəq).

Əlyazmanın 2b, 9a, 29b, 89b vərəqlərinə Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır. Cildin şirazəsində

abidənin Ə.Dəmirçizadənin kitabxanasında yerləşdiyi nömrə olan kiçik kağız yapışdırılmışdır. Altında, başqa bir vərəq parçasında əlyazmanın adı və tamamlandığı tarix əski əlifba ilə göstərilmişdir.

B-7622/11284

329. Təfsiri-Qur'an

تفسير القرآن
(ərəb dilində)

Məşhur dini alim Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əhədül-Məhəlli əş-Şafei tərəfindən yazılan bu şərh mükəmməl şərhlərdən olmaqla bərabər, qədim əlyazma abidələrindən biridir.

Ağ, saya vərəqlərə qara və qırmızı mürəkkəblə incə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Şərq üsulu ilə vərəqləndirilmiş. Paygirlərə əsasən düzüldüyü müşahidə olunur. Vərəqlərin haşiyəsində mətnlə əlaqədar qeydlər vardır. Əlyazmanın əvvəlindən və sonundan buraxılan ağ vərəqlərdə verilən müxtəlif yazılar sonrakı illərin məhsuludur.

Əlyazmanın mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda abidənin ramazan ayınının 4-də sübh vaxtı Kəbənin (Səudiyyə Ərəbistanı – T.N.) qarşısında olan məsciddə h.978 (=1570)-ci ildə tamamlandığı yazılmışsa da, katibin adı göstərilməmişdir. Cildi üç medalyonlu ornamentli qəhvəyi

məşindəndir, qovluqludur (ölçüsü: 14x18 sm., həcmi: 370 vərəq).

Əlyazmanın bir neçə vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır. Cildin şirazəsinə karandaşla üzərində ərəbcə «Təfsirül-Qurani-şərif» yazısı olan ağ vərəq yapışdırılmışdır.

B-7659/11321 330. Təhrirül-qəvaidil-məntiqiyyə fi şərhiş-Şəmsiyyə

تحرير القواعد المنطقية في شرح الشمسية
(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Qütbəddin Məhəmməd ər-Razi ət-Təxtani

محمد ابن قطاب الدين محمد الرازي

XIV yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Məhəmməd ibn Qütbəddinin təsviri verilən bu əsəri XIII yüzilliyin görkəmli alimlərindən olan Abbas ibn Ömər Qəzvini Katibinin məntiqə aid «Risaleyi-Şəmsiyyə» əsərinə yazılmış şərhdir. Ağ və firuzəyi filiqranlı vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, şərhdə adətən verilən «mən dedim», «o dedi» kimi və başqa seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr

altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. 72-ci vərəqlərə qədər əski rəqəmlərlə nömrələnmişdir. Əlyazmanın yarısından artıq hissəsində sətirlərarası və haşiyələrdə mətnə aid çoxlu izahlar və mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın h.1225 (=1810)-ci ildə Abdulla ibn Hacı Əbdürrəhman Qutqaşını tərəfindən Tərkəş kəndində Əbdürrəhman əfəndi Tərkəşi xidmətində köçürüldüyü göstərilmişdir.

Cildi həndəsi cizgili, ornamentli, medalyonlu qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 141 vərəq). Mətnə aid izahlar ayrıca vərəqlərdə də verilib əlyazmasının aralarına qoyulmuşdur. Bu vərəqlərin birinə, eləcə də 16a vərəqinə isə kolleksionerin həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır. Sonluqda bir katib qeydi vardır.

Ə.Dəmirçizadənin kolleksiyasından gələn əksər əlyazmalar kimi, bu abidə də mədrəsə istehsalıdır.

B-7690/11352

331. Yenə¹⁸³

(ərəb dilində)

Sarı, sayə Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə,

¹⁸³ Müəllif və əsər haqqında bax: B-7659.

nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Şərq üsulu ilə – paygirlərlə vərəqləndirilmiş bu əlyazma sonndan naqis olduğundan katibi, köçürüldüyü tarix və yeri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlər vardır. Bunlar iki vərəqdə xeyli çoxdur. Bəzi söz və cümlələr altında onların elə ərəb dilində şərh və izahları verilmişdir. Yazı üsulundan və kağızından əlyazmanın XIX yüzilliyin sonlarında köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləmək olar. Cildi yoxdur, cild əvəzinə sarı rəngli qalın kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 72 vərəq).

2a vərəqində və əlyazmanın arasına qoyulmuş kiçik bir yazılı vərəqə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 9b vərəqinə isə onun kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7676(II)/11338

332. Tiflül-məani

طفل المعانى

(ərəb dilində)

Ədəbiyyat nəzəriyyəsindən, xüsusən bəyan və məandan bəhs edən bu əsərin əlyazması Cəmaləddin əl-Qumuqinin «Adəbül-mərziyyət fit-təriqətül-nəqşibəndiyyə» adlı əsərin əlyazması ilə bir cildə tutulmuşdur. Əsər əlyazmanın 36b-82a vərəqlərini əhatə edir. Eyni katib tərəfindən köçürülmüş

bu əsərin tarixi h.1277 (=1860)-ci ildir¹⁸⁴. Mükəmməl sonluđu vardır. Birinci əlyazmada olduđu kimi, bu əlyazmada da bir neçə katib qeydi verilmişdir. Bu qeydlər şikəstə xətt ilə çox incə şəkildə yazılmışdır.

¹⁸⁴ Əlyazmanın digər yazı xüsusiyyətləri haqqında bax: B-7676 (I).

تحفه الاحباب

(fars, ərəb və türk dillərində)

Abdullah¹⁸⁵

عبد الله

Üç hissədə verilmiş izahlı lüğətdən ibarətdir. Bu hissələr müxtəlif xətlərlə yazılsa da, birinci hissənin müqəddiməsində müəllif lüğəti tərtib etmək məqsədini açıqlamışdır. Yazır ki, cəmiyyətdə fars fənninin şöhrəti geniş olduğundan və çətin sözlərin izahına ehtiyac duyulduğundan, fars və ərəb dilində olan lazımlı və faydalı kitabları mütaliə edib lüğət tərtib etdim. Beləliklə, ikinci ərəbcə izahlı lüğət və üçüncü farsca-türkcə lüğətin eyni müəllifi olduğu böyük ehtimalla müəyyənləşdirildi. Olsun ki, kitab böyük həcmli olduğundan başqa başqa şəxslər tərəfindən köçürülmüşdür. Beləliklə, müəllifin ərəb, fars və türk dillərinə, fars dilli ədəbiyyata yaxından bələd olduğu da aydınlaşdı.

Birinci hissədə farsca yaxından izahlı lüğətdə göstərilən sözə aid fars dilli şairlərdən, xüsusilə Rumi, Cəlaləddin, Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Hafiz və başqalarının şerlərindən beytlər verilir ki, bunlar da lüğəti daha da oxunaqlı və maraqlı edir.

¹⁸⁵ Müəllif haqqında məlumat əldə edilmədi.

İkinci hissədə – ərəbcə izahlı lüğətdə sözlərin üzərində azərbaycanca, ara-sıra isə farsca onların mənası verilmişdir. Bu hissə daha əhatəlidir.

Üçüncü hissə – farsca-türkcə lüğət iki əvvəlkilərə nisbətən kiçik həcmli. Fars sözləri verilmiş və üzərində Azərbaycan dilində mənalari yazılmışdır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, birinci və ikinci hissələrdə babların adı, sözlərin altından çəkilən xətlər, bəzi hərf və işarələr, eləcə də birinci hissədə şerlərindən misal gətirilmiş şairlərin adları qırmızı mürəkkəblədir. Üçüncü hissədə qırmızı mürəkkəblə bir işarə belə yoxdur. Bütünlüklə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Birinci hissənin sonunda əlyazmanın h.1248 (=1832)-ci ildə köçürüldüyü, üçüncü hissənin sonunda isə Yusif ibn Muradxan adı göstərilmişdir. Titul vərəqində ərəbcə müxtəlif qeydlər vardır. Bunlardan biri Haşım ibn Haşım adlı şəxsə aiddir ki, h.1274 (=1857)-cü il tarixli bu qeydlərin altında öz şəxsi möhürünü də basmışdır. Möhür üzərində «Əbdəhü Haşım» (Onun (Allahın) qulu Haşım) sözləri vardır.

Əlyazmanın cildi kartondandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 218 vərəq). Abidənin bir neçə vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri də basılmışdır.

B-7705/11040

334. Üstürləbi-şimali

اسطرلاب شمالي
(ərəb dilində)

Astronomiyaya aid bu əsərin adındakı «şimali» sözü terminoloji baxımdan deyil, dilçilik baxımından işlənmişdir. «Şimali» sözü səth mənasında da işlənir. Şərqlərdə əlyazma şəklində geniş yayılmış bu əsərin müəllifi haqqında mənbələrdə məlumat təsadüf edilmir. Əsər Yaxın və Orta Şərqlərdə, o cümlədən Azərbaycandakı məktəb-mədrəsələrin bir çoxunda da tədris edilmişdir. Əsər müqəddimə, 15 fəsil və nəticədən ibarətdir. Bu bölmələrdə yüksəkliyin müəyyən edilməsi, Günəş və ulduzlar, şərqlər və qərbin müəyyənləşdirilməsi, astronomik hadisələr, qible, şəhərlər və dağlar arası məsafələr və s. haqqında bəhs olunur.

Ağ, sayə Rusiya kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, yarımşərtlövhələr və fəsillərin adları qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər, ara-sıra qoyulmuş işarələr qırmızı mürəkkəblədir. H.1292 (=1875)-ci ildə Hacı İbrahim əfəndi mədrəsəsində İsrəfil xələfi Molla Məhəmməd Bədayi tərəfindən köçürülmüşdür. Sətirlər arasında, haşiyələrdə və sonda mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar vardır.

«Üsturlabi-şimali» əsərinin əlyazmasından sonra yenə astronomiyaya aid adı göstərilməmiş bir əsərin yeddi vərəqlik əlyazması da verilmişdir. Bu əlyazması yenə birinci

əsərin katibi İsrafil tərəfindən Nuxada, Əbdülqəni əfəndi mədrəsəsində Hacı Abdulla əfəndi yanında köçürülmüşdür. Tarixi h.1294 (=1877)-cü ildir. Bu əlyazmanın sonuncu vərəqi firuzəyi rəngdədir. Vərəqlər pərakəndədir. Bu əlyazma üzərində və haşiyələrdə mətnlə əlaqədar şərhlər vardır. Bunlar, bir-ikisi azərbaycanca olan xırda qeydləri çıxmaq şərtilə, qalanları ərəb dilindədir. Cildi yoxdur (ölçüsü: 16,5x22 sm., həcmi: 20 vərəq). Cild əvəzi əlavə edilmiş vərəqdə əsərin adı, əlyazmanın tarixi yazılmışdır.

[فارسجا – اذربيجانجا لغت]

Lüğətin müəllifi və əsərin adı əlyazmada göstərilməmişdir. Lüğətdə əlifba qaydasına da riayət edilməmişdir. Əsas hissəyə keçməzdən əvvəl iki səhifəlik yazıda «Ad» sözünün mənası və Allahın adları, eləcə də Allah-təalanın adları ilə bağlı «asiman», «Ərş», «parlaqlıq», «ulduz» və başqa bu kimi sözlərin mənası verilmişdir. Əsas hissə isə «Bəxtu», yəni ildirəm sözü ilə başlanır.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə nəstəliq xətt ilə, qara mürəkkəblə yazılmışdır. Şərq üsulu ilə – paygiriylə vərəqləndirilmişdir (ölçüsü: 13x22 sm., həcmi: 41 vərəq). Cildin şirazəsində abidənin Dəmirçizadə kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi ağ vərəqdə, yazı makinasında yazılıb yapışdırılmışdır. Cildin üzərində isə «Lüğəti-farsi-azəri» sözləri kolleksionerin xətt ilə yazılmışdır.

Lüğət Poylu sakini Hacı Abdullazadə Hacı Mustafa oğlu tərəfindən Poyluda, Eldar məhəlləsində Əhməd əfəndi Molla Şaban oğlu xidmətində h.1284 (=1867)-cü ildə köçürülmüşdür. Əlyazmasının 1a, 41a, 41b vərəqlərində çoxlu müxtəlif şer parçaları, katib qeydləri, bayatılar və başqa xırda yazılar vardır. Katib qeydləri içərisində bu vaxta qədər rast olunmayanlara da təsadüf edilir. Aşağıdakılar buna misal ola bilər:

Aşiqəm yüz il belə,
Xəttat ol yüz il belə.
Xətt baqi, ömür fani,
Yaz qalsun yüz il belə¹⁸⁶.

Ya ilahi, bəndə heç ac olmasın,
Ac olub namərdə möhtac olmasın.
Bikərəmlər görməsin dövlət üzün,
Bədnəzərlər sahibi-tac olmasın...¹⁸⁷

¹⁸⁶ Bax: vər.41a.

¹⁸⁷ Bax: vər.1a.

فوائد الضيائه
(ərəb dilində)

Cami Əbdürrəhman

جامی عبد الرحمن

Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, 40-a yaxın əsərin müəllifi olan Nurəddin Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) ərəbcə yazdığı əsərləri içərisində «Fəvaidüz-Ziayyə» öz dəyərinə görə həm də kütləviliyi ilə seçilir. XIII yüzilliyin tanınmış dilşünas alimi İbn Hacibin «Fəvaidü-vafiyə bi həlli-müşkilatül-kafiyə» adlı, ərəb qrammatikasına aid əsərinə yazmış bir növ şərh formasında cavab olan bu əsəri Cami, qardaşı oğlu Ziyaəddinə həsr etmiş, onun adı ilə adlandırmışdır.

İbn Hacibin əsəri kimi, bəlkə də daha artıq şəkildə Şərqdə yayılan «Fəvaidüz-Ziayyə» Azərbaycanın bütün məktəbmədrəsələrində uzun müddət bir dərslik kimi, ərəb qrammatikasını öyrənmək üçün istifadə edilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasından gələn bu əlyazması qədim nüsxələrdəndir. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonunda əlyazmanın h.1009 (=1600)-cu ilə Məhəmməd ibn Əhməd tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun Azərbaycan ərazisində köçürüldüyü

ehtimal olunur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar və seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də bir çox sətirlərin altında əsərə aid izahlar vardır. Bunlar, içərisində nadir halda azərbaycanca qeydlər olsa da, əsasən ərəb dilindədir. Bəzi vərəqlərin yuxarı hissəsində Azərbaycan dilində, əsas mətnə nisbətən iri hərflərlə, lirik şerlərdən misra və beytlər verilmişdir. Sonda bir neçə katib qeydi vardır. Bunlar fars və Azərbaycan dillərindədir. Əsas mətnin xətti ilə verilmiş azərbaycanca katib qeydləri, eləcə də bəzi vərəqlərdə eyni dildə olan başqa qeydlər abidənin Azərbaycan ərazisində köçürülməsi ehtimalını doğruldur.

Əlyazmanın cildi boz kartondandır, bərpa edilmişsə də, yenidən bərpaya ehtiyacı vardır (ölçüsü: 15x20., həcmi: 155 vərəq). Əsərin adı, müəllifin adı, eləcə də Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasında tutduğu sıra nömrəsi ağ vərəqə yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır.

B-7631/11293

337. Fəthül-Bari fi şərühül-Buxari

فتح الباری فی شرح البخاری
(ərəb dilində)

İbn Həcər Hatəmi əl-Əsqilani

ابن حجر حاتمى العقلانى

Şərqi məşhur islamşünas alimlərindən olan İbn Həcər müxtəlif mənbələrin verdiyi bəzi məlumatlara əsasən, XV yüzilliyin sonu, XVI yüzilliyin birinci yarısında yaşadığını böyük ehtimalla söyləmək imkanı verir. «Tərcümeyi-şəmail ən-nəbəvi» əsərini Seyid Əli əl-Həmədani xanəqahında h.988 (=1580)-ci ili tamamlayan Hacı Məhəmməd Kəşmiri İbn Həcərin tələbələrindən olduğunu və bu risalə Şeyx İbn Həcərin söylədiklərinin müxtəsəri olduğu da mənbələrdə göstərilmişdir.

«Fəthül-Bari fi şərhu-Buxari» iri həcmli bir neçə cüzdən (kitabçadan – T.N.), dini məzmunlu əsərin şərhindən ibarətdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, xırda və yarımşərlövhələr, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Sondan naqisdir. Birinci cüzün sonunda əlyazmasının h.1061 (=1650)-ci ildə Abdulla ibn Əhməd tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Əlyazmanın vərəqləri pərakəndədir. Şərq üsulu ilə – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Cüzlər arasında boş ağ vərəqlər buraxılmışdır. Cildi kartondandır, qovluqludur (ölçüsü: 14,5x21 sm., həcmi: 177 vərəq). Mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

3b, 5a, 23a və 47b vərəqlərində Dəmirçizadəyə məxsus

daha bir kitabxana möhürü şamp formasında aşkar edilmişdir. Şampın üzərində «Ə.M.Dəmirçizadə» sözləri vardır. Müxtəlif vərəqlərdə və cildin üzərində Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmış, 23b vərəqində yazısı çətin oxunan, h.1177 (=1763)-ci il tarixli Əbdülqədir adına yumurtavari möhür vardır.

خلاصة الحسابه
(ərəb dilində)

Bəhaəddin Amili

بهاء الدين العاملى

Bəhaəddin Məhəmməd ibn Hüseyin ibn Əbdüssəməd Amili XVI yüzilliyin məşhur alim və şairlərindən olmuşdur. Azərbaycanda əsərləri əlyazma şəklində çox yayılmış bu alim h.953 (=1547)-cü ildə Bəlbəkdə anadan olmuş və kiçik ikən ailəsi ilə birlikdə İraqa köçmüşdür. Orada təhsil almış və təhsilini tamamladıqdan sonra 30 ilə yaxın səyahət etmiş, nəhayət İsfahanda məskunlaşmışdır.

I Şah Abbas dövründə böyük şöhrət qazanmış, şeyxül-islam dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir. Hicri 1040 (=1630)-cı ildə vəfat etmişdir.

Amilinin yaradıcılığı zəngin olmuşdur. İki dildə – fars və ərəb dillərində yazıb-yaratmış, onun fars dilində şiəliyə aid «Camiül-Abbasi» adlı traktatı, «Kəşkül» adlı məcmuəsi, «Nanü halva» və «Şirü şəkər» məsnəviləri, «Divan»ı, ərəbcə riyaziyyata, nücuma, musiqiyə aid risalələri, Fatihe surəsinin təfsiri və başqa əsərləri Şərqdə geniş yayılmışdır. Şerlərini «Bəhai» təxəllüsü ilə yazmışdır. Həmin əsərlərdən biri də riyaziyyata aid «Xülasətül-hesab»dır.

Dəmirçizadə kolleksiyasından gələn, təsviri aşağıda verilən əlyazması ərəbcə yazılmış üç əsəri əhatə edir. Bunlardan birincisi «Xülasətül-hesab»dır. Əlyazma üzərində çoxlu şərhlər aparılmış, haşiyələrində çoxlu həndəsi cədvəllər verilmişdir. Tam olsa da, sonluğu yoxdur.

2. Mahmud ibn Məhəmməd Ciğmininin «Kitab fi bəyani-heyəti-bəsaiti-əcsamül-aləm» adlı nücumə aid yazdığı əsərə «Müləxxəs fi heyət» adlı şərhdir. Əlyazmanın 11b-151b vərəqlərini əhatə edir. Tamdır, sonluqda katibin Məhəmməd ibn Əhməd olduğu göstərilmişdir. Bu əsərin də sətiraltı və vərəqlərin haşiyələrində şərhləri, nücumə aid cədvəllər verilmişdir.

3. Əsirəddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinə Həsən Kati tərəfindən yazılmış şərhə haşiyədir. Əsər bu əlyazmada sondan naqisdir. Xətti, cildə daxil edilmiş birinci əsərin – «Xülasətül-hesab»ın xəttinə çox yaxındır. Ehtimal ki, eyni katib tərəfindən köçürülmüşdür. Bu əsərin də haşiyələrində mətnlə əlaqədar yazılar vardır.

Ağ, saya vərəqlərə birinci və üçüncü əsər təliq, ikinci əsər isə nəstəliq xətt ilə, mətni qara, yarımşərlövhələr isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildsizdir (ölçüsü: 16x20 sm., həcmi: 193 vərəq). Cild əvəzinə üzərinə kağız çəkilmiş və Dəmirçizadənin imza-möhürü basılmışdır. İmza-möhürü 8a və 27a vərəqlərində də vardır. 27a vərəqinə kolleksionerin kitabxana möhürü də vurulmuşdur.

Əlyazmasına daxil olan üç əsərin ikisi – birinci və üçüncünün vərəqləri daha köhnədir. Çox ehtimal ki, bu əsərlər başqa-başqa vaxtlarda köçürülmüş və sonradan birləşdirilmişdir. Xətlərinin müxtəlifliyi də bu ehtimalı bir qədər doğruldur. Cildinin bərpaya ehtiyacı vardır. Əlyazmanın müxtəlif vərəqlərinə, xüsusən iki əvvəlki əsər yerləşən vərəqlərin aralarına əsərə aid kiçik həcmli vərəqlərdə qeydlər əlavə edilmişdir.

B-7726/11388 339. Haşiyə «Şərhil-qəvaidi əqaidil-islam»

حاشيه شرح قواعد عقائد الاسلام
(ərəb dilində)

Şəmsəddin Xəyali

شمس الدين خيالى

XIV yüzilliyin tanınmış alimi Ömər Nəsəfinin «Qəvaidü əqaidül-islam» əsərinə Sədəddin Təftazani tərəfindən edilmiş şərhe haşiyə olan əsərin həmin əlyazmasının əvvəlində mətnin katibinin xəttilə aşağıdakı şəkildə yazı verilmişdir:

(Tərcüməsi: Mətnin sahibi Ömər Nəsəfi)

و شارح مولانا سعد الدين التفتازانى

(Tərcüməsi: Və şareh Mövlana Sədəddin Təftazani)

و حاشیه مولانا شمس الدين المشهور بخيالى

(Tərcüməsi: Haşiyə, Xəyali ilə məşhur Mövlana ¹⁸⁸ Şəmsəddin)

Əlyazmanın əvvəlində – 2b-7b vərəqlərində Ömər Nəsəfinin «Qəvidü əqaidül-islam» əsəri, sonra isə həmin haşiyə verilmişdir.

Adından da göründüyü kimi, İslam şəriətinə aid bu əsər Şərqdə geniş yayılmışdır.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözləri qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildə daxil edilən bütün yazılar h.1256 (=1840)-cı ildə Məhəmməd ibn Molla Abdullah tərəfindən köçürülmüşdür. Haşiyənin sonluğunda əlyazmanın bəzən Bütta Qumuqi tərəfindən köçürüldüyü də göstərilir. Cildsizdir (ölçüsü: 17,5x22,5 sm., həcmi: 136 vərəq). Əlyazmanın

¹⁸⁸ Mühəşiyə adətən kitab haşiyələrində olan qeydlərə deyilsə də, burada bu söz elə haşiyə mənasında işlənmişdir.

haşiyələrində mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar verilmişdir. Bunlardan əlavə 1a və 8a vərəqlərində mətnlə əlaqəsi olmayan yazılar, maddeyi-tarixlər də vardır.

B-7689/11351 340. Haşiyətül-əla şərhlül-əqaidül Ömər ən-Nəsəfi

(Ömər Nəsəfinin «Əqaid» əsərinin şərhinə haşiyə)

حاشيه على شرح العقائد العمر الد
(ərəb dilində)

Əhməd ibn Musa Xəyali

احمد ابن موسى خيالى

XII yüzilliyin məşhur ilahiyyatçı alimlərindən olan Nəsəfi Əbu Həfs Ömər ibn Məhəmməd bir çox dini və tarixi məzmunlu əsərlərin müəllifidir. Onun «Əqaid» adlı dini mövzuda yazdığı əsərinə Yaxın və Orta Şərqdə bir sıra şərhlər, bu şərhlərə isə haşiyələr yazılmışdır. Həmin şərhlərə haşiyə yazanlardan biri də Xəyali təxəllüslü Əhməd ibn Musa olmuşdur. Xəyali Əhməd ibn Musa haqqında geniş məlumat olmasa da, mənbələrdə onun XV yüzillikdə yaşadığı və h.880 (=1475)-ci ildə vəfat etdiyi aşkarlanır. Xəyalinin öz dövrünün tanınmış şəxslərindən olduğunu İbn

Mövlana Şücaninin əlyazmanın titul səhifəsində yazılan aşağıdakı misraları da təsdiqləyir. Bunlar üç fərddən ibarətdir:

Xəyalinin xəyalını xəyal etməz müxəyyəllər¹⁸⁹,
Xəyal ola, xəyal etsə xəyalını.
Xəyalinin xəyalını xəyal etdüm, xəyal imiş,
Xəyalə gəlməyən şeylər yazıldı gül xəyalilə.

Xəyalinin xəyalını müxəyyəllər xəyal etməz,
Xəyali, öz xəyalını xəyalında xəyal etməz.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə mətni qara, şərhlərdə gedən «qalə hu» (o dedi) kimi sözlər qırmızı mürekkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Haşiyələrdə və sətirlər altında bir çox şərhərə rast gəlmək olur. Elə əsərin yazıldığı dildə – ərəb dilində olan bu şərhərə əsərin əvvəllərində daha çox təsadüf edilir. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın h.1291 (=1874)-ci ildə Şamil ibn Molla Seyid Əli İlisuyi tərəfindən «Haşiyətül-Xəyali»yənin tamamlandığı göstərilmişdir. Beləliklə, əsərin göstərilən adla da adlandırıldığı aydınlaşır.

Əlyazma Şərq üsulu ilə – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Cildsizdir (ölçüsü: 17x22 sm., həcmi: 87 vərəq). Titul vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin kitabxana və imza möhürü, 37a

¹⁸⁹ Müxəyyəllər – özünü öyənələr deməkdir.

vərəqinə onun yalnız imza, 49a vərəqinə isə kitabxana möhürü basılmışdır.

**B-7694(I)/11356 341. Haşiyət əla şərüh-təsrifil-İzzi
ət-Təftazani**

حاشية على شرح التصريف العزى التفتازانى
(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Ömər əl-Hələbi

محمد ابن عمر الحلبي

Dilçiliyə aid bu əsər İbn Hilal ən-Nəhvi adı ilə məşhur Məhəmməd ibn Ömər əl-Hələbinin XIV yüzillikdə yaşamış Sədəddin Məsud ibn Ömər Təftazaninin özündən bir əsr qabaq yaşayıb-yaratmış dilşünas alim İzzəddin Əbdülvəhhab ibn İbrahim Zəncaninin «Təsrif» əsərinə yazdığı haşiyədən ibarətdir.

Əsərin bu əlyazması Mahmudinin eyni adlı əsərə yazdığı haşiyə ilə bir cildə tutulmuşdur. Hər iki əsər eyni xətlə köçürülsə də, ancaq birinci əlyazmanın sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın Hüseyin ibn Hacı Ruhullah tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir. Tarixi qeyd edilməmişdir.

Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən XVIII yüzillikdə köçürüldüyü ehtimal olunur.

Ağ, sayə vərəqlərə nəstəliq xəttlə mətni qara, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlər vardır. Cildi firuzəyi kartondandır, sonrakı illərin məhsuludur (ölçüsü: 15x19 sm, həcmi: 75 vərəq). Cildin üzərində Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 2a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7694 (II)/11356

342. Haşiyət əla şərhl-İzzi

fit-təsrif

حاشية على شرح العزى فى التصريف
(ərəb dilində)

Mahmudi

محمودى

Əsər Ömər Təftazani Zəncaninin «Təsrif» əsərinə yazdığı şərhlə haşiyədir.

Əlyazması Məhəmməd ibn Ömər əl-Hələbinin eyni adlı əsərə yazdığı haşiyə ilə bir cildlə yerləşir, eyni katib tərəfindən köçürülmüşdür.

Əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında bax: B-7694 (I), №341.

**B-7646/11308 343. Haşiyätü əla şərüh-risäləti
əzudiyyə fi adabül-bəhs**

حاشية على شرح الرسالة عضديه في آداب البحث
(ərəb dilində)

Mir Əbülfəth Məhəmməd Əbu Səid əl-Ərdəbili

مير ابو الفتح محمد ابو سعيد الاردبيلي

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, xüsusən münazirə janrına aid «Adabül-bəhs» əsərinə Şərq ədəbiyyatında çoxlu şərhlər yazılmışdır. Bu şərhlərdən biri də XIII yüzillikdə yaşayan Əzuəddinə məxsusdur. Bu şərh şərhçinin adı ilə «Şərhi-Əzudiyyə», eləcə də «Risaleyi Əzudiyyə», «Şərhül-adabül-bəhs» və başqa adlarla adlanır. Əlyazma Əzuəddinin şərhinə yazılmış haşiyədən ibarətdir.

Cildə yuxarıda haqqında danışılan əsərdən əlavə, XV yüzilliyin əvvəlində yaşamış Mir Seyid Şərifin Əlaəddin Əli ibn Məhəmməd Şahrudi Bistami Hərəvinin farsca yazdığı «Şərhü-Şəmsiyyə»sinə yazdığı ərəbcə şərhindən ibarətdir. Əgər birinci əsər əlyazmanın 1b-36b vərəqlərini əhatə edirsə, ikinci əsər əlyazmanın 37b-127b vərəqlərində yerləşir. Hər

iki əlyazmanın mükəmməl sonluğu vardır. Birinci əlyazmasının sonunda onun h.1075 (=1664), ikincisinin isə h.1074 (=1663)-cü illərdə köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Bundan əlavə, sonluqda əlyazmanın Mahmud ibn Nemətulla mədrəsəsində Şaban ibn Rəcəb tərəfindən köçürüldüyü də qeyd olunmuşdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözləri qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi boz kartondandır (ölçüsü: 14,5x20 sm., həcmi: 127 vərəq). Katibin xətti ilə fars dilində şer nümunələri də vardır. Misal üçün, vər.37a-da belə bir yazı var:

Dedim: canan, varımı gözün kimi gözəl gözlər,
Dedi: mən dəxi görmədim gözün kimi gözəl gözlər.

Elə həmin vərəqə və titul vərəqinə oxunaqlığını itirmiş iki kiçik yumurtavari möhür basılmışdır. Sonuncu vərəqdə iki katib qeydi vardır. Titul vərəqində isə kitabın Molla Qasım adlı şəxsə mənsub olması haqqında h.1197 (=1782)-ci il tarixli başqa bir xətlə qeyd vardır.

Əlyazmanın cildi çox ehtimal ki, orijinal olmayıb, sonrakı dövrün məhsuludur. Cildə olan əsərlərin köçürülmə tarixi də bu ehtimalı doğruldu. Belə ki, əvvəl köçürülən əsər əlyazmasında sonuncu yerdə verilmişdir. 2a vərəqində Ə.Dəmirçizadəyə məxsus imza və kitabxana möhürü

basılmışdır.

B-7716/11378 344. Haşiyətül əla şərhi-«Təlxisül-miftah»

حاشية على شرح تلخيص المفتاح
(ərəb dilində)

Şəhabəddin Əhməd ibn Qasım

شهاب الدين احمد بن قاسم

Ərəb dilinə aid «Təlxisül-miftah» əsərinin ən məşhur şərhi Sədəddin Təftazani tərəfindən edilmişdir. Üzərində «İbn Qasım» yazılan, aşağıda təsviri verilən əlyazma Təftazaninin şərhinə yazılmış haşiyədən ibarətdir. Müəllifi İbn Qasım adı ilə tanınmış XVI yüzilliyin ərəb alimlərindən Şəhabəddin Əhməd ibn Qasımdır (vəf. h.994 (=1585)-cü ildir).

Haşiyədə Seyid Şərif Cürçani, Nəsirəddin Tələvi, Seyid İsa Səfəvi və İbn Cəmalın şərhlərindən də istifadə edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, ara-sıra seçmə sözləri isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bir çox cümlə və sözlər altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Vərəqlər saralmış, bəziləri təbii rəngini tam itirmiş, sonuncular isə

cırılmışdır. Mükəmməl sonluğ u vardır. Sonluqda «İbn Qasım» adlı bu əsəri h.1185 (=1771)-ci ildə Məhəmməd ibn Cəmal əl-Əntala tərəfindən köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Cildi yoxdur, cild əvəzinə üzərinə ağ, qalın kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 17x21,5 sm., həcmi: 203 vərəq). Əlyazma əski üsulla – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir.

B-7734/11396

345. Haşiyətü əla şərhi-«Cəmül-cəvamə»

حاشية على شرح جمع الجوامه
(ərəb dilində)

Əli ibn Əhməd əl-Buxari əş-Şafei

على بن احمد البخارى الشافعى

Dini qanun-qaydalardan, ehkamlardan bəhs edən əsərin Ə.Dəmirçizadə kitabxanasından gələn bu əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Titul vərəqində əsərin və müəllifinin adı iri hərflərlə kalliqrafik xətlə yazılmışdır. Əlyazma əski üsulla –

paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Haşiyələrdə mətnə aid qeydlər vardır. Əvvəlinə və sonuna əlavə edilmiş vərəqlərdə də əsərə aid yazılar verilmişdir. Mükəmməl sonluğu vardır, sonluqda əlyazmanın Məhəmməd ibn Cam ibn Şeyx Məhəmməd ibn Seyid Məhəmməd ibn Molla İbrahim ibn Şeyx Mahmud tərəfindən h.1184 (=1770)-cü ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Cildi boz kartondandır, cildin şirazəsi güllü çit parçadandır (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 191 vərəq). Vərəqləri və cildi köhnəlmiş, biri digərindən qopmuşdur.

هياكل النور
(ərəb dilində)

Şəhabəddin Əbu Əli Əbu Həfz Ömər ibn Məhəmməd ibn
Əli əs-Sühraverdi

شهاب الدين ابو علي ابو حفظ عمر بن محمد بن علي السهروردي

Şəhabəddin Sühraverdi h.539 (=1145)-cu ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Zəncanda alandan sonra, Bağdada getmiş, müxtəlif vəzifələrdə işləmiş və Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demişdir. O, Sühraverdiyə adlı sufi təriqətinin əsasını qoymuşdur ki, bu da öz təkəkkür tərzinə görə Məhəmməd Qəzali ilə əlaqədardır.

Sufizmə aid bir sıra əsərlərin müəllifidir. Onlardan «əl-Əsma», «əl-Ərbəin», «Rəşfən nəsaiihül-imamiyyə vəl-kəşfül-fədaihül-yunaniyyə»¹⁹⁰ haqqında danışılan «Heyakilün-nur» və başqa əsərləri göstərmək olar.

«Heyakilün-nur» əsərinin bu əlyazması «Kifayətül-ülum», «Əqaidül-xəmseyin» adlı əsərin əlyazması ilə bir yerdə verilmiş və 14b-20a vərəqlərini əhatə edir. Eyni katib tərəfindən eyni ildə köçürülmüşdür¹⁹¹.

¹⁹⁰ Bu əsər h.773 (=1372)-cü ildə «Müəllimü Yəzdi» adı ilə məşhur Müinəddin ibn Cəmaləddin Meybudi Yəzdi tərəfindən ərəbcədən fars dilinə tərcümə edilmişdir.

¹⁹¹ Bütün paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında bax: B-7682/2.

حديقة السعداء

(Azərbaycan dilində)

Məhəmməd Füzuli¹⁹²

محمد فضولى

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ən dəyərli nümunəsi olan «Hədiqətüs-süəda» (Xoşbəxtlər bağçası) Füzulinin ən iri həcmli əsəridir. Əsər, Peyğəmbərlərin, imamların həyatından, Kərbəlada baş vermiş hadisədən bəhs edir.

«Hədiqətüs-süəda» bir neçə dəfə ərəb əlifbası ilə müxtəlif Şərq ölkələrində, kiril əlifbası ilə Bakıda ilk dəfə «Gənclik» nəşriyyatında 1993-cü ildə çap edilmişdir (Tərtibçilər: Ə.Səfərli, M.Nağısoylu, N.Göyüşov).

Füzulinin dini görüşlərini əks etdirən «Hədiqətüs-süəda» Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» (Şəhidlər bağçası) əsərinə cavab yazılmışdır. Vaiz Kaşifidən fərqli olaraq, Azərbaycan şairinin öz əsərini «Hədiqətüs-süəda» adlandırması təsadüfi deyil. Bu, şairin Kərbəla hadisəsinə

¹⁹² Müəllif haqqında bax: №132.

münasibətindən, din, məzhəb yolunda şəhid olanları xoşxəxt sanmasından irəli gəlmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Mətn hər vərəqdə qırmızı xətlə çərçivəyə alınmış və hər bir cümlədən sonra eyni rəngli nöqtə qoyulmuşdur. Katibi İbrahim ibn Həsən əl-Fəlbəvi, tarixi h.1009 (=1600)-cu ildir. Cildi qəhvəyi meşindən olsa da, üzərinə ağ kağız yapışdırılmışdır. Qovluqludur (ölçüsü: 11,5x19 sm., həcmi: 257 vərəq). Əski əlifba ilə əsərin adı və köçürüldüyü tarix əl ilə yazılmış, eləcə də əlyazmanın Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi yazı makinasında çap edilib, hər biri ayrı-ayrı kağızlarda cildinin şirazəsinə yapışdırılmışdır. Əlyazmanın sonunda fars dilində aşağıdakı bir beytlik katib qeydi vardır:

Ğariqi rəhməti eyzəd kəsi bad,
Ke katib ra bilhəmd konəd yad.

(Tərcüməsi: Katibi təriflə yad edən kəs, Allahın rəhmətinə qərq olsun).

Vərəqlər əski rəqəmlə nömrələnmişsə də, çox ehtimal bu bir qədər sonrakı tarixlərdə edilmişdir. Çünki mətnin hər səhifəsinin sonunda çərçivə daxilində köçürmə sözləri verilmişdir. Bunları ancaq mətni oxuyan görə bilər. Bu şəkildə səhifələnməyə ancaq həmin əlyazmada təsadüf olundu. Adətən Şərq üsulu ilə vərəqlənmə səhifənin axırında

mətnədən kənarda yazılır. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar ara-sıra yazılara rast gəlmək olur. Titul vərəqindəki yazılar əlyazmanın h.1220 (=1805)-ci ildə Seyid İbrahim ibn Molla Sadıq, 1255 (=1839)-ci ildə Seyid Əhməd, eləcə də Mustafa ibn Hacı Qafar adlı şəxslərin ixtiyarında olduğu aşkarlayır.

Abidənin 4a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır.

Əlyazma mətnin dolğunluğu və abidənin tarixilik baxımından qədimliyi əsərin tədqiqi üçün tutarlı qaynaqlardandır. Belə ki, əlyazması Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan «Hədiqətüs-süəda» nüsxələri içərisində qədimlik baxımından dördüncü yeri tutur.

B-7733/11395

348. [Hədislər]

حدیث لر

(fars dilində)

Mənsur şəkildə olan bu hədis mənzum şəkildə yazılan bir çox hədislər kimi, misal üçün, bəzi «Qırx hədis»lər kimi, əvvəl ərəb dilində Qurani-Kərimdən ayələr, yaxud Peyğəmbərimiz Məhəmməd Rəsulullahın kəlamları, ondan sonra isə hədisin mətni fars dilində geniş verilir.

İnsanın mənəvi cəhətdən paklaşması, xüsusən nəfsin qorunması, saflaşması, haqqa, ədalətə inam və s.

xüsusiyyətlər təbliğ edilən bu əsərin müəllifi və əsərin adı hələlik məlum deyildir.

Ağ, firuzəyi, mavi, çəhrayı rəngli saya və cizgili vərəqlərə şikəstə-nəstəliq xəttilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Ərəbcə verilən hissələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Sonluğu olmadığından katibi, köçürülən yeri və köçürülmə tarixi məlum deyil. Yazı üslubuna və kağızına əsasən XIX yüzilliyin birinci yarısında köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. 1a vərəqində başqa xətlə iman haqqında fars dilində bir vərəqdən bir qədər az həcmdə yazı verilmişdir. Cildi tünd qəhvəyi rəngdədir, həndəsi cizgili meşindəndir (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 84 vərəq).

B-7696/11356

349. Həll məaqidül-qəvaid

حل معاهد القواعد

(ərəb dilində)

Əbussəna Əhməd ibn Məhəmməd əz-Zili əs-Sivasi əş-Şəmsi

ابو الثنا احمد بن محمد الزيلي السواسي الشمسي

XVI yüzilliyin tanınmış ilahiyyatçı və dilçi alimlərindən olan

Əbussəna, Sivas vilayətinin Tovqat şəhərinin Zili rayonunda anadan olmuş və «Zili» təxəllüsü götürmüşdür. Onun aşağıda təsviri verilən əsəri məşhur dilçi alim İbn Hüşam ən-Nəhvi Cəmaləddin ibn Məhəmməd ibn Abdulla Yusifin (1308-1360) «Erab ən-qəvoidül-erab» əsərinə yazdığı şərhdir.

«Erab ən qəvoidül-erab» əsərinə çoxlu şərhlər yazıldığı mənbələrdən məlumdur. Ancaq Əbussənanın özünün əsərin müqəddiməsində yazdığına əsasən bütün məsələlər həmin əsərlərdə öz şərhini tamamladığından, o məsələləri həll etməyi qarşıya məqsəd qoymuş və nəticədə «Həll məəqidül-qəvoidül» əsərini yazmışdır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar qırmızı mürekkəblə nəsx və nəstəliq xətlərin qarışığı ilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də sətirlərin altında mətnə aid çoxlu yazılar vardır. Titul səhifədə əsərin adı, müəllifin və şərhçinin adları kalliqrafik xətlə yazılmışdır. Mükəmməl sonluğu vardır, sonluqda əsərin h.1236 (=1820)-ci ildə Hacı Ömər adlı şəxs tərəfindən köçürüldüyü göstərilmişdir.

Əlyazma Şərq üsulu ilə – paygirlərlə vərəqləndirilmişdir. Cildi, üzərinə açıq qəhvəyi kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 12x22 sm., həcmi: 66 vərəq). Son altı vərəqdə qrammatikaya aid şərh üslubunda bir əlyazması vardır.

1a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü basılmışdır.

Kolleksionerin imza-möhürü əsərin arasında olan kiçik yazılı vərəqdə də vardır.

A-1216/10963

350. Cüng

جنگ

(fars və Azərbaycan dillərində)

Cüngə Seyid Əzim, Qasım bəy Zakir, Asi Abdulla bəy, Hacı İsmayıl, Hacı Zeynalabidin Axund, Məlali, Şuxi, Molla Əbdülkərim Mücrim, Xan qızı Qarabaği, Baqi əfəndi və başqa şairlərin şerlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Cüngün ən yaxşı xüsusiyyətlərindən biri onun müqəddimə ilə verilməsidir. Müqəddimədə cüngün tərtibçisi, eləcə də katibi Molla Əbdülkərim Mücrim olduğu və onun h.1295 (=1878)-ci ildə tərtib edildiyi göstərilmişdir. Əlyazmada əruzda yazılmış müxəmməs, qəzəl, rübai, eləcə də xalq şeri üslubunda yazılmış dördlüklərdən nümunələr vardır. Bəzi şerlərdə, misal üçün, Xan qızı Qarabaği kimi adı açıq göstərilməsə də, onun Natəvan şeri olduğu məzmunundan anlaşılır. Belə ki, «Ağlaram» rədifli qəzəl Qarabağlı şairə nə Ağabəyim, nə də onun bacısı Gövhər ağanın – xan qızlarının deyildir. Bu şeri Natəvan gənc oğlunun – Mir Abbasın vəfatı münasibətilə söyləmişdir. Sonra Sədi təxəllüslü şairin məcmuədə verilən şeri çox ehtimal ki, Sədi Qarabağiyə məxsusdur, nəinki Şeyx

Sədiyə. Çünki məcmuədəki şeirlərin əksəriyyəti XIX əsr, həm də Qarabağ şairlərinə məxsusdur. Məzmunun sadəliyi də bunu təsdiq edir.

Ağ və firuzəyi vərəqlərə az bir qismi nəstəliqlə, əksəriyyəti isə şikəstə xətt ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildsizdir, cild əvəzinə yapışdırılmış vərəqə başqa xətlə «Cüngi Molla Əbdülkərim» sözləri yazılmışdır (ölçüsü: 12x18 sm., həcmi: 34 vərəq). Orada əlyazmanın Dəmirçizadə kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi verilmiş, kolleksionerin imza-möhürü, 7a, 19b vərəqlərində də Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri vurulmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsrdə bəyazçılıq ənənələrinin davamı və inkişafı məsələlərinin öyrənilməsi üçün abidə səhih qaynaqlardandır.

B-7650/11312

351. Cüng

جنگ

(Azərbaycan və fars dillərində)

Cüngə dünyəvi şeirlər daxil edilsə də, quruluşu bəyaz şəklindədir. Cüngdə qəzəl, rübai, mürəbbe, müxtəlif fərdlər, bayatılar, «Koroğlu»dan parçalar və başqa şeirlər daxildir. Burada əruzda yazılan şeirlər xalq şeri üslubunda yazılanlara nisbətən azlıq təşkil edir. Əruzda yazılan şeirlər əsasən

Füzulinin xalq arasında geniş yayılmış «Gecələr», «Yetmişəm», «Ləziz», «Üçündür» və «Eyləyən» rədifli qəzəlləridir. Xalq şeri üslubunda olanlar isə Vaqif, Xəstə Qasım, Məhəmməd, Şeyda və başqa bu kimi şairlərin əsərləridir.

Əlyazmada şer nümunələrindən əlavə müxtəlif siyahilər, ticarət qeydləri, təvəllüd tarixləri də daxil edilmişdir.

Ağ, saya Rusiya kağızına qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Katibi, köçürüldüyü tarix və yeri göstərilməsə də, XVIII yüzilliyin sonu və XIX yüzillikdə bir neçə il ərzində cib dəftəri kimi yazılar qələmə alınmışdır. Təvəllüd tarixləri h.1190 (=1776), 1212 (=1797), 1229 (=1813), 1232 (=1816), 1236 (=1820), 1240 (=1824), 1244 (=1828), 1251 (=1835), 1253 (=1837), 1254 (=1838), 1260 (=1844), 1274 (=1857), 1288 (=1871), 1298 (=1880)-ci illərdir. Bunlar, eləcə də cüngün vərəqlərinə basılmış müxtəlif möhürlər əlyazmanın zaman-zaman bir neçə şəxsin ixtiyarında olduğunu ehtimalla söyləmək imkanı verir. Eyni rəng mürəkkəblə yazılsa da, ara-sıra cüngə başqa xətlə olan bəzi xırda yazılar da bu ehtimalı müəyyən qədər doğruldu. Cildi, üzərinə güllü kağız çəkilmiş nazik kartondandır (ölçüsü: 13x22 sm., həcmi: 46 vərəq). Əlyazma arasına qoyulmuş ağ vərəqdə, eləcə də 18a, 31a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü basılmışdır. Cildin üst tərəfinə kolleksionerin kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi yazı makinasında, ağ, kiçik kağıza yazılıb yapışdırılmışdır.

Bu cüngün təsviri «Əlyazmalar kataloqu»nun cünglərdən ibarət kataloquna daxil edilmişdir.

Əlyazmada verilən bayatılar, xalq ədəbiyyatı üslubunda olan şeirlər ədəbiyyat tarixində XVIII-XIX yüzillikdə Vaqif ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığını, ümumiyyətlə xalq ədəbiyyatı üslubunda yazılan əsərlərin tədqiqi üçün əhəmiyyətlidir.

B-7661/11323

352. Cüng

جنگ

(Azərbaycan dilində)

Cüngə daxil olan şeirlərdən bir-iki beyti fars dilindədir. Əlyazma iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə ancaq Hamid təxəllüslü şairin şeirləri daxildir. Bu, beş vərəqdən bir qədər artıq həcmdədir. İkinci hissə isə nisbətən xırda hərflərlə yazılmış müxtəlif şeirlər və xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarətdir. Belə ki, ikinci hissədə Saleh, Kərəm, Qasım və başqa şairlərin şeirləri, eləcə də müxtəlif bayatılar, müxəmməslər və s. daxildir.

Hamidin əsərləri xüsusi diqqətlə köçürülmüş və ona mükəmməl sonluq verilmişdir. Sonluqda şeirlərin Mustafa ibn Əli əfəndi əl-Bədayi tərəfindən Səməd əfəndi xidmətində – mədrəsəsində h.1264 (=1848)-cü ildə köçürüldüyü

616

göstərilmişdir. Hamidin şerlərinin mədrəsədə köçürüldüyü göstəridiyi üçün Azərbaycan mədrəsələrində tədris edilən şerlərin kimə məxsus olduğu maraqlı oyandı. Mənbələrə əsasən aşkarlandı ki, tarixdə Hamid təxəllüslü bir neçə şair, alim, ictimai xadim yaşayıb-yaratmışdır. Lakin bunların içərisində üç türk şairi nəzəri cəlb etdi.

1. XVII yüzillikdə yaşamış Hamid əfəndi.

2. Hicri 1248 (=1832)-ci ildə 80 yaşında vəfat etmiş Hamid əfəndi.

3. Hicri 1258 (=1842)-ci ildə vəfat etmiş Hamid əfəndi.

Bunların üçünün də şer divanı olmuşdur. Bu şairlər türkiyəli olsalar da, əlyazmada şerlər təmiz azərbaycanca verilmişdir. Hamid təxəllüsü ilə verilmiş həmin şerlər ehtimal ki, ya göstərilən üç şairdən birinin, yaxud da bizə naməlum eyni təxəllüslə yazan hansısa bir azərbaycanlı şairin qələminə məxsusdur¹⁹³.

Ağ, saya Rusiya kağız fabriki istehsalı olan vərəqlərə qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Əlyazmanın ikinci hissəsi birinciyə nisbətən qatışıq yazılmışdır. 1a vərəqində nəslrlə bir ziyarətə əlaqədar rəvayət söylənilir. Birinci hissənin sonunda bir neçə məlum məzmunlu katib qeydləri verilmişdir. Əlyazma cildsizdir, cild əvəzinə yapışdırılmış saya, açıq qəhvəyi vərəqdə abidənin Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi

¹⁹³ Bunların əsərləri Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmadığından, onları müqayisə edib dəqiq fikir söyləmək mümkün olmadı.

göstərilmişdir. 4b vərəqində üzərində «Ya Məhəmməd Mustafa, qıl səfa... 1264» (=1848) yazısı olan yumurtavari eyni möhür dörd yerə basılmışdır. Çox ehtimal, bu möhür elə katibin şəxsi möhürüdür.

Sonuncu, sonradan əlavə edilmiş vərəqdə mətnlə əlaqəsi olmayan müxtəlif qeydlər vardır.

B-7706/11368

353. Şərhi-«Bustan»i-Sədi

شرح بوستان سعدی
(türk dilində)

Şəmi əfəndi

شعمی افندی

XVI yüzilliyin şairlərindən olmuş Şəmi əfəndi yaradıcılığının əksər hissəsini klassik şairlərin şerlərinin tərcümə və şərhinə həsr etmişdir. Şəmi ərəb və fars ədəbiyyatını dərinləndən bilmiş, fars ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrinin şərhini vermişdir. O, Sədi Şirazinin «Gülüstan»ından əlavə onun «Bustan»ını, Fəridəddin Əttarın «Məntiqüt-teyri»ni, Hafiz Şirazinin «Divan»ını, Caminin «Sübəhül-əbrar»ını da böyük məharətlə şərh etmişdir. Rumi, Sədi, Hafiz əsərlərinin bir çox şərhçiləri olsa da, onlar içərisində Sudi, Süruri və eləcə də, Şəmi

şərhləri seçilmişdir. Ədəb-bədii yaradıcılıqla yanaşı, Şəmi ictimai-siyasi işlərdə də çalışmış və dövrünün sultanları tərəfindən hörmətlə qarşılanmış, yüksək vəzifələrdə çalışmışdır. Şəmi h.987 (=1579)-ci ildə vəfat etmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr və başlanğıc sözləri qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Bu cümlələrin əksəriyyəti «Bustan»dan alınan farsca ifadələrdir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqədar çoxlu yazılar vardır. Bunlar əsas mətnə nisbətən xırda hərflərlə yazılmışdır. Mükəmməl sonluğu vardır, sonluqda əlyazmanın Əbdülkərim ibn Molla Hüseyn Haputlu tərəfindən h.1082 (=1671)-ci ildə köçürüldüyü göstərilmişdir. Cildi qara meşindən olmuş, bərpa edilərkən üzərinə yaşıl rəngdə vərəq yapışdırılmışdır (ölçüsü: 15x20 sm., həcmi: 393 vərəq). Əlyazmanın və müəllifin adları ağ vərəqə yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır. 8a və 54a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü, 21a vərəqinə isə kolleksionerin həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır. Bunlardan əlavə 1b vərəqinə üzərində «Əbdəhü Mustafa, 1216» (Onun (Allahın) qulu Mustafa, 1216) yazısı olan möhür, sonuncu bərpa zamanı əlavə edilmiş ağ vərəqə isə oxunaqlığını itirmiş daha üç möhür basılmışdır. Həmin üç möhürdən yalnız birinin üzərində olan Məhəmməd sözünü oxumaq mümkündür.

Sonunda əlyazmanın tamamlanması və Allah-təalaya

şükür məzmunlu katib qeydi vardır.

Abidənin birinci vərəqində ərəbcə olan qeyd əlyazmanın köçürüldüyü dövrə aiddirsə də, sonunda əlavə edilmiş ağ vərəqdə eyni dildə və başqa xətlə edilmiş, h.1265 (=1848)-ci il tarixli qeydin mətnlə əlaqəsi yoxdur.

Əlyazmasının tamlığı, onun Şəminin vəfatından təxminən yüz il sonra köçürüldüyünü, eləcə də Haputda Əbdülkərim ibn Molla Hüseyin kimi şəxsiyyətlərin fəaliyyət göstərməsi, maarif və mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Çox ehtimal ki, Əbdülkərim, atası Molla Hüseyin kimi mədrəsə müdərrişlərindən olmuşdur. Belə ki, Sədinin «Gülüstan»ı kimi «Bustan»ı da Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində tədris proqramına əsas vəsaitlərdən biri kimi daxil edilirdi.

شرح ديوان حافظ
(türk dilində)

Sudi

سودی

Sudi XVI yüzilliyin tanınmış osmanlı alim və şərhçilərindən olmuşdur. Əslən Busnəlidir. Fars və ərəb dilini mükəmməl bilən Sudi Süruri və Şəmi kimi yaradıcılığının əsas hissəsini Sədi və Hafiz əsərlərinin şərhinə həsr etmişdir. Belə ki, Sədi Şirazinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərlərini böyük məhəretlə şərh etmişdir. Onun başqa şərhləri də vardır. İbn Hacibin «Fəvaidül-vafiyə bi həlli-müşkilatül-kafiyə» adlı ərəb dilinin qrammatikasına aid əsərini, Hafiz Şirazinin «Divan»ının aşağıda təsviri verilən şərhini və başqa şərhləri də hazırlamışdır.

Sudi h.1000 (=1591)-ci ildə vəfat etmişdir.

Əlyazmanın titul vərəqində yazılmış «Cildi-əvvəl» sözlərindən aydınlaşır ki, sondan naqis olan 391 vərəqlik həmin əsərin ikinci cildi də vardır. Cildin əvvəlində verilən lüğət də əvvəldən naqis olduğu aşkarlanır. Xırda hərflərlə yazılmış cəmi bir vərəqdən ibarət lüğət qəzəllərə əsasən tərtib edilmişdir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözləri qırmızı

mürəkkəblə gözəl nəstəliq xəttlə köçürülmüşdür. Katibinin ustad xəttat olmasına şübhə belə etmək olmaz. Bəzi cümlə və sözlərin altından çəkilmiş xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi ornamentli medalyonlu olan qəhvəyi meşindəndir. Bərpa olunmuş və şirazəsinin üzərinə çit parça çəkilmişdir. Əsərin adı kağıza yazılıb şirazəyə yapışdırılmışdır (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 391 vərəq). Qədim şərhəldəndir. Sonu olmasa da, paleoqrafik cəhətlərinə görə, təxminən XVI yüzilliyin sonu, XVII yüzilliyin əvvəllərində köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləmək olar.

Abidənin ən yaxşı cəhətlərində biri onun bir-çox səhifələrinin haşiyələrində Hafiz «Divan»ının Sudidən əlavə məşhur şərhçilərindən olan Süruri və Şəmi şərhlərində ifadələrin necə verildiyi göstərilməsidir. Bunlardan əlavə, vərəqlərin haşiyələrində mətnlə əlaqədar başqa yazılar da vardır. Əlyazmanın titul vərəqində aşağıdakı qeyd də maraqlıdır. Orada deyilir:

"این کتاب مستطاب سودی شرح حافظ شیرازی که در بلدهء ارفروم بقیمت پانزده
غروش و نیم خریده شره، سنه ۱۲۰۵ الحقیر عبد السلام"

(Tərcüməsi: Sudinin Hafiz Şirazinin şərhinin bu gözəl kitabı Ərzurum şəhərində 15 qruş yarımına alındı. 1205 (=1790)-ci il Həqir Əbdüssəlam).

Haqqında danışılan bu kitab sahibinin abidəyə iki növ şəxsi möhürü də basılmışdır. Bunlardan birinin üzərində «Əbdəhü əs-Səlam» (Onun (Allahın) qulu Səlam), digərinin isə

üzərində «Əbdəhü əl-Müznib Əbdüssəlam» (Onun (Allahın) qulu, günahkar Əbdüssəlam) sözləri yazılmışdır. Bunlardan əlavə, üzərində «Əbdəhü Əli» (Onun (Allahın) qulu Əli) sözləri yazılmış başqa möhürlər də vardır. Bütün bunlar abidənin dəyərini daha da artırır. Xüsusilə XVIII yüzillikdə Əbdüssəlam kimi kitabdarın fəaliyyəti, onun pulla alıb əlyazma toplaması, abidəyə yüksək qiymət verməsi çox maraqlıdır.

B-7711/11046

355. [Şərhi-əvamil]

شرح عوامل
(ərəb dilində)

Ərəb dilinin qrammatikasına aid bu əlyazması həmin mövzuda Azərbaycan dilində yazılmış bir əsərin əlyazması ilə bir cildədir. İkinci əlyazması sonndan naqisdir. Ümumiyyətlə, abidə mədrəsədə hazırlanmış hansısa bir məcmuədən ayrılmış bir hissəni xatırladır. Çünki əvvəlində də başqa bir əsərin son vərəqi qalmışdır. Bu əsər h.1120 (=1708)-ci ildə Hacı ibn Yəcub tərəfindən köçürülmüşdür.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir.

Əlyazma h.1139 (=1726)-cu ildə Molla Məhəmməd Xəlil

əfəndi mədrəsəsində Cəbrail vələdi Molla Aydın tərəfindən köçürülmüşdür. Cildi yoxdur (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 57 vərəq). Cild əvəzinə üzərinə ağ vərəq yapışdırılmışdır. Həmin vərəqdə əlyazmanın 1958-ci il may ayının 27-də Vartaşəndən Əbülfəth adlı şəxs tərəfindən gətirilməsi və 2a vərəqində kitabın Əbdürrəhim ibn Hacı Əbdüssələm əfəndi Padariyə məxsusluğu haqqında h.1336 (=1917)-cı il tarixli qeydləri, 39b vərəqində isə yumurtavari möhür vardır ki, bu da oxunaqlığını itirmişdir.

B-7627/11289

356. Şərhül-İzzi fit-təsrif

شرح العزى فى التصريف
(ərəb dilində)

Sədəddin Məsud ibn Ömər Təftazani¹⁹⁴

سعد الدين معسود بن عمر تفتازانى

Qrammatikaya aid bu əsərin Ə.Dəmirçizadə kolleksiyasından gələn əlyazması ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələrin altından çəkilmiş xətlər, sərlövhələr və seçmə

¹⁹⁴ Müəllif haqqında bax: fond 2, s.v.704, №4, 60, 61.
625

sözlər qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazmanın haşiyələrində ərəb dilində mətnə aid izahlar, sətiraltı şərhlər vardır. Cildi həndəsi cizgili qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 16x22 sm., həcmi: 145 vərəq). Əlyazmanın sonluğu olsa da, orada ancaq h.1167 (=1753)-ci ildə köçürüldüyü tarix, əsərin müəllifinin adı və katibin «Allahın, bizi elmlə qidalandır. Bizə yaxşı güzəran, ruzi və xoşbəxt ölüm ver» sözləri verilmişdir.

B-7676/11337

357. Şərhi-İnşayi-Molla Cami¹⁹⁵

شرح انشاء ملا جامی
(fars dilində)

Əbdürrəhman Caminin «Münşəat»ının ən çox qısaldılmış şəkli, bəzən də tam halında Azərbaycan məktəb-mədrəsələrində şagirdlərə inşa qaydalarını öyrətmək üçün tədris proqramına salınan əsərlərdən biri olmuşdur. «Münşəat»a Caminin müxtəlif rütbədə olan şəxslərə, eləcə də yaxın dostlarına göndərdiyi məktublardan, aldığı cavabların surətləri daxil edilmiş və epistolayar nəsrin yaxşı nümunəsi olduğundan geniş istifadə edilmişdir. Elə ona görə də, sonralar, xüsusilə XVIII-XIX yüzillikdə əsərin müxtəlif əlyazmaları yaranmışdır. Həmin əlyazmalarının bir çoxunda

¹⁹⁵ Əsərin müəllifi məlum deyildir.

azərbaycanca sətiraltı izahları da verilmişdir.

Haqqında aşağıda danışılan əlyazması Caminin «İnşa»sının şərhindən ibarətdir. Əsəri şərh edənin adı göstərilməsə də, əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərində, bəzən sözlərin altında verilən azərbaycanca onların tərcümələri¹⁹⁶, «İnşa» şərhinin Azərbaycanda azərbaycanlı tərəfindən köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləməyə imkan verir. Bu ehtimalı eyni xətlə üst vərəqinin kənarında Hüseyn ibn ustad Məhəmməd Nuxəvinin ibn Ustad Aydınzadə adı çəkilmiş h.1293 (=1876)-cü il tarixli qeyd də təsdiqləyir. Həmin illərdə Nuxada güclü məktəb-mədrəsələr, savadlı müdərrişlər çox olduğundan bu əlyazma da, çox ehtimal, mədrəsədə hazırlanmışdır. Lakin əsərin adı tələbə deyil, savadlı və istedadlı müdərriş tərəfindən şərh edildiyini böyük ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazması firuzəyi, saya vərəqlərə mətni qara, yarımbaşlıqlar və başlanğıc sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bir çox cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Bəzi sözlərin altında, eləcə də haşiyələrdə mətnə aid azərbaycanca, ərəbcə və farsca qeydlər vardır. Katibi, köçürüldüyü yer və tarixi haqqında abidədə heç bir məlumat olmasa da, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən onun Azərbaycanda XIX yüzillikdə hazırlandığı aydınlaşır. Cildsizdir, titul vərəqinin üzərinə firuzəyi kağız yapışdırılmış və əsərin adı yazılmış,

¹⁹⁶ Bunlar katibin öz xəttəlidir.

Ə.Dəmirçizadənin imza-möhürü vurulmuşdur (ölçüsü: 18x22,5 sm., həcmi: 67 vərəq). 9a vərəqində kolleksionerin imza və kitabxana möhürü basılmışdır. 1b vərəqində oxunuşu çətin olan iki yumurtavari möhür vardır.

B-7736/13398(I)

358. Şərhi-İsağoci

شرح ایساغوجی
(ərəb dilində)

Hüsaməddin Həsən Kati

حسام الدين حسن كاتى

Həsən Katinin orta yüzilliyin böyük alimi Əsirəddin Əbhərinin məntiqə aid «İsağoci» əsərinə yazdığı bu şərh Azərbaycanda əlyazma şəklində geniş yayılmışdır. Belə ki, məktəb-mədrəsələrin tədris proqramına daxil olduğundan, müdərrişlər və tələbələr tərəfindən istifadə edildiyindən üzü köçürülmüş və beləliklə də, bu əlyazma nüsxələrinin artmasına səbəb olmuşdur.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözlər isə həm qara, həm də müxtəlif rənglərlə yazılmışdır. Titul səhifəsində əsərin adı rəngli ornamentin daxilində yazılmışdır. Əsərin başlanğıcı da müxtəlif rənglərlə bəzədilmişdir. Əlyazmanın

sonluğu olsa da, orada əlyazmanın köçürüldüyü yer və tarix göstərilməmişdir. Yalnız katibi Həlcu ibn Məan əl-Kürdi olduğu və katibin əlyazmasını qardaşı Əskər ibn Məharac əl-Ülvi üçün yazdığı göstərilmişdir.

Tarixi olmasa da, paleoqrafik xüsusiyyətlərindən XIX yüzillikdə köçürüldüyü aydınlaşır. Bəzi vərəqlərdə sətirlər altında və bəzən də əlyazmanın haşiyələrində mətnə aid qeydlər vardır. Cildi nazik boz kartondandır (ölçüsü: 17,5x21,5 sm., həcmi: 78 vərəq).

Həsən Katinin şərh-i Məhəmməd ibn Pirəli Mühiyyəddin əl-Birkəvinin «İzharül-əsrar»ı ilə bir cildə verilmişdir. «Şərhi-İsağoci» 1a-39b vərəqlərində yerləşir.

B-7551/11213

359. Şərhi-«Gülüstan»i-Sədi

شرح گلستان سعدی
(türk dilində)

Şəmi əfəndi¹⁹⁷

شعیمی افندی

Aşağıda təsviri verilən «Şərhi-Gülüstan» əlyazması h.1081

¹⁹⁷ Müəllif haqqında bax: Ə.Dəmirçizadə koll., B-7706, №353.
629

(=1671)-ci ildə Mövlana ləqəbi almış Mövsüm Şamaxılı tərəfindən Şamaxıda köçürülmüşdür. Çox ehtimal ki, geniş məktəb-mədrəsələrdə əsas tədris vəsaiti olan «Gülüstan» əsəri kimi, onun şərhi də məktəb-mədrəsələrdə tədris üçün köçürülmüşdür. Katibi Mövlana¹⁹⁸ adlanması da bu ehtimalı müəyyən qədər təsdiqləyir.

Ağ, sayə vərəqlərə mətni qara, başlıqlar və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Cildi qəhvəyi kartondandır, medalyonludur (ölçüsü: 14x18,5 sm., həcmi: 265 vərəq).

Əsərin adı kiçik bir kağıza yazılıb cildin şirazəsinə yapışdırılmışdır. Əlyazmanın cildi və vərəqləri köhnəlmişdir. Son iki vərəqdə müxtəlif şer parçaları vardır. Haşiyələrdə mətnə əlaqədar yazılar, düzəlişlər verilmişdir.

B-7737/11399

360. Şərhi-minhacüt-talibin

شرح المنهاج الطالبين

(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Şübhə əl-Əsədi əş-Şafii

محمد بن الاسدي الشافعي

¹⁹⁸ Müsəlman alimlərinin, böyük ustad müəllimlərinin və din xadimlərinin titulusdur.

XIII yüzilliyin məşhur alimi – hüquşunas İmam Mühiəddin Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Şərəf ən-Nəvəvi əş-Şafiinin (vəf. h.676 (=1277)-cı il) «Minhacüt-talibin» əsərinə yazılmış ən iri həcmli şərhlərdəndir. İslamda Şafei məzhəbinin əsaslarına aid bu əsərinin əlyazması Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ vərəqlərə mətni qara, başlanğıc sözləri göy mürəkkəblə nəstəliq xəttilə yazılmışdır. Bir çox cümlələr altından qırmızı xətlər çəkilmişdir. Əlyazmanın arasına mətnlə əlaqədar çoxlu şərhlər ayrı-ayrı vərəqlərə yazılıb əlavə edilmişdir. Vərəqlər pərakəndədir. Katibi, köçürüldüyü yer qeyd edilməmişdir. Ancaq əlyazmanın köçürüldüyü tarixin h.1317 (=1899)-ci il olduğu göstərilmişdir. Cildi yoxdur, cild əvəzinə üzərinə açıq firuzəyi kağız çəkilmişdir. Bu kağızın üst və alt tərəfində Ə.Dəmirçizadənin imza, vərəq 10b-də isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır (ölçüsü: 17,5x22 sm., həcmi: 304 vərəq).

B-7616/11278

361. Şərhi-Sübhətül-əbrar

شرح سبحة الاعبرار
(türk dilində)

Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin davamçılarından olan XV yüzilliyin görkəmli fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin (Cam, 1414 – Herat, 1492) Nizami «Xəmsə»sinə cavab olaraq yazdığı «Həft-övrəng»inin 4-cü poeması – «Sübhətül-əbrar»ın²⁰⁰ şərhinin əlyazmasından ibarət həmin abidənin sonu olmasa da, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən, onun XVIII yüzilliyin əvvəllərində köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Bu ehtimal titul vərəqində Hafiz Məhəmməd adlı şəxs tərəfindən edilmiş qeydin tarixi də təsdiqləyir. Qeydin tarixi h.1131 (=1718)-ci ildir.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, yarımşərlövhələr, «Sübhətül-əbrar»dan gətirilmiş əksər beytlər qırmızı mürekkəblə, nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bir çox cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürekkəblədir. Haşiyələrdə mətnlə əlaqəli qeydlər vardır. Əlyazmanın 84-cü vərəqinə qədər yuxarı hissə cırılmışdır. Sondan naqisdir. Cildi qəhvəyi kartondandır, şirazəsi isə qəhvəyi meşindəndir (ölçüsü: 14x21 sm., həcmi: 185 vərəq).

¹⁹⁹ Müəllif haqqında bax: Ə.Dəmirçizadə koll., B-7706 şifrəli əlyazmanın təsvirinə, №353. Şəmi əfəndi haqqında olan mənbələrdə onun Sədi «Gülüstan», «Bustan», Hafiz «Divan»ı və başqa şərhəri haqqında məlumat versələr də, onun bu şərhini haqqında məlumata rast gəlmədik. Şərhin Şəmi tərəfindən edilməsi haqqında bilgi əlyazmanın əvvəlində katib tərəfindən verilmişdir.

²⁰⁰ Sübhətül-əbrar – Sultan Hüseyn Bayqaraya istinad edilmişdir. Cami onu 1482/83-cü illərdə yazmışdır.

Əlyazmanın üzərinə müxtəlif möhürlər basılmışdır. Bunlardan 81b vərəqindəki möhür Ə.Dəmirçizadənin imza, 69a vərəqində isə onun imza və kitabxana möhürləri, 71a vərəqindəki Yusif adlı şəxsin vəqf möhürü, əlyazmanın başlanğıcında, eləcə də 51a, 53a, 59a, 60a, 73a və b. bir çox vərəqlərinə Səid Məhəmməd kəndxudanın h.1253 (=1837)-cü il tarixli, üzərində «Kəndxuda Məhəmməd Səid Əskər Misir oğlunun vəqfi, 1253» sözləri yazılmış vəqf möhürü vardır. Kəndxuda Səid Məhəmmədə məxsus Əlyazmalar İnstitutunda olan başqa əlyazmalar da vardır. Görünür ki, həmin şəxs çox savadlı olmuşdur. Həmin əlyazmanın başqa vərəqlərində oxunaqlığını itirmiş müxtəlif ölçülü möhürlər də vardır ki, bunlar abidənin vaxtı ilə bir çox şəxsin kitabxanasında olduğunu təsdiqləyir. Bir əlyazmanın iki müxtəlif şəxs tərəfindən vəqf edilməsi həmin abidənin keyfiyyətini, qiymətini yüksəldir. Onun keçirdiyi tarixi yolun öyrənilməsinə yaxından kömək edir.

Cami əsərlərinin şöhrətini göstərməklə bərabər, Şəmi əfəndinin həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün abidə tutarlı qaynaqlardandır.

B-7652/11314

362. Şərhi-Təhziübül-məntiq vəl-

kəlam

شرح تهذيب المنطق و الكلام
(ərəb dilində)

Molla Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd əs-Siddiqi əd-
Dəvvani

ملا جلال الدين محمد بن اسعد الصديقي الدواني

Cəlaləddin Dəvvani XVI yüzilliyin məşhur alimlərindəndir. Kazerun yaxınlığında olan Dəvvanda h.830 (=1426)-cu ildə anadan olmuş Cəlaləddin, fars qazısı və uzun müddət Şiraz mədrəsəsində müdərris kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bir sıra əsərlər müəllifi Cəlaləddin Dəvvani mədrəsələrdə Sədəddin Təftazaninin bir dərslük kimi uzun illər istifadə edilmiş «Təhzibül-məntiq vəl-kəlam» əsərini şərh etmişdir ki, bu şərh də öz növbəsində mədrəsələrdə istifadə edilmişdir. Təsviri aşağıda verilən əlyazması da elə Şamaxıda, İbrahim Xəlil əfəndinin mədrəsəsində Süleyman ibn Ağa²⁰¹ əfəndi tərəfindən h.1284 (=1867)-cü ildə köçürülmüşdür.

Əlyazmanın əvvəlində «Təhzibül-kəlam fi təhrirül-məntiq vəl-kəlam» adlı yeddi vərəqlik bir yazı gedir ki, bu da Təftazaninin əsəri mövzusunda. Lakin bu əlyazması təsvirini yuxarıda verdiyimiz əlyazmadan bir il sonra – h.1285 (=1868)-ci ildə başqa bir katib – Molla Əhməd ibn

²⁰¹ Bu söz aydın yazılmamışdır.

Hacı Qasım tərəfindən yuxarıda adı gedən mədrəsədə köçürülmüşdür.

Əlyazması Rusiya kağız fabriki istehsalı olan ağ, saya vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Əsərin üzərində və haşiyələrdə külli-miqdarda izahlar aparılmışdır. Bunlar bütünlüklə ərəb dilindədir. Əlyazmanın cildi yoxdur (ölçüsü: 17x21 sm., həcmi: 95 vərəq). Cild əvəzinə yapışdırılmış ağ vərəqə, eləcə də 12b vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri, 58b vərəqinə isə kolleksionerin yalnız imza-möhürü basılmışdır. Həmin vərəqdə əlyazmanın Dəmirçizadə kitabxanasında yerləşdiyi sıra nömrəsi, əsərin və şərhçinin qısa adları yazılmışdır.

B-7620/11282

363. Şərhi-«Ünümüzəc fin-nəhv»

شرح انموذج فى النحو
(ərəb dilində)

Cəmaləddin Şəmsəddin ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbili

جمال الدين شمس الدين بن عبد الغنى الاردبيلي

Əsli Ərdəbildən olan XIII yüzilliyin görkəmli məşhur dilçi və

635

ilahiyyatçı alimi Şəmsəddin ibn Əbdülqəninin (vəf. h.645 (=1247)-ci il) bu əsəri Xarəzm yaxınlığında Zəməxşər adlı məskəndən çıxmış, Carullah ləqəbi ilə məşhur Mahmud ibn Əhməd Zəməxşərinin «Ünümuzəc fin-nəhv» adlı ərəb nəhvinə aid əsərinin şərhindən ibarətdir. Bu şərh Şərqdə, xüsusən XVIII-XIX yüzillikdə Azərbaycanda çox məşhurlaşmış və məktəb-mədrəsələrdə bir dərslik kimi istifadə edilmişdir. Əsərin dərslik kimi istifadə edilməsi, onun üzünün köçürülərək əlyazması şəklində geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Əbdülqəni Ərdəbilinin həmin şərhinə sonralar haşiyələr də yazılmışdır ki, bunlardan birinin müəllifi də azərbaycanlı İbrahim Ərəşi Şəkəvi olmuşdur.

Firuzəyi və açıq qəhvəyi, saya vərəqlərə nəstəliq xətt ilə mətni qara, bütün şərhlərdə olduğu kimi, «قال» (o dedi), «اقول» (mən dedim) sözləri bu nüsxədə iri hərflərlə, əksəriyyəti qırmızı mürekkəblə yazılmışdır. Bəzi sözlərin altından çəkilmiş xətlər və müəyyən işarələr də qırmızı mürekkəblədir. Bir çox vərəqlərin haşiyələrində, eləcə də sətirlərin altında mətnə aid izahlar vardır. Hicri 1231 (=1815)-ci ildə Məhəmməd ibn Ramazan tərəfindən köçürülmüşdür. Sonda bir Azərbaycan, bir farsca və iki ərəbcə katib qeydi vardır.

Əlyazmanın üzərindəki bəzi qeydlər, onun müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif şəxslərin – Haşim əfəndi, Molla Hacı oğlu İbrahim, Molla Əbdürrəhim və nəhayət, Əzəl Dəmirçizadənin

şəxsi kitabxanasında saxlandığını göstərir. Abidə bərpa edilmiş, əvvəlinə və sonuna cizgili dəftər vərəqləri əlavə edilmişdir. Cildi, üzərinə mərməri kağız çəkilmiş kartondandır (ölçüsü: 16x22 sm., həcmi: 138 vərəq). 3a, 8a vərəqlərinə Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7685/11327

364. Şərhi-«Ünümüzəc fin-nəhv»

شرح الانموذج فى النحو
(ərəb dilində)

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbili

جمال الدين محمد بن عبد الغنى الاردبيلی

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni Ərdəbili XIII yüzillikdə yaşamış dilçi və ilahiyyatçı alimlərdən biri olmuşdur. Onun eyni zamanda öz dövründə ali hakim vəzifəsini tutduğu da mənbələrdə göstərilir. Alimin, ümumən, yaradıcılığı haqqında mənbələrdə məlumat da çox azdır. Cəmaləddin Ərdəbili h.648 (=1250)-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsər dilçi alim Cərullah Əbdülqasim Mahmud ibn Ömər Zəməşşərinin «Ünümüzəc fin-nəhv» əsərinə yazılmış şərhdır. Ən böyük və əsaslı şərhlərdən biridir. Əsərdə bütün mətnin leksik, linqvistik və terminoloji şərh verilmişdir. Bu şərh XX

yüzilliyin əvvəllərinə kimi Azərbaycanın bütün məktəb-mədrəsələrində tədris olunmuşdur. Elə təsviri aşağıda verilən həmin əlyazması da mədrəsədə hazırlanan nüsxələrdəndir.

Ağ, saya vərəqlərə qara mürəkkəblə nəsx xətt ilə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar, şərhlərdə verilən «Mən dedim», «O dedi» kimi sözlər, bəzi söz və cümlələr altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. Əlyazması Hacı Əli əfəndi mədrəsəsində h.1280 (=1863)-ci ildə İsmayıl tərəfindən köçürülmüşdür.

İsmayıl Bədəzi tərəfindən həmin mədrəsədə köçürülən əlyazmaların bir neçəsi də hazırda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Çox ehtimal ki, həmin katib özündən əlavə başqaları üçün də kitab, xüsusən dərslik köçürmüşdür. Əlyazmanın 1a vərəqində İsmayıl oğlu Məhəmmədin h.1322 (=1904)-ci il tarixli qeydi vardır ki, bu da əlyazmanın nəsildən-nəslə keçdiyini göstərir. Əlyazmanın 38b vərəqi başqa xətlədir. Müqayisədə məlum oldu ki, həmin xətt elə əlyazma katibinin oğlu Məhəmmədin xəttidir. Çox ehtimal ki, bu hissə katib tərəfindən nə üçünsə köçürülmüş, sonradan oğlu tərəfindən bərpa edilmişdir. Əlyazmanın titul vərəqində, əvvəlinə əlavə edilmiş iki vərəqdə, eləcə də sətirlər arasında və haşiyələrdə çoxlu şərhlər vardır. Bunlar, azərbaycanca və farsca olan bir neçəsini çıxmaq şərti ilə, ərəb dilindədir. Bir çox vərəqlərin əvvəlində bir beytdə, bəzən də bir misrada Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şer parçaları vardır.

Bunların əksəriyyəti Şeyx Əttar, Məhəmməd Füzuli kimi məşhur şairlərin dillər əzbəri olan beytləridir. Misal üçün, Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərindən:

Gül qönçəliyində xar iləndir,
Açılsa bir özgə yar iləndir.

– kimi misrasını göstərmək olar.

Əlyazmanın cildi, üzərinə mavi kağız çəkilməmiş kartondandır (ölçüsü: 18x22 sm., həcmi: 257 vərəq). Cildin alt tərəfinə və 9a vərəqinə kolleksionerin imza-möhürü, titul və 19a vərəqinə isə onun həm imza, həm də kitabxana möhürü basılmışdır.

²⁰² Müəllif və əsəri haqqında bax: Ə.Dəmirçizadə koll., B-7620, №363.

شرح النموذج في النحو
(ərəb dilində)

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbili

جمال الدين محمد بن عبدالغنى الاردبيلي

XIII yüzilliyin böyük dilçi və ilahiyyatçı alimi Cəmaləddin Məhəmmədin «Şərhi-Ünümuzəc fin-nəhv» əsərinin həmin əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Yarımbaşlıqlar iri hərflərlə yazılmış, göy və qırmızı mürəkkəblədir. Əsər bu əlyazmada tamdır. Haşiyələrdə çoxlu izahlar və qeydlər vardır. Bu izahlardan aydınlaşır ki, əlyazma mədrəsədə hazırlanmışdır. Mətnə aid qeyd və izahlar ayrıca vərəqlərdə edilib əlyazmanın aralarına qoyulmuşdur. Əlyazmanın tarixi, köçürüldüyü yer və katibi qeyd edilməsə də, abidənin XVII yüzilliyin sonlarında hazırlandığı onun paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Əlyazma bir dəfə bərpa edilmiş, cild əvəzinə üzərinə karton kağız yapışdırılmışdır (ölçüsü: 14x19,5 sm., həcmi: 168 vərəq). Vərəqlər çox köhnəlmiş və təbii rəngini itirmişdir.

شرح الانموذج فى النحو
(ərəb dilində)

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbili

جمال الدين محمد بن عبد الغنى الاردبیلی

Şəmsəddin ləqəbi ilə məşhur olan, XIII yüzilliyin dilçi və ilahiyyatçı alimi Cəmaləddin Məhəmmədin «Şərhi- "Ünümüzəc fin-nəhv"» əsərinin aşağıda təsviri verilən əlyazması ağ, saya vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər və yarımbaşlıqlar qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır.

Vərəqləri pərakəndə halına düşmüş, köhnəlib təbii rəngini itirmiş bu əlyazma son dan naqisdir. Əvvəlində bir neçə vərəqdə həmin mətnə aid yazılar verilmişdir. Haşiyələrində və sətirlər altında çoxlu izahlar vardır. Bunlardan əlavə əlyazma vərəqlərində qısa yazılar da vardır ki, bunlar əsasən lirik parçalardan ibarətdir. Fars və Azərbaycan dilində olan bu şer parçaları Əbdürrəhman Cami, Niyazi, Hafiz Şirazi, Məhəmməd Füzuli əsərlərindən nümunələr, eləcə də «Laədri» şerlər və rübailərdən ibarətdir.

Əlyazmanın medalyonlu qəhvəyi meşindən olan cildi də

²⁰³ Müəllif və əsəri haqqında bax: Ə.Dəmirçizadə koll., B-7620, №363.

köhnəlmişdir (ölçüsü: 15x21,5 sm., həcmi: 124 vərəq). Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, əlyazmanın XIX yüzilliyin əvvəllərində hazırlandığını böyük ehtimalla söyləmək olar.

2a vərəqinə Ə.Dəmirçizadənin imza möhürü, 15a vərəqinə isə üzərində «Əbdəhü Hacı Məhəmməd» (Onun (Allahın) qulu Hacı Məhəmməd) sözləri olan girdə möhür basılmışdır.

B-7637/11299

367. Şərhi-«Fiqhül-əkbər»

شرح فقه الاكبر
(ərəb dilində)

Əbül-Müntəha Əhməd ibn Məhəmməd

ابو المنتهية احمد ابن محمد

Fiqh elminin əsasını yaradanlardan olan Əbu Hənifə Nüman ibn Sabitin (vəf. h.150 (=767)-ci il) «Fiqhul-əkbər» adlı əsəri islam dininin əsaslarına, «Elmi tohid və sifət», «Elmüş-şəras vəl-əhkam vəl-üsul», «Fi bəyani həqiqətüt-tohid» və s. kimi cəhətlər, Quranın müəyyən kəlamı və ümumiyyətlə, dinimizin əsasını təşkil edən cəhətlər verildiyindən, bu əsərə çoxlu şərhlər yazılmışdır. Din tarixindən yazanlar hənəfilinin əsasını qoyan Əbu Hənifənin «Fiqhül-əkbər» əsərindən çox geniş istifadə etmişlər.

643

Beləliklə, din elminin əsaslarından olan həmin əsər müəllifdən sonra bu sahədə yazıb-yaradanlar üçün əsas mənbələrdən olmuşdur.

XIII yüzilliyin məşhur din alimi Əbülfəzl Məcidəddin Abdulla ibn Mahmud (Mosul, h.599 (=1202)-cu il – Bağdad, h.683 (=1284)-cü il) öz «Əl-ixtiyar li təlilül-muxtar» əsərində Əbu Hənifənin kitabından istifadə və öz görüşlərinin təsdiqi üçün ona istinad etmişdir. Digər bir alim – Əli ibn Məhəmməd Cürçani (vəf. h.816 (=1413)-cı il) «Üsuli-hədis» əsərinin dördüncü hissəsində fiqh elminin əsasını yaradan alimlərdən, o cümlədən, onların birincisi Əbu Hənifədən və əsərdə onun görüşlərindən danışır.

«Tarixi-Təbəri» əsərinin Orta Asiya türkcəsində XIX yüzillikdə tərcümə edən Məhəmməd Yusif Bəyani öz tərcüməsinə Əbu Hənifə və onun şagirdlərindən geniş əlavələr etmişdir.

«Fiqhül-əkbər» əsərinə yazılmış şərhlərdən birinin də müəllifi Əbül-Müntəha Əhməd ibn Məhəmməddir. Şərh h.939 (=1532)-cu ildə yazılmışdır. Aşağıda təsviri verilən əlyazması Əbül-Müntəhanın şərhindən ibarətdir.

Ağ, saya və rəqlərə mətni qara, sərlövhələr və yarım sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə, incə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi cümlələrin altından çəkilən xətlər də qırmızı mürəkkəblədir. Yarım sərlövhələr iri hərflərlə və qırmızı mürəkkəblə haşiyələrdə yazılmışdır. Mükəmməl sonluğu vardır. Sonluqda əlyazmanın katibi İsrafil xələfi mərhum

Molla Məhəmməd əl-Bədazi, köçürmə tarixi isə h.1297 (=1879)-ci il olduğu göstərilmiş və ərəbcə bir beyt katib qeydi vardır ki, bu da onun rəhmətlə yad edilməsi təmənnasında olması haqqındadır.

Əlyazmanın əvvəlindən və sonundan, hər tərəfdən iki olmaqla, dörd vərəq ağ buraxılmışdır. Cildsizdir (ölçüsü: 14x22 sm., həcmi: 37 vərəq). 3a və 13a vərəqlərinə Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürü basılmışdır.

B-7619/11281

368. Şərhi-«Hidayətül-hikmət»

شرح هدايه الحكمة
(ərəb dilində)

Hüseyn ibn əl-Müinəddin Meybudi

حسين ابن المعين الدين الميبدى

Həkim Sufi Yəzdi ləqəbi və «Məntiqi» təxəllüsü ilə tanınan, XI yüzilliyin istedadlı alimlərindən olan Hüseyn Müinəddin bir çox dini-fəlsəfi, eləcə də ərəb dilinə aid əsərlər müəllifidir. Yəzd yaxınlığında Meybudi adlı yerdə anadan olmuş və h.870 (=1466)-ci ildə vəfat etmişdir. «Zəriə» kataloqunda, eləcə də «Hidayətül-arifin» adlı əsərdə müəllifin əsərlərinin siyahısı verilmişdir.

Təsviri aşağıda verilən həmin əlyazması Hüseyn Meybudinin məşhur İran filosofu, riyaziyyatçı və dilçi alimi Əsireddin ibn Ömər Əbhərinin «Hidayətül-hikmət» adlı əsərinə yazdığı şərhəndən ibarətdir. Bu şərh bir çox alimlərin yazdığı şərhərdən fərqli olduğundan, Kəlküttə, Tehran və Ləknəudda çap edilmişdir.

Dünyanın əlyazmaları xəzinələrində nüsxələri geniş yayılan şərhə içərisində Əsireddin Əbhərinin «İsağoci» əsərinin Həsən Kati tərəfindən edilən şərhə, eləcə də Hüseyn ibn Müinəddinin göstərilən əsəri olmuşdur. Meybudinin həmin şərhinə sonradan Müslihəddin Məhəmməd ibn Saleh Lari haşiyə yazmışdır.

Dini-fəlsəfi məzmunlu bu əsərdə dünyanın yaranması, kainat, qütblər, mələklər, hərəkət və başqa məsələlər fəsillərlə verilir, şərh edilir. Hər şeydən ümdə kainatın, ümumiyyətlə hər şeyin Allah-təala tərəfindən yaradıldığı, yenidən Allah-təalaya qovuşacağı göstərilmişdir.

Orta əsr əsər yazma qayda-qanunu əsasında təsnif edilmişdir. Belə ki, həmd və sənadan sonra əsərin yazılma səbəbi göstərilir.

Ağ, firuzəyi, saya vərəqlərə mətni qara, fəsillərin adı, haşiyədəki şərhələrin bəzisi qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xəttlə yazılmışdır. Bəzi cümlələrin altından çəkilən xətlər qırmızı mürəkkəblədir. 62b vərəqinə kimi, eləcə də 100a-115b vərəqlərində sətirlərin altında və haşiyələrdə elə əsərin yazıldığı dildə mətnin külli-miqdarda izahı verilmişdir. Bunlar,

farsca olan bir neçəsini çıxmaq şərtilə, ərəbcədir.

Əlyazmasının Azərbaycan alimlərindən biri tərəfindən köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək olar. Bu ehtimalı qeydlərin birində İbrahim Ərəşiyə istinad edildiyi, həm də titul vərəqindəki qeydlər də müəyyən qədər doğruldu. Əlyazmanın 157-165-ci vərəqlərin haşiyələri kəsilib götürülmüşdür. Cildi, üzərinə ağ, sayə kağız çəkilməş kartondandır (ölçüsü: 17,5x22 sm., həcmi: 177 vərəq).

Yazılıb, sonradan titul vərəqinə yapışdırılmış ağ vərəqlərdə əsərin müəllifi və katibin adları, katib qeydləri və h.1227 (=1812)-ci il tarixi göstərilmişdir. Həmin qeydlərin xətti əlyazmanın xəttinə oxşadığından, burada göstərilən tarix elə abidənin köçürülmə tarixinə aid etmək olar. Belə ki, orada səfər ayında başlanıb həmin tarixdə xətm olunduğu göstərilmişdir.

Qeydlərin birində Əbdülkərim Samuxi özünün dənizlər qədər günahkar (əlbəttə, mətndə buraxdığı nöqsanları nəzərdə tutur – T.N.) olduğunu və Peyğəmbərlər xatirinə Allah-təaladan özünün bağışlanmasını diləyir.

B-7641/11303

369. Şərh şəvəhidiz-zui

شرح شواهد الضوء
(ərəb dilində)

Məhəmməd ibn Həmzə əl-Fənari

محمد بن حمزه الفنارى

Məhəmməd ibn Həmzə Fənari orta əsr məntiq, üsul və dilçi alimlərindən olmuşdur. Sultan Bəyazid dövründə yüksək vəzifə tutmuşdur. «Şərhi-İsağoci», «Şərhl-fəraizüs-siraciyyə», «Təfsirül-fatihə» və başqa əsərlərin müəllifidir. Hicri 873 (=1468)-cü ildə vəfat etmişdir.

Təsviri aşağıda verilən əsər dilçiliyə aiddir. Tacəddin ibn Məhəmməd ibn Əhməd Əsfərainin «Kitabül-misbah fin-nəhv» əsərinə mütərcimin yazdığı «Kitabüz-zui» adlı şərhinə Fənarinin izahıdır.

Ağ, saya vərəqlərə mətni qara, seçmə sözlər qırmızı mürekkəblə nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Haşiyələrdə mətnə aid, elə əsərin yazıldığı dildə xeyli qeydlər vardır. Bu qeydlər içərisində az da olsa verilən Azərbaycan dilində sözlər, eləcə də sonda katib qeydi, əlyazmasının azərbaycanlı tərəfindən köçürüldüyünü ehtimalla söyləmək imkanı verir. Əlyazması Şərq üsulu ilə – paygiriylə vərəqləndirilmişdir. Cildi kartondandır, qovluqludur (ölçüsü: 13x20 sm., həcmi: 97 vərəq). Titul vərəqində müxtəlif yazılar vardır. 2a vərəqində Ə.Dəmirçizadənin imza və kitabxana möhürləri basılmışdır. Əlyazmanın sonunda onun h.1017 (=1608)-ci ildə ramazan ayının axırında köçürüldüyü göstərsə də, katibi, köçürüldüyü yer göstərilməmişdir. Elə orada bir beyt

ərəbcə və bir beyt də azərbaycanca katib qeydi verilmişdir.

B-7654/11316

370. Şerlər

شعرلر

(Azərbaycan dilində)

Səyyadi

صيادی

XIX yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərindəndir. Azərbaycanda əlyazması şəklində yayılmışdır. Belə ki, bu nüsxədən əlavə Əlyazmalar İnstitutunda onun daha üç əlyazması mühafizə olunur. Sufi-məzhəb olan bu şairin şerləri əsasən dini məzmunudur.

Ağ, saya, Sergeyevin 6№-li kağız fabrikinin istehsalı olan vərəqlərə qara mürekkəblə, nəsx xətt ilə yazılmışdır. Əlyaması son dan naqisdir. Şər q üsulu ilə – paygiri lərlə vərəqləndirilmişdir. Mətn hərəkəlidir. Buraxılan səhv lər katibin özü tərəfindən az da olsa, təshih edilmişdir. Əlyazmaya daxil olan şer növləri biri digəri ilə qatışiq verilmişdir. Cüzi şəkildə bərpa edilən bu əlyazmasının üzərinə cild əvəzi kağız yapışdırılmış və üzərinə «Səyyadinin şerləri» sözləri yazılmış, abidənin Dəmirçizadə

649

kolleksiyasında yerləşdiyi sıra nömrəsi yazı makinasında kiçik ağ kağıza yazılıb yapışdırılmışdır (ölçüsü: 17,5x22 sm., həcmi: 22 vərəq).

Abidə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində az tədqiq edilmiş şair Səyyadinin yaradıcılığını öyrənmək üçün yaxşı qaynaqlardandır.

GÖSTƏRİCİLƏR

Əsərlərin adı

(Əlifba sırası ilə və əsərdə verilən nömrələrlə)

1. Adabül-mərziyyət fit-təriqətin-nəqşibəndiyyə – 222.
2. [Azərbaycan tarixinə dair məlumat] – 168.
3. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir – 109.
4. Balaca parislinin hekayəsi – 44, 45.
5. Bəyaz – 169, 170, 223, 224.
6. Bəyani-əhvali-vəhhabiyan – 1.
7. Bəxtiyarnamə – 186.
8. Behcətül-ruh – 46.
9. Bist bab dər mərifəti üsturlab – 72.
10. Bustan – 73, 155.
11. Vafiyə fi şərhi-şafiyə – 225.
12. Vəsiyyətnamə – 226.
13. Qabardini-Şəfai – 79.
14. Qavuq qaydası – 108.
15. Qanuni-tibb – 74, 75, 76, 77.
16. Qanunçə – 78.
17. Qur'an – 22.
18. Qafqaz çiçəyi – 157.
19. Qəsideyi-burdə – 230.
20. Qəvaidül-erab – 227.

21. Qəzəllər – 171, 172.
22. Qəsaid – 228.
23. Qeyd dəftəri – 47, 48, 57.
24. Qırx sual – 232.
25. Qırx hədis – 231.
26. Dağıstan davasından bir nümunə – 158.
27. Dəqayiqül-həqayiq – 55.
28. Dərbəndnamə – 3.
29. Dəsturi-Cəlali – 80.
30. Divan – 2, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 81, 82, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 173, 174, 175, 176, 223.
31. Əd-dürrün-naci əla mətnil-İsağoci – 234.
32. Əbvabül-cinan – 29.
33. Əvamilüs-siğər – 56.
34. Əvamil fin-nəhv – 108.
35. Əqaidül-islam – 4.
36. Əqaidül-cəlali – 235.
37. Ədviyyə və nüsxəcat – 83.
38. Ədviyyətül-müfrədət – 84.
39. Əl-əzvari bəhcət fi əbrazi dəqayiqül-münfəricat – 236.
40. [Əlamətül-böhran] – 85.
41. Ənvarüt-tənzil və əsrarüt-təvil – 87.
42. Ənisül-üşşaq – 129.
43. [Ənsarinin «Qəsideyi-amal»ının şərh və tərcüməsi] – 229.

44. Əsrari-qasimi – 5.
45. Əsrari-külfət – 88.
46. Əxlaqi-ələi – 237.
47. Əxtəri-kəbir – 89.
48. İbrahimnamə – 238.
49. İzharül-əsrar fin-nəhv – 239, 240.
50. İnşa – 6, 148, 241, 242, 243.
51. İsağoci-əntiq – 279.
52. İşarətün əla üsulın və tənbihat – 93.
53. Zadül-müsafirin – 107.
54. [Zaətit-tibb] – 90.
55. Zübdətül-vəcizət – 159.
56. Zinətül-əbdan – 91.
57. Zübdətül-islam – 246.
58. Zübdətül-hikməti-Nasiri – 92.
59. İsbatül-vacib – 244.
60. Yek kəlmə – 130.
61. Yusif və Züleyxa – 94, 95, 102, 160, 161.
62. Kamilüs-sinaə – 96.
63. Kənzül-dəqaiq – 281.
64. Kənzül-lüğət – 97.
65. Kimyayi-səadət – 30.
66. Kitabı-vəcizə – 163.
67. Kitabı-qazi-Mir – 247.
68. Kitab əl-Qüdiri – 248.
69. Əl-kitabül-müğni fi şərhil-möcüz – 98.

70. Kitabüs-Səbiyyat – 249.
71. Kitabi-tibbi mənafeün-nas – 250.
72. Kitabül-havi fi elmit-tibb vət-tədavi – 99.
73. Kifayətül-ülum (əqaidül-xəmseyñ) – 252.
74. Kuy və çövkan – 31, 32.
75. Külliyyat – 33, 131, 149, 177, 178.
76. Gövhəri-murad – 100.
77. Gül və novruz – 183.
78. Gülüstan – 101.
79. Gülüstani-İrəm – 7, 161, 253, 254, 255, 256.
80. Gülşəni-raz – 257.
81. Leyli və Məcnun – 132, 258.
82. Lisanüt-teyr – 8.
83. Lüğət – 179, 259, 260, 335.
84. Lüğəti-Nematulla – 261.
85. Məsaili-fəraizi şəriəyi-fəriə – 265.
86. Məahidüt-təzis əla şəvahidüt-təlxis – 10.
87. Mənaseki-həcc – 262.
88. Mərahül-ərvah – 9, 263, 264.
89. Məcmuə – 11, 12, 34, 58, 59, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 133, 150, 163, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 267-307.
90. Min kitabil-fəzail və mənəqib – 251.
91. Minhacül-abidin – 308.
92. Misbahül-ərvah – 181.
93. Miftahül-lüğə – 266.

94. Əl-muxtarül-fətavi – 310.
95. Mültəqiəl-əbhər – 309.
96. Əl-münhəl-Məkkiyyə fi şərhil-Həmziyyə – 311.
97. Mürasilat – 111.
98. Münşəat – 110, 187, 312, 313, 314, 315.
99. Müsibətnamə – 59.
100. Müxtəsər lə buddə min istihdarih fi sinaətit-tibb – 112.
101. Müxtəsərül-vəqayətür-rəvayət fil-məsailül-hidayət – 316.
102. Müxtəsəri-təsrif – 60, 61.
103. Meracnamə – 150, 163.
104. Ən-nasix vəl-mənsux – 317.
105. Nəzmül-ülum – 188.
106. [Nəsihət və hikmətli sözlər] – 134.
107. Nəsrül-ləali – 35.
108. Nisabüs-sibyan – 102, 280.
109. Pataloji – 113.
110. Pəndnamə – 318.
111. [Risalə] – 245.
112. Risaleyi-əxlaq – 319.
113. Risaleyi fil-hesab – 104.
114. Risalətün fil-əruz – 320.
115. Risalə fit-təcvid – 321.
116. Rövzətüs-səfa – 36.
117. Rövzül-cinan – 115.
118. Rövzətül-bəhiyyə fi şərhil-ləməətüd-Diməşqiyyə –

114.

119. [Rübai və qəzəllər] – 189.
120. Rücüm əş-şəyatin – 156.
121. Saqinamə – 34.
122. Siyəri-Nəbəvi – 62.
123. Silsilətüz-zəhəb – 152.
124. Siracnamə – 150.
125. Sırrül-hikmət – 116.
126. Səyahətnamə – 190.
127. Sərgüzəştnameyi-Zehni – 322.
128. Səhifeyi-kamilə – 151.
129. Sübhətül-əbrar – 13.
130. Talenamə – 323.
131. Tarixi-Buxara – 191.
132. Tarixi-Möcəm – 64.
133. Tarixi-Nadiri – 14, 63, 117, 192.
134. Tarixi-Təbəri – 15.
135. Tarixi-cahanara – 37.
136. Təzkireyi-Məhəmmədşahi – 38.
137. Təzkirətüş-şüəra – 16, 39, 135.
138. Təliq əla «Şərhül-İşaratül-qütbəddin ər-Razi» – 118.
139. Təlimül-mütəəllim – 324.
140. Təlxisül-hesab – 325.
141. Təmsilat – 136.
142. Tənbiht-talib ən təzii Ömr əl-Qalib – 326.
143. Təsrifül-İzzi fis-sərf – 327.

144. Tərkibi-əvamil – 108.
145. Tərcümeyi-bədaye – 102.
146. [Təfsiri-Qur'an] – 328, 329.
147. Təhrirül-qəvaidül-məntiqiyyə fi şərhuş-Şəmsiyyə – 330, 331.
148. [Tibb] – 120.
149. Tifl əl-məani – 332.
150. Töhfeyi-Şahidi – 102.
151. Töhfətül-əhbab – 333.
- 151a. Töhfətül-mömini – 17, 40, 193.
152. Müzukati-Teymuri – 65.
153. Üsturlabi-şimali – 334.
154. Fəvaidüz-Ziaiyyə – 66, 336.
155. Fəthül-Bari bi şərhuş-Buxari – 337.
156. Fütuhati-Firudiniyyə – 186.
157. Xavərnəmə – 67.
158. Xatirat – 195.
159. Xəmsə – 68.
160. Xülasətül-hesab – 153, 338.
161. Hidayətnəmə – 20.
162. Haşiyə «Şərhuş-qəvaidü əqaidül-islam» – 339.
163. Haşiyətü əla şərhuş-əqaidü Ömər ən-Nəsəfi – 340.
164. Haşiyətü əla şərhi «Cəmül-cavame» – 345.
165. Haşiyətü əla şərhi «Təlxisül-miftah» – 344.
166. Haşiyeyi əla şərhi təcridül-kəlam – 19.
167. Haşiyətü əla «Şərhür-risələtül-Əzudiyyə fi

- Adabül-bəhs» – 343.
168. Haşiyətü əla şərhit-təsrifil-İzzi əl-Təftazani – 341.
169. Heyakilün-nur – 346.
170. Hekayəti-Kərəm – 109.
171. Hekayəti-Dəqyanus – 150.
172. Hekayəti-təmim ibn Həbib əd-Dari – 150.
173. Həbibüs-siyər – 41.
174. Hədiqətüs-süəda – 347.
175. [Hədislər] – 348.
176. Həll məaqidül-qəvaid – 349.
177. Həft-övrəng – 154.
178. Çehel-hədis – 42, 196.
179. Cəvahirül-lüğə – 127.
180. Cəngnamə – 150.
181. Cüng – 18, 137, 165, 197, 198, 199, 200-218, 350, 351, 352.
182. Şafiyə fit-təsrif – 133.
183. Şahnamə – 43.
184. Şeyx və vəzir – 71.
185. Şerlər – 138, 219, 220, 370.
186. Şəmsül-hidayə – 166.
187. Şərhil-«Bustan»i-Sədi – 353.
188. Şərhi-«Qanun fit-tibb» – 121, 122, 123, 124.
189. Şərhi-«Divan»i-Hafiz – 21, 354.
190. [Şərhi-əvamil] – 355.
191. Şərhi-əlfiyyə – 69, 86.

192. Şərhül-İzzi fit-təsrif – 356.
193. Şərhi-inşayi-Molla Cami – 357.
194. Şərhi-İsağoci – 358.
195. Şərhi-«Gülüstan»i-Sədi – 359.
196. Şərhül-minhacüt-talibin – 360.
197. Şərhül-müləxxəs fi heyət – 167.
198. Şərhi-nəfisi – 70.
199. Şərhi-«Sübhetül-əbrar» – 361.
200. Şərhü təhzibül-məntiq vəl-kəlam – 362.
201. Şərhüt-təcridül-kəlamı-Nəsirəddin Tusi – 125.
202. Şərhüt-təcridül-kəlam – 126.
203. Şərhül-ünumuzəc fin-nəhv – 103, 363, 364, 365, 366.
204. Şərhü «Fiqhül-əkber» – 367.
205. Şərhü hidayətül-hikmət – 368.
206. Şərh şəvahid əz-zui – 369.
207. Şərhüş-şəmailün-nəbəviyyətül-Mustafiyə – 128.
208. Şəhriyar – 221.

Müəlliflər

(Əlifba sırası ilə və verilən nömrələrə görə)

1. [Abdulla] – 333.
2. Abdulla ibn Ömər əl-Qazi – 87.
3. Adil Şirazi – 35.
4. Alfred de Brea – 44, 45.

5. Amili Məhəmməd ibn Mahmud – 124.
6. Asi Məhəmməd İsmayıl Buzovnalı – 176.
7. Arifi – 31, 32.
8. Axundzadə Əbdüssəlam – 245.
9. Baba Tahir – 189.
10. Baba Fəqani Şirazi – 52.
11. Bakıxanov – 6, 7.
12. Bahar Mirzə Nəsrullah – 183.
13. Bə dai – 102.
14. Bədrəddin Əbu Fateh Əbdürrəhim ibn Əbdürrəhman Əhməd Şərif – 10.
15. Bəhaəddin Məhəmməd Hüseyn Amili – 12, 106, 119, 159, 163, 198, 231, 338.
16. Bəhmən Mirzə Qacar – 22–43.
17. Birgəvi Məhəmməd – 239, 240.
18. Bixud – 171.
19. Bürhanəddin Əli ibn Əbu Bəkr – 310.
20. Vəhşi Bafəqi – 53.
21. Qayıbov H.Ə. – 109.
22. Qasım bəy Zakir – 49.
23. Qəzali Əbu Hamid – 308.
24. Qütbəddin Şirazi – 123.
25. Dövlətşah Səmərqəndi – 16, 39, 135.
26. Əbdülqadir Cürcani – 103.
27. Əbdülqahir Cürcani – 56.

28. Əbdülmömin ibn Səfiəddin Cürcani – 46.
29. Əbdürrəzzaq ibn Əli Lahici – 100, 125.
30. Əbdürrəuf əl-Mənavi əl-Misri – 128.
31. Əbu Abdulla Məhəmməd Əbu əl-Ceyş əl-Ənsari əl-Əndəlisi – 320.
32. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Cəfər Nərşəxi – 191.
33. Əbu Əli ibn Sina – 74, 75, 76, 77.
34. Əbu Yəqub İshaq ibn Hüseyin – 84.
35. Əbu Hamid Qəzali – 30.
36. Əbül-Müntəha Əhməd ibn Məhəmməd – 367.
37. Əbüssəna Əhməd ibn Məhəmməd əz-Zimi əs-Sivasi əş-Şəmsi – 349.
38. Əbülfəzl Yusif ibn Məhəmməd ibn Yusif – 236.
39. Əbülhəsən ibn Əhməd – 115.
40. Əlaəddin Əbülhəsən Əli əl-Qərəşi – 121.
41. Əli ibn Abbas əl-Məcum – 96.
42. Əli ibn Əbu Talib – 26.
43. Əhməd ibn Əli ibn Məsud – 9.
44. Əli ibn Əmrullah – 237.
45. Əli ibn Əhməd əl-Buxari əş-Şafei – 345.
46. [Əli ibn Mustafa] – 316.
47. Əli ibn Sultan Məhəmməd əl-Qari – 249.
48. Əlövsət ibn Hacı Zeynalabdin – 195.
49. Ənvəri Əvhədəddin Əbivərdir – 27, 50, 51.
50. Əxtəri ibn Şəmsəddin Əlgərə Hesari – 89.
51. Əhməd ibn Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Məhəmməd

- 225.
52. Əhməd ibn Əli ibn Məsud – 263, 264.
 53. Əhməd ibn Musa Xəyali – 340.
 54. Zehni əfəndi – 322.
 55. Zühuri – 34.
 56. İbn Yəmən – 82.
 57. İbn Malik – 86.
 58. İbn Həcər Hatəmi əl-Əsqilani – 337.
 59. İbrahim ibn Məhəmməd ibn İbrahim Hələbi – 309.
 60. İskəndər bəy Rüstəmbəyov – 182.
 61. İshaq (əl-Hezbruti) – 271.
 62. İshaq Zəncani – 188.
 63. Yunis Qazani – 265.
 64. Kəmaləddin Hüseyn ibn Əli Vaiz Kaşifi – 5.
 65. Kərim ibn İbrahim – 156.
 66. Mahmud ibn Əbdürrəhman Şəmsəddin İsfəhani – 125, 126.
 67. Mahmudi – 342.
 68. Mahmud Şəbüstəri – 257.
 69. Məğribi Şeyx Məhəmməd Şirin – 233.
 70. Mənsur – 139.
 71. Məsud Səd Səlman – 25, 144.
 72. Məxdumqulu – 174.
 73. Məhəmməd Berküvi – 226.
 74. Məhəmməd ibn Yusif Təbib əl-Hərəvi – 127.
 75. Məhəmməd ibn Məkki – 114.

76. Məhəmməd ibn Musa Əlavərin – 108.
77. Məhəmməd Əbdüssəlam oğlu Miskuri – 246.
78. Məhəmməd ibn Əbdülxəliq ibn Məruf – 97.
79. Məhəmməd ibn Qütbəddin Məhəmməd ər-Razi ət-Təxtani – 330, 331.
80. Məhəmməd ibn Əsədulla Siddiqi əd-Dəvvani – 235, 244, 362.
81. Məhəmməd ibn Həmzə əl-Fənari – 369.
82. Məhəmməd ibn Ömər əl-Hələbi – 341.
83. Məhəmməd Kirmani – 133.
84. Məhəmməd Mehdi ibn Əli – 107.
85. Məhəmməd Rəfi ibn Mahmud Şəfi əl-Vaiz əl-Qəzvini – 29.
86. Məhəmməd Sadiq Mərvəzi – 37.
87. Məhəmməd Tahir ibn Həsən Xadim Bistamini – 186.
88. Məhəmməd Hadi ibn Müinəddin Məhəmməd əş-Şirazi – 118.
89. Məhəmməd ibn Şübhə əl-Əsədi əş-Şafei – 360.
90. Məcmər – 23.
91. Mir Əbül-Fəth Məhəmməd Əbüs-Səid əl-Ərdəbili – 343.
92. Mirzə Yusifxan Təbrizi – 130.
93. Mirzə Mehdixan Astrabadi – 14, 63, 117, 192, 242, 314.
94. Mirzə Mülküm xan – 71, 131.
95. Mir Məhəmməd Mömin Hüseyn – 17, 40, 193.
96. Mirxond Məhəmməd ibn Xavəndşah – 36.
97. Molla Cəlaləddin – 19.

98. Mustafa ibn Əqil əl-Ələvi Həkim ət-Təbib İsfəhani – 92.
99. Mücrüm Kərim Kəşfi – 175.
100. Nasir Buxari – 20.
101. Nemətullah ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Rumi – 261.
102. Nəvai Əlişir – 2, 8, 145, 128a.
103. Nəvvab Mir Möhsün Qarabaği – 166.
104. Nəsirəddin Tusi – 12, 72, 93.
105. Nəfis ibn Əvəz – 70.
106. Nəcməddin Mahmud ibn İlyas Şirazi – 99.
107. Nizami Gəncəvi – 68.
108. Nurəli Şah İsfəhani – 140.
109. Pənahi – 186.
110. Rudolf Batsal – 157.
111. Sadiq – 172.
112. Saib Təbrizi – 142, 143, 146.
113. Seyid Əbdül-Əvvəl – 62.
114. Seyid Ömər ibn Saleh – 234.
115. Əs-Sədidi əl-Kazruni – 98.
116. Səid əl-Əyməki – 326.
117. Sədi Şirazi – 73, 101, 155, 180, 189, 253, 254, 255, 256.
118. Səidül-vəhhab ibn İbrahim əz-Zəncani – 327.
119. Səyyadi – 370.
120. Sənan – 34.
121. Sidqi Məhəmməd Taği – 134, 136, 138.
122. Sudi – 354.

123. Süruri Kaşani Məhəmməd Qasım ibn Məhəmməd – 13.
124. Süruş – 59.
125. Tahir Mirzə Əbülhəsən – 24.
126. Təbəri Əbu Cəfər ibn Məhəmməd ibn Cərir ibn Yəzid – 15.
127. Təftazani Sədəddin Məsud ibn Ömər – 4, 60, 61, 356.
128. Ürfi Şirazi – 81, 141, 149.
129. Fənari – 232.
130. Fəraqi – 232.
131. Fərahi Əbu Nəsr – 102, 280.
132. Firdovsi Əbülqasım Tusi – 43.
133. Füzuli Məhəmməd – 132, 217, 258, 347.
134. Xaqani Şirvani – 33, 178.
135. Xandəmir Qiyasəddin Məhəmməd Hümaməddin (əl-Hüseyni) – 41.
136. Hafiz Şəmsəddin Məhəmməd Şirazi – 54, 147, 180.
137. Hacı Mir Əhməd – 319.
138. Hacib Əbu Ömər – 133.
139. Hacıbaba əfəndi Nuxəvi – 325.
140. Həkim Qreuzol – 113.
141. Həsənəli xan Qaradaği – 220.
142. Hüsaməddin Həsən Kati – 358.
143. Hüseyni – 219.
144. Hüzni Molla Məhəmməd – 174.
145. Əli Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Astrabadi – 78.

146. Hüseyin ibn Xacə Bəzzaz Sənan – 34.
147. Hüseyin əl-Müinəddin əl-Meybədi – 247.
148. Hüseyin ibn Meybudi – 368.
149. Cami Əbdürrəhman – 13, 14, 66, 94, 95, 102, 148, 152, 154,
160, 161, 196, 241, 313, 315, 336.
150. Cəlaləddin ibn Məhəmməd ət-Təbib İsfəhani – 80.
151. Cəmaləddin əl-Qumuği – 222.
152. Cəmaləddin ibn Hüşam – 227.
153. Cəmaləddin Həsən ibn Yusif – 125.
154. Cəmaləddin Şəmsəddin ibn Əbdülqəni
əl-Ərdəbili – 103, 363, 364, 365, 366.
155. Şahidi İbrahim Dədə Müğləvi – 102, 280.
156. Şeyx Əbül-Həsən əl-Bağdadi əl-Qüdiri – 248.
157. Şeyx Mahmud ibn Ədhəm – 266.
158. Şeyx Fəridəddin İbrahim ibn Şəhriyar İraqi – 28.
159. Şəmi əfəndi – 353, 359, 361.
160. Şəmsəddin Xəyali – 339.
161. Şərəfəddin Həsən ibn Məhəmməd Rami Təbrizi – 129.
162. Şərif Təbrizi – 173.
163. Şərəfəddin Hüseyin Qəzvini – 64.
164. Şəhabəddin Əbu Əli Əbu Həfs Ömər ibn Məhəmməd
ibn Əli əs-Sühraverdi – 346.
165. Şəhabəddin Əhməd ibn Qasim – 344.
166. Şlimer Felməngi – 83, 91, 116.

Formatlar üzrə şifrələrin aldığı nömrələr

A

1. A-62 – 197.
2. A-63 – 195.
3. A-67 – 198.
4. A-82 – 199.
5. A-83 – 200.
6. A-84 – 169.
7. A-85 – 201.
8. A-93 – 189.
9. A-99 – 173.
10. A-122 – 202.
11. A-141 – 203.
12. A-170 – 174.
13. A-183 – 180.
14. A-209 – 151.
15. A-219 – 204.
16. A-221 – 205.
17. A-222 – 206.
18. A-224 – 179.
19. A-225 – 171.
20. A-229 – 139.
21. A-242 – 20.

22. A-287 – 13.
23. A-311 – 140.
24. A-365 – 42.
25. A-374 – 31.
26. A-399 – 129.
27. A-757 – 19.
28. A-758 – 4.
29. A-1202 – 267.
30. A-1203 – 229.
31. A-1204 – 239.
32. A-1205 – 268.
33. A-1206 – 269.
34. A-1207 – 307.
35. A-1208 – 270.
36. A-1209 – 271.
37. A-1210 – 266.
38. A-1211 – 249.
39. A-1212 – 272.
40. A-1214 – 241.
41. A-1215 – 244.
42. A-1216 – 350.
43. A-1217 – 253.
44. A-1218 – 273.
45. A-1219 – 274.
46. A-1220 – 231.
47. A-1221 – 347.

48. A-1222 – 262.
49. A-1223 (I) – 327.
50. A-1223 (II) – 264.
51. A-1224 – 318.
52. A-1225 – 275.
53. A-1226 – 323.
54. A-1227 – 238.
55. A-1229 – 223.
56. A-1230 – 316.
57. A-1245 – 78.

B

1. B-2 – 207.
2. B-47 – 133.
3. B-80 – 148.
4. B-114 – 208.
5. B-141 – 134.
6. B-193 – 132.
7. B-236 – 182.
8. B-379 – 150.
9. B-444 – 101.
10. B-551 – 102.
11. B-589 – 168.
12. B-628 – 94.
13. B-632 – 103.
14. B-653 – 183.

15. B-707 – 184.
16. B-971 – 158.
17. B-993 – 157.
18. B-1162 – 138.
19. B-1190 – 219.
20. B-1209 – 5.
21. B-1215 – 141.
22. B-1335 – 211.
23. B-1469 – 190.
24. B-1472 – 175.
25. B-1473 – 176.
26. B-1474 – 172.
27. B-1482 – 212.
28. B-1486 – 220.
29. B-1487 – 188.
30. B-1492 – 196.
31. B-1524 – 177.
32. B-1602 – 209.
33. B-1603 – 210.
34. B-1628 – 131.
35. B-1664 – 152.
36. B-1716 – 81.
37. B-1722 – 194.
38. B-1733 – 185.
39. B-1744 – 213.
40. B-1757 – 214.

41. B-1760 – 215.
42. B-1761 – 216.
43. B-1762 – 217.
44. B-1772 – 191.
45. B-1793 – 77.
46. B-1795 – 121.
47. B-1796 – 97.
48. B-2036 – 159.
49. B-2037 – 155.
50. B-2038 – 166.
51. B-2039 – 161.
52. B-2043 – 164.
53. B-2046 – 167.
54. B-2047 – 162.
55. B-2103 – 187.
56. B-2144 – 130.
57. B-2242 – 14.
58. B-2268 – 7.
59. B-2275 – 160.
60. B-2307 – 35.
61. B-2310 – 165.
62. B-2328 – 123.
63. B-2338 – 170.
64. B-2482 – 1.
65. B-2656 – 221.
66. B-2666 – 136.

67. B-4216 – 162.
68. B-4291 – 21.
69. B-4778 – 9.
70. B-4852 – 11.
71. B-5375 – 113.
72. B-5376 – 100.
73. B-5377 – 104.
74. B-5378 – 115.
75. B-5379 – 125.
76. B-5380 – 90.
77. B-5381 – 116.
78. B-5382 – 83.
79. B-5386 – 118.
80. B-5387 – 92.
81. B-5388 – 111.
82. B-5389 – 105.
83. B-5390 – 95.
84. B-5406 – 119.
85. B-5408 – 106.
86. B-5409 – 84.
87. B-5410 – 107.
88. B-5411 – 91.
89. B-5412 – 88.
90. B-5413 – 79.
91. B-5414 – 82.
92. B-5415 – 86.

93. B-5416 – 96.
94. B-5417 – 80.
95. B-5418 – 93.
96. B-5419 – 72.
97. B-6402 – 108.
98. B-7264 – 109.
99. B-7551 – 359.
100. B-7602 – 338.
101. B-7613 – 312.
102. B-7614 – 276.
103. B-7616 – 361.
104. B-7617 – 333.
105. B-7618 – 311.
106. B-7619 – 368.
107. B-7620 – 363.
108. B-7621 – 328.
109. B-7622 – 329.
110. B-7623 – 236.
111. B-7624 – 277.
112. B-7625 – 278.
113. B-7626 – 308.
114. B-7627 – 356.
115. B-7629 – 279.
116. B-7630 – 280.
117. B-7631 – 337.
118. B-7632 – 281.

119. B-7633 – 325.
120. B-7635 – 226.
121. B-7636 – 319.
122. B-7637 – 367.
123. B-7638 – 317.
124. B-7639 – 230.
125. B-7640 – 228.
126. B-7641 – 369.
127. B-7642 – 282.
128. B-7643 – 257.
129. B-7644 – 224.
130. B-7645 – 225.
131. B-7646 – 343.
132. B-7647 – 233.
133. B-7648 – 283.
134. B-7649 – 335.
135. B-7650 – 351.
136. B-7651 – 263.
137. B-7652 – 362.
138. B-7655 – 313.
139. B-7653 – 284.
140. B-7654 – 370.
141. B-7656 – 322.
142. B-7657 – 258.
143. B-7658 – 285.
144. B-7659 – 330.

145. B-7660 – 309.
146. B-7661 – 352.
147. B-7662 – 324.
148. B-7663 – 254.
149. B-7664 – 247.
150. B-7665 – 364.
151. B-7666 – 286.
152. B-7667 – 287.
153. B-7668 – 259.
154. B-7669 – 314.
155. B-7670 – 288.
156. B-7671 – 315.
157. B-7672 – 237.
158. B-7673 – 326.
159. B-7674 – 321.
160. B-7675 – 357.
161. B-7676 (I) – 222.
162. B-7676 (II) – 332.
163. B-7677 – 289.
164. B-7678 – 290.
165. B-7679 – 336.
166. B-7680 – 310.
167. B-7681 – 291.
168. B-7682 (I) – 252.
169. B-7682 (II) – 346.
170. B-7683 – 292.

171. B-7684 – 320.
172. B-7685 – 250.
173. B-7687 – 232.
174. B-7688 – 293.
175. B-7689 – 340.
176. B-7690 – 331.
177. B-7691 – 248.
178. B-7692 – 294.
179. B-7693 – 235.
180. B-7694 (I) – 341.
181. B-7694 (II) – 342.
182. B-7695 – 295.
183. B-7696 – 349.
184. B-7700 – 354.
185. B-7701 – 265.
186. B-7702 – 242.
187. B-7703 – 296.
188. B-7704 – 297.
189. B-7705 – 334.
190. B-7706 – 353.
191. B-7708 – 298.
192. B-7710 – 260.
193. B-7711 – 355.
194. B-7712 – 227.
195. B-7713 – 251.
196. B-7714 – 299.

197. B-7715 – 246.
198. B-7716 – 344.
199. B-7717 – 300.
200. B-7718 – 301.
201. B-7720 – 302.
202. B-7723 – 225.
203. B-7724 – 256.
204. B-7726 – 339.
205. B-7727 – 303.
206. B-7728 – 365.
207. B-7729 – 304.
208. B-7730 – 243.
209. B-7731 – 366.
210. B-7732 – 245.
211. B-7733 – 348.
212. B-7734 – 345.
213. B-7735 – 234.
214. B-7736 (I) – 358.
215. B-7736 (II) – 240.
216. B-7737 – 360.
217. B-7738 – 261.
218. B-7739 – 305.
219. B-7741 – 306.
220. B-7831 – 127.
221. B-7832 – 126.
222. B-7833 – 98.

223. B-7834 – 85.
224. B-7835 – 112.
225. B-7836 – 120.

S

1. S-4 – 142.
2. S-12 – 143.
3. S-73 – 87.
4. S-150 – 29.
5. S-191 – 192.
6. S-219 – 41.
7. S-261 – 193.
8. S-310 – 8.
9. S-318 – 154.
10. S-530 – 10.
11. S-731 – 30.

D

1. D-35 – 89.
2. D-98 – 99.
3. D-118 – 117.
4. D-138 – 128.
5. D-214 – 43.
6. D-245 – 36.

7. D-282 – 15.
8. D-320 – 124.
9. D-322 – 76.
10. D-333 – 122.
11. D-359 – 37.
12. D-761 – 114.

M

1. M-12 – 186.
2. M-15 – 23.
3. M-24 – 38.
4. M-37 – 3, 68.
5. M-53 – 25, 144.
6. M-61 – 26.
7. M-73 – 16.
8. M-86 – 24.
9. M-96 – 54.
10. M-108 – 39.
11. M-109 – 32.
12. M-116 – 135.
13. M-135 – 146.
14. M-136 – 75.
15. M-142 – 22.
16. M-148 – 74.
17. M-180 – 218.

18. M-199 – 145.
19. M-206 – 210.
20. M-211 – 34.
21. M-218 – 27.
22. M-243 – 40.
23. M-247 – 178.
24. M-308 – 6.
25. M-380 – 28.
26. M-385 – 12.
27. M-403 – 153.
28. M-425 – 73.
29. M-431 – 18.
30. M-440 – 33.
31. M-443 – 147.
32. M-456 – 149.

Fondlardan

1. Fond 2, s.v.418 – 49.
2. Fond 2, s.v.640 – 50.
3. Fond 2, s.v.419 – 44.
4. Fond 2, s.v.420 – 45.
5. Fond 2, s.v.426 – 71.
6. Fond 2, s.v.429 – 59.
7. Fond 2, s.v.462 – 47.

8. Fond 2, s.v.466 – 57.
9. Fond 2, s.v.629 – 55.
10. Fond 2, s.v.636 – 56.
11. Fond 2, s.v.641 – 51.
12. Fond 2, s.v.665 – 69.
13. Fond 2, s.v.677 – 63.
14. Fond 2, s.v.964 – 46.
15. Fond 2, s.v.703 – 48.
16. Fond 2, s.v.704 – 60.
17. Fond 2, s.v.705 – 61.
18. Fond 2, s.v.707 – 62.
19. Fond 2, s.v.714 – 64.
20. Fond 2, s.v.720 – 70.
21. Fond 2, s.v.721 – 65.
22. Fond 2, s.v.727 (I) – 52.
23. Fond 2, s.v.727 (II) – 53.
24. Fond 2, s.v.734 – 67.
25. Fond 2, s.v.738 – 58.
26. Fond 2, s.v.751 – 66.
27. Fr.226 (I) – 81.

MÜNDƏRİCAT

Müqəddimə	
Kataloqun tərtibi haqqında	
Bakıxanov A.	
Bakıxanov A. kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Bəhmən Mirzə Qacar	
Bəhmən Mirzə Qacar kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Mirzə Fətəli Axundov	
Mirzə Fətəli Axundov kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Hüseyn əfəndi Qayıbov	
Hüseyn əfəndi Qayıbov kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Məhəmməd Tağı Sidqi	
Məhəmməd Tağı Sidqi kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Novruz Ağayev	
Novruz Ağayev kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	
Abdulla Şaiq	
Abdulla Şaiq kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri	

Həbibulla Səmədzadə
Həbibulla Səmədzadə kolleksiyasına daxil olan əlyaz-
maların təsviri
Məhəmməd Əbdüləzəl oğlu Dəmirçizadə
Məhəmməd Əbdüləzəl oğlu Dəmirçizadə
kolleksiyasına daxil olan əlyazmaların təsviri
Göstəricilər:
Əsərlərin adı
Müəlliflər
Formatlar üzrə şifrələrin aldığı nömrələr